

Нашрга тайёрловчи: Порсо Шамсив
Муҳаррир: Аъзам Ўқтам

Бобур, Захириддин Муҳаммад.

Бобурнома: [Ўрта-ёшдаги мактаб болалари учун] / [Нашрга тайёрловчи П. Шамсив; Муҳаррир А. Ўқтам]. — Т.: Юлдузча, 1989.—368 б.

«Бобурнома»— ўзбек намунавий адабиётидаги бебаҳо асарлардац. Унда Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, жуғроғиясига оид кимматли маълумотлар бор. Ўша давр ўзбек адабий тилининг ёркин намунаси эканлити эса янада муҳимроқдир.

Бобур З. М. Бабурнаме: Для детей ср. шк. возраста.

Ўз1

4803620100—68
6—89
360(04)—89

© «Юлдузча» нашриёти, 1989.

ISBN 5—8250—051—4

НАШР ҲАҚИДА

Ўзбек классик адабиётининг XV аср охири, XVI аср бошларида яшаб ижод этган атоқли намояндаларидан Захириддин Муҳаммад Бобур ўзининг қарама-каршиликли, муракқаб ва қисқа ҳаётида (1483—1530) анчагина асарлар яратган бўлса-да, уларнинг ҳаммаси бизгача етиб келган эмас.

Бобурнинг ҳозиргача илм ҳазинасига келиб қўшилган асарлари — унча тўлиқ бўлмаган бир девони, ислом дини асосларини баён этувчи «Мубайин» номли шеърий рисоласи, «Волидия» аталган тасаввуфга оид бир китобчанинг назм билан таржимаси, Бобур ихтиро этган ва «Хатти Бобурий» номи билан машҳур бўлган алфавит жадвали ҳамда қўлингиздаги «Бобурнома» асаридан иборатdir.

Бобурдан қолган ижодий мероснинг энг муҳим ва энг йириги Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, географияси, этиографиясига оид нодир ва қимматли маълумотларни ўз ичига олган ва ўша давр ўзбек классик адабиёти ва адабий тилининг ёркин намунаси бўлган «Бобурнома» асаридир.

Бу асар мазмунининг ранг-баранглиги, бир жаҳон материални ўз ичига олганлиги, тил ва услубининг гўзаллиги билан XVIII, айниқса XIX аср шарқшунонг олимларининг дикқатини ўзига тортган ва унинг турли қўлёзма нусхалари излана бошлиган ва ғарб тилларига таржима килишга киришилган эди.

Асарнинг асли номи «Бобурия», бўлса-да, уни «Воқеанома», «Тузуки Бобурий», «Воқеоти Бобурий» деб атадилар, кейинчалик асар «Бобурнома» деган ном билан машҳур бўлиб кетди.

Бу асарнинг мавжуд тўлиқ тексти 1857 йилда турколог Н. И. Ильминский томонидан Козонда типография йўли билан ўзининг тўрт бетлик нашр принципиалини кўрсатган русча сўз бошиси билан босилган. Асарни нашрга тайёрлаш ва дунёга чиқаришда рус олими Н. И. Ильминскийнинг зўр фаолият кўрсатганини алоҳида кайд этиш керак.

Бу нашрдан кейин 1905 йилда инглиз ориенталистларидан А. Бевериж хоним «Бобурнома»нинг Хайдарбодда топилган бир қўлёзмасининг факсимилемесини (қўлёзманнинг айни ўзини цинкография йўли билан нашр этди. Бу нусханинг қачон ва ким томонидан кўчирилган номаълум. Бу ҳам тўлиқ текст бўлса-да, козон босмасига нисбатан баъзи тушиб қолган жойлари ва айrim нуқсонлари бордир. Лекин умуман олганда ҳар иккала нусха ҳам айrim-айrim нуқсонлардан холи эмасdir.

¹ Карапсин: «Бобурнома» I-кисм, Сўз боши, Т., 1948, 5—8 бетлар (Бунда «Бобурнома» қўлёзмадари, нашрни ва турли тилларга таржималари ва бошқалари ҳақида маълумот берилган).

Лондон нусхасининг афзалиги шундаки, бунда А. Бевериж нусханинг айни ўзини бериб жуда яхши исп килган, шу билан бирга асар охирида мукаммал юниси немлари, география ва қабила, уруг номлари кўрсаткичи берилган ва инглиз тилида ўн бетлик сўз бошиси ҳам бор. Лекин кўрсаткичларни транслитерациясига араб ёзуви билан берилиши номларни тўғри ўқиш масаласини қийинлиниди.

Мана шу икки мавжуд нусхага асосланиб, 1948—1949 йилларда «Бобурнома»нинг икки кисмдан иборат тўлиқ тексти босиб тарқатилган эди.¹ Бу нашр янги ўзбек алифбосида, киши ва географик номлар кўрсаткичи, тўлиқ лугат, баъзи бир қисқа изоҳ ва таржималар иловаси билан босилган эди.

Шундан кейин «Бобурнома»нинг тўлиқ тексти 1960 йили қайта нашрга тайёрланди ва нашр этилди.

Илгариги нашри каби бу нашрга ҳам юқорида зикр этилган Лондон ва Қозон босма нусхалари асос қилиб олинди. Шу иккала нусхага қайтадан таққосланиб, иккисига ҳам танқидий қаралди. Бирисини бириси тўлдириш йўли билан тузилган мазкур текстни анчагина мукаммаллашган деса бўлади. Нусхаларда маъно жихатидан фарқ қиласиган сўзлар келгандан бундайларнинг фарқ ва вариантлари бет остида кўрсатила борилган. Шу жиҳатдан бу нашрнинг бет ости изоҳлари аввалигига ишбатан анчагина кўпайган эди.

Бу нашрни тайёrlап давомида айрим сўз ва терминлар транскрипциясига аниқлашади. «Бобурнома»нинг Анқара (Туркия) да туркчага қилинган таржимаси² ва филология фанлари кандидати М. Сальєнинг русгача килган тўлиқ таржимасини³ ҳам кўздан кечира борилган ва шулар билан мослаштиришга уринилган эди.

Китоб охирига илова қилинган кўрсаткичлар қайта тузилган ва таржималар ҳам янгидан қараб чиқилган. Асарнинг илгариги босмасида баъзи бир тушириб колдирилган жойлари бу босмада киритилиб, текстни мукаммаллаштирилган эди.

«Бобурнома»нинг биз томондан тайёrlangan ҳозирги нашрида ҳам, илгариги нашрларидаги каби, юқоридги асосий ва ёрдамчи манбаларга таққослаб, босмада юз берган ва ўз томонимиздан йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этиш ва тузатишга уринилди. Таржима ва изоҳлар ҳам қайтадан қараб чиқилди, изоҳлар бирмунча тўлдирилди.

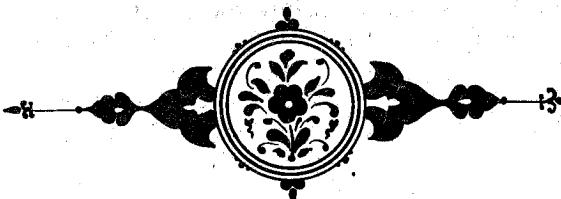
Аммо илгари ҳам айтганимиздек, қилинган шу ишларга қарамасдан, ҳали ҳам ишда бирмунча нуқсонлар мавжудлиги аниқ. Жумладан, айрим сўзлар, айниқса Афғонистон ва Хиндистонга тааллуқи бўлган жуғрофий номлар, киши исмлари, ўсимлик, ҳайвонот ва бошқа хил атамалар транскрипциясини батамом тўғри ва аниқ деб бўлмайди. Иш процессида масаланинг энг қийин томони ҳам шу бўлди. Булардан бошқа яна бирмунча текстологик камчиликлар бўлиши мумкин. «Бобурнома»нинг пухта тайёrlangan танқидий тексти майдонга чиқмагунча ва «Бобурнома»да қўлланган Ўрта Осиё, Афғонистон ҳамда Хиндистонга оид барча тарихий номларнинг аниқ транскрипцияси ишланмагунча бу асарнинг нашрларида ноаниқлик ва нуқсонлар юз берини табиийдир...

Порсо ШАМСИЕВ

¹ Захириддин Мухаммад Бобур: «Бобурнома», I-II кисм, Т., 1948—1949 нашрга тайёrlовчилар: Н. Шамсиев, С. Мирзаев.

² Zahiriddin Muhammad Babur. Vekayi, Babur, in hatirati, Gilt I-II Ankara.

³ Бабурнаме, записки Бабура. Ташкент, 1958.

САККИЗ ЮЗ ТЎҚСОН ТЎҚҚИЗИНЧИ ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ¹

Тенгри таолонинг инояти билан ва ҳазрати он Сарвари коинотининг шафоати билан ва чаҳорёри босафоларнинг ҳиммати билан сепсанба қуни рамазон ойининг бешида тарих саккиз юз тўқсон тўққизуда Фарғона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдум.

Фарғона вилояти бешинчи иқлимдиндур. Маъмуранинг канорасида воқе бўлубтур. Шарқи Коғиар, ғарби Самарқанд, жануби Ҳадаҳоннинг сарҳади тоғлар, шимолида агарчи бурун шаҳрлар бор экандур, мисли: Олмолик ва Олмоту ва Янги ким, кутубхонада Тарозкент битирлар, мўғул ва ўзбек жиҳатдин бу тархада бузулубтур, асло маъмур қолмабдур. Муҳтасар вилоят тур, ошлиқ ва меваси фаровон. Гирдогирди тоғ воқе бўлубтур. Гарбий тарафидаким, Самарқанд ва Ҳўжанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ҳўжанд жонибтин ўзга ҳеч жонибтин қиши ёғий кела олмас. Сайхун дарёсиким, Ҳўжанд суйифа² машҳурдур, шарқ ва шимолий тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи бирла ўтуб, ғарб сори оқар, Ҳўжанднинг шимоли Фанокатнинг жануби тарафидинким, ҳоло Шоҳруҳияга машҳурдур, ўтуб яна шимолга майл қилиб, Туркистон сори борур. Туркистондин хейли қуириқ бу дарё тамом қумға сингар³, ҳеч дарёға қотилмас.

Етти пора қасабаси бор; беши Сайхун суйининг жануб тарафидаги, икки шимоли жонибидаги қасабалар бир Анид жондурким, васатта воқе бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи воғир, меваси фаровон, қовун

¹ Асарда ҳамма сарлавҳалардаги тарихлар арабча берилган. Сарлавҳаларнинг таржималари саҳифа остида кўрсатиб борилади. Мундарижада эса шу таржималар берилди. Қавс орасидаги рақамлар ҳозирги йил хисобидир. Асарнинг бошланишида сарлавҳа йўқ, уни биз шартли равиша кўйдик, бу ҳозирги йил хисобида 1493 йилга тўғри келади.

² Алишер Навоий номидаги Давлат ҳалқ кутубхонасида сакланмоқда бўлган «Бобурнома» Лондон босмасининг биринчи вараги йўқ. 1 б варак текстини к. б. дан олдик.

³ Бу даврнинг бошқа манбаларида ҳам Сирдарёнинг қумда йўқолиши ҳакида маълумотлар учрайди.

ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношотисидан яхшироқ ношоти бўлмас. Мовароуннахрда Самарқанд ва Кеш қўргонидин сўнгра, мундин улуғроқ қўргон йўқтур. Уч дарвазаси бор. Арки жануб тарафида воқе бўлубтур. Тўқуз тарнов сув кирап. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас. Қалъанинг гирдо-гирди хандақнинг тош ёни сангрезалик шохроҳ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллоттур. Бу маҳалла била қалъага фосила ушбу хандақ¹ ёқасидоғи шохрухтурс. Ови қуши доти кўп² бўлур, кирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қўйдиларким, бир кирғовулин ускунасини тўрт киши еб тугата олмайдур. Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур.

Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бову-
жудким Хирийда нашъу намо топибтур, бу тил биладур.

Элининг орасида ҳусн хейли бордур. Юсуф Хожаким³ мусикида машҳурдур. Андиконийдур. Ҳавосининг уфунати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур.

Яна бир Ўш қасабасидур. Андижоннинг шарки жанубий тарафидур, шарққа мойил, Андижондин тўрт йиғоч йўлдур. Ҳавоси хўб ва оқар сўйи фаровондур. Баҳори бисёр яхши бўлур. Ўшнинг фазилатида хейли аҳодис ворид бўлубтур. Кўргоннинг шарки жанубий бир мавзун тоғ тушубтур, Барокӯҳга мавсум. Бу тоғнинг кулласида Султон Маҳмудхон бир ҳужра солибтур, ул ҳужрадин қўйироқ ушбу тоғнинг тумшуғида тарих тўқкуз юз иккida мен бир айвонлик ҳужра солдим. Агарчи ул ҳужра мундин муртадеъдур, vale бу ҳужра бисёр яхшироқ воқе бўлубтур: тамом шаҳр ва маҳаллот оёғ остидадур. Андижон руди Ўшнинг маҳаллотининг ичи била ўтуб, Андижонга борур. Бу руднинг ҳар икки жониби багот тушубтур, гамом боғлари рудқа мушрифтур, бинафаши бисёр латиф бўлур. Оқар сувлари бор, баҳори бисёр яхши бўлур, қалин лола ва гуллар очилур. Барокӯҳ тоғи домана-сида шаҳр била тоғнинг орасида бир масжид тушубтур, масжиди Жавзо отлиқ; Тоғ тарафидин бир улуғ шаҳжўй оқар. Ушбу мас-жиднинг ташқари саҳни нишеброқ, себаргалик, пўрсоя, сафолик майдон воқе бўлубтур. Ҳар мусоғир ва раҳгузар келса, анда истироҳат қилур. Ўш авбошининг зарофати будурким, ҳар ким анда уйқуласа, ул шаҳжўйдин сув қуярлар. Умаршайх мирzonинг охир замонларида қизил била оқ мавжлиқ тош ушбу тоғда пайдо бўлди: пичоқ дастаси ва такбанд ва батъзи нималар қилурлар, хейли яхши тошдур. Фарғона вилоятидаги сафо ва ҳавода Ўш чө-лиқ қасаба йўқтур.

Яна бир Маргинондуур, Андижоннинг гарбидадур, Андижондин етти йиғоч йўлдур. Яхши қасаба воқе бўлубтур, пур неъмат, анири ва ўруги асрү кўп хўб бўлур. Бир жинс аниор бў-

лур, «дона калон» дерлар, чучуклигига зардолу майхүшлигидин аңдак чошни бор. Самнон анорлариға таржек қылса бўлур. Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичига мағз солиб курутурлар, «субҳоний» дерлар, бисёр лазиздур. Ови қуши яхшидур, оқ кийик ёвуқта бўлур. Эли сорттур ва муштзан ва пуршару шўр элдур. Жангаралик расми Мовароуннахрда шоєъдур, Сармаканд ва Бухорода номдор жангаралар аксар Марғинонийдур. Соҳиби «Хидоя» Марғиноннинг Рушдан отлиқ кентидиндур.

Яна бир Исфара дуру, кўхпояда воқе бўлубтур. Оқар сувлари, сафолиқ боғчалари бор. Марғиноннинг гарби жанубидадур. Марғинон била Исфара ораси тўккуз йиғоч йўлдур. Мусмир дараҳтиси бисёрдур, вали боғчаларида аксар бодом дараҳтидур. Оли тамом сорт ва кўхийдур. Исфаранинг бир шаръисида жануб сори пушталарнинг орасида бир парча тош тушибдур, «Сангийини» дерлар, узунлиги тахминан ўн кари бўлгай, баландлиги баъзи ери киши бўйи, настлиги, баъзи ери кишининг белича бўлгай, ойинадек ҳар нима муњъакис бўлур.

Исфара вилояти тўрт бўлук кўҳпояждур: бир Исфара, яна бир Ворух, яна бир Сўх, яна бир Хушёр. Муҳаммад Шайбоний-хон Султон Маҳмудхон била Олачаҳонга шикаст бериб, Тошканд ва Шоҳруҳияни олғон маҳалда, ушбу Сўх била Хушёр кўҳпоялариға келиб, бир йилга ёвук танқислик била ўткариб, Кобул азимати қилдим.

Я на бир Х ў жандуруп, Андижондин ғарб сорига йиғирма беш йиғоч йўлдур. Хўжанддин Самарқанд ҳам йиғирма беш йиғоч йўлдур, қадим шаҳарлардиндур. Шайх Муслихиддин¹ ва Хожа Камол Хўжандтиндурлар.

Меваси фаровон ва бисёр яхши бўлур. Анори яхшилика мавжудур. Нечукким, «себи Самарқанд» дерлар ва «анори Хўжанд» дерлар. Вале бу тарихда Марғинон анори кўп ортуқдур.

Күрөні баланд ерда вое бўлубтур. Сайхун суйи шимол жонибидин оқар. Кўргондин дарё бир ўқ отими бўлғай. Кўргон била дарёнинг шимол тарафида бир тоғ тушубтур. Мунуғил² отлиқ, дерларким, бу тоғда фируза кони ва бъзи конлар тошилур. Бу тоғда бисёр йилон бор.

Хўжандинг овлоғи ва қушлоғи бисёр яхшиидур. Оқ кийик, буғу-марал, қирғовул ва товушкони кўп бўлур. Ҳавоси бисёр мутааффиндор, кузлар безгак кўп бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, чунчук безгак бўлғондур. Дерларким, ҳавосининг таффуни шимолдағи тоғ жиҳатидиндур.

Мунинг тавобидин Кандибодом дур. Агарчи қасаба эмас, яхшигина қасабачадур. Бодоми яхши бўлур. Бу жиҳатдин бу исмағ мавсумдур. Ҳурмуз ва Ҳиндустонға тамом мунинг бодоми борур. Ҳўжанддин беш-олти йиғоч шарқ тарафидадур. Ҳўжанд била Кандибодом орасида бир дашт тушубтур, Ҳодарвешга мавсумдур. Ҳамиша бу даштта ел борур. Марғинонғаким, шар-

¹ К. б.— хандактур ва.

² Л. б.—«күп» сүзи йүк.

³ Л. б.—Хожа Юсуф.

Л. б. Шайх Маслаҳат.

² К. б. Мутуғил (متوғل)

қидур, ҳамиша мундин ел борур¹. Хўжандғаким гарбидур, дойим мундин ел келур: тунд еллари бор. Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай, «Хо, дарвеш», «Хо, дарвеш», дей-дей ҳалок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар.

Сайхун суйининг шимоли тарафидаги қасабалар: бир Ахсидур р. Китобларда Ахсикат битирлар. Нечукким, Асиридин шоирни Асиридин Ахсикатий дерлар. Фаргонада, Андижондин сўнгра мундин улуғроқ қасаба йўқтур. Андижондин гарб сори тўқкуз йиғоч йўлдур. Умаршайх мирзо муни пойтахт қилиб эди, Сайхун дарёси қўргонининг остидин оқар. Қўргони баланд жар устида воқе бўлубтур. Ҳандақининг ўрнига амийқ жарлардур. Умаршайх мирзоким, муни пойтахт қилди, бир-икки марта ташқарроқдин яна жарлар солди. Фарғонада мунича берк қўргон йўқтур. Маҳаллоти қўргондин бир шаръий йироқроқ тушубтур. «Дех кужову дарахтон кужо»² масалини ғолибо Ахси учун айтибурлар. Қовуни яхши бўлур. Бир навъ қовундурким, «Мир Темурий» дерлар, андоқ қовун маълум эмаским оламда бўлгай. Бухоро қовуни машҳурдур. Самарқандни олғон маҳалда Ахсидин, Бухородин қовун келтуруб бир мажлиса кестурдум, Ахси қовунининг хеч нисбати йўқ эрди.

Ови қуни бисёр яхши бўлур. Сайхун дарёсининг Ахси тарафи дашттур. Оқ кийиги бисёр бўлур. Андижон тарафи жангандур. Буғу-марал, қирғовул ва товушкони қўп топилур, асрү семиз бўлур.

Яна бир Косондур. Ахсининг шимолида тушубтур. Кичикроқ қасабадур. Нечукким Андижон суйи Ўздин келур, Ахси суйи Косондин келур. Яхши ҳаволик ердур. Сафолик боғчалари бор. Вале сафолик боғчалари тамом сой ёқасида воқе бўлғон учун, «пўстини пейш берра»³ дебтурлар. Сафо ва ҳавода Ўз била Косон элининг таассуби бор.

Фарғона вилоятининг гирдо-гирди тоғларида яхши яйлоқлари бор. Тобулғу йиғочи бу тоғларда бор, ўзга хеч ерда бўлмас. Тобулғу бир йиғочедур, пўсти қизил, асо қилурлар, қамчи дастаси ҳам қилурлар, қушларга қафас қилурлар, тарош қилиб тиргаз қилурлар, хейли яхши йиғочдур. Табарруклук била йироқ ерларга элтарлар.

Баъзи китобларда битибурларким, «ябруҳус-санам»⁴ бу тоғлардадур, вале бу мудатта ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдиким, Еттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл «айиқ ўти» дерлар, меҳриёҳ хосиятлик, ғолибо меҳриёҳдур, ул эл бу от била айтурлар. Бу тоғларда фируза кони ва темур кони бўлур. Фарғона

вилоятининг ҳосили била, агар адл қилсалар, уч-тўрт минг киши саҳласа бўлур.

Чун Умаршайх мирзо баланд ҳимматлиқ ва улуғ доиялиқ подиоҳ эрди. Ҳамиша мулкирлик дағдағаси бор эрди, неча навбат Самарқанд устига черик торти, баъзи маҳал шикаст топти, баъзи маҳал бемурод ёнди. Неча навбат қойин отаси Юнусхонниким, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон наслидиндур, Чигатойхоннинг ютида мўғул улусининг хони ул фурсатта ул эрдиким, менинг улуғ отам бўлғай, истидъо қилиб келтурди. Ҳар қатла келтурганда вилоятлар берур эрди. Чун Умаршайх мирzonинг муддаосидек бўлмас эрди, гоҳи Умаршайх мирzonинг бадмаошлиғидин, гоҳи мўғул улусининг мухолафатидин вилоятга тура олмай яна Мўгулистонға чиқар эрди.

Охир навбат келатургандаким, ул фурсатга Тошканд вилояти Умаршайх мирзо тасарруфида эдиким, китобларда Шош битирлар, баъзи Чоч битирларким, «камони чочий» андин ибораттур, берди. Ўшал фурсаттин тарих тўқкуз юз секкизгача Тошканд ва Шоҳрухия вилояти Чигатой хонларининг тасарруфида эди. Бу фурсатга мўғул улусининг хон ва сultonлиғи Юнусхоннинг улуг ўғли — менинг тогойим Султон Маҳмудхонда эди, Умаршайх мирzonинг оғаси Самарқанд подиоҳи Султон Аҳмад мирзо ва мўғул улусининг хони Султон Маҳмудхон чун Умаршайх мирzonинг бадмаошлиғидин мутазарир эдилар, бир-бирлари била иттифоқ қилиб, Султон Аҳмад мирзо Султон Маҳмудхонни куёв қилиб, мазкур бўлғон тарихда Хўжанд суйининг жануб жонибидин Султон Аҳмад мирзо ва шимол тарафидин Султон Маҳмудхон Умаршайх мирzonинг устиға черик тортилар.

Бу аснода ғарип воқеа даст берди, мазкур бўлуб эдиким, Ахси қўргони баланд, жар устида воқе бўлубтур, иморатлар жар ёқасида эрди. Ушбу тарихда душанба куни рамазон ойининг тўртида Умаршайх мирзо жардин кабутар ва кабутархона била учуб, шунқор бўлди. Ўттуз тўқкуз ёшар эрди.

Валодат ва насаби: секкиз юз олтмишда Самарқандда эди. Султон Абусаид мирzonинг тўртунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо, Султон Муҳаммад мирзо Султон Маҳмуд мирзодин кичик эди. Султон Абусаид мирзо Султон Муҳаммад мирzonинг ўғли эди. Султон Муҳаммад мирзо Мироншоҳ мирzonинг ўғли эди. Мироншоҳ мирзо Темурбекнинг учунчи ўғли эди. Умаршайх мирзо била Жаҳонгир мирзодин кичик. Шоҳрух мирзодин улуғ эди.

Султон Абусаид мирзо аввал Кобулни Умаршайх мирзога бериб, Бобон Кобулийни бек атка қилиб, руҳсат бериб эди. Мирзоларни суннат қилур тўйи жиҳатдин Дараи Газдин ёндуруб, Самарқанд элтти. Тўйдин сўнгра ул муносабат билаким, Темурбек улуг Умаршайх мирзога Фарғона вилоятини бергандур. Андижон вилоятини бериб, Худойберди Туғчи Темуртошни бек атка қилиб ийборди.

Шаклов шамойили: паст бўйлук, тегирма¹ соқоллиқ,

¹ К. б.— булма (ла).

² Л. б.— бордур.

³ «Кишлоқ қайдаю, дарахтлар қайда».

³ Мақтаб айтилган сўз: «Олдига корақўл тери тутилган пўстин» демак.

⁴ Ябруҳус-санам — меҳриёҳ.

қўба юзлук, таңбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоғим, бор боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, бор боғлагондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емокта бетакаллуф эди. Дасторни дас ториҷ чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чориҷ эди, бечин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар гайри девонда аксар мўгулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва автори: ҳанавий мазҳаблик, покиза эътиқодлик киши эди, беш вақт намозини тарқ қилмас эди, умрий қазоларини тамом қилиб эди, аксар тиловат қилур эди. Ҳазрат Ҳожа Убайдуллоға иродати бор эрди, сұхбатларига бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Ҳожа ҳам фарзанд деб эрдилар.

Равон саводи бор эди. «Хамсатайн» ва маснавий китобларни ва тарихларни ўқуб эди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди. Табии назми бор эди, vale шеърга парво қилмас эди.

Адолати бу марта бада эдик, Хитой корвони келадурганда, Андижоннинг шарқий тарафидағи тоғларнинг тубида минг ўйлук корвонни андоғ қор бостиким, икки киши қутулди. Ҳабар топиб муҳассиллар йибориб, корвоннинг жамиъ жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эрди, бовужуди эҳтиёж сахлаб, бир-икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Ҳурсондин ворисларини тилаб келтуруб, молларини солим тошурди.

Бисёр саховати бор эрди. Ҳулқи дағи саховатича бор эрди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасиҳ ва ширин забон киши эрди; шужоъ ва мардана киши эди.

Икки марта ўзи жамиъ йигитлардин ўзуб қилич тегурди: бир марта Аҳси эшигида, яна бир марта Шоҳрухия эшигида. Ўқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмогон йўқтур, Мулктирлик дағдағаси жиҳатидин хейли ярашлар урушка ва дўстлуклар, душманликка мубаддал бўлур эди.

Буруплар кўп ичар эди, сўнглар ҳафтада бир-икки қатла сұхбат тутар эди, хушсұхбат киши эди. Тақриб била хўб аబёт ўқур эди. Сўнглар маъжун кўпроқ ихтиёр қилур эди. Маъжунийлиқда калла хушқ бўлур эди, етим шиор эди, лаъби дағи бисёр эди, ҳамиша нард ўйнар эди, гоҳи қимор ҳам қилур эди.

Масоф ва урушла ри яхши эди. Уч масоф уруш қилиб эди. Аввал Юнусхон била Андижоннинг шимол тарафида Сайхун дарёсининг ёқасида Такасекретку² деган ерда, бу жиҳатдин ул мавзуъ бу исмiga мавсумдурким, тоғ доманаси жиҳатидин бу дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, ул ердин така секригандур, мағлуб бўлуб иликка тушти. Яна Юнусхон яхшилик қилиб вилоятга рухсат берди. Бу ерда уруш бўлғон учун Такасекретку уруши ул вилоятга тарих бўлубтур.

Яна Туркистонда Арс суйи ёқасида, Самарқанд навоҳисини чопиб, борадурғон ўзбек била Арс суйини муз била кечиб, яхши

юсиб, асир ва молни айриб, тамом эгаларига ёндура бериб, ёч нима тамаъ қилмади.

Яна бир Султон Аҳмад мирзо била Шоҳрухия ва Ўратепа эрасида Ҳавос деган кентта урушиб мағлуб бўлди.

В илоғати: отаси Фарғона вилоятини бериб эди. Неча маҳал Тошканд ва Сайром ҳам мирзонинг тасарруфида эдиким, оғаси Султон Аҳмад мирзо бериб эди. Шоҳрухияни фириб била олиб, неча маҳал мутасариф бўлур эди. Охир чоғларида Тошканд ва Шоҳрухия иликтин чиқиб эди. Фарғона, Ҳўжанд ва Ўратепаким, асл булярнинг отлари қитобларда Усранинадур ва Усранин ҳам битирлар, қолдилар. Ҳўжандни баъзи дохили Фарғона эмас дерлар. Султон Аҳмад мирзоким, Тошкандга мўғул устига черик тортиб, Чир суйиниким, Тошкандтин икки шеърий йўл бўлғай, бу сувнинг ёқасидаким шикаст топти. Ўратепада Ҳофизбек дўлдой эди, Умаршайх мирзога берди.¹ Андин бери Усранин Умаршайх мирзо тасарруфида эди.

А в л о д и: уч ўгул, беш қиз мирзодин қолиб эди. Бори ўғлонларидин улук мен — Заҳиридин Муҳаммад Бобур эдим; менинг онам Кутлуқ Нигорхоним эди. Яна бир ўғул Жаҳонгир мирзо эди, мендин икки ёш кичик эди, анинг онаси мўғулнинг туман бекларидин эди, Фотима Султон отлиқ. Яна бир ўғул Носир мирзо эди, онаси андижонлик эди, ғунчачи эди, Умид отлиқ. Мендин тўрт ёш кичик эди.

Бори қизларидин улуг Хонзодабегим эди, менинг била бир туққон эрди, мендин беш ёш улуг эрди. Мен Самарқандни иккичи навбат олғонда, бовужудким, Шайбонийхондек киши бирла Сарипулда чиқиб урушуб, ончаким имкони бор эди саъи ва эҳтиядидин тақсир қилмадук, нечукким маҳаллида мазкур бўлғусидур, шикаст топиб келиб, беш ой қалъадорлик қилдим, қалъадорлик забти ва истеҳкоми ва сардорликда тақсир бўлмади.² Атроф ва жавонибдаги подшоҳлар ва беклардин ёч навъ мадад ва муовнат бўлмади, маъюс бўлуб солиб чиқтим.

Ул фатаротта Хонзодабегим Муҳаммад Шайбонийхонга тушуб эди, бир ўғул бўлуб эрди. Ҳуррамшоҳ отлиқ, мақбул ўғлон эди. Балх вилоятини анга бериб эди, отаси ўлгандин бир-икки йил сўнгра тенгри раҳматига борди. Шоҳ Исмоил ўзбакни Марвда босқонда Хонзодабегим Марвда эди. Менинг жиҳатимдин яхши кўруб, андин узаттилар, Қундузда келиб менга қотилдилар. Муфорақат имтиоди ўн йил бўлуб эди. Мен ва Муҳаммадий кўкалтош иков келдук, бегим ва бегимнинг ёвуғидағилар танимади.

¹ Л. б.— наъл ва доғи (?).

² Л. б.— Такасекриган.

Л. б.— Фарғона вилояти эди ва Ҳўжанд ва Ўратепаким, асл оти Асранинадур ва Асранин ҳам дерлар, Ҳўжандни баъзи дохили Фарғона тутмаслар. Султон Аҳмад мирзоким, Тошкандга мўғул устига бориб, Чир суйи ёқасидаким шикаст топти. Ўратепада Ҳофизбек дўлдой эди, мирзога берди.

² Л. б.— бовужудким Сарипулда шикаст бўлиб эди, келиб беш ой қалъадорлик қилдим.

лар. Бовужудким, отимни айттим ҳам, муддатин сўнгра танидилар.

Яна бир қиз Мехрбонубегим эди. Носир мирзо била бир туқон эди, мендин икки ёш улуғ эди.

Яна бир қиз Шаҳрбонубегим эди, бу даги Носир мирзо била бир туқон эди, мендин секкиз ёш кичик эди.

Яна бир қиз Ёдгор Султонбегим эди, онаси Оға султон отлиқ гунчачи эди. Яна бир қиз Руқия Султонбегим эди, онаси Махдум Султонбегим эди. Коракўзбеким дерлар эди, иккаласи мирzonинг фавтидин сўнг бўлдилар. Ёдгор Султонбегимни менинг улуғ онам Эсан Давлатбеким сахлаб эди. Андижон ва Ахсини Шайбонийхон олғонда Ёдгор Султонбегим Ҳамза Султоннинг Абдуллатиф Султон отлиқ ўғлига тушуб эди. Мен Ҳамза Султон бошлиқ султонларни Хатлон вилоятида босиб, Ҳисорни олғонда менга қотилди. Ўшул фатаротта Руқия Султонбегим Жонибек Султонга тушуб эди, бир-икки ўғли бўлди, турмади. Бу фурсатларда хабар келдиким, тенгри раҳматига борибтур.

Ҳавотуни сарори: Қутлуг Нигорхоним эди, Юнусхонинг иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон, Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди.

Юнусхон Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чифатойхоннинг наслидиндур. Юнусхон иби Вайсхон иби Шерали Ўғлон иби Муҳаммадхон иби Хизр Ҳожаҳон иби Тўғлук Темурхон иби Эсан Буғахон иби Дўваҳон иби Бароқхон иби Есун Тува иби Мутугон² иби Чифатойхон иби Чингизхон.

Чун мунча тақриб бўлди, хонларнинг аҳволини даги ижмол била зикр қиласинг. Юнусхон ва Эсан Буғахон Вайсхоннинг ўғлонлари эди. Юнусхон ўғлонлари Оғоҳхон ва Жонбобоҳон эди³. Юнусхоннинг онаси Туркистонлиқ қипчоқ бекларидин Темурбек риоят қилғон шайх Нуриддинбекнинг қизи ё набираси бўлур.

Вайсхоннинг воқеасида мўғул улуси икки фарик бўлур. Бир пора Юнусхон сари ва кўпроги Эсан Буғахон сари бўлур. Бурунроқ Юнусхоннинг эгачисини Улуғбек мирзо Абдулазиз миразоға олиб эди. Ул муносабат била Эрзан борин туман бекларидин Мирак туркманким, Чарос туман бекларидин эди, хонни уч-тўрт минг уйлук мўғул улуси била Улуғбек миразоға келтүрдиларким, кўмак олиб яна мўғул улусини олғайлар, мирзо муруувват қилмади, баъзисини асири қилди, баъзиларини бирин-сирин вилоятқа переншон қилди. Эрзан бузуғлуғи мўғул улусида бир тарих бўлубтур.

Хонни Ироқ сари ўтказиб йибордилар. Бориб бир йилдин ортуқроқ Табризда бўлди. Ул маҳалда Табриз подшоҳи Жаҳоншоҳ Бороний Коракўйлуқ эди. Андин Шероз келди. Шерозда Шоҳруҳ

мирzonинг иккинчи ўғли Иброҳим Султон мирзо эди. Беш-олти ойдин сўнг Иброҳим мирзо ўлуб, ўғли Абдулло мирзо анинг срида ўлтурдид. Абдулло миразоға хон навкар эди, мулозамат қилур эди. Ўн етти, ўн секкиз йил хон Шерозда ва ул вилоятларда бўлди.

Улуғбек мирzonинг ва ўгулларининг ғавғосида Эсан Буғахон фурсат топиб келиб, Фарғона вилоятини Қандибодомғача чопиб, келиб Андижонни олиб, элини тамом асири қилди.

Султон Абусаид мирзо таҳт олғонда черик тортиб бориб, Янгидин нари Испарада¹, Мўғулистанда Эсан Буғахонни яхши бости. Мунинг фитнасининг дафъига Султон Абусаид мирзо Юнусхонни бу муносабат билаким, Абдулазиз мирзо олғон эгачиси хонимни олиб эди, Ироқ ва Хурсоңдин тилаб тўйлар килиб, дўстлар бўлуб, мўғул улусида хон қилиб йиборганд, Сағричи туман беклари тамом ул фурсатга Эсан Буғахондин ямонлаб Мўғулистанга келиб эдилар, буларнинг орасига келди. Ул фурсатга Сағричи бекларнинг улуғи Шер Ҳожибек эрди, анинг қизи Эсан Давлатбекимни олди. Мўғул тўраси била хонни ва Эсан Давлатбекимни бир оқ кийиз устига ўлтурғузуб хон кўтардилар.

Хоннинг бу Эсан Давлатбекимдин уч қизи бўлди. Боридин улуғ Мехр Нигорхоним эдиким, Султон Абусаид мирзо улуғ ўғли Султон Аҳмад миразоға кўлуб эди. Мирзодин ҳеч ўғул ва қиз бўлмади. Сўнгра фатаротта Шайбонийхонга тушиб эди. Мен Кобулға келганда, Шоҳбеким била Самарқандтин Хурсоңга келиб, Хурсоңдин Кобулда келдилар. Шайбонийхон Қандахорда Носир мирани қабагонда, мен Ламғон азимати қилдим. Хон мирзо ва Шоҳбеким ва Мехр Нигорбеким Бадаҳшонға бордилар. Мирзоҳонни² Муборакшоҳ қалъаи Зафарға тилаганда Абобакр³ Кошғарийнинг чопқунига йўлукуб, Шоҳбеким ва Мехр Нигорхоним ва жамиъ элнинг аҳли ва аёли асириликка тушуб, ул золим бадкирдорнинг ҳабсида дунёйни видоъ қилдилар.

Иккинчи қизи менинг волидам — Қутлуг Нигорхоним эди. Аксар қазоқликларда ва фатаротларда менинг билан бир эдилар. Кобулни олғондин беш-олти ой сўнгра тарих тўқуз юз ўн бирда тенгри раҳматига бордилар.

Учунчи қиз Хўб Нигорхоним эди, Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дуғлатка бериб эдилар, бир қизи; бир ўғли бўлуб эди. Қизни Убайдхон олиб эди. Мен Бухоро ва Самарқандни олғонда чиқмай қолиб эди. Султон Саидхондин амакиси Сайид Муҳаммад мирзо Самарқандга мангга элчиликка келганда анга қўшу碌 борди. Султон Саидхон олди. Ўғул Ҳайдар мирзо эди. Отасини ўзбак ўлтурганидин сўнг келиб, менинг мулозиматимда уч-тўрт йил туруб, сўнгра ижозат тилаб Кошғарға, хон қошиға борди.

Боз гардад ба асли худ ҳама чиз,

¹ К. б.— Янгидин бери Ашпарада.

² К. б.— Хон Мирзони.

³ К. б.— Бобакр.

1. Л. б.— бу ибора йўқ.
2. Л. б.— Мўватугон (МОҲАММАД)
3. Л. б.— бу жумла йўқ.

Зари софию нуқрау арзиз¹

Бу тарихда дейдурларким, тойиб бўлуб яхши тариқа пайдо килибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зеҳгир ҳар нимага илиги часпондур. Табъи назми ҳам бордур. Манга арзадонти келиб эди, ининоси ҳам ямон эмас.

Хоннинг яна бир хотуни Шоҳбегим эди, агарчи ўзга хотунлари ҳам бор эди, vale ўғлонлар ва қизларнинг оналари бу икки эрди.

Шоҳбегим Бадахшон шоҳи Шоҳ Султон Мұхаммаднинг қизи эди. Бу Бадахшон шоҳлари наасабларини Искандари Файлакуска етар дерлар. Бу шоҳнинг яна бир қизиким, Шоҳбегимнинг эгачиси бўлгай, Султон Абдусаид мирзо олиб эди. Андин Абобакр мирзо бўлуб эди.

Хоннинг бу Шоҳбегимдин икки ўгул ва икки қиз бўлуб эди. Бу учдин улуғ мазкур бўлғон уч қиздин кичик Султон Маҳмудхон эдиким, Самарқандда ул навоҳида баъзи Хоникахон² дерлар. Султон Маҳмудхондин кичик Султон Ахмадхон эдиким, Олачахонга мащхурдур. Олачанинг важҳи тасмияси муни дерларким, қалмоқ ва мўғул тили била ўлтургучини «олачи» дерлар. Қалмоқни неча қатла босиб, қалин кишисин қирғон учун Олача дей-дей касрати истеъмол била Олача бўлубтур.

Бу тарихда хонларнинг зикри мукарран тақриб била келгусидур. Вақое ва ҳолатлари анда мазкур бўлгусидур.

Ўзгалардин кичик бир қиздин улуғ Султон Нигорхоним эдиким, Султон Маҳмуд мирзоға чиқариб эдилар. Мирзодин бир ўғли бўлуб эди. Султон Вайс отлук, зикри бу тарихда келгусидур, Султон Маҳмуд мирзо ўлгандин сўнг ўғлини олиб, хеч кимга хабар қўлмай, Тошкандга оғалариға бориб эди. Бир неча йилдин сўнг Адик султонғаким, Чингизхоннинг улуғ ўғли Жўжи насли қазоқ султонларидиндур, бердилар. Хонларни Шайбонийхон босиб Тошканд ва Шоҳруҳияни оғондан ўн икки мўғул наввари била қочиб Адик Султонға борди. Адик Султондин икки қизи бўлди, бирини Шайбонийхон султонлариға, яна бирини Султон Сайдхоннинг ўғли Рашид Султонға берди.

Адик Султондин сўнг қазоқ улусининг хони Қосимхон олди. Дерларким, қазоқ хон ва султонларининг орасида хеч ким ул улусни Қосимхонча забт қилғон эмастур. Черикини уч юз мингта ёвуқ ченарлар эди. Қосимхон ўлгандин сўнг хоним Кошгарға Султон Сайдхон қошиға келди.

Боридин кичик Давлат Султонхоним эди. Тошканд бузуғлиғида Шайбонийхоннинг ўғли Темур султонға тушуб эди, анинг бир қизи бўлуб эди. Самарқандтин менинг билан била чиқиб эдилар. Уч-тўрт йил Бадахшон вилоятида бўлдилар. Андин сўнгра Кошгарға Султон Сайдхон қошиға бордилар.

Умаршайх мирзонинг ҳарамларидин яна бир Ҳожа Ҳусайнбек-

нинг қизи Улус оға эди, андин бир қиз бўлур эди, кичиклиқда ўлди. Бир йил, бир ярим йилдин сўнг ҳарамдин чиқардилар.

Яна бир Фотима Султон оға эди. Мўғул туман бекларидин эди. Мирзо боридин бурун бу Фотима Султон оғани олиб эди.

Яна бир Қоракўзбегим эди, сўнграпар олиб эди, хейли суюклук эди. Мирzonинг хушомадига наасабини Султон Абусаид мирzonинг оғаси Минучухр мирзоға еткуриб эди.

Рума ва ғунчачи хейли бор эди. Бир Үмид оғача эди, мирзодин бурун ўлуб эди. Мирzonинг охир маҳалларида бир Тун Султон эди, мўғулдин эди. Яна бири Оға Султон эди.

Умароси: Худойберди Темуртош эди. Ҳирий ҳокими Оқбуғабекнинг оғасининг наасилдиндур. Султон Абусаид мирзо Жўғи мирzonи Шоҳруҳияда қабағонда, Фарғона вилоятини Умаршайх мирзоға бериб, эшикни бу Худойберди Темуртошга бошлишиб йибориб эрди. У маҳалда бу Худойберди Темуртош йигирма беш ёшда эди, агарчи ёшда кичик эди, тузуки ва забту рабти бисёр яхши эди. Бир-икки йилдин сўнгра Иброҳим Бекчик ўш навоҳисини чопқонда, Худойберди Темуртош кейинича бориб, урушуб, босилиб, шаҳид бўлди. Ул фурсатта Султон Ахмад мирзо Ўратепанинг Оққачғай² деган яйлогида эдиким, Самарқандтин ўн саккиз йиғоч шарқ жонибидур, Султон Абусаид мирзо Бобо Ҳоқийда эрдиким, Ҳирийдин ўн икки³ йиғоч шарқ соридур, бу ҳабарни Абдулваҳҳоб шиговулдин арзадонти қилиб, мирзоға чоитурдилар, бу юз йигирма олти йиғоч йўлни тўрт кунда чопар.

Яна бир Ҳофиз Мұхаммадбек дўлдой эрди, Султон Малик Кошгарийнинг ўғли Аҳмад Ҳожибекнинг иниси эрди. Худойбердикек ўлгандин сўнгра муни эшик ихтиёри қилиб йибориб эдилар. Султон Абусаид мирzonинг воқеасидин сўнгра Андижон беклари анинг била яхши чиқишмогон жиҳатидин Самарқандға Султон Аҳмад мирзо муловзаматига борди. Султон Аҳмад мирзоға Чиршикасти бўлғонда Ўратепада эди. Умаршайх мирзо Самарқандазимати била Ўратепа устига келганда Ўратепани мирзо муловзамларига тошшуруб, мирзо муловзаматида бўлди. Умаршайх мирзо ҳам Андижон ҳукуматини анга берди. Сўнграпар Султон Маҳмудхон қошиға бориб эди. Мирзо Ҳонни тошшуруб Дизакни анга бериб эдилар. Мен Кобулни оғондин бурунроқ Макка азимати қилиб, Ҳинд йўли била мутаважжих бўлди. Йўлда тенгри раҳматига борибтур. Фақир ва камсухан ва беҳайсият киши эрди.

Яна бир Ҳожа Ҳусайнбек эрди, одми ва факир киши эрди. Ул замон дастури била ичкуларда қўшуқларни яхши айтур экандур.

Яна бир Шайх Мазидбек эди, манга аввал бек атка ани қилиб эдилар. Забти ва тузуки хейли яхши эди. Бобур мирзоға хизмат қилғондур. Умаршайх мирзо қошида андин улуғроқ бек йўқ эди. Фосиқ киши эрди, чухра сахлар эди.

¹ Ҳамма нарса: хоҳ соф олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ қўрғошин бўлсин, барибир ўз аслига қайтади.

² Қ. б.— Оққапчигай.

³ Қ. б.— юз қи икки-

Яна бир Али Мазидбек қавчин эди, икки қатла ёғий бўлди: бир марта Аҳсида, яна бир марта Тошқандта. Мунофиқ ва фосиқ ва ҳаромнамак ва ярамас киши эрди.

Яна бир Ҳасан Яъқуббек эди. Кичик кўнгуллук, яхши табълик, чуст ва часпон киши эрди. Бу байт анингдур:

Боз ой, эй ҳумойки, бетўтии хатат
Наздик шуд ки зоф барад устухони ман¹.

Мардана киши эди. Ўқни яхши отар эди. Чавғонни яхши ўйнар эди. Хок паллани яхши сочарар эрди. Умаршайх мирзо воқеасидин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Ичи тор ва кам ҳавсала ва фитна, қисқароқ киши эди.

Яна бир Қосимбек қавчин эди. Қадимий Андижон кўшун бекларидин эди. Ҳасан Яъқуббекдин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Охир умриғача ихтиёр ва эътибори ортти, ўксумади. Мардана кипи эди. Бир марта Коғон навоҳисини чопкон ўзбакнинг кейинича бориб яхши бости. Умаршайх мирзо қошида қилич чопиб эди. Ясси Кечит урушида ҳам яхши чопкуллашти. Қазоқликларда Масих² кўҳистонидин Султон Маҳмудхон қошиға бормоқ азимати қилғонда Қосимбек айрилиб Хисравшоҳ қошиға борди. Тарих тўқкуз юз ўндаким, Хисравшоҳни олиб Кобулда Муқимни қабадим. Қосимбек ул фурсатта келди, яна бурногидек-ўқ риоят ва шафқат қилдим. Туркман ҳазорасини дарай Хушда чопқонда Қосимбек бовужуди қарилик йигитлардин яхшироқ юргул жиҳатидин, Бағиш вилоятини жулду бердим. Сўнгра Кобулға келганда Ҳумоюнга бек атка қилдим. Замини Доварни олғон фурсатларда тенгри раҳматига борди. Мусулмон ва мутадайин ва муттақий киши эрди ва шубҳалик таомдин парҳиз қилур эди. Ройи ва тадбири бисёр яхши эди. Хейли мутояба қилур эди. Бовужудиким уммий эди, хуштабъона зарофатлар қилур эди.

Яна бир Бобоқули Бобо Алибек эди. Шайх Али Баҳодирнинг наслидин эди. Шайх Мазидбек ўлганидин сўнг ани манга бек атка қилдилар. Султон Аҳмад мирзо Андижонга черик тортқонда Султон Аҳмад мирзоға кириб Ўратепани берди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Самарқандтин қочиб келадурганда Ўратепадин Султон Али мирзо чиқиб урушуб, босиб ўлтурди. Забти ва яроғи яхши эди. Навқарни яхши сахлар эди. Бенамоз эди, рўза тутмас эди. Золим ва коғирваш киши эди.

Яна бир Али Дўст тагоий эди, сағричи туман бекларидин эди. Менинг онамнинг онаси Эсан Давлатбекимга уруқ бўлур эди, Умаршайх мирзо замонидин мен кўпроқ риоят қилиб эдим. Илигидин иш келур дедилар. Бу неча йилким, менинг қошимда эди, ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, деса бўлғай. Султон Абусаид мирзоға хизмат қилғон даврида ядачилик даъвосини қилур эди.

¹ Қайтиб кел, эй баҳт қуши, сенинг тўтидай хатларингиз менинг суюклиримни қарғалар олиб кетаёди.

² Л. б. да مسیح ک. б. да مسیح ёзилган, лекин Масочно бўлиши керак.

Қушчи эди. Ярамас ахлоқ ва атворлиқ киши эрди. Баҳил ва фитна ва зумухт ва мунофиқ ва худписанд ва қаттиқ сўзлук ва совуқ юзлук киши эди.

Яна бир Вайс Лоғарий эди. Самарқандлик тўқчи элидин эди. Умаршайх мирзо қошида сўнграгалар хейли муқарраб бўлуб эрди. Менинг билан қазоқликларда бор эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Бир нима муфаттин эди.

Яна бир Мир Фиёс тагоий эди. Али Дўстнинг иниси эди. Мўғул мирзодалари орасида Султон Абусаид мирзо эшигига мундин илгарроқ киши йўқ эрди. Султон Абусаид мирзонинг чорсу муҳри мунда эди. Умаршайх мирzonинг охирзамонларида кўп муқарраб бўлуб эди. Вайс Лоғарий била мусоҳиб эди. Қосонниким, Султон Маҳмудхонға бердилар, андин сўнг охир умриғача хон хизматида ўқ эди. Хон ҳам хейли риоят қилиб эди. Кулагач ва ҳаззол киши эди. Фисқда бебоқ киши эди.

Яна бир Али Даравеш эди. Хурсонолик эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хурсон чуҳраси чаргасида хизмат қилур эди. Хурсон ва Самарқанд Султон Абусаид мирzonинг таҳти тасаруфиға кирганда бу икки пойтахтнинг ишга ярар йигитларини хосса тобин қилиб, Хурсон чуҳра тобини ва Самарқанд чуҳра тобини дер экандур. Менинг қошимда Самарқанд эшигига яхшилар борди. Мардана киши эди. Насх таълиқ хатини тавре битир эди. Хушомад айтур эрди. Табъига хиссат ғолиб эди.

Яна бир Қанбар Али мўғул эди, ахтацидин эди. Отаси вилюятқа кириб неча маҳал саллоҳлик қилғон учун Қанбар Али саллоҳ дер эдилар. Юнусхон қошида офтобачилик қилди, сўнгра бег бўлуб эди. Менинг қошимда хейли улуғ риоят топиб эди. Ишга етгунча эҳтимоми яхши эди. Ишга етилган маҳалда қолтоғайлиги бор эди. Пургай ва паришингўй эди. Муқаррардур, ҳар кимки кўп айтур, паришин айтур. Ҳавсаласи кам эди. Тийра мағз киши эди.

Умаршайх мирзога бу воқеа даст берганда мен Андижонда чаҳорбоғда эдим. Сешанба куни рамазон ойининг бешида бу хабар Андижонға келди. Изтироб била отланиб, қошимдағи навкар ва савдар била қўрғон азимати қилдим. Мирзо дарвозасига етган маҳалда Ширим тагоий жилавимни олиб, Намозгоҳ сори тебради. Ҳаёлиға бу кечибтурким, Султон Аҳмад мирзо улуғ подшоҳдур, қалин черик била келса, беклар мени ва вилоятни топшурғуларидур. Мени Ўзганд ва Олатоғ доманаси сори олиб боргай. Агар вилоятни берсалар мен бори иликка тушмай тагоиларим Олачаҳонға ё Султон Маҳмудхонға борғаймен.

Хожа Мавлонойи қозиким, Султон Аҳмад қозининг ўғли ва Шайх Бурҳонидин Қиличнинг наслидур, она тарафидин Султон Илик Мозийға етар, анинг хонаводалари ул вилоятга марже ва шайхулислом йўсунлук бўла келандур, зикрлари мунда муқарраб келгусидур, қўрғон ичидаги беклар бу хабарни топиб, Хожа Муҳаммад Дарзийниким, Умаршайх мирzonинг бойруси ва бир қизининг аткаси эди, йибориб ул дағдагаларни буларнинг хотиридин рафъ қилиб, Намозгоҳга ёвуқ етган маҳалда мени олиб

ёнди. Келиб аркка тушдум. Ҳожа Мавлонойи қози ва беклар менинг қошимда келиб, сўз ва кенгашни бир ерга қубоб, қўргонинг бурж ва борусининг забт ва рабтига машғул бўлдилар. Ҳасан Яъкуб ва Қосим қавчин ва яна баъзи бекларким Марғиной ва ул тарафларда илғор қуюб эдилар, бир-икки кундин сўнг келиб муловзамат қилиб, борча яқдил ва якжиҳат жид ва охтимом била қалъадорликқа машғул бўлдилар.

Султон Аҳмад мирзо Ўратепа ва Хўжанд ва Марғилонни олиб келиб, Андижоннинг тўрт йиғочида Қубога¹ тушти. Бу фурсатта Дарвеш Гов отлиқ Андижоннинг арбобидин номуносиб сўз айтқон учун ясоққа етти. Бу сиёсаттин тамом эл босилдилар.

Ҳожа қозини ва Узун Ҳасан Ҳожа Ҳусайнни элчиликка бу мазмун била йиборилдиким, бу вилоятта муловзимлардин бир кишини худ қўюлгусидур. Мен ҳам муловзим ва ҳам фарзаид, агар бу хизматни манга уҳда қисалар яхшироқ ва осонроқ файсал топқусидур.

Султон Аҳмад мирзоким, камсухун ва факир ва одми киши эди. Ҳар сўз-ун ва иш-куч бекларсиз қарор тоғмас эди, беклар бу сўзларга мултафит бўлмай, дурушт жавоблар айтиб, илгарига кўчтилар. Тенгри таолоким, ўз кудрати комиласи била ҳар ишими хар маҳалда андоқим бояду шояд беминнати маҳлуқ рост келтурбдур, мунда ҳам неча ишни боис қилдиким, алар бу келмакдин ўсондилар, балки бу таважжуҳдин пушаймон бўлуб, bemurod ёндила.

Бир буқим, Қубонинг ботқоқлик қора суйи бор, кўпригидин ўзга ердин кечиб бўлмас, қалин черик келиб кўпрукда тикилиб, қалин от ва тева бу қора сувга йиқилиб зоеъ бўлди. Уч-тўрт йил мундин бурунроқ Чир суйининг гузарида улуғ шикаст тоғиб эдилар, бу воқеа андин ёд бериб, черик элига ваҳми ролиб бўлди.

Яна бир буқим, ул фурсатга андоқ от ўлати бўлдиким, тавила-тавила отлар йиқилиб ўла киришти.

Яна бир буқим, бизнинг сипоҳи ва раиятни андоқ яқдил ва якжиҳат тоғтиларким, то жон ва танларида рамак ва тавон бордур жон тортмоқдин қўймағайлар.

Бу жиҳатлардин зарурат бўлуб, Андижоннинг бир йиғочидин Дарвеш Муҳаммад тархонни йибордилар, ичкаридан Ҳасан Яъкуб Намозгоҳ навоҳисида чиқиб кўрушуб, сулҳгуна қилиб ёндила.

Хўжанд суйининг шимол жонибидинким, Султон Маҳмудхон мутаважжих эди, келиб Ахсини кободи, Ҳаҳонгир мирзо анда эди, беклардин Али Дарвешбек, Мирзокули кўкалтош, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшқига Ахсида эдилар. Вайс Лоғарий, Мир Фиёс тағойи ҳам анда эди. Беклардин таваҳҳум қилиб Қосонғаким, Вайс Лоғарийнинг вилояти эди, бордилар. Носир мирзоға Вайс Лоғарий бек атка эди. Бу жиҳатдин Носир мирзо Қосонда бўлур эди. Ҳон Ахси навоҳисиға етганда бу беклар ҳонға кириб Қосонни бердилар. Мир Фиёс ҳон муловзаматида туруб, Вайс Ло-

гари Носир мирзони Султон Аҳмад мирзога олиб борди. Муҳаммад Мазид тархонга топшурдилар.

Ҳон Ахси ёвуғига келиб неча қатла уруш солди, ҳеч иш кила олмади. Ахсидаги беклар ва йигитлар яхши жонлар торттилар. Бу аснода Султон Маҳмудхонга ориза бўлди, уруш солиб ҳам ўсониб эди, ўз вилоятига мурожаат қилди.

Абобакр дуғлат Кошгариликим, ҳеч кимга бош индурмай, неча йил эдиким, Кошгар ва Ҳўтан ҳокими эди, ул дағи вилоят дағдা�ғаси била Ўзганд ёвуғига келиб, қўргон солиб, вилоятга бузуғлук кила киришти. Ҳожа қози ва жамиъ беклар таъйин¹ бўлдиким, бориб Кошгариини дафъ қўлғайлар, ёвуқ етган маҳалда Кошгари кўрдиким, бу фавжнинг ҳарифи эмастур, Ҳожа қозини ораға солиб, юз макр ва ҳийла била ҳалос бўлди.

Мундоғ улуғ вақоे рўй берганда Үмаршайх мирзодин колган беклар ва йигитлар яхши қатланиб мардона жонлар торттилар. Ахсидин мирzonнинг онаси Султонбегим ва Ҳаҳонгир мирзо ва аҳли ҳарам ва беклар Андижонга келдилар. Азо расмини бажо келтуруб, ош ва таом фуқаро ва масокинға тортилди. Бу муҳиммомтинг фориғ бўлғондин сўнг, черик ва вилоётнинг тартиб ва наски ва забт ва рабтига иштиғол кўрсатилди. Андижон хукумати ва эшик ихтиёри Ҳасан Яъкубга муқаррар бўлди. Ўш Қосим қавчинга қарор тоғти. Ахси ва Марғиной Узун Ҳасанға ва Али Дўст тағойиға таъйин бўлди. Үмаршайх мирzonнинг ўзга беклари ва йигитларига ҳар қайсиға фароҳўр ҳоллари вилоят ва ер ва муча ва ҷарга ва важхи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди.

Чун Султон Аҳмад мирзо мурожаат қилди, икки-уч манзилдин сўнг мижози эътидол наҳажидин муҳҳариф бўлуб, муҳриқ иситма тори бўлди. Ўратепа навоҳиси Оқсувга етганда шаввол ойининг авоситида тарих секкиз юз тўқсон тўққузда кирқ тўрт ёшида олами фонийдан видоъ қилди.

В а л о д а т в а н а с а б и : валодати секкиз юз эллек бешда, Султон Абусаид мирзо таҳт олғон йили эди. Султон Абусаид мирzonнинг бори ўғлонларидин улуғи бу эди. Онаси Ўрда Буға тархоннинг қизи Дарвеш Муҳаммад тархоннинг эгачиси эди. Мирzonнинг эътиборлик хотуни эди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и : баланд бўйлук, кўнқор соқоллиқ, қизил юзлук, танбал киши эрди. Соқоли энгакида эрди. Икки янгоқида соқоли йўқ эди. Бисёр хушмуҳовара киши эрди. Дастрони ул замон дастури била чаҳорпеч чирмаб, алоқасини илгаррак қошининг устига қўяр эди.

А х л о қ в а а т в о р и : ҳанафий мазхаблиқ, покиза эътиқод киши эрди, беш вақт намозини бетарқ ўтар эди. Шурб маҳалларида ҳам намози тарқ бўлмас эди. Ҳазрати Ҳожа Убайдуллоға иродати бор эди. Ҳазрати Ҳожа мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди.² Алалхусус Ҳожа ёухбатида, дерларким, ҳаргиз Ҳожа мажлисида тизи бир-бири тизига ёвут-

¹ Қ. б.— бекларга яқин бўлдиким.

² Л. б. бу жумла йўқ.

каган эмастур. Бир навбат ҳазрати Ҳожа сұхбатида бар хилофи одат оғенин ёвуткаб үлтүрүбтур. Мирзо күпқондин сүңг ҳазрати Ҳожа буюртбурларким, мирзо үлтурғон ерни бокқайлар: бир сүңгак бор экандур.

Хеч нимарса ўкуғон эмас эди, оми эди. Бовужудким шаҳрда улгайб эди, турк ва содда эди. Табъдин баҳраси йўқ эди. Одил киши эди. Ҳазрати Ҳожанинг ҳам аёғлари ародада эди. Аксар муҳиммит шаръ тарийки била файсал топар эди. Аҳд ва қавлиға рост ва дуруст эди. Ҳаргиз андин хилофе зоҳир бўлмади.

Шижаоти бор эди. Агарчи хеч андоқ бўлмадиким, ўзининг илиги ишга етмиш бўлғай, vale дерларким, баъзи матъракаларда андин асари шижаот зоҳир бўлур экандур. Ўқни бисёр яхши отар эрди. Илбосунга ўқи ва тиргази аксар тегар эди. Қабақни майдоннинг ул боши, бу бошидин кириб аксар урар эрди. Охиrlар танбал бўлғонларида кирғовул ва буданани биёзи била отиб кам ёзар эрди. Қутичи киши эрди, куш ғалаба солур эди, яхши солур эди. Улуғбек мирзодин сүңг онча қушчи подшоҳ йўқ эди.

Асру кўп ҳаёси бор эрди. Дерларким, хилватларда маҳрам ва ичкilarидин ҳам оғенин ёпар экандур. Гоҳиким ичкулукка тушар эрди, йигирма-ўттиз кун паё-пай ичар эрди. Гоҳиким, ҷоғирдин чикар эрди, яна йигирма-ўттиз кун ичмас эди. Бир үлтурғон била мажлисда гоҳи бир кечакундуз үлтурур эди, яхши ичар эди. Ҷоғир ичмас кунлари баситни гузаро еяр эрди. Табиатига имсок ғолиб эди, камсухан ва одми киши эрди, ихтиёри беклари илгida эди.

Масофлари: Тўрт масоф урушти. Аввали Шайх жамол арғуннинг иниси Неъмат арғун била, Зомин навоҳисида Оқар тузида ғолиб бўлди. Яна бир марта Умаршайх мирзо бирла Ҳавоста ҳам ғолиб бўлди. Яна бир марта бала Тошканд навоҳисида Чир суйининг ёқасида султон Маҳмудхон била, агарчи масоф йўқ эди, мӯғулнинг чопқунчиси бирин-икин чериқнинг кейнидан келиб парталға илик қўйгон била, мунча қалин чериқ уруш йўқ, талош йўқ, бири-бирина боқмай бузулдилар. Кўпрак чериқ эли Чир суйида ғарқ бўлдилар. Яна бир марта бала Ҳайдар қўкалтош била Ёр яйлоқнинг навоҳисида ғолиб бўлди.

Вилоёти: Самарқанд ва Бухоро эрдиким, отаси бериб эди. Шайх Жамолни Абдулқулдус үлтурғандин сүңг Тошканд ва Шоҳрухия ва Сайромни олиб эди, неча маҳал тасарруфида эди. Сўнгра Тошканд била Сайромни иниси Умаршайх мирзога бериб эди. Ҳўжанд ва Ўратепа ҳам неча маҳал Султон Аҳмад мирзода эди.

Авлоди: Икки ўғли бўлуб эди, кичиклигига қолмади. Беш қизи бор эди, тўрти Қутукбегимдин эди. Боридин улуғ Робиа Султонбегим эди, Қоракўзбегим дерлар эди. Султон Маҳмудхонга ўзи ҳаётида чиқариб эди. Ҳондин бир ўғли бўлуб эди, Бобохон отлиқ, хейли мақбулхина ўғлон эди. Ўзбаклар хонни Ҳўжандта шаҳид килғонда, ани ва андоқ неча норасидани зое қилдилар. Султон Маҳмудхоннинг воқеасидан сүңг Жонибек Султон олди.

Иккинчи қизи Солиҳа Султонбегим эди, Оқбегим дерлар эди. Султон Аҳмад мирзодин сўнгра Султон Маҳмуд мирзо тўйлар қилиб, улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға олди. Сўнгра Шоҳбегим, Мехр Нигорхоним била Кошғарға тушти. Учунчи қиз Ойиша Султонбегим эди. Беш ёшимда Самарқандга келганда манга қўлуб эдилар. Сўнгра қазоқликларда Ҳўжандқа келди, анда олиб эдим. Самарқандни иккинчи навбат олғонда биргина қизи бўлуб эди, неча кундин сўнг тенгри раҳматига борди. Тошканд бузуғлувудин бурунроқ эгачисининг ангизи била мендин чиқти.

Тўртунчи қизи Султонбегим эди, Султон Али мирзо олиб эди, андин сўнг Темур Султон олиб эди, андин сўнгра Маҳди Султон олиб эди.

Боридин кичик қизи Маъсума Султонбегим эди. Онаси арғундин, Султон Арғуннинг биродарзодаси, Ҳабиба Султонбегим эди. Мен Хурсонга борғонда кўруб, хушлаб, тилаб, Қобулға келтуруб олдим. Бир қиз бўлди. Ўшал фурсатта-ўқ «зоча» заҳмати била тенгри раҳматига борди, қизига онасининг отини-ўқ қўюлди.

Хавотин ва сарори: аввали, Султон Абусаид мирзо қўлғон Мехр Нигорхоним эди. Юнусхоннинг улуғ қизи, менинг онамнинг тўққон эгачиси эди. Яна бир тархонлардин эди, Тархонбекимдерлар эди. Яна бир Қутукбегим эди. Ушбу Тархонбекимнинг қўкалтоши эди, Султон Аҳмад мирзо ошиқликлар била олиб эди, асру кўп суюклиқ эди ва кўп мусаллит эди. Ҷоғир ичар эди. Анинг тириклигига Султон Аҳмад мирзо ўзга ҳарамға бормас эди. Охир үлтурди ва бадномлигидин халос бўлди. Яна бир Ҳонзодабегим эди, Тирмиз ҳонзодаларидин эди. Мен Самарқандға беш ёшимда Султон Аҳмад мирзо қошиға келган фурсатда олиб эди. Ҳануз юз ёпуғи бор эди. Туркона расм била манга буюрдилар, мен юзини очтим. Яна бир Аҳмад Ҳожибекнинг қиз набираси эди, Латифбеким отлиқ, Мирзодин сўнг Ҳамза Султон олиб эди, Ҳамза Султондин уч ўғли бўлуб эди. Мен Ҳамза Султон ва Темур Султон бошлиқ султонларни босиб, Ҳисорни олғонда, бу султонзодалар ва яна неча султонзодалар тушуб эди, борини озод қилдим. Яна бир Ҳабиба Султонбеким эди. Султон Арғуннинг биродарзодаси эди.

Умароси: Жонибек дўлдой эди, Султон Малик Кошғарийнинг иниси эди. Султон Абусаид мирзо Самарқанд ҳукуматини ва Султон Аҳмад мирзо ўз эшигининг ихтиёрини мунга бериб эди, муни эшик оқо қилиб эди. Фариб ахлоқ ва авторлиқ киши экандур. Андин фариб нималар хейли ривоят қилурлар. Ул жумладин бири будурким. Самарқанд ҳокими экан фурсатлар ўзбакдин элчи келур, ўзбак улусида бу элчи зўрга машхур экандур. Ўзбак зўр кишини бўка дер эмиш. Жонибек дерким: Бўкамусен? Бўка бўлсанг, кел курашалинг.

Бу элчи ҳар неча музояқа қилур, қўймас, курашурлар. Жонибек йикар. Мардона киши эрди.

Яна бир Аҳмад Ҳожибек эди. Султон Малик Кошғарийнинг ўғли эди. Ҳирий ҳукуматини Султон Абусаид мирзо неча маҳал мунга бериб эди. Обогаси Жонибек ўлгандин сўнг анинг мучакидига олди.

сими бериб, Самарқандга йиборди. Хуштабъ ва мардона киши эди. «Вафой» тахаллус қилур эди. Соҳиби девон эрди, шеъри ямон эмас эди, бу байт анингдурким:

Мастам, эй муҳтасиб, имрўз зи ман даст бидор,
Иҳтисобам бикун он рўз ки ёби хушёр¹.

Мир Алишер Навоий Ҳирийдин Самарқандға келган фурсатлар Ахмад Ҳожибек била бўлур эди. Султон Ҳусайн мирзо подшоҳ бўлғондин сўнгра Ҳирийга келди. Асеру улуғ риоят топди. Ахмад Ҳожибек яхши тўчоқлар сахлаб, яхши минар эди. Бу тўчоқлар аксар хоназоди эди. Агарчи мардона кипси эди. Иш-кучини навкарсавдари сару сомон қилур эди. Бойсунғур мирзо Султон Али Мирзо била Бухорода урушуб маглуб бўлғонда иликка тушти. Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг тұхмати била беиззатона ўлтурдилар.

Яна бир Дарвеш Муҳаммад тархон эди. Ўрда Бўға тархоннинг ўғли, Султон Ахмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзонинг тукғон, тағойиси эди. Мирзо қошида борча беклардин улуғроқ ва мўътабарроқ бу эди. Мусулмон ва одми ва дарвешваш киши эди. Ҳамиша «муҳсаф қитобат қилур эди».² Шатранжни бисёр ўйнар эди, яхши ўйнар эди. Қуш илмини хўб билур эди, қушни хўб солур эди. Охир Бойсунғур мирзо била Султон Али мирzonинг гавғосида улуглук замонида байдномлиқ била ўлди.

Яна бир Абдулали тархон эди. Дарвеш Муҳаммад тархонга ёвук уруқ бўлур эди. Синглиси ҳам мунда эди, Боки тархоннинг онаси бўлғай. Агарчи Дарвеш Муҳаммад тархон тўра ва мучга била мундин улуғ эди, vale бу фиръавн ани кўзга илмас эди. Бухоро ҳукумати неча йил мунда эди, навкари уч мингга етиб эди, навкари яхши шафқат била сахлар эди. Бахшин ва пурсиш ва девон ва дасттоҳ ва шилон ва мажлиси подшоҳона эди. Зобит ва золим ва фосиқ ва мудаммесь киши эди. Шайбонийхон гарчи навкари эмас эди, vale неча маҳал мунинг била бўлур эди. Кичик кирим султонлар худ аксар навкари бўлуб эдилар, Шайбонийхоннинг мунча тараққий топмоғиға ва мунча қадим хонаводалар бузулмоғига Абдулали тархон сабаб бўлди.

Яна бир Сайд Юсуф ўғлокчи эди. Улуғ отаси мўғулдин келган экандур. Отасини Улуғбек мирзо риоят қилиб эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Марданалиғи ҳам бор эди. Қўбузни яхши чолур эди.

Мен аввал Кобулга келганда менинг қошимда эди, улуғ риоят қилиб эдим, филвоқе риоят арзандаси ҳам бор эди. Аввалги йил Ҳиндустон азимати била черик отлонғонда Сайд Юсуф-бекни Кобулда қўюб эдим. Ўшул фурсатта тенгри раҳматига борди.

¹ Эй муҳтасиб, мастван, бугун мендан қўлингни торт, қачонки хушёр топсанг, ўша куни текшир.

² К. б.— муҳсаф ва китоб мутолаа қилур эди.

Яна бир Дарвешбек эди. Темурбек риоят қилғон Эгу Темурбекнинг наслидин эди. Ҳазрати Ҳожаға иродати бор эди. Мусиқий имидин боҳабар эди, соз ҳам чолур эди. Табъи назми бор эди. Султон Аҳмад мирзо Чир суйиға шикаст топканда Чир суйиға борди.

Яна бир Муҳаммад Мазид тархон эди, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг туқон иниси эди. Неча йил Туркистон ҳокими эди. Шайбонийхон Туркистонни мундин олди. Раъй ва тадбири яхши эди. Бебок ва фосиқ эди. Самарқандни иккинчи навбат ва учунчи навбат олғонда менинг қошимга келиб эди. Мен даги яхши риоят қилиб эдим. Қўли Малик урушида ўлди.

Яна бир Боки тархон эди. Абдулали тархоннинг ўғли ва Султон Ахмад мирзонинг амакизодаси эди. Отасидин сўнгра Бухорони мунга берib эдилар. Султонали мирзо замонида кўп улғайиб эди, навкари беш-олти мингга етиб эди. Султонали мирзоға хейли мутеъ ва мунқод эмас эди. Шайбонийхон била қалъаи Дабусида урушуб бостурди. Ўшул босқон била Шайбонийхон бориб Бухорони олди. Қушиқа кўп майли бор эди. Дерларким, етти юз қуши бор экандур. Андоқ ахлоқ ва атвори йўқ эдиким, деса бўлғай. Мирзодалиқта ва давлатта улғайиб эди. Отаси Шайбонийхонға яхшиликлар қилғон жиҳатидан Шайбонийхон қошиға борди. Ул ноҳақшуноси бемуруват ул яхшиликларнинг муқобаласида ҳеч навъ риоят ва шафқат қилмади. Хорлиқ ва зорлиқ била Ахси вилоятида оламдин борди.

Яна бир Султон Ҳусайн аргун эди. Неча маҳал Қоракўл ҳукумати анда учун, Султон Ҳусайн Қоракўлийға машҳур эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Менинг қошимда ҳам хейли бўлур эди.

Яна бир Қули Муҳаммад Буғдо¹ эди, қавчин эди. Марданалиғи ҳам бор экандур.

Яна бир Абулкарим ашрит эди, уйғур эди. Султон Ахмад мирзо қошида эшикога эди. Сахий ва мардона кипси эди.

Султон Ахмад мирзо воқеасидин сўнг беклар иттифоқ қилиб тоғ йўли била Султон Маҳмуд мирзоға киши чоптуруб тиладилар. Султон Абусаид мирzonинг оғаси Минучехр мирzonинг ўғли Малик Муҳаммад мирзо салтанат дағдағаси била неча лаванд ва авбошии ўзига қўшуб ўрдудин айрилди. Самарқандга келиб ҳеч иш ҳам қила олмади. Ўзининг ва яна бирнеча бегуноҳ подшоҳзодаларнинг ўлмакига сабаб бўлди.

Султон Маҳмуд мирзоға бу хабар етгач-ўқ бетаваққуф Самарқандга келиб, безаҳмат ва бемашаққат таҳтқа ўлтурди. Султон Маҳмуд мирzonинг неча ишларидин вазиъ ва шариф ва синоҳи ва раият мутанаффир ва туризон бўлдилар.

Аввал буким, мазкур бўлғон Малик Муҳаммад мирzonиким, обояғасининг ўғли ва ўзининг куёви эди, яна тўрт мирzonи Кўк саройға чиқариб эди, иккисини қўюб, Малик Муҳаммад мирzonи ва яна бир мирzonи шаҳид қилди. Буларнинг баъзисига худ

¹ К. б.— Қул Муҳаммад Бағдодий.

подиоҳлик ҳам тегмас эди. Бу дағдагалари ҳам асло йўқ эди. Агарчи Малик Мухаммад мирзода андак гуноҳе бор эди, яна бирнинг ҳеч гуноҳи йўқ эди.

Яна бир буким агарчи забт ва тузуки хейли яхши эди, девони шиор эрди. Сиёқ илмини билур эди, vale табъи зулм ва фисқка мойил эди. Самарқандга киргач, ўзгача тартиб ва насақ ва ҳарж ва таҳмил бунёд қила бошлади.

Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг мутааллиқлариғаким, бурун ҳарж ва таҳмилларда кўп факир ва мискин аларнинг химояти била зулм ва тааддидин ҳалос бўлурлар эди, не жой улким, аларга мундоқ тақлифлар бўлғай, кўп таадди ва ташаддуд қила бошлиди. Балки бу таадди ва ташаддуд Хожанинг авлодига даги сироят қилиди.

Яна бир буким, ўзиким нечук золим ва фосиқ эди, бек ва беска ва навкар ва савдари тамом золим ва фосиқ эдиларким, Ҳисор эли, алалхусус, Ҳисравшоҳга тааллук эл ҳамиша шурб ва зиноға машғул эдилар. Бу мартабадаким, Ҳисравшоҳнинг навкарларидин бирор бир кишининг хотунини тортиб элтар, бу хотуннинг эри Ҳисравшоҳга келиб додхоҳлик қилур, жавоб берурким, неча йил сенинг била эди, неча кун анинг била бўлсун.

Яна бир буким, шахри ва бозори, балки турк ва сипохининг амрад ўғлонлари чухра қилур қўрқунчидин уйдин чиқмас эдилар.

Самарқанд ахлиним, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирzonинг замонида рафоҳият ва фарогат била ўткариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа жихатидин адл ва шаръ тарийки била эди. Бу навъ зулм ва фисқдин бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар. Вазеъ ва шариф, факир ва мискин нафрин ва дуойи бадига оғиз очиб, қўл кўтардилар.

Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реш,
Ки реши дарун оқибат сар кўнад,
Баҳам бар мазан то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам барзаад!

Ложарам зулм ва фисқнинг шоматидан Самарқандта беш-олти ой беш² ҳукумат қилмади.

¹ Ички яралар дардидан ҳазар қил! Чунки ички яра ахир юзага чиқади. Қўлдан келганича ҳеч бир дилга озор берма! Дилдан чиқсан бир оҳ бир жаҳонни барбод қиласди.

² Беш — ортиқ.

ВАҚОЕИ САНАИ ТИСЬА МИА¹

Манга Султон Махмуд мирзодин Абдулқўдусбек отлиқ элчи келди. Улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға оғаси Султон Аҳмад мирзонинг Оқбегим отлиқ иккинчи қизини тўй ва ойин била олғон. Сочиқни келтурдид: олтундин ва кумушдин бодомлар ва писталар қилиб эдилар.

Бу келган элчининг Ҳасан Яъқубқа уруклуғи бор экандур. Ҳасан Яъқубни ваъдалар била мирзоға боқтурғали келган экандур. Нарм жавоб айтиб, балки ул сари бўлғондек қилиб элчига рухсат берди. Беш-олти ойдин сўнг Ҳасан Яъқубнинг мижози мунҳариф бўлиб, менинг ёвуғимдаги киши-қаро била ямон маош қила киришти. Ишни мунга еткурдиким, мангъа рухсат бериб, Жаҳонгир мирзони подшоҳ қилғай. Ҳасан Яъқубнинг ихтилоти сойир умаро ва сипохи била даги яхши эмас эди. Анинг бу фикридин бори эл вокиф бўлуб эдилар. Ҳожа қози ва Қосим қавчин ва Али Дўст тағойи ва Узун Ҳасан ва яна баъзи давлатхоҳлар менинг улуғ онам Эсан Давлатбекимнинг қошида йигилиб сўзни бу ерга қўйдиларким, Ҳасан Яъқубни маъзул қилиб, фитнасиға таскин берилгай. Хотунлар орасида раъй ва тадбирда менинг улуғ онам Эсан Давлатбекимча кам бўлғай эди, бисёр оқила ва мудаббира эди. Кўпроқ иш-куч аларнинг машварати била бўлур эди.

Ҳасан Яъқуб аркта эди. Менинг онам ва улуғ онам — Эсан Давлатбеким тош қўрғонда чақарда² эдилар.

Бу азимат била отланиб аркка мутаважжих бўлдум. Ҳасан Яъқуб күшқа отлонғон экандур. Ҳабар топиб ўшандин-ўқ Самарқанд сари мутаважжих бўлди. Анинг била бор киши, бор бекларни туттурулди. Тутулғон беклар Мухаммад Бокирбек эди, Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси эди. Яна баъзилар ҳам бор эди. Баъзисига Самарқанд сари рухсат берилди. Ёшик ихтиёри ва Андижон ҳукумати Қосим қавчинга қарор топти.

Ҳасан Яъқубким, Самарқанд азимати била Қандибодомғача бориб эди, неча кундин сўнг фосид андиша била Аҳси азимати қилиб, Ҳўқон ўрчин навосиға келди. Ҳабар топиб баъзи беклар била йигитларни анинг устига йиборилди. Илгор беклари ўзлари

¹ Тўқиз юзинчи (1494—1495) — йил воқеалари.

² Қ. б. — чиқарда.

дин илгаррак бир пора йигитларни қоровул йибордилар. Ҳасан Яъқуб хабар топиб, кеча била бу қоровул айрғон йигитларнинг устига юруб, ўй мунгузи қобсөн шиба қўярлар. Коронги кечада ўз элининг ўқи-ўқ Ҳасан Яъқубнинг қочорига тегиб, қочоридин бурунроқ ўз амалиға гирифтор бўлди.

Чу бад карди, мабош эмин зи офот,
Ки вожиб шуд табиатро мукофот².

Ушбу йил шубҳалик таомдин пархиз қила бошладим. Пичок ва қошиқ ва дастурхонғача эҳтиёт қилур эдим. Таҳажжуд ҳам камроқ тарқ бўлур эди.

Рабиулохир ойида Султон Маҳмуд мирзоға қавиуй ориса юзланиб, олти кунда оламдин кечти. Қирқ уч ёшар эди.

Валодат ва насиби: секкиз юз эллик еттида эди. Абусаид мирzonинг учунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо била бир туққон эди.

Шакл ва шамойили: паст бўйлук, суюқ³ соқоллиқ, танбал, синчисизроқ⁴ киши эди.

Ахлоқ ва атвори: яхши эди. Намозни тарқ қилмас эди. Тузуки ва забти бисёр яхши эди. Сиёқ йлмини хўб билур эди. Вилоётдин бир дирам ва бир динор аниңг бевуқуфи харж бўлмас эди. Навқарининг улуфаси асло мункасир бўлмас эди. Мажлис ва баҳшиши ва шилон ва девони бисёр яхши эди. Барчаси қоида ва тузуки била эди. Бир навъ тартиб ва насақиким кўюб эди, сипоҳи ва раият асло андин тажовуз қила олмас эди. Бурун қушика хейли қотрор экандур. Сўнграялар баҳлум овни қалин овлар эди.

Зулм ва фисққа кўп машғул эди. Муттасил чоғир ичар эди. Чуҳра қалин сахлар эди. Қаламравида чиройлик амрад ўғлон бўлса, ҳар навъ била келтуруб чуҳра қилур эди. Бекларнинг ўғлонларини, балки кўқалтошларини чуҳра қилиб эди, балки ўзининг кўқалтошидин туққонга доги бу хизматни буюруб эрди. Бу шум феъл аниңг замонида андоқ шое эдиким, чуҳрасиз киши асло йўқ эди. Чуҳра сахламоқлигини ҳунар билурлар эрди. Чуҳра сахламаслиғни айб қилурлар эди. Зулм ва фисқанинг шоматидин ўғлонлари тамом жувонмарг бўлдилар.

Табъи назми бор эди, девон тартиб қилиб эди, vale шеъри бисёр суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмоғон яхшироқдур.

Бад эътиқод киши эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға истихлоф қилур эди. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масхара ва бебок теграсида бор эди. Девон бошида ва халойик қошида зишт ва шанеъ ҳаракатлар қилурлар эди. Баджалом эди. Сўзини филхол англаб бўлмас эди.

Масофлари: икки қатла масоф урушти. Ҳар икки қатла

Султон Ҳусайн мирзо била, бир марта Астарободта мағлуб бўлди. Яна бир қатла Андиҳуд навоҳисида Чакман деган ерда ҳам мағлуб бўлди. Икки қатла Бадахшоннинг жануб жониби Кофиристонга бориб газот қилди. Бу жиҳатдин фароминининг тўғросида Султон Маҳмуд ғозий битирлар эди.

Вилоётти: Султон Абусаид мирзо Астарободни бериб эди, Ироқ воқеасида Хуросонга келди. Ул фурсат Қанбар Алибек Ҳисор ҳокими Султон Абусаид мирzonинг ҳукми била Ҳиндустон черикини чериқлаб, Ироққа мирzonинг сўнгича борадур эди, Хуросонга етиб эди, Султон Маҳмуд мирзоға мулҳак бўлди. Султон Ҳусайн мирzonинг овозасини эшитгач, Хуросон эли хужум қилиб, Султон Маҳмуд мирzonи Хуросондин чиқордилар, Самарқандға Султон Аҳмад мирzonинг қошиға келди. Неча ойдин сўнг Аҳмад Муштоқ бошлиғ Сайид Бадр ва Ҳисравиҳ ва яна баъзи йигитлар Султон Маҳмуд мирzonи олиб қочиб, Ҳисорға Қанбар Алибек қошиға келдилар. Андин бери Қаҳқа била Кўхтан тогининг жануб тарафидаги вилоёти, мисли: Тирмиз ва Ҷағониён ва Ҳисор ва Ҳатлон ва Қундуз ва Бадахшон Ҳиндукӯш тогигача Султон Маҳмуд мирzonинг тасарруфида эди. Оғаси Султон Аҳмад мирзо ўлгандин сўнг аниңг вилоёти даги мунинг тасарруфида бўлди.

Алоди: беш ўғул, ўн бир қиз эди. Бори ўғлонларидин улуғ Султон Масъуд мирзо эди. Онаси Мир Бузург Тирмизийнинг қизи эди.

Яна бир ўғул Бойсунғур мирзо эди. Онаси Пашибегим эди.

Яна бир ўғул Султон Али мирзо эди. Онаси Зухрабеги оға эди, ўзбак эди, ғума эди.

Яна бир ўғул Султон Ҳусайн мирзо эди. Онаси Ҳонзодабегим, Мир Бузургнинг набираси эди, Мирзо ҳаётида ўн уч ёшида тенгри раҳматига борди.

Яна бир ўғул Султон Вайс мирзо эди. Онаси Юнусхоннинг қизи, менинг онамнинг сингили Султон Нигорхоним эди. Бу тўрт мирzonинг ҳолоти бу тарихда йил вақосида мазкур бўлғусидур.

Уч қиз Бойсунғур мирзо била бир туққон эди. Улуғроини Султон Маҳмуд мирзо обагаси Минучехр мирzonинг ўғли Малик Муҳаммад мирзоға чиқариб эди.

Яна беш қиз Мир Бузургнинг набираси Ҳонзодабегимдин эди. Улуғини Султон Маҳмуд мирзодин сўнгра Абобақр Кошғарийга бердилар. Иккинчи қиз, Бикабегим эди, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни муҳосара қилғонда Ҳайдар мирзо отлиқ ўғлиғаким, Султон Абусаид мирzonинг қизи Поянда Султонбегимдин туққондур, олиб ярашиб, Ҳисорнинг устидин қўти. Учунчи қиз Оқбеким эди. Тўртунчи қизи Ойбеким эди¹. Султон Ҳусайн мирзо Қундуз устига келганда Умаршайх мирзо ўғли Жаҳонгир мирzonи Андижон черики била кўмак йиборгандга Жаҳонгир мирзоға номзад бўлуб эди. Тарих тўқкуз юз ўнда Аму дарёси ёқасида Боқи Ҷағониённи манга келиб мулозамат қилди. Бу бегимлар оналари билан Тирмизта эдилар.

¹ Л. б.—қобоб. بابا

² Ёмонлик қылғанингдан кейин оғатлардан эмин бўлма, чунки табиатнинг берадиган жазоси аниқдир.

³ К. б.—бурма қўй

⁴ К. б.—сухансизроқ.

¹ Л. б. да йўқ.

Булар ҳам Боқи Чарониёнинг кўчи била келиб қўшулдилар. Коҳмардка келганда Жаҳонгир мирзо олди. Биргина қизи бўлди. Бу тарихда улуғ онаси Хонзодабегим била Бадахшон вилоятидадур. Бешинчи қиз Зайнаб Султонбегим эди. Кобулни олғонда онам Қутлук Нигорхонимнинг саъни била олдим, хейли созворлик бўлмади. Икки-уч йилдин сўнг обила заҳмати била оламдин борди. Яна бир қиз Махдума Султонбегим эди. Султон Али мирзонинг бир туққон эгачисидур. Ҳоло Бадахшон вилоятидадур. Ва яна икки қиз гунчачидин бўлуб эди. Биригининг оти Ражаб Султон, яна биригининг оти Муҳиб Султондур.

Х а в о т и н в а с а р о р и : улуғ хотуни Мир Бузург Тирмизийнинг қизи Хонзодабегим эди. Мирзо бисёр севар эди. Султон Масъуд мирzonинг онаси эди. Ул ўлганда мирзо бисёр қаттиқ таъзият тутқондур. Андин сўнг Мир Бузургнинг набираси бу Хонзодабегимнинг биродарзодасини олди. Ани ҳам Хонзодабегим дерлар эди. Беш қиз ва бир ўғулнинг онаси эди.

Яна бир Пашабегим эди. Қорақўйлуқ Баҳорлу аймоғи туркман бекларидин Али Шукрбекнинг¹ қизи эди. Жаҳоншоҳ мирҳо Бороний ва Ироқни бу Жаҳоншоҳ авлодидин Оққўйлуқ Узун Ҳасан олғонда Али Шукрбекнинг² ўғлонлари тўрт-беш минг уйлук қорақўйлуқ туркманлар била Султон Абусаид мирзо мулозаматига келиб эдилар. Султон Абусаид мирзо шиқаст топқонда бу вилоятларға туштилар. Султон Маҳмуд мирзо Самарқанддин Ҳисор келганда Султон Маҳмуд мирзо мулозаматига келдилар. Бу Пашабегимни мирзо ул маҳалда олиб эди. Бир ўгул, уч қизнинг онаси эди. Яна бир Султон Нигорхоним эди. Насаби хонлар вақоенида машруҳ мазкур бўлубтур.

Гума ва гунчачиси хейли бор эди. Мұтабар ғумаси Зухрабеги оға эди. Ўзбакдин эди. Султон Абусаид мирzonинг тириклигида йигитлигига олиб эди³. Бир ўгул, бир қизнинг онаси эди ва гунчачи хейли бор эди. Иккисидин икки қиз бўлур эдиким, мазкур бўлди.

У м а р о с и : Хисравшоҳ эди. Туркистонлик қипчоқдиндур. Кичиклигига тархон бекларига ёвук хизмат қилур эди. Балки андин сўнг Мазидбек аргунға навкар бўлди. Филжумла риоят қилиб эди. Ироқ бузуғлуғига Султон Маҳмуд мирзоға қўшулуб, йўлда келурда шойиста хизматлар қилғон учун Султон Маҳмуд мирзо риоят қилиб эди. Сўнгратар асру кўп улғайиб эди. Султон Маҳмуд мирzonинг замонида ўқ навカリ беш-олти мингга етиб эди. Аму дарёсидин Ҳиндукуш тогифача вилоёт гайри Бадахшон, тамом мунга тааллук эди. Дарбаст ер эди. Шилони ва саховати яхши эди. Бовужуди турклук маҳкам пайдокунанда эди. Нечукким пайдо қилур эди, яхши ҳам харж қилур эди.

Султон Маҳмуд мирздонин сўнг ўғлонларининг замонида худ асру кўп улғойиб эди. Навカリ йигирма мингга ёвшуб эди.

Агарчи намоз қилур эди ва таомдá пархиз қилур эди, vale тийра ва фосиқ эди, гавдан ва бефаҳм ва бевафо ва ҳаромнамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстургон валинеъматзодасини кўр қилди. Яна бирини ўлтурди. Тенгри қошида осий ва ҳалқ олдида мардуд бўлубдур. Домани қиёматгача лаънат ва нафрин сазовори бўлди. Бу ўтар дунё учун мундоқ ямон ишлар қилди. Мундоқ бисёр маъмур вилоят ва мунча қалин яроқлиқ навкар била бир мокиён била ҳам тутушмади. Бу тарихда зикри келгусидур.

Яна бир Муҳаммад Элчи бўға эди. Қавчин эди. Балх эшигига ҳазора¹ урушида Султон Абусаид мирзо олдида даъво била мушт тегурубдур. Мардона киши эди. Мирзоға доим мулозамат қилур эди. Мирзо раъий била амал қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундузни қобоғонда Хисравшоҳнинг таассубига оз кини била яроқсиз беҳисоб шабиҳун келди. Иш ҳам қила олмади. Андоқ қалин черикка не иш қила олғай эди. Сўнггича қовғунчи борди, ўзин дарёға солди, фарқ бўлди.

Яна бир Айюб эди. Султон Абусаид мирзо қошида Ҳурсон чуҳраси ҷаргасига хизмат қилур эди. Мардона киши эди. Бойсунгур мирzonинг бес аткаси эди. Емак ва киймаги сирфа била эди. Ҳаззол ва ҳарроф эди. Султон Маҳмуд мирзо беҳаё, деб хитоб қилур экандур.

Яна бир Вали эди. Хисравшоҳнинг туққан иниси эди. Навкарини яхши сахлар эди. Султон Масъуд мирzonинг қўзига мил тортмогига ва Бойсунгур мирzonинг ўлтурмакига боис ул эди. Жамиъ элни гийбат қилур эди. Бадзабон ва фаҳшгўй ва худписанд ва тийра магз мардак эди. Ўзидин ўзга ҳеч кишини ҳеч ишта писанд тутмас эди. Қундуз вилоятидин келганда ва Душий навоҳисида Хисравшоҳни навкар, савдаридин айриб руҳсат берган фурсатта ул доғи ўзбакнинг қўрқунчидин Андароб ва Серобқа² келиб эди. Ул навоҳидағи аймоқларни босиб таъаб, бизни деб Кобулға келдилар. Вали Муҳаммад Шайбонийхон қошиға борди. Самарқанд шаҳрида бўйнига урдурди.

Яна бир Шайх Абдулло барлос эди. Шоҳ Султон Муҳаммаднинг бир қизи мунда эдиким, Абобакр мирзо била Султон Маҳмудхоннинг холаси бўлғай. Тўнни сириқ ва тор кияр эди. Одми ва асил киши эди.

Яна бир Маҳмуд барлос эди. Навандоклиқ барлослардиндур. Султон Абусаид мирзо қошида ҳам бек эди. Султон Абусаид мирзоға Ироқ вилояти мусаххар бўлғонда Кирмонни Маҳмуд барлосга бериб эди. Абобакр мирзоға Мазидбек аргун ва қорақўйлуқ³ туркман беклари қўшулуб, Султон Маҳмуд мирzonинг устига Ҳисорда келганда Султон Маҳмуд мирзо оғосига Самарқандға борди. Маҳмуд барлос Ҳисорни бермай, яхши сахлади. Шоир эди, девон тартиб қилиб эди.

¹ Л. б.— Ҳазораспий.

² К. б.— Сароб (سراپ)

³ К. б.— ва қорачуй қорақўйлик.

^{1 2} К. б.— Алишербекнинг.

³ Л. б. да йўқ.

Султон Маҳмуд мирзонинг фавтидин сўнгра Хисравшоҳ бу воқеани элдин яшуруб хазинаға дастандозлиқ қилди. Мундоқ хабар нечук яшурун қолур¹, филҳол бори шаҳр элига бу хабар ёйиди. Самарқанд аҳлиға ул кун бир улуғ ийд эди. Сипохи ва раият Хисравшоҳниг устига ҳужум қиммоқ мақомида бўлдилар. Аҳмад Ҳожирхон беклари ғавғони босиб, Хисравшоҳни чиқариб Хисор узаттилар. Султон Маҳмуд мирзо ҳаётида улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға Хисорни бериб, Бойсунғур мирзоға Бухорони бериб, ўғлонларига рухсат бериб эди. Бу воқеада ҳеч қайси ҳозир эмас эди. Хисравшоҳни чикорғондин сўнг Самарқанд ва Хисор беклари иттифоқ била Бухорога Бойсунғур мирзоға киши йибориб ва келтуруб, Самарқанд тахтига ўлтурғуздилар. Бойсунғур мирзо подшоҳ бўлғонда ўн секкиз яшар эди.

Ўшал фурсатта Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлоғининг ва Самарқанднинг баъзи акобирининг сўзи била Самарқанд дояси била черик тортиб, Канбой навоҳисига келди. Самарқанддин ҳам Бойсунғур мирзо қалин ва кўчум ва яроғлик черик билан чиқиб, Канбой навоҳисида масоф уруштилар. Хайдар кўкалтошким муғул черикнинг рукни аъзами эди, ировул эди, тамом оттин тушуб, шиба кўймоққа машғул бўлди. Қалин отлиқ² таассублуқ Самарқанд ва Хисор йигитлари от солғон била Ҳайдарбек бошлиқ тушганлар тамом от ёғининг остиға-ўқ қолдилар. Муни олдурғон била уруша ҳам олмадилар, бостурдилар. Қалин мӯғул кишиси қирилди. Бойсунғур мирзо ўз олида ҳам қалин кишининг бўйини урдурубур.³

Андоқим, ўлукнинг касратидин уч ерда ҳиргоҳни буюткабдурлар.

Бу фурсатта Иброҳим соруким, минглиғ элидин эди, отамнинг⁴ олида кичикдин хизматлар қилиб, беклик мартабасига етиб эди, бир жарима жиҳатидин сўнгратлар мардуд эди. Исфара қўргонига кириб Бойсунғур мирzonинг отиға хутба ўқуб, муҳолафат мақомида бўлди.

Шаъбон ойи Иброҳим сорунинг фитнасининг дафъиға азимат қилиб черик отланилди. Ушбу ойнинг ёғида Исфарани қабаб туштук. Ул куни йигитлар шўхлук қилиб, етган била-ўқ қўргонининг тошида янги том қўпориб, соладурғон қўргонни олдилар. Сайид Қосим эшик оқа бу кун борчадин яхшироқ юруб, ўзуб қилич тегурди. Султон Аҳмад Танбал ҳам қилич тегурди. Муҳаммад Дўст тағой ҳам қилич тегурди, ваде баҳодур улушини Сайид Қосим олди. Баҳодурлуқ улуши мӯғулда қадимиј расмдур. Ҳар тўй ва ош бўл-

гонда¹ ҳар кимки элдин ўзуб қилич тегургон бўлса, ул улушни ул олур. Шоҳрухияда бориб тағойим Султон Маҳмудхонни кўрукона баҳодурлуқ улушни Сайид Қосим олди. Аввалин кун урушда Ҳудойберди аткамга таҳш ўқи тегиб ўлди. Чун яроқсиз² уруш солилиб эди, баъзи йигит-яланг зоеъ бўлуб, хейли киши яралиқ бўлди. Иброҳим сорунинг кошида таҳшандоз бор эди, бисёр яхши отар эди. Онча таҳшандоз кўрулмайдур эрди. Аксар элни ул яралиғ қилди. Қўргон фатҳидин сўнг менинг қонимда бўлур эрди.³ Мухосара мумтад бўлди. Буюрилдиким, икки-уч ерда серқўблар ясаб, нақблар солғайлар. Қалъагирлик асбобига бажид машғул бўлгайлар. Мухосара имтиодиди қирқ кунга тортти.

Охир Иброҳим сору ожиз бўлуб, Ҳожа Мавлонои қозининг тавассути била қуллукни ихтиёр қилиб, шаввол ойида қилич, соғдоғини⁴ бўйниға осиб келиб, мулозамат қилиб, қўргонни топшурди.

Хўжанд ҳам муддати мадид эдиким, Умаршайх мирзо девонига тааллук эди, бу фатаратга ул саркорда футур бўлғон учун Султон Аҳмад мирзоға боқиб эрди. Чун мунча тақриб бўлди, анинг устиға ҳам борилди. Хўжанд ичида Амир Мўғулнинг отаси Абдулаҳҳоб шиговул эрди, мен етгач-ўқ қўргонни бемузояқа топшурди.

Бу фурсатда Султон Маҳмудхон Шоҳрухияга келиб эди. Мундин бурунроқ Султон Аҳмад мирзо Андижон навоҳисига келганда хон ҳам келиб, Ахсини қабаб эди. Нечукким, мазкур бўлди, хотирға сттиким, ора мунча ёвуқ бўлғонда хон чун ота оғадурлар, бориб

¹ Элдан ўзиб чиқсан кишига баҳодирлик увони тўй ва ош бўлганда берилади, дейинини уруш, матракада берилади деб тушунип керак.

² Яроқсиз — бутунлай қуролсиз эмас, балки ўқ, қилич ўтмайдиган маҳсус кийим (жиба)сиз демакдир.

³ «Андоқим ўлукнинг касратидин уч ерда ҳиргоҳни буюткабдурлар» деган жумладан бошлаб то шу ергача бўлган кисми Қозон босмасида форсча берилган. Биз тубандо шунинг таржимасињи берамизким, ҳар иккала текст орасида оз бўлсада, фарқ бордир. Форсча текстнинг тушиб колган жойлари ҳам бор. Шундай жойларга пукталар қўйилган, таржимада ҳам бу ҳол сакланди.

«Ўлукларнинг кўплигидан чодирни тўрт ерга кўчирдилар. Шу кунларда Иброҳим сору отамнинг хизматида бўлиб, амирлик мартабасига етган.эди. Бу кунларда бир гуноҳи сабабли кувгин бўлиб, Исфара қальясига кирди. ва Бойсунғур мирзо номига хутба ўқиб, душманликни бошлади. Шаъбон ойида унинг фитнасини қайтариш учун лашкар отланди ва охир шу Исфарага жўнади. Шу кун ёшлар шўхлик қилиб, қальға етиш билан ташқаридаги янги солинаётган қалъани олдилар. Шу кун ҳаммадан ортикроқ... Танбал ҳам Муҳаммад Дўст тағой каби қилич... Мӯғул үлусида қадимдан расм бўлиб келгандирек (маъракада) халқ орасида ёлиз чиқиб тулачанга қилич тортса, баҳодирлик улушини берадилар. Шу жиҳатдан баҳодирлик салуни унга берилган. Аввалин куни аткам Ҳудойбердига ўқ тегиб ўлди. Сўнг қўролса (жибасиз) урӯш бошланган эди. Баъзи йигитлар талаф бўлиб, кўписи ярадор бўлди. Иброҳим сору ҳузурида бир мерган бор эди, у кўн кишиларни ярадор қилди. Қалъа фатҳидан сўнг у мерган менинг олдимда турар эди».

⁴ Қ. б.—садоғини.

¹ Қ. б.— яшуруклук бўлур.

² Қ. б.— яроқлик.

³ Қ. б.— бўйниға урур эди.

⁴ Л. б. да (ମେତା) шаклида ёзилиши хатодир.

мулозамат қиласам ўтган күдуратлар рафъ бўлса, ироқда-ёвуқта энитур, кўярга яхши бўлгай деб келиб, Шоҳрухиядин ташқари Ҳайдарбек солғон боғда хонға мулозамат қилдим. Хон боғининг ўртасида солғон улуғ чордара уйда ўлтурууб эдилар. Уйдин киргач уч юкундум. Хон ҳам таъзим қилиб кўптилар. Кўрушуб, ёниб юкунгандин сўнг ёnlарига тилаб, қалин шафқат ва меҳрибонлиқлар кўрсаттилар.

Бир-икки кундин сўнг Кандирлик добони била Аҳси ва Андижо сари азимат қилдим. Аҳсиға етиб отамнинг мазорини тавоғ қилдим Аҳсидин намози жумъя вақтида чиқиб, Банди Солор йўли бил намози шом била намози хуфтан орасида Андижонға келдим¹. Йиўлким, Банди Солор йўли бўлгай, тўққиз йиғоч йўлдур. Андижо вилоятининг саҳронишинларидин бир Чакрак элизур, қалин элду Беш-олти минг уйлук эл бордур. Фарғона била Кошғар орасида тоғларда бўлурлар. Отлари кўп ва кўйлари қалиндур. Ул тоғлард үй ўрниға кўтос сахларлар. Кўтослари ҳам бисёр бўлур. Чун тоғлари берк ва сарҳадта воқе бўлубтур, мол бермакта ройиж эмастурлар. Черикни Қосимбекка бошлатиб Чакракка йиборилдиким Чакракдин мол олиб, черикка нима тегургай. Қосимбек бориб йигирма мингга ёвуқ қўй ва минг, минг беш юз от олиб, черик элига улашти.

Черик Чакракдин ёнғондин сўнг Ўратепанинг устигаким, муддатлар Умаршайх мирзо тасарруфида эди, мирзо ўлар йили илиқдив чиқиб эди, бу фурсатта Бойсунғур мирзо жонибидин иниси Султон Али мирзо анда эди, азимат қилилди. Султон Али мирзо хабар топиб, ўзи Фалғар ва Масиҳо кўҳистонлариға чиқиб, аткаси Шайх Зуннунини Ўратепада қўюб эди, Хўжанддин ўтуб ора йўлга етганда Халифани Шайх Зуннунға рисолат тарийки била йиборилди. Ул бехуш мардак жавоби шоғий бермай, Халифани туттурууб ўлумга буюрди. Чун хост йўқ экандур. Халифа ҳалос бўлуб, юз туман маşaққат ва азоблар била икки-уч кундин сўнг яёқ ва яланғоч келди.

Ўратепанинг навоҳисига келдук. Чун қиши ёвуқ бўлуб эди, эл ошлиқ-тўлукини тамом кўтариб эдилар, бу жиҳатлардин неча кундин сўнг Андижон сари мурожаат қилилди. Биз ёнғондин сўнг хон кишиси Ўратепа устига юруди. Ўратепа кишиси тура олмай солиб чиқди. Хон Ўратепани Мухаммад Ҳусайн Кўрагонга берди Ўшул тарихдин тўққиз юз секкизгача Ўратепа Мухаммад Ҳусайн Кўрагонда эди.

ВАҚОЕИ САНАИ ИХДО ВА ТИСЬА МИА¹

Султон Ҳусайн мирзо Хуросондин Ҳисор устига черик тортиб, кипп Тирмиз тўғриси келди. Султон Масъуд мирзо ҳам черик йиғиб, Тирмизға муқобалада келиб ўлтурди. Хисравшоҳ ўзи Қундузни маҳкам қилиб, иниси Валини черикка йиборди. Қишининг аксарини сув ёқасида ўткардилар, ўта олмадилар. Султон Ҳусайн мирзо сув ёқасида ўткардилар, ўта олмадилар. Султон Ҳусайн мирзо кордон ва соҳиб тажриба подиҳо эди. Қундуз сари сув юқкори боқа кўчти. Ўртадаги черикни ғоғил қилиб Абдуллатиф бахши бошлиқ беш-олти юз ўбдан кишини Килиф гузарига йиборди. Ул черик воқиғи бўлғунча Абдуллатиф бахши таъйин бўлғон эл била Килиф гузаридин ўтуб сув ёқасини мазбут қилди. Бу хабар Султон Масъуд мирзо келгач, Вали Хисравшоҳким бу кечган кишининг² устига бормоқни ҳарчанд саъй қилди, Султон Масъуд мирзо бедиллиғидин ё Боки Чагониёнинингким, Валининг зидди эди, саъидин бу кечган кишининг устига бормоди. Бузулғон йўсунлук Ҳисор сари ёндилар.

Султон Ҳусайн мирзо сув кечиб, Бадиuzzамон мирзони ва Иброҳим Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Валибек ва Зуннун аргунни Хисравшоҳ устига илгор йиборди. Музaffer mirzo ва Муҳаммад Бурундук барлосни Хатлон устига йиборди³. Ўзи Ҳисор устига келди. Ёвуқ етканда ҳабардор бўлдилар.

Султон Масъуд мирзо Ҳисорда турмоқнинг маслаҳатини топмай Камруд руди юкори Сира тоғ⁴ йўли била иниси Бойсунғур мирзо қошиғи, Самарқандға борди. Вали ҳам Хатлон сари торти. Ҳисор ўғронини Боки Чагониёний ва Маҳмуд барлос ва Султон Аҳмад чубекнинг отаси беркиттилар.

Ҳамза Султон ва Маҳди Султон неча йил эдиким, Шайбонийдин айрилиб келиб, Султон Маҳмуд мирзо мулозаматида эдилар.

¹ Тўққиз юз биринчи (1495—1496) йил воқеалари.

² Қ. б.— келгач бетавакуғи Хисравшоҳ ва Вали бу кечган кишиларнинг.

³ Қ. б.— Муҳаммад Бурундук барлос ва Зуннун аргуни Хисравшоҳ устига илгор йиборди. Музaffer mirzonи Хатлон устига йиборди.

⁴ Қ. б.— Сарв тоғ.

¹ Қ. б.— кирдим.

Жамиъ ўзбаклари била Мұхаммад¹ дуғлат Султон Ҳусайн дуғлат ва жамиъ Ҳисор вилояти ўлтурушлуқ мұғуллар била бу бузуглукта Қоратегин сари торттилар. Султон Ҳусайн мирзо бу хабарларни топиб, Абулмуҳсін мирзони ва бәзі йигитларни Қамруд дараси юқкори, Султон Масъуд мирзо кейиніга йиборди. Тангига кирган маҳалда кейинидін етарлар, онча иш қила олмаслар. Мирзобек фарангібоз анда қилич тегуур.

Иброҳим тархон ва Яъқуб Айюб ва яна бәзі черикни Ҳамза Султоннинг ва мұғулларнинг устига Қоратегинга йиборди. Қоратегінда кейинидін етиб уруштилар. Султон Ҳусайн мирzonинг илғорини босиб, бу бекларнинг аксарини тушуруб яна қўя бердилар.

Ўшул чиққон била Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Ҳамза Султоннинг ўғли Мамоқ Султон ва Мұхаммад дуғлатким, сўнглар Мұхаммад Ҳисорийга машҳур бўлуб эди, Султон Ҳусайн дуғлат ва бу султонларга тааллук ўзбаклар Ҳисор вилояти ўлтурушлуқ Султон Маҳмуд мирзо навқари мұғуллар бизни деб, рамазон ойи Андижонга келдилар.

Ул фурсатлар Темурия салотини дастури била тўшак устида ўлтурур эдим. Ҳамза Султон била Маҳди Султон ва Мамоқ Султонким келдилар, бу салотининг таъзимиға қўпуб, тўшакдин тушуб, бу султонлар била кўруштум. Султонларни ўнг қўлда боғиша ўлтурғуздум. Мұхаммад Ҳисорий бошлиқ борча мұғуллар келдилар. Борча мулоzаматни ихтиёр қилдилар.

Султон Ҳусайн мирзо келиб Ҳисор қўргонини қабаб тушти. Нақб солмоқ ва қўрғон олмоқ ва тош урмоқ ва қозон қурмоқнинг иш-кучида кеча ва қундуз ором ва қарори йўқ эди. Тўрт-беш ерда нақб солди. Шаҳр сари дарвозада солғон нақб хейли илгари келиб эди. Қўргон эли дағи нақб солиб, бу нақбни тоptилар. Қўргон эли юқоридин буларға дуд қилдилар. Алар тўшукни беркитган била тутун юқкори қўрғон элига-ўқ ёниб, қўргон эли ўлум ичи бўлуб, қочиб чиқтилар. Охир қўза-қўза сув кетуруб қуюб, ташқи элни нақбдин қочурдилар. Яна бир навбат бир пора илдам йигитлар чиқиб, нақб устидаги йигитларни қочурдилар. Яна мирзо тушган шимол тарафидин қозон қуруб, қалин тош уруб, бир буржни ковок қилиб эдилар. Намози хуфттан бурж учти. Баъзи йигитлар тезлик қилиб урушға рухсат тиладилар. Кечадур деб, мирзо рухсат бермади. Тонг отқунча худ қўргон эли буржни тамом қўпариб эдилар. Тонглasi уруш ҳам солмадилар. Бу икки ой, икки ярим ойда файраз сиёсат ва нақб солмоқ, саркуб қўпормоқ ва тош отмоқдин ўзга яхши уруш солмади.

Бадиuzzамон мирзо ва ул жамоатниким, Хисравшоҳ устига йибориб эди, Қундуздин уч-тўрт йиғоч қуйироқ тушганда Хисравшоҳ бўлғон кишиси била ясатиб, Қундуздин чиқиб ора қўнуб, Бадиuzzамон мирзо ва черикнинг устига босиб қадди. Булар мунча мирзолар ва мунча сардор беклар бовуҷудким, қаддилари икки Хисравшоҳнинг кишисича бўлмаса, бир яримчада худ не сўз, ҳазмриоят қилиб, ҳандакдин чиқмадилар. Хисравшоҳнинг яхши-ямон, улуғ-кичик навқари тўрт-беш минг бўлғай эди.

¹ Қ. б.— Маҳмуд.

Хисравшоҳ бу ўтар дунёйи бебақо учун ва кетар навқари бевафо учун мунча ямонлиқ ва бадномлиқни ихтиёр қилиб ва мунча зулм ва бедод қыммоқни ўзига шиор қилиб, мунча улуғ вилятлар олиб, мунча қалин навқар ва савдар сахламоқ тарҳини солиб, балки сўнгларлар навқар ва чокари йигирма-ўттуз мингга тортиб вилоёт ва парканоти ўз подшоҳи ва мирзоларидин ортиб, умрида килғон иши ушбу бўлди. Ушмунача била Хисравшоҳ ва тавобеининг оти гардорликка чиқиб, мардана бўлдилар.

Хандакдин чиқмағонлар кўрқоқлиққа отиқиб, бедиллик била афсона бўлдилар. Бадиuzzамон мирзо андин кўчиб, неча кўч била Голиқоннинг Олғу тоғига¹ келиб тушти. Хисравшоҳ Қундуз қўргонида эди. Иниси Валини бир пора ўбдон йигитлар билан Ишиканиш ва Фулул ва ул тоғ доманалариға йибориб эдиким, яна ташқаридин хадук ва ташвиш бергай, яна Мухиб Али қўрчи бир пора ўбдон йигитларни олиб келиб, Ҳатлон суйининг ёқасида буларнинг кишисига учраб босиб, бир пора киши тўшуруб; бир неча бош кесиб борди. Сунғи навбат мунинг таассутиға Сейдим Али дарбон ва иниси Қулибек ва Баҳлул Айюб бир пора ўбдон йигитлар била келиб, Либар кўх доманасида Ҳожа Чангол навоҳисида Ҳурсон черики кўчган маҳалда илик олишурлар, қалин киши етиб Сейдим Али ва Қулбобони ва яна бир пора ўбдон йигитларни тамом тушурдилар.

Бу хабар Султон Ҳусайн мирзоға етиши. Дағи Ҳисорнинг баҳор ёғинлари жиҳатидин ҳам черик холи аз ташвиш эмас эрди, яраш тарҳин ораға солиб ичкардин Маҳмуд барлос келди. Ташқаридин Ҳожа Пир баковул ва улуғ оғалар ва неким бўлғон созанда ва хонанда келиб, Султон Маҳмуд мирzonинг Ҳонзодабегимдин бўлғон улуғ қизини Ҳайдар мирзоғаким, Поянда Султонбегимдин бўлуб эди. Султон Абусаид мирzonинг қиз набираси эди, олиб, Ҳисор устидин қўпуб, Қундуз сари юзландилар, Қундузға келиб ҳам бир пора сиёсат қилиб, мұхосара мақомида бўлди. Охир Бадиuzzамон мирзо ораға тушуб, ярашиб, ичкари, ташқари тушган йигитларни алишиб ёндилар. Хисравшоҳнинг мунча улгаймогиға, мунча ҳадди стмас ишларни қымогиға Султон Ҳусайн мирzonинг икки қатла келиб, ола олмай ёнмоги сабаб бўлди. Султон Ҳусайн мирзо Балхға стганда Мовароуннаҳр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиuzzамон мирзоға бериб, анинг видоятиниким, Астробод бўлғай, Музаффар Ҳусайн мирзоға берди. Ҳар иккаласини Балҳқа ва Астрободқа бир мажлиста юқундурди. Бу жиҳатдин Бадиuzzамон мирзо тар бўлди. Мунча йил ёйилликлар ва фитналарнинг сабаби ул эди.

Ушбу рамазон ойи Самарқандда тархонийларнинг фитнаси эди. Шарҳи будурким, Бойсунғур мирзо ул миқдорким, Ҳисор беклари ва сипоҳилари била ихтилот ва омизиш қилур эди. Самарқанд бек ва сипоҳийлари била онча қилмас эди. Шайх Абдулло барлос улуғ ихтиёр бек эди. Ўғлонлари андоқ муқарраб ва ички эдиларким, ошиқлиқ била маъшуқлуққа нисбат қилурлар эди. Тархон беклари ва бәзі Самарқанд беклари бу жиҳатлардин тар бўлдилар.

¹ Қ. б.— Улуғ борига.

Дарвеш Мұхаммад тархон Бухородин келиб, Султон Али миразо-ни Қаршидин келтурууб подшох құтариб, Боги Навға келдилар. Бойсунғур миразо Боги навда эди. Бойсунғур миразони туткун йўсун-луқ қилиб, навкар, савдаридин айириб, аркка келтурдилар. Иккала миразони бир ерда ўлтургуздилар. Кеч намози дигар Бойсунғур миразони Кўк саройға чикорур хаёли қилдилар. Бойсунғур миразо таҳорат қилмоқ баҳонаси била Бўстон саройининг шарқи-шимол тарафидаги иморатлардин бир уйга кирди. Эшикта тархонийлар турууб эдилар. Миразо била Мұхаммад Кули қавчин Ҳасан шарбатчи била кирдилар. Алқазо¹, миразо таҳоратга кирган уйнинг орқа тарафиди ҳишт била тига қўпорғон эшиги бор экандурким, ҳавлидин ташқари чиқар экандур. Филҳол бу тигани йиқиб чиқиб, аркнинг Фотфар тарафидаги фасилдин биридин об мўри била чиқиб, дутаҳий фасилидин ташлаб, Ҳожа Кафширга, Ҳожаго Ҳожанинг уйига бордилар. Обхонанинг эшигига турғонлар бир замондин сўнг мулоҳаза қилурлар, кўрарларким, миразо қочибтур.

Тонгласи тархонийлар йиғилиб, Ҳожаго Ҳожанинг эшигига борурлар. Ҳожа, йўқтур, деб бермас. Булар ҳам зўр била олмаслар. Ҳожаларнинг жаноби андин олий эдиким, зўр қила олғайлар эди. Бир-икки кундин сўнг Ҳожа Абулмакорим ва Ахмад Ҳожибек ва яна батъи бек ва бекот ва сипоҳлар ва жамиш шаҳр эли хужуми ом қилиб, Ҳожанинг уйидин миразони келтурууб, Султон Али миразони ва тархонийларни аркта қабадилар. Аркни бир кун ҳам сахлай олмадилар.

Мұхаммад Мазид тархон Чорраха дарвозаси била чиқиб, Бухоро борди. Султон Али миразо била Дарвеш Мұхаммад тархон иликка тушти.

Бойсунғур миразо Аҳмад Ҳожибекнинг уйидин эдиким, Дарвеш Мұхаммад тархонни келтурдилар. Бир-икки сўз сўрди. Яхши жавоб бера олмади. Андок иш қилмайдур эдиким, жавоб бера олғай. Миразо ўлумга буюрди. Дарвеш Мұхаммад тархон бетроқатликтин сутунға ёпушти, сутунға ёпушқон била қўйғайларми? Сиёсатқа еткурдилар. Султон Али миразони буюрдиким, Кўк саройға чиқариб қўзларига мил тортқайлар.

Темурбек солғон олий иморатлардин бири Кўк саройдурким, Самарқанднинг арқида вое бўлубтур. Ажаб хосиятлик имораттур. Темурбек авлодидин ҳар ким бош қўтариб таҳтқа ўлтурса ҳам мунда ўлтурур. Ҳар ким таҳт дояиси била бош қўйса ҳам мунда қўяр, ҳаттоқим, кинояти бўлур эдиким, фалон подшоҳзодани Кўк саройға чикордилар, яъни ўлтурдилар.

Султон Али миразони Кўк саройға чиқариб қўзларига мил торттилар, жарроҳнинг ихтиёри била ё бехост милидин Султон Али миразонинг қўзларига осибе етмади. Филҳол изхор қилмади. Ҳожа Яҳёнинг уйига борди. Икки-уч кундин сўнг қочиб, Бухороға тархонларга борди. Ҳазрати Ҳожа Убайдуллонинг авлодининг орасида бу сабабдин таассуб тушти. Улуғи улуғига мураббий бўлди, кичиги кичикига муқаввий.

¹ Қ. б.— алқисса.

Бир неча кундин сўнг Ҳожа Яҳё ҳам Бухороға борди. Бойсунғур миразо черик тортиб Бухороға, Султон Али миразонинг устига бекарди. Бухороға ёвуқ етган била Султон Али миразо ва тархон беклари ясаб чиқтилар. Оз-ағлоқ уруш бўлди. Фатҳ Султон Али миразо сари бўлуб, Бойсунғур миразо шикаст топти. Ахмад Ҳожибек ва яна бир пора ўбдан йигитлар иликка тушти, аксарини ўлтурдилар. Ахмад Ҳожибекни Дарвеш Мұхаммад тархонининг қонининг тухмати била² безиззатона ўлтурдилар.

Султон Али миразо Бойсунғур миразонинг кейнича-ўқ Самарқандга юруди. Бу хабар шаввол ойи Андижонда бизга келди. Биз ҳам Самарқанд дояиси била ўшул шаввол ойи-ўқ³ черик отландук. Ҳисор ва Қундуздин Султон Ҳусайн миразо ёниб эди. Султон Масъуд миразонинг ва Ҳисравшоҳнинг хотири жамъ бўлуб эди. Султон Масъуд миразо ҳам Самарқанд дағдагаси била Шаҳрсабз устига келди. Ҳисравшоҳ иниси Валини миразоға қопти³. Уч-тўрт ой бу уч тарафидин Самарқандни мухосара қилдук. Ҳожа Яҳё Султон Али миразо қошибин келиб иттифоқ ва якжиҳатлик сўзини ораға солди. Сўзни кўрушмакка қўюб, Самарқанддин икки-уч шарғий қуириқ Суғд тарафидин мен чериким била бордим. Ул тарафдии Султон Али миразо черики била келди. Наридин тўрт-беш киши била Султон Али миразо, беридин тўрт-беш киши била мен Кўҳак суйининг оралиғига кечиб, от устида-ўқ кўрушуб, сўрушуб, алар ул тараф бордилар, мен бу тараф келдим.

Мулло Бинойни ва Мұхаммад Солиҳни анда Ҳожа хизматида кўрдум. Мұхаммад Солиҳни ўшул бир қатла-ўқ кўрдум. Мулло Биной худ сўнгралар хейли менинг хизматимда бўлди.

Султон Али миразо била кўрушгондин сўнг чун қини ёвуқ келиб эди. Самарқанд элининг ҳам хейли танқислиғи йўқ эди. Мен Андижонга, Султон Али миразо Бухороға мурожаат қилдук.

Султон Масъуд миразо Шайх Абдулло барлоснинг қизига бисёр мойил эди. Ани олиб, мулкигирлик дағдагасини қўюб, Ҳисорға ёнди. Балки бу келмактин ғараз ушбу экандур.

Шероз ва Қанбой навоҳисидин Маҳди Султон қочиб Самарқанд борди. Ҳамза Султон Зоминдин ижозат била Самарқанд борди.

¹ Қ. б.— «била»дан кейин «кул ва додаки чиқиб» ибораси бор. Л. б. да бу ўчирилган.

² Қ. б.— шаввол ойининг тўртида-ўқ.

³ Қ. б.— Вали миразоға қайтти.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО ВА ТИСЬА МИА¹

Ушбу қишиликта Бойсунғур миразонинг иши филжумла тарақкӣ да эди. Абдулкарим ашритким, Султон Али мирзо жонибиди Кӯғин ва ул навоҳига келиб эди. Самарқанддин Маҳди Султо Бойсунғур миразонинг илғорини бошлаб келиб, буларнинг устиг юрудилар. Абдулкарим ашрит била Маҳди Султон-ӯқ рӯбар бўлди. Абдулкаримнинг отини Маҳди Султон черкасий қилич бил санҷочк-ӯқ оти йиқилди. Ўзи қўпар ҳолатда Маҳди Султо илигини бандидин тушура чопти. Ани олиб ул илғорини яхш бостилар. Бу султоналар Самарқанд ишини ва миразоларнинг эшигини музабзаб, қўруб, айрилиб ёзиға Шайбонийхон қошиға бордилар. Ушмунча била Самарқанд қишиси умоқланиб, Султон Али миразонинг ўтрусиға черик тортиб чиқтилар. Бойсунғур мирзо Сарипул келди. Султон Али мирзо Ҳожаи Кордзан келди. Ушбу фурсатда Ҳожа Мунир Ўшийнинг ангизи била Ҳожа Абулмакорим ва Андижонекларидин Вайс Лоҳарий ва Мухамма, Бокир ва яна Қосим дўлдой ва Бойсунғур миразонинг бир пор ичклиаридин Бухоро устига илғадилар. Ёвуқ ета Бухородаги хабардор бўлдилар, буларнинг иши юрумай ёндишлар.

Султон Али мирзо била қўрушганда андоқ муқаррар бўлу эдиким, ёз алар Бухородин, мен Андижондин келиб, Самарқандин муҳосара килғойбиз. Ўшул миод била рамазон ойи Андижондин отланиб, Ёрайлоқ навоҳисига етганда, миразоларнинг рӯбарў ўлтурган хабарини топиб, Тўлун Ҳожа мўғулни икки-уч юз қазоқ югитлар била илғор айрдук. Булар ёвуқ етган маҳалда Бойсунғур мирзо бизнинг хабаримизни топиб, бузулғон ўйсунлук ёнар. Бу югитлар ўшал кечаси қўндalanгдин кириб, қалин қишини ўқлаб олиб, қалин ўлжа келтурдилар.

Биз бир-икки кундин сўнг Шероз қўргонига еттуқ. Шероз Қосим дўлдойда эди. Доругаси Шерозни сақлай олмай, қўргонни берди. Шероз Қўргони Иброҳим соруға уҳда бўлди. Тонгласи ийди фитр намозини анда қилиб, Самарқанд устига мутаважжих бўлуб, Обёр қўруғига туштук. Ушбу кун Қосим дўлдой, Вайс Лоҳарий, Ҳасан набира, Султон Муҳаммад Сайфал, Султон Муҳаммад Вайс² уч-

тўрт юз қиши била келиб, мулозамат қилдилар. Сўзлари бу эдиким, Бойсунғур мирзо кўчуб, ёнғоч, биз айрилиб подиҳо қултуғига келдук. Охир маълум бўлдиким, булар даъво била Бойсунғур мираздин айрилиб, Шерозни сахлагали келган экандурлар. Шероз иши мундоқ бўлғоч, бечора бўлуб келибтурлар.

Корабулок тушганда баъзи кирган кенд-кесакка бошсизлик қилғон мўгулларни тутуб келтурдилар. Қосимбек сиёsat учун икки-учини пора-пора қилдурди. Тўрт-беш йилдин сўнгра қазоқликларда Масиҳодин хон қошиға мутаважжих бўлғонда, Қосимбек ушбу жиҳатдин биздин айрилиб Ҳисорға борди. Корабулокдин кўчуб, сув кечиб, Ём тўғрисида туштук. Ушбу кун баъзи ички бекстилар Хиёбон бошида Бойсунғур миразонинг қишиси била илик олиштилар. Султон Ахмад Танбалнинг бўғзиға наизалаб йиқтилар, валие тушмади. Ҳожаги Мулло Садрким, Ҳожа Калоннинг улуг оғаси эди, ўйғон бўйниға ўқ тегди. Ўшал замон тенгри раҳматига борди. Ҳейли яхши югит эди. Отам ҳам риоят қилиб, муҳрдор қилиб эди. Толиби илмлиги бор эди, лугатни ҳейли билур эди, инноси ҳам яхши эди. Кушчилиғни ва ядачилиғни ҳам билур эди.

Ём навоҳисида эканда шаҳрдин қалин эл бозори ва ғайри бозори чиқиб, ўрду бозорда бўлуб, суд ва савдо қилурлар эди. Бир намози дигар гавғойи оми бўлуб, бу мусулмонлар тамом талонға бордилар. Чериқ забти бу мартабада эдиким, фармон бўлдиким, жамиъ элининг жиҳотини ҳеч ким сахламай тамом ёндура бергайлар. Тонгласи бир паҳра бўлмайдур эдиким, ип учи, игна синуғича нима чериқ илигига колмади, борчасини эгаларига ёндура бердилар.

Андин кўчуб Самарқанддин шарқ тарафи Хон юртиға тушулди, Самарқанддин уч курух бўлғай. Қирқ-эллик кун бу юртта ўлтурулди. Бу юртта эканда неча наవбат ташқаридин-ичкаридин кўнгуллук югитлар Хиёбонда яхшилар чопқулаштилар. Бир мартаба Хиёбонда Иброҳим бегчик чопқулашти, юзига чоптилар. Мундин сўнг Иброҳим чопуқ дерлар эди. Яна бир навбат ҳам, Хиёбонда Пули Мағокта Абулқосим қўхбур пиёзи³ тугури. Яна бир қатла ҳам Хиёбонда Тарнов навоҳисида чопқулаш бўлди. Мирзошоҳ қавчин пиёзи тегурди. Мирзошоҳ қавчинни андоқ чоптиларким, бўйнининг ярмига ёвуқ чопилиб эди, гояташ шаҳраги косилмайдур эди.

Хон юртида эканда қўрғондағилар фириб била қиши юбориб, дедиларким, кеча била Ғори Ошиқон тарафига келингким, қўрғонни берурбиз. Бу хаёл била кечаси отланиб Пули Мағокка келдим. Бир пора ўбдан югитларни ва пиёдаларни миод ерига юборилди. Ичкаридин бизнинг пиёдалардин тўрт-беш пиёданни чиқариб эдиларким, воқиф бўлдилар. Ҳейли жалд пиёдалар эдилар. Бирисининг оти Ҳожи эди. Манга кичиктиң хизмат қилиб эди. Яна бирини Маҳмуд кундури сангак дерлар эди. Борчасини ўлтурдилар.

Бу юртта эканда Самарқанддин шаҳрий ва бозорий ул миқдор

¹ Тўққуз юз иккинчи (1496—1497) — юл воқеалари.

² Қ. б.— Ийпор.

³ Қ. б.— Султон Муҳаммад Дарвеш.

Л. б.— сози.

чикиб эдиким, ўрду шаҳри бўлуб эди. Ҳарие шаҳрларда тиласалар, ўрдуда топилур эди. Бу муддатта бир Самарқанддин ўзга тамом қўргонлар ва тоғ ва туз кириб эди. Шовдор¹ тоғининг доманасида Ургут² отлик қўргонни бир жамоат беркиттилар. Зарурат бўлуб бу юрттин кўчуб Ургут³ устига борилди. Тоқат келтура олмай Ҳожа қозини ораға солиб кирдилар. Биз доғи гуноҳларини афв килдук. Яна Самарқанд муҳосарасига ёндук.

Ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо била Бадиuzzамон мирзо орасида ниқорлар урунга тортти. Тафсили будурким, ўтган йил Балхни ва Астрободни Бадиuzzамон мирзоға ва Музаффар мирзоға бериб, юқундуруб эдиларким, нечук мазкур бўлди, ўшул муддатдин бу муддатқача ғалаба элчилар бордилар ва келдилар.

Охир Алишербек ҳам элчиликка келди. Ҳарчанд саъй қилдилар, Астрободни инисига бермакка ризо бўлмади. Дедиким, менинг ўғлум Муҳаммад Мумин мирзони хатна қилғонда мирзо анга боғишлабтур.

Бир кун Алишербек била мирzonинг орасида бир сухбате ўтиқим, мирzonинг тез фаҳмлиғига ва Алишербекнинг риққати қалбиға долдур. Алишербек сиррий⁴ сўзларни мирзоға гўшаки ғалаба⁵, айтти. Дағи дедиким:— Бу сўзларни унтунг.— Мирзо филҳол айттиқим:— Қайси сўзларни?— Алишербек бисёр мутаасири бўлуб кўп⁶ ийғлади.

Охир оталиқ, ўгуллук орасида бу гуфту-гўйлар анга мунжар бўлдиким, отаси отасининг устига ва ўғли ўғлининг устига⁷ Балх ва Астрободқа черик торттилар. Гарзавоннинг оёғида Яқчироғ ўлантига қуйидин Султон Ҳусайн мирзо, юққоридин Бадиuzzамон мирзо келдилар. Чаҳоршанба куни рамазон ойининг гуррасида Абулмуҳсин мирзо Султон Ҳусайн мирzonинг бир неча беклари ва бир пора илғори била илгаррак келди. Андоқ ўруш ҳам бўлмади, босилди. Қалин ўбдан йигитлари иликка тушти. Султон Ҳусайн мирзо барчасининг бўйнига урдурди. Ёлгуз мунда эмас эди; қачон бир ўғлиқим, ёғилги юруди, бости. Илиқка тушган навкарларининг тамом бўйнига урдурди. Не қисун, ҳақ анинг тарафи экандур.

Бу мирзолар андоқ ифрат била фисқ ва айшға машғул эдиларким, отасидек кордийда ва кордон подшоҳ тушчилик йўл келиб, рамазондек мутабаррак ва азиз ойға кечалик фурсат қолиб, отасидин ийманмай, тенгридин қўрқмай, ҳануз иши чоғир, ичмак эди нашот била, мажлис ороблик эди инбисот била. Муқаррардурким, мундоқ бўлғон киши андоқ шикаст топқай ва бу навъ ўтган элга ҳар ким даст топқай.

Неча йилким, Астробод ҳукумати Бадиuzzамон мирзода эди,

¹ Л. б.— Шоҳдор.

²,³ Қ. б.— да Ҷ. Л. б. да Ҷ. шаклида М. Салье таржимасида Ургут ёзилган, биз шуни оддик.

⁴ Қ. б.— бори.

⁵ Қ. б.— қилиб.

⁶ Қ. б.— «кўп» сўзи йўқ.

⁷ Қ. б.— отаси ўғлининг устига.

хаволи ва ҳавошиси ва йигит-яланги бисёр пурзавқ ва пурзеб бўлуб эди. Олтун ва кумуш олот ва адавоти бисёр бўлуб эди. Ва қумошпӯш йигити ва тўпучоқ оти бешумор бўлуб эди. Борчасини мунда бой берди. Қочарда, тоғ йўлиға учраб, иниш ва учма ерга йўлукуб, ўзи ташвиш била бу учмадин тушти. Кўп эли бу учмада зое бўлди.

Султон Ҳусайн мирзо ўғлини босқондин сўнг Балҳқа келди. Бадиuzzamон мирзо, Балхта Шайх Али тағойини қўюб эди. Чора қила олмай, кириб Балхни тошурди. Султон Ҳусайн мирзо Балхни Иброҳим Ҳусайн мирзоға бериб, Муҳаммад Валибек ва Шоҳ Ҳусайн чуҳрани анинг била қўйди. Ўзи Хуросонға мурожаат қилди.

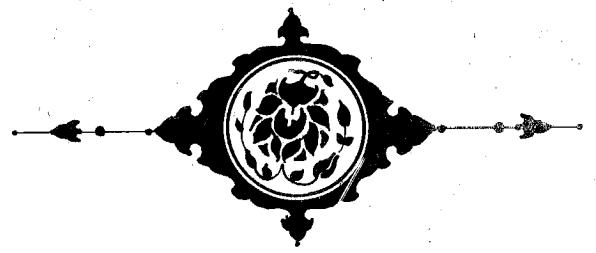
Бадиuzzamон мирзо шикасттин сўнг таланиб, олдуруб, йигит яланги ва ўёқ-ёлини била Қундузға, Хисравшоҳга тортти. Хисравшоҳ ҳам яхши хизматлар қилди. От ва тевадин ва хайма ва хиргоҳдин, балки жамиъ сипоҳилик яроғидин мирзоға ва мирзо била бўлғонлариға ул микдор хизмат ва одамигарлик қилдиким, кўрғанлар дедиларким, бурунғи яроғ била бу яроғнинг орасида тафовут магар тилла олот ва нуқра олот бўлгай эди.

Султон Масъуд мирзо била Хисравшоҳнинг орасида анинг беэтидоллиғларидин ва мунинг улғаймоқларидин ниқорлар ва қудуратлар бўлуб эди. Валини ва Бокини Бадиuzzamон мирзоға қўшуб, Султон Масъуд мирzonинг устига Ҳисорға йиборди. Қўргонға яқин ҳам кела олмадилар. Атроф ва навоҳида бир-икки қатла ул тарафдин, бу тарафдин қилич олиштилар. Бир навбат Ҳисорнинг шимол тарафи Кушхонада Муҳиб Али қўрчи элдин айрилиб келиб, яхши чопти. Оттин йиқилиб олур маҳалда яна ул тарафидин зўрлаб ҳалос қилдилар.

Бир неча кундин сўнгра гург оптироқ қилиб ёнди.

Бир неча кундин сўнг Бадиuzzamон мирзо тоғ йўли била Қандаҳор ва Замини Доварға ва Зуннун аргун ва ўғли Шоҳ Шужъо аргунға ўзини тортти. Зуннун аргун бовужуди хиссат ва баҳиллик яхши хизматлар қилди. Бир пешкаш қилғонда қирқ минг қўй пешкаш қилди.

Бу гариб воқеоттингурким, ўшул чаҳоршанба кунниким, Султон Ҳусайн мирзо Бадиuzzamон мирzonи босар. Ўшул куни Астрободта Музаффар мирзо Муҳаммад Мўъмин мирzonи босар. Яна бу ажаброқим, Чаҳоршанба отлик киши Муҳаммад Мўъмин мирzonи тушуруб келтуур.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОС ВА ТИСЪА МИА¹

Боғи Майдоннинг орқаси Кўлба ўлангига тушулди. Самарқанд эли сипоҳи ва шаҳри Пули Муҳаммад Чаб навохисиға қалин чиқтилар. Чун бизнинг эл тайёр эмас эдилар, йигитлар мустаид бўлгунча, Султонқули ва Бобоқулини тушуруб, кўргонга элттилар. Бир неча кундин сўнг кўчуб, Кўҳакнинг орқаси Кўлбанинг бошиға тушулди. Сайид Юсуфбекни ушбу кун Самарқанддин чиқордилар. Ушбу юртта келиб мулозамат қилди.

Самарқанддағилар ул юрттин кўчиб, бу юртқа келганимизни ёнди тасаввур қилиб, кўмаки сипоҳий ва шаҳрий Мирзо кўпругигача, Шайхзода дарвозасидин Муҳаммад Чаб кўпругигача чиқтилар. Буюрдуқким, бўлғон йигитлар яроқланиб отландилар. Икки тарафдин Пули Мирзодин ва Пули Муҳаммад Чабдин зўр келтурдилар. Тенгри рост келтурди, ёғий босилди. Ўбдан-ўбдан бекларни ва яхши-яхши йигитларни тушуруб келтурдилар. Ул жумладин, бир Муҳаммад Мискин Ҳофиз дўлдой эди. Шаҳодат бармоғини тушура чопиб, олиб келтурдилар, Яна Муҳаммад Қосим набирани иниси Ҳасан набира тушуруб келтурди².

Мундоқ сипоҳи ва эл тониғудек йигитлардин хейли бор эди. Яна шаҳр ятимларидин Девонаи жомабоғни ва Кал Кошукни келтурдиларким, жанг-сангда ва ятимликда хира ва саромад эдилар. Ғори Ошиқонда ўлган пиёдаларнинг қасосиға буюрулдиким, азоблар била ўлтурдилар. Самарқанд элига бу куллий шикаст эди. Мундин сўнгра кўргондин чиқмоқлари бартараф бўлди. Иш анга еттиким, бизнинг эл ҳандак ёқасиғача бориб, қул ва додак келтурурлар эди.

Офтоб мезонға таҳвил қилди, совуқ тушти. Бори кенгашга кирап бекларни тилаб, кенгашиб сўз мунга қарор топтиким, шаҳр кишиси мунча ожиз бўлубтур. Тенгри инояти била бу кун ҳам бўлса олурбиз, тоңгла ҳам бўлса олурбиз. Ташқари совуқта ташвиш тортқунча шаҳрнинг ёвуғидин қўпуб, бир кўргонда қишлоқ солмоқ керак. Кетари ҳам бўлса ул маҳалда бетараддудоқ кетар бўлур. Қишлоққа Хожа Дийдор кўргонини маслаҳат кўруб, кўчуб

Хожа Дийдорнинг олидағи ўлангига тушулди. Кўргонға кириб, уй ва капа ерларини таъян килиб, устакор ва муҳассил кўюб юртқа колдук. Неча кун қишлоқи уйлар тайёр бўлғунча ўлангда ўлтурулди.

Бу муддатда Бойсунғур мирзо Туркистонға Шайбонийхонға, мутавотир қишилар йибориб, Шайбонийхонни кўмак тилабдур. Қишлоқ уйлари тайёр бўлуб кўргонға кирдук. Шайбонийхон Туркистондин илғаб ўшул саҳари бизнинг юртимиз устига келиб турди. Бизнинг чеरикимиз яқин эмас эди. Қишлоқ маслаҳатига баъзи работи Хожага, баъзи Кобулға, баъзи Шерозға бориб эдилар. Бовужуд ҳозир чеरик кишиси била ясад чиқилди. Шайбонийхон туруш бермай, Самарқанд сари ўзини тортти. Самарқанд навоҳисига борди. Чун Бойсунғур мирзонинг муддаосидек бўлмади, яхши ихтилот қилмади. Неча кундин сўнг хеч иш қила олмай маъюс Туркистонга мурожаат қилди.

Бойсунғур мирзо етти ой қабал тортти. Бир умидворлиғи мундин эди, мундин ҳам ноумид бўлди. Икки-уч юз оч уруғи била Қундузга Хисравшоҳға ўзини тортти. Тирмиз навоҳисидин Амуни кечатурғон маҳалда Сайид Ҳусайн Акбарким, Султон Масъуд мираннинг ҳам уруғи, ҳам мұътабар кишиси эди. Тирмиз ҳокими эди, ҳабар топиб, Бойсунғур мирzonинг устига келди. Мирзо сувдин ўтуб эди. Мирим тархон анда сувга борди, кейин қолғон кипи-қаро шартол-мартолни олди. Бойсунғур мирzonинг Тоҳир Муҳаммад отлиқ чухраси даги иликка тушти. Бойсунғур мирzonи Хисравшоҳдаги яхши кўрди.

Бойсунғур мирзо чикқач бизга ҳабар келди. Хожа Дийдордин отланиб, Самарқандга мутаважжиҳ бўлдук. Йўлда акобир ва беклар ва йигитлар мутаоқиб истиқболға келдилар. Рабиулаввал ойининг авоҳирида келиб аркта Бўстонсароға туштум. Тенгри таоло инояти била Самарқанд шаҳри ва вилояти мұяссар ва мусахар бўлди.

Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иккимдиндур. Тули³(99) рамзи нужумий⁴(56) даража ва дақиқадур, арзи —⁵(40) даража ва дақиқадур*. Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Хеч ёғий қаҳр ва галаба била мунга даст топмағон учун балдаи маҳфузा дерлар. Самарқанд ҳазрати амирулмуъминин Усмон замонида мусулмон бўлғондур. Саҳобадин Қусам ибн Аббос анда борондур. Қабри Ҳханин дарвозасининг тошидадур. Ҳоло мазори Шоҳға машҳурдур. Самарқандни Искандар бино қилғондур. Мўғул ва турк улуси Семиркан⁶ дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмастур, Кўргонини фаслнинг устидин буюрудумким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқти.

Эли тамом сунний ва пок мазҳаб ва муташарриъ ва мутадайин ғандур. Ҳазрати рисолат замонидин бери ул миқдор аиммай ислом-

¹ Тўққиз юз учинчи (1497—1498)— йил воқеалари.

² Қ. б.— Яна Муҳаммад Қосим набира иниси Ҳасан набирани тушуруб келтурдилар.

* Қавс орасидаги рақамларни биз кўйдик. (П.Ш.)

¹ Л. б.— Семизқанд (سیمیزقان)

ким, Мовароуниахрдин пайдо бўлубтур, ҳеч вилояттии маълум эмаским, мунча пайдо бўлмуш бўлгай. Шайх Абумансурким аиммаи қаломдиндур. Самарқанднинг Мотрид отлиқ маҳалласидиндур. Аиммаи қалом икки фирқадур, бирни мотридия дерлар, бирни ашъария дерлар. Мотридия Шайх Абумансурға мансубдур. Яна соҳиби «Саҳиҳи Бухорий» Хожа Исломил Хартанг ҳам Мовароуниахрдиндур. Яна соҳиби «Ҳидоя»ким, Имом Абу Ҳанифа мазҳабида «Ҳидоя»дин мұттабарроқ китоби фикҳ кам бўлғой, Фарғона-нинг Марғинон отлиқ вилоятиндиндур, ул ҳам дохили Мовароуниахрдур.

Мъимурунинг канорасида воқе бўлубтур. Шарқи Фарғона ва Кошғар, гарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шоҳрухия-ким Шош ва Банокат битирлар, жануби Балх ва Тирмиз, Кўҳак суйи шимолидин оқар, Самарқанддин икки курух бўлғай. Бу сув била Самарқанд орасида бир пушта тушубтур, Кўҳак дерлар. Бу руд мунинг тубидин оқар учун Кўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуғ руд айрибтурлар, балки дарёчадур, Дарғам суйи дерлар. Самарқанднинг жанубидин оқар, Самарқанддин бир шаръий бўлғой. Самарқанднинг бағот ва маҳаллоти ва яна неча тумоноти бу сув била маъмурдур. Бухоро ва Кора кўлгачаким, ўттуз-қирқ, йиғоч, йўлга ёвуқлашур, Кўҳак суйи била маъмур ва мазруъдур. Мундоқ улуғ дарё асло зироаттин ва имораттин ортмас, балки ёзлар уч-тўрт ой Бухорога сув етмас. Узуми ва қовуни ва олмаси ва аниори, балки жамиъ меваси хўб бўлур. Вале икки мева Самарқанддин машҳурдур: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қиши маҳкам совуқтур, кори агарчи Кобул корича тушмас. Ёзлар яхши ҳавоси бор, агарчи Кобулча йўқтўр.

Темурбекнинг ва Улугбек мирzonинг имороти ва бағоти Самарқанд маҳаллотида кўптур. Самарқанд арқида Темурбек бир улуғ кўшик солибтур, тўрт ошёнлик, Кўк саройға мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур. Яна Оҳанин дарвозасига ёвуқ қальсанинг ичида бир масжиди жумъя солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондии элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар. Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни «Ва из ярфай Иброҳимал-қавоида (илю оҳирихи)» андоқ улуғ хат била битибтурларким, бир курух ёвуқ ердин ўқуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур. Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқротур. Боғи Бўлдукур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эктурубтур. Дилкушода ҳам улуғ кўшик солдурубтур, ул кўшикта Темурбекнинг Ҳиндустон урушини тасвир қилибтурлар. Яна Пуштаи Кўҳакнинг доманасиза Конигилнинг қора сүйининг устидақим, бу сувни Обираҳмат дерлар, бир боғ солибтур. Накши жаҳонға мавсум. Мен кўрган маҳалла бу боғ бузулуб эрди, оти беш колмайдур эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чанордур, қатъага ёвуқтур. Яна Самарқанднинг қуи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Бихишттур. Темурбекнинг набираси Жаҳонгир мирzonинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош кўрғонида — Чақарда бир мадраса солибтур.

Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки Самарқандта подшохлиқ қилибтур аларнинг қабри ул мадрасададур.

Улугбек мирzonинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуғ гунбаздур, оламда онча улуғ гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур, Мирзо ҳаммомига машҳурдур, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хурросон ва Самарқандта онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаб дерлар. Бу жиҳаттин Муқаттаб дерларким, китъя-қитъя йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитой нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуктур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур. Голибо бу масжид қибласининг самти мунажжим тарийки била амал қилибтурлар. Яна бир олий иморати Пуштаи Кўҳак доманасида расаддурким, зич битмакнинг олатидур. Учошёнликдур. Улугбек мирзо бу расад била Зичи Кўрагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зич мустаъмалдур. Ўзга зич била кам амал қилурлар. Мундин бурун Зичи Элхоний мустаъмал эдиким, Хожа Насир Тусий Ҳалокуҳон замонида Марогада расад боғлатибтур. Ҳалокуҳондурким, Элхон ҳам дерлар. Голибо оламда етти-секкиз расад беш боғламайдурлар. Ул жумладин бир, Маймун халифа расад боғлабтурким, Зичи Маъмунийни андин битибтурлар. Бир Батлимус ҳам расад боғлабтур. Яна бир Ҳиндустонда рожа Бикраможит ҳиндуд замонида Ўжин ва Даҳордаким, Молва мулкидур, ҳоло Мандуга машҳурдур. Яна бир расад қилибтурлар, ҳоло хиндуларнинг мустаъмал Ҳиндустонда ул зичдур. Бу расадни боғлагони минг беш юз сексон тўрт йилдур. Бу ул зичтарға бока поқисроқтур.

Яна пуштаи Кўҳакнинг домунасида гарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонға мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилсутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчиди тўрт манордек буржлар қўпорибтурларким, юқкорига чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Ўзга тамом срларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юқкориги ошёнининг тўрт тарафи айвондор, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин пуштаи Кўҳак сари домунада яна бир боғча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуғ тош таҳт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш кари бўлғой, арзи етти-секкиз қари, умқи бир қари. Мундоқ улуғ тошни хейли йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтиргандин сўнг бу дарз бўлғондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чиний. Чинийхона дерлар. Хитойдин қиши йибориб келтурубтур.

Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур, масжиди Лақлақа дерлар. Ул гунбазнинг ўртасида ерга тепсалар гамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, ғариб amerдур, ҳеч ким мунинг сиррини билмас.

Султон Аҳмад мирзонинг замонида ҳам бек ва бекот қалин боғ ва боғча солдилар, Ул жумладин, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбогича сафолик ва ҳаволик ва мадди назарлик чорбоғ кам бўлгай. Бори Майдондин қўйироқ, баландининг устида Кулба ўлангига мушриф бир чорбоғ солибтур, тамом бу ўланг оёғ остидадур. Чорбоғда ҳам мартаба-мартаба ерларни сиёқ била тузатиб, яхши нарвонлар ва сарв ва сафедорлар тикибтурлар, хейли саромад манзиледур. Айби будурким, улуғ суйи йўқтур.

Самарқанд шахри ажаб ороста шаҳредур, бу шаҳрда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлрай. Ҳар хирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига маҳлут эмастур, тавр расмедин. Хўб ионволиқлари ва оишазликлари бордур. Оламда яхши коғаз Самарқанддин чиқар, Жувози коғазлар суйи тамом Конигилдин келадур. Конигил Сиёҳоб ёқасидадурким, бу қора сувни Обираҳмат ҳам дерлар.

Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмалдурким, атроф ва жавонибка элтарлар.

Гирдо-тирдида яхши ўланглари бор. Бир машҳур ўланг Конигил ўлангидур. Самарқанд шаҳридин шарқ тарафидадур, бир нима шимолға мойил, бир шаръий бўлғой. Қора сувким, Обираҳмат ҳам дерлар. Конигилнинг ўртасидин оқар, етти-секкиз тегирмон суйи бўлғой. Бу сувнинг атрофи тамом обгирдур. Баъзи дерларким, бу ўлангнинг асли оти Кони обгир экандур, vale тарихларда тамом Конигил битирлар¹, хейле яхши ўлангдур. Самарқанднинг салотини ҳамиша бу ўлангни кўруқ қилурлар. Ҳар йил бу ўлангта чиқиб бир ой, икки ой ўлтурурлар. Бу ўлангдин юқкорроқ шарқи жануб сари яна бир ўланг воқе бўлубтур: Ҳон юртига мавсум. Самарқанднинг шарқидур. Самарқандтин бир йиғоч бўлғай. Бу қора сув анинг ораси била ўтуб, Конигил борур. Ҳон юртида бу қора сув андоқ юқоридин ёврулуб келибтурким, ичида бир ўрду тушгунча ер бўлғай. Чиқар ери хейли тор воқе бўлубтур. Бу ернинг сирфасини кўзлаб, Самарқанд муҳосарасида неча маҳал мунда ўлтурулуб эди. Яна бир ўланг Бўдана кўруғидур. Дилкушо боғи била Самарқанд орасида воқе бўлубтур. Яна бир Қўли мағок ўлангидур, Самарқандтин икки шаърига ёвшашай, гарб саридур, бир нима шимолға мойил. Бу ҳам тавр ўлангедур. Бир ёнида бир улуғ кўл воқе бўлубтур, бу жиҳаттин кўли Мағок ўланги дерлар. Самарқанд муҳосарасида мен ҳон юртида ўлтурғонда бу ўлангда Султон Али мирзо ўлтурууб эди. Яна бир Қулба ўлангидур, бу муҳтасарроқ ўлангдур. Шимоли Қулба кенти ва Кўҳак дарёси, жануби Бори Майдон ва Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғи, шарқи Пуштаи Кўҳак.

Яхши вилоёти ва тумоноти бор. Улуғ вилоятиким, Самарқанд қаринасидур, Бухородур². Самарқанднинг ғарбий тарафи йигирма беш йиғоч йўлдур. Бухоронинг ҳам неча тумоноти бор. Тавр шахре

¹ Л. б.— бу жумла: «хейли яхши ўлангни кўруқ қилурлар. Бир йил»— тарзида ёзилиб, сўзлар тушиб қолган ва бузилган.

² Қ. б.— қараси Бухородур.

воқе бўлубтур. Меваси кўп бўлур ва хўб бўлур, қовуни бисёр яхши бўлур. Мовароунахрда Бухоро қевунича кўп ва хўб қовун бўлмас. Агарчи Фарғона вилоятидин Ахсининг бир наъвъ қовунниким, «мир темурий» дерлар, мунинг қовунидин чучукроқ ва нозукроқ бўлур, vale Бухорода ҳар жинс қовундин кўп бўлур ва яхши бўлур. Йиға «олуи буҳорий» машҳурдур. Бухоро олусидек ҳеч ерда бўлмас, терисини сўюб қурутуб табарруклук била вилоятгин вилоятқа ёлтарлар. Талин учун бисёр яхши тадовидур. Парвори¹ товуғи ва қози бисёр бўлур, Мовароунахрда Бухоро чоғирларидин тундироқ чоғир бўлмас. Мен Самарқандта аввал ичганда Бухоро чоғирларини ичар эдим.

Яна Кеш вилоятидур. Самарқанднинг жанубидадур, тўққиз йиғоч йўлдур. Самарқанд била Кеш орасида бир тоғ тушубтур. Итмак добони дерлар, сангтарошлиқ қилур тошларни тамом бу тоғдин ёлтарлар. Баҳорлар сахроси ва шахри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шаҳрсабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилурига кўп саъӣ ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улуғ пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавоҷи² беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун, икки кичикрак пештоқ қилибтур. Яна саврун эли ўлтурур учун бу девонхона-нинг ҳар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур, мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро тоқидин бу бийик-рактур. Яна Кешда мадраса ва мақbara қилибтур. Жаҳонгир мирзо ва яна баъзи авлодининг мақобири андадур. Чун Кешнинг қобилияти шаҳр бўлмоққа Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни-ўқ ихтиёр қилди.

Яна Қарши вилоятидурким, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар, Қарши мўғулча оттур, гўрхонани мўғул тили била қарши дерлар. Голибо бу от Чингизхон тасаллутидин сўнг бўлғондур. Кам оброқ срдур, баҳори хуб бўлур, экини ва қовуни яхши бўлур. Самарқандтин жануб саридур, бир нима ғарбқа мойил, ўн секкиз йиғоч йўлдур. Бағриқаро йўсунлик қушқина бўлурким, килқурик дерлар. Қарши вилоятида беҳад ва бениҳоят бўлур учун ул навоҳида мурғаки қарши дерлар.

Яна Ҳузор вилоятидур. Яна Кармина вилоятидур Самарқанд била Бухоро орасидадур. Яна Коракўл вилоятидур. Борчадин поён оброқдур. Бухородин етти йиғоч гарб шимолийдур. Яхши тумоноти бор.³ Ул жумладин, Суғд тумани ва Суғдга пайваст туманлардур. Боши Ёр яйлок, оёғи Бухоро, бир йиғоч йўл йўқтурким, кент ва мальмурга бўлмагай. Андоқ машҳурдурким, Темурбек дегандурким: менинг бир боғим борким, тули ўттуз йиғочтур. Бу тумонотни дегандур.

Яна Шовдор туманидур. Шаҳр ва маҳаллотқа пайвастур. Хейли яхши тумандур. Бир тарафи Самарқанд била Шаҳрсабз орасидағи

¹ Қ. б.— парвози.

² Л. б.— навоҳи.

³ Қ. б.— бу ерда: «ва Самарқандни ҳам яхши тумоноти бор» жумлаен ижонат.

тоғ воқе бўлубтур, кентлари аксар бу тоғнинг доманасида тушубтур. Яна бир тарафи Кўҳак дарёсидур, хушчаво ва пурсафо, суйи фаровон, неъмати арzon, хейли яхши туман тушубтур. Миср ва Шом кўрган равандалар мунча чоғлиқ ер нишон бермайдурлар. Агарчи яна туманлари ҳам бор, бу мазкур бўлғонларча эмас. Ушмунча била иктифо қилилди.

Темурбек Самарқанднинг ҳукуматини Жаҳонгир мирзога бериб эди. Жаҳонгир мирзонинг фавтидин сўнг, улуғ ўғли Мұхаммад Султони Жаҳонгирга берди. Шоҳруҳ мирзо жамиъ Мовароунарх вилоятини улуғ ўғли Улугбек мирзога бериб эди. Улугбек мирзодин ўғли Абдуллатиф мирзо олди. Бу беш кунлук ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди: Улугбек мирzonинг фавтининг тарихи тавре воқе бўлубтур. Назм:

Улуғбек баҳри улуму хирад,
Ки дунёву динро азў буд пушт,

Зи Аббос шаҳди шаҳодат чашид,
Шудаш ҳарфи тарих Аббос кушт¹.

Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой беш салтанат құлмади, бу байт машхурдурким:

Падаркуш подшоҳеро нашояд,
Агар шояд ба шаш моҳаш напояд².

Анинг тарихи ҳам тавре воқе бўлубтур.

Абдуллатиф хисрави Жамшид фар ки буд
Дар силки бандагонаш Фаридуну Зардухушт,
Бобо Ҳусайн кунит шаби жумъааш ба тир,
Тарихаш ин навис ки Бобо Ҳусайн кунит³.

Абдуллатиф мирзодин сўнгра Шоҳруҳ мирзонинг набираси Иброрхим Султон мирзонинг ўғли Абдулло мирзоким, Улуғбек мирзо-

¹ Илм ва ақл деңгизи бүлгән Улугбек дүнән таңынчы эди. Аббос құлидің шахиддік болини татиди. «Аббос күшті» ҳарфлари ўлим тарихи бүлди.

(Аббос ўлдири) ҳарфларини «Абжад ҳисоби» билан рақамга айлантирилса, 853 хижрый (1449—1450) йил чыкади.

² Отасини ўлдирған (падаркүш) подио бўлолмайди, агар бўлса ҳам олти ойга етмайди.

Л. б.—«башаш маҳош» ўриида «бажуз шаш маҳ».

³ Абдуллатиф Жамшиддай шукухли подшо эди, Фаридун билан. Зардушт куллари катори эди. Уни Бобо Ҳусайн жума кечаси ўқ билан ўлдириди, ўлим тарихини «Бобо Ҳусайн күшт» деб ёзгина.

«Бобо Ҳусайн ўлдири» харфларини «Абжад ҳисоби» билан ракамга айлантирилса, 854 ҳижрий, (1450—1451) йил чиқади.

нинг күёви эди, таҳтқа ўлттурди. Бир ярим йил, икки йилга ёвукга подшоҳлиқ қилди. Андин сўнгра Султон Абусаид мирзо олди, ўз хаётида улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзога бериб эди. Султон Абусаид мирзодин сўнг Султон Аҳмад мирзо подшоҳлик қилди.¹ Султон Аҳмад мирзонинг фавтидин сўнг Султон Маҳмуд мирзо Самарқанд таҳтига ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилдилар. Тархоннинг ғавғосида Бойсунғур мирзони тутуб, иниси Султон Али мирзони бир-икки кун ўлтурғуздилар. Яна Бойсунғур мирзо-ўқ олди. Нечуқким, бу тарихида мазкур бўлди. Бойсунғур мирзодин мен олдим, мундин сўнгги вақоеда ўзга кайфиятлар мальум бўлғусидур.

Самарқанд таҳтиға ўлтурғоч, Самарқанд бекларини бурунгудек ўқ риоят ва иноят қилдим. Бизинг била бўлғон бекларни ҳам фароҳёри ҳоллариға яраша тарбият ва шафқат қилдим. Султон Аҳмад Ташибалинг борасига риоят кўпрак вое бўлди. Ички беклар чаргасида эди, улуғ беклар чаргасида риоят қилдим. Самарқандниким, етти ой муҳосара килиб ташвишлар била олдук, аввал келганда черик элига ўлжа-мўлжадек нима тушуб эди. Бир Самарқанддин ўзга жамъи вилоятлар манга кириб эди, ё Султон Али мирзога бу кирган вилоятларни чопиб бўлмас эди. Мунча толон ва торож тортғон вилоятлардин нима олмоқ худ нечук мусассар бўлғай.

Черик элининг ўлчаси туганди. Самарқандни олғонда Самарқанд андоқ ҳароб эдиким, мадад ва тухм ва тақовига эҳтиёж бор эди. Чи жойи улким, киши андин нима ола олғай. Бу жиҳатлардин черик эли кўп танқислиқ торттилар. Биз ҳам элга нима еткура олмадук. Уйларини ҳам соғиндилар. Бирар-иккирар қочмоқға юз қўйдилар, Аввал кишиким кочти Хонқули Баёнқули эди, яна Иброҳим Бекчиқ эди. Мўғуллар тамом қочтилар. Сўнгра Султон Аҳмад Танбал ҳам қочти. Бу фитнанинг таскини учун Ҳожа қозини йибордукким. Узун Ҳасан Ҳожаға ўзини хейли муҳлис ва мұнтақид тутар эди. Узун Ҳасанинг иттифоқи била қочқонларнинг баъзисига сазо бергайлар, баъзисини бизнинг кошимиизға йибормайлар.

Бу фитналарни ангиз қылғучи, мундин қочиб борғонларни ёмонлиққа тез қылғучи худ Узун Ҳасан ҳаромнамак экандур. Борчаси Султон Ахмад Танбал борғон била зохир ва ошкора ёмонлик мақомида бўлдилар. Самарқандни олмоқ дояси била неча йилким бақид черик тортар эдук, Султон Махмудхондин агарчи мұттадун бих мадад ва кўмак бўлмас эди, vale Самарқанд фатҳидин сўнг Андижонни тамаъ қилур эди. Бу фурсаттаким аксар черик эли ва мўғуллар тамом қочиб Андижон, Ахсига бордилар. Узун Ҳасан ва Танбал ул вилоятларни Жаҳонгир мирзоға тамаъ қилдилар. Неча жиҳатдин мумкин эмас эдиким, аларға берилгай. Бири улким, агарчи хонға бу вилоятларни вайда қилилмайдур эди, vale хон гилаб эди. Хон тиляб туруб, Жаҳонгир мирзоға берилса, хон била тамом якру бўлмок керак эди. Яна бир буким мундоқ маҳалдаким, ол қочиб ул вилоятқа борди, таҳаккум тарийқи била тамаъ қиласур, агар бурунроқ бу сўз орада бўлса эди, филжумла важхи бор эрди,

K. б.— да бу жумла йүк.

аларнинг таҳаккумини ким тортар бўлгай? Мўгул ва Андижон че-рики ва баъзи беклардин, ичқилардин ҳам Андижонга бориб эдилар.

Менинг била Самарқандта бек ва йигит, яхши ва ямон мингга ёвуқча кипши қолиб эди. Аларнинг истидъосидек чун мусассар бўл-мади, қочиб борғон таваҳҳумлук элларни тамом тилаб ўзларига қўшилар. Таваҳҳумлук эллар худ мундоқ воқеани ўз қўрқунчидин тенгридин тилар эдилар. Ахсидин Андижон устига черик тортиб ямонлик ва ёғилиқни сарих ва ошкора қилдилар.

Тўлун Хожа отлиқ Бориннинг мардона ва саромад ва қазоқ йигитларидин эди. Отам Умаршайх мирзо риоят қилиб эди ва ҳануз риоят қилмоқта эди. Мен худ тарбият қилиб, бек қилиб эдим. Ажаб мардона ва қазоқ йигит эди. Риоят арзандаси эди. Мўғуллар ичизда риоят қилғон эътиомдлик кишимиш Зўлун хожа учун Самарқанддин мўғул удуси қоча киришганда Тўлун Хожанинг йиборилиб эдиким, элга насиҳат қилиб таваҳҳумни хотирларидин чиқарғой, то эл қўрқунчтин сар бабод бермағайлар. Элни худ бу муфаттинлар била ҳаромнамаклар андоқ қилиб эдиларким, вайда ва вайд ва насиҳат ва таҳдид ҳеч фойда қилмас эди. Тўлун Хожанинг кўчи икки сув орасида эдиким, бу икки сув орасини Работак Үрчини дерлар, Узун Ҳасан била Султон Аҳмад Танбал бир пора илгор Тўлун Хожанинг устига йибордилар. Бориб ўғифликта олиб келту-руб ўлтурдилар. Узун Ҳасан ва Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижонни муҳосара қилдилар.

Черик отланурда Андижонда Али Дўст тағойини ва Ахсида Узун Ҳасанинг қўюлуб эди. Сўнгра Хожа қози ҳам келиб эди. Самарқанддин борғон черик элидин ҳам хейли йигитлар бор эди. Хожа қози ул қальъдорликта менинг давлатхоҳлиғим учун ўн секкиз минг қўйни қўрғондаги йигитларга ва бизнинг била бўлғон йигитларнинг кўчларига улашти. Муҳосара муддатида менинг волидаларимдин ва Хожа қозидин муттасил, бу мазмун била ҳатлар келур эдиким, бизларни мундоқ¹ муҳосара қилибтурлар. Агар келиб фарёдимизга етмасангиз иш вубол бўлгусидур. Самарқанд Андижон кучи била олилиб эди. Агар Андижон иликкта бўлса, яна тенгри рост келтурса, Самарқандни иликласа бўлур. Мутаоқиб бу мазмун била ҳатлар келди.

Ул фурсатта бир марта бехузур бўлуб, яхши бўлуб эдим. НАқоҳат айёмини ўбдан риоят қила олмадим, узулдим. Бу навбат ёмон бехузур бўлдум. Андоқким, тўрт кунгача тилим тутулди, оғ-зимфа паҳта била сув томизурлар эрди. Менинг била қолғон бек ва бегот ва йигит-яланг менинг тирилмагимдин маъюс бўлуб, ҳар ким ўз фикрида бўлдилар. Ушмундоқ маҳалда Узун Ҳасанинг навкариниким, элчиликка келиб, паришин сўзлар келтуруб эди, беклар раъида ғалат қилиб, мени қўрсатиб рухсат бердилар. Тўртбеш кундин сўнг ул ҳолдин бир нима яхшироқ бўлдум. Вале тилимда калолат қолди. Неча кундун сўнг ўз ҳолимга келдим.

Чун оналаримдинким, онам ва онамнинг онаси Эсан Давлат

¹ К. б.— менинг волидаларим ва Хожа Қози ва ул жамоатнинг арза дошти келдиким, бу жамоати ҳаромнамак келиб бизни.

бегим бўлғай, яна устод ва пирамдинким, Хожа Мавлонои қози бўлғай, бу навъ ҳатлар келиб, мундоқ эҳтимом била тилағайлар, не қўнгул била киши тургай.

Ражаб ойи, шанба куни Андижон азимати била Самарқанддин чиқтук. Бу навбат Самарқанд шаҳрида юз кун подшоҳлик қилдим. Яна шанба эдиким, Ҳўжандға еттим. Ўшул куни Андижондин бир киши бу ҳабарни келтурдиким, етти кун мундин бурун ўшул шанбаким, биз Самарқанддин чиқибтурбиз, ўшул шанба Али Дўст тағойи Андижон қалъасини мухолифларга берибтур. Тағсили бу дурким, Узун Ҳасанинг навкариниким, менинг бехузурлугумда манга қўрсатиб ижозат бердилар, мухолифлар Андижон қўрғонини қабағонда бориб дебтурким, подшоҳнинг тили тутулуб, эди, оғзига паҳта била сув томизадурлар эди. Ушбу таъриф қўлғон йўсунлук бориб, Али Дўстнинг қошида онт ичиб айтибдур. Ҳакан дарвозасида Али Дўст эди. Бу сўздин бепой бўлуб, мухолифларни тилаб аҳд ва шарт қилиб, қалъани берди. Захирадин ва урушур кишидин қўрғонда ҳеч камлик йўқ эди. Фояташ ул мунофики на-макҳаром мардакнинг номардлиги эди. Бу мазкур бўлғон сўзларни ўзига баҳона рост қилди. Андижонни олғондин сўнг менинг Ҳўжанд келганимни эшитиб, Хожа Мавлонои қозини арк дарвозасида беиззатона осиб шаҳид қилдилар.

Хожа Мавлонои қозининг оти Абдуллодур. Бу от била машхур бўлуб эди. Ота тарафидин насиби Шайх Бурҳониддин Қиличқа мунтаҳи бўлур. Она тарафидин Султон Илик Мозийға етар. Фарғона вилоятида бу табака муқтадо ва шайхулислом ва қози бўла келгандурлар. Хожа қози ҳазрати Хожа Убайдуллонинг муриди эди. Алардин тарбият топиб эди. Хожа қозининг валилиғида менинг ҳеч шакким йўқтур. Қайси иш валоятка мундин яхшироқ далилдур-ким, аларға қасд қилғонлардин оз фурсатта осор ва аломат қолмади. Хожа қози ажиб киши эди. Қўрқмоқ анда асло йўқ эрди. Онча далер киши қўрилган эмас. Бу сифат ҳам валоят далилидур. Сойир эл ҳар неча баҳодир бўлса, андак дағдагаси ва таваҳҳуми бўлур. Хожада асло дағдаға ва таваҳҳум йўқ эди. Хожанинг воқеасидин сўнг Хожага мансуб эллар мисли навкар ва чокар ва аймоқ ва аҳшомни тамом туттуруб талаттилар.

Андижонга бўла Самарқандни иликдін бердук. Андижон ҳам иликдін чиқмиш эди. Бизга «ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда»¹ дегандек бўлди. Бисёр шоқ ва душвор келди. Не учунким, то подшоҳ бўлуб эдим, бу навъ навкардин ва вилояттин айрилмайдур эдим, то ўзумни билиб эдим, бу йўсунлук ранж ва машақнатни билмайдур эдим.

Ҳўжандқа келгач, баъзи мунофиқ шева эллар Халифанинг менинг эшигимда қўра олмадилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзони ва баъзиларни барин қилдилар. Халифаға Тошканд сари рухсат берилди. Қосимбекни Тошкандга хон қошиға йибориб, Андижон устига юрмакни истидъо қилилди. Хон ҳам черик тортиб, Оҳангарон ўзулгаси била келиб, Кандирлик добонининг тубига тушганда мен

¹ «Ғофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган» (аро йўлда сарсон бўлиб қолидан киноя).

ҳам Хўжанддин бориб, хон додамни қўрдим. Кандирлик добонини онисб Ахси тарафига тушулди.

Ул тарафдин муҳолифлар ҳам бўлғон черикларини йигиб, Ахси келдилар. Бу фурсатта Поп қўргонини мени деб беркиттилар. Хоннинг бир нима ҳаял юрушидин муҳолифлар Поп қўргонини зўрлаб олдилар. Хоннинг агарчи ўзга ахлоқ ва атвори хўб эди, вале синоҳилиқ била сардорлиқдин бисёр бебаҳра эди. Иш бу ерга етгандаким, агар яна бир кўч юрулса эди, кўпраги бу эдиким, урушсан — ўқ вилоят мусассар бўлгай эди. Ушмундоқ маҳалда муҳолифларнинг фирибомиз сўзларини қулоққа олиб ислоҳ хикоятини ораға солиб, Хўжа Абулмакорим била Танбал оғаси Бек Телбаниким; ул маҳалда хоннинг эшникогаси эди, элчиликка йибордилар.. Ул жамъ ўзларининг халослиғи учун бир неча чин ва ёлғон сўзлар айтиб хонга ё орадагиларга пора ва ришва қабул қилдилар. Хон ушмунча била мурожаат қилди.

Беклар ва ичкilar ва йигитларким, менинг била қолиб эдилар, аксарининг кўчлари Андижонда эди. Чун Андижон олмоқтин маъюс бўлдилар, бек ва беготдин ва йигит-ялангдин стти-саккиз юз киши тамом мендин айрилдилар. Айрилонлардин: беклардин Али Дарвонибек, Али Мазид қавчин, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшникога, Мирим Логарий. Менинг била қолғонлар турбат била меҳнатни ихтиёр қилғонлар, яхши-ямон, тахминан, икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлгай эди. Беклардин Қосим қавчин бек, Вайс Логарий бек, Иброҳим соруий Минглиғ бек, Ширим тағойи, Сейдий Карабек; ичкilarдин Миршоҳ қавчин, Сайд Қосим эшникога жалоийр. Қосим Ажаб¹ Муҳаммад Дўст, Али Дўст тағойи, Муҳаммад Али Мубашнир², Худойберди Туғчи Мўғул, Ёрак тағойи, Султон-кўли Бобокули, Пир Вайс, Шайх Вайс, Ёр Али Билол, Қосим мироҳур, Ҳайдар рикобдор. Манга бисёр душвор келди, беихтиёр галаба йигладим.

Андин Хўжандқа келдим. Менинг онамни ва улуғ онамни ва баъзи менинг била қолғонларнинг кўчлари била Хўжандқа менинг конияга йибордилар. Ул рамазонни Хўжандта ўткарилди. Султон Маҳмудхонга киши йибориб, кўмак тилаб, Самарқанд устига отланиди. Угли Султон Муҳаммад Ҳоникани³ ва Аҳмадбекни тўрт-беш минг черик била Самарқанд устига тайин қилиб, хон ҳам отланиди. Ўратенагача келдилар. Анда хонни кўруб, Самарқанд устига Ёр яйлоқ йўли била мутаважжих бўлдум. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек яйлоқ ўзга йўл била илгаррак Ёр яйлоқ келибтур. Мен Бўрка яйлоқи била Санѓзорғаким, Ёр яйлоқнинг доруганишини ул қўрғондур, келдим. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек Шайбонийхоннинг келиб, Шероз ва ул навохийни чопқон хабарини топиб, ёнибурлар. Зарурат бўлди, мен ҳам ёниб Хўжандқа келдим.

Чун салтанат дағдагаси ва мулкигирлик дояиси бор, бир қатла, икки қатла или юрумаган била бокиб ўлтурууб бўлмас. Андижонга

урурушмак хаёли била қўмак тилай, Тошкандга хон қошиға бордим. Шоҳ бегимни ва уруғ-қаёшни ҳам етти-секкиз йил бор эди, қўрмайдур эдим, бу баҳона била аларнинг ҳам қўрулди. Неча кундин сўнг Сайд Муҳаммад мирзо дўғлатни ва Айюб Бекчик ва Жон Ҳасан Боринни етти-секкиз юзча чеरик била қўмак тайин қилдилар. Бу қўмакни олиб келиб, Хўжандта тавакқуф қилмай, ўта чикиб, илғаб Кандидбодомни сўл қўлда қўюб келиб, кеча била шоту қўюб Насух қўргониниким, Хўжандтин ўн йиғоч йўллур, Кандидбодомдин уч йиғоч, ўғурлаб олдук.

Қовун пишиғи эди. Насухда бир навъ қовун бўлурким, «исмоил шайхий» дерлар, териси сариқ, кемуҳтлук, осуда қовун бўлур, тухми алмача, гўшти тўрт илик, ажаб лазиз қовундир. Онча қовун ул навоҳида бўлмас.

Тонглasi мўғул беклари арзга еткурдиларким, кишиимиз оз, бу бир қўргонни олғон била не иш очилғай? Фильвоқе андоқ эди. Анда турарнинг ё қўргонни беркитурнинг маслаҳатини тоимай, ёниб Хўжандга келдук.

Ушибу йил Ҳисравшоҳ Бойсунғур мирзо била чеरик тортиб, Чагониён келиб, макр ва фириб била олди, Султон Масъуд миризога¹ элчи йибордиким, келинг Самарқанд устига юрулинг, Самарқанд мусассар бўлса, бир мириз Самарқандта ўлтурғай, яна бир мириз Ҳисорда.

Султон Масъуд мириzonинг бек ва ичкиси ва йигит-яланги озурда бўлуб эдилар. Бу жиҳаттиниким, Шайх Абдулло барлос Бойсунғур мириз қонидин Султон Масъуд мириз қонигафаким борди, чун миризога қойин ота эди, асеру улуғ риоят топти. Бовуждиким, Ҳисор вилояти муҳаққар ва муҳтасар вилоятдур, улуғасини минг туман фулус қилиб, Хатлон вилоятини дардаст берди. Хатлон вилоятида Султон Масъуд мириzonинг хейли бекларининг ва ичклиарининг тани бор эрди. Борчани мутасарриф бўлди. Ўзи ва ўғлонлари кулдий ва жузъий эшик ихтиёрини олдилар. Озурда бўлғонлар қочиб-қочиб Бойсунғур миризога кела бошладилар.

Фирибомиз сўзлар била Султон Масъуд мириzonи ғофил қилиб, Чагониёндин илғоб, нақора вақтида Ҳисор қўргонини қабай олдилар. Султон Масъуд мириз қўрғондин ташқари маҳаллота отаси солғон Ҷавлатсаро отлиқ иморатта эрди, қўрғонга кира олмай қочиб, Шайх Абдулло барлос била² Хатлон сари торти. Орада Шайх Абдулло барлосдин айрилиб, Убож³ гузари била ўтиб, Султон Ҳусайн миризога борди. Ҳисор вилояти мусассар бўлғоч, Бойсунғур мириzonи Ҳисорда ўлтурғузуб, Хатлонни Валига берди. Неча кундин сўнг Балхни қабамоқ дояиси била отланди. Ўзидин илгаррок Назар баҳодир отлиқ улуг навкарини уч-тўрт минг киши била Балх навоҳисига йиборди, уч-тўрт кундин сўнг Бойсунғур мириzonи олиб келиб, Балхни муҳосара қилди.

¹ Қ. б.— Сайд Қосим, эшникалардин Қосим жалоийр Ажаб.

² Қ. б.— мунши.

³ Қ. б.— Чоникани ғайиҳе.

¹ Қ. б.— макр ва фириб билан Султон Масъуд миризога.

² Қ. б.— барлоска.

³ Й. б.— ўёж.

Балхта Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Яна Султон Ҳусайнинг бекларидин ҳам хейли бор эди. Йиниси Валиға қалин черик қўшуб, Шабурғонни қабамоққа ва ул навоҳини талон ва торож қилмоққа йиборди. Вали бориб Шабурғонни ёвуқдин ҳам қабай олмади. Бўлғон черикни Зардак чўлидағи эл ва улусни чопқоли йиборди. Бориб Зардак чўлини чопиб, юз мингдин ортуқроқ қўй ва уч мингта ёвуқ тева олиб келдилар. Вали андин сўнг Сончорик вилоятини чопиб, талаб, тоғда баъзи беркилган элларни олиб келиб, Балхта оғасига мулҳақ бўлди.

Хисравшоҳ Балхни муҳосара қилғон фўрасатта бир кун мазкур бўлған Назар баҳодир отлиқ навкарини Балхнинг ариқларини йикқоли йиборди. Ичкаридин Тенгриберди сомончиким, Султон Ҳусайн мирзонинг риоят қилғон беги эди, етмиш-сексон йигит билла чиқиб келиб, Назар баҳодир била рўбарў бўлуб, йиқитиб, бошини кесиб олиб, қальага кирди. Бисёр мардана бориб, намоён иши қилди.

Ҳам ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо Зуннун аргуннинг ва ўғли Шоҳ Шужоънингким, Бадиуззамон мирзога навкар бўлуб, киз бериб, фитна ва фасод макомида эдилар, дафъига черик тортиб келиб, Бустқа тушти. Черикига хеч тарафдин ошлиғ келмади, очликти батанг кела ёвшуб эдиларким, Буст доругаси Бустнинг қўрғонини берди. Бустнинг захирасининг мадади била Хурсонга мурожаат қилди. Султон Ҳусайн миразодек улуғ подшоҳ мунча асбоб ва тамтароқ била неча навбат Қундуз ва Ҳисор ва Қандахор устига чериклар тортиб ола олмай ёнғон учун, ўғлонлари ва беклари мунча далер бўлуб, ёғийликлар ва фитналар қилдилар. Ёзиға Султон Ҳусайн мирзо ўғли Муҳаммад Ҳусайн мирzonинг дафъи зараригаким, Астрободқа мусаллит бўлуб, ямнолиқ мақомида эди, Муҳаммад Валибек бошлиқ бекларни қалин черик билла илғор йибориб, ўзи Нишин ўлангида ўлтурууб эдиким. Бадиуззамон мирзас ва Зуннуннинг ўғли Шоҳбек ғоғилиқта черик тортиб, мирzonини устига келдилар. Иттифоқоти ҳасанадин Султон Масъуд мирзоким. Ҳисорни олдуруб, Султон Ҳусайн мирзога келадур эди, ушбу кун мири замон мулҳақ бўлди. Рўбарў бўлғоч-ўқ уруша ҳам олмади. Бадиуз замон мирзо билла Шоҳбек қочти.

Султон Ҳусайн мирзо Султон Масъуд мирzonи яхши кўруб, қуёвлуқка юқундуруб, иноят ва шафқат макомида бўлуб эдиким, Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чагониёнийким, мундин бурунроқ келиб Султон Ҳусайн мирзо мулозаматида бўлур эди, ангизе билла Хурсонда турмай, бир баҳона била чиқиб, Султон Ҳусайн миризодин беруҳсаёт Хисравшоҳга борди. Хисравшоҳ Ҳисордин Бойсунғур мирzonи тилаб келтурди. Ушбу фурсатта Улугбек мирzonинг ўғли Мироншоҳ мирзо отаси била ёғиқиб, ҳазораға кириб, ҳазорада ҳам безътиқодликлар қилиб, ҳазорада тура олмай, ул ҳам Хисравшоҳ кошига келиб эди.

Баъзи кўтаҳандишилар худ барин эдиларким, учала подшоҳзодани ўлтурууб, Хисравшоҳ отига хутба ўқутгайлар. Ул шиқни маслаҳат қўрмай, Султон Масъуд мирzonиким, кичикилигидин бери

саҳлаб улғайтиб эди, бек аткаси эди, бу беш кунлук дунё маслаҳати жиҳатидинким, не анга вафо қилди ва не хеч кимга вафо қилгусидур, тутуб, бу қўрнамак мардак қўзларига ништар солиб, кўрқилди.

Бир неча қўкалтош, эмалдош ва бойриси Султон Масъуд мирзо ни олиб, Самарқандга Султон Али мирзо кошига келтурур хаёли билла Кениқа келдилар. Ул жамоат ҳам қасд мақомида бўлдилар. Кендиқ қочиб, Чоржў гузари била ўтуб, Султон Ҳусайн мирзо кошига борди. Ҳар кимким мундоғ шанеъ ҳаракатта иқдом қилғай ва ул кишигаким бу навъ ишга эҳтимом қилғай, юз минг лаънатдур қиёматқачаким, ҳар ким Хисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қиласун. Бу афъолини эшитиб лаънат қилмоғон ҳам сазовори лаънат бўлсан. Бу шанеъ ҳаракаттин сўнг Бойсунғур мирzonи подшоҳ қилиб, Ҳисорға рухсат берди. Мироншоҳ мирзога Сайд Комилни кўмак қўшуб, Бомиён сари йиборди.

ВАКОЕИ САНАИ АРБАА ВА ТИСЪА МИА¹

Самарқанд ва Андижонға мұкарраран юрушуб, ҳеч иш очилмай, яна ёниб Хўжандға келдук. Хўжанд мұхтасар ередур. Юз-икки юз навкарлик кишининг авқоти ташвиш била ўтар.. Доялик киши нечук боқиб ўлтургай. Мұхаммад Ҳусайн Кўрагон дуғлатким, Ўратепада эди, Самарқандға эврушмак дояси била анга кишилар йибориб, сўзлашиб, Ёр яйлок кентларидин Пашоғарниким, Ҳазрат Ҳожанинг мулк кентларидиндур, бу фатаротта анга тааллук бўлуб эди, тиладукким, бу қиши орияти бергай, то анда ўлтуруб Самарқанд вилоятига иликдин келганча эврушгайбиз. Мұхаммад Ҳусайн мирзо ҳам рози бўлди.

Хўжандтин отланиб Пашоғарға мутаважжиҳ бўлдум. Зоминга етган фурсатта иситтим. Бовужуди иситма Зоминдин отланиб илғор килиб, тоғ йўли била ўтуб, Работи Хожанинг устига келдим-ким, ғоғилликта шоту қўюб чиқиб, Работи Хожа қўрғониниким, Шовдор туманининг доруганишини улдур, олилғай. Субҳ вақти етилди. Эли хабардор бўлдилар. Яна ёниб, ҳеч ерда таваққуф қилмай, Пашоғарға келилди. Бовужуди иситма ўн уч-ўн тўрт йиғоч йўлни суубат ва машаққат била қатъ қилдим. Неча кундан сўнг Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Ширим тағойини ички беклар ва йигитлар била илғор тайин қилдуқким, бориб Ёр яйлоқ қўрғонларини сўз бида ё зўр била иликлагайлар.

Ул фурсатта Ёр яйлоқ Сайид Юсуфбекда эди. Мен Самарқанддин чиқонда қолиб эди, Султон Али мирзо ҳам риоят қилиб эди. Сайид Юсуфбек ини, ўғлини Ёр яйлоқ кўргонларнинг забт ва рабтига йибориб эди. Аҳмад Юсуфким бу тарихда Сиёлкут хукумати аидадур, ул кўргонларда эди. Бизнинг беклар ва йигитлар ҳам бориб тамом қиши баъзи кўргонни сулҳ била иликлидилар, баъзини урушуб зўр била олдилар, баъзини айёрлиқ ва инчкалиқ била ўғурлаб мутасариф бўлдилар. Ул вилоятларда мӯғул ва ўзбак жиҳатидин ҳеч кент йўқтурким, аниг кўргони бўлмағай. Ушбу фурсатларда бизнинг жиҳатимиздин Сайид Юсуфбек ва ини, ўғлидин бадгумон бўлуб, Хурросонга рухсат бердилар. Бу қиши бу навъ талош ва тортиш била ўтти. Ёз бўла сулҳ учун Хожа Яхёни

йибординар, ўзлари ҳам черик ангизи била Шероз ва Кобуд навохисига келдилар. Бизнинг бўлғон сипохиймиз икки юздин кўпроқ ва уч юздин озроқ бўлгой эди, хар тарафда кучлук ганимлар Андижонга эврушиб, толе хеч мадад қилмади. Самарқандга илик қўюбхеч инш очилмади. Зарураттин сулҳ гуна қилиб, Пашогардин мурожаат қилилди.

Хўжанд бир мұхәкқар ердур. Бир бекнинг авқоти анда ташвиш
била ўтар. Бир ярим йилға ёвуқ¹ аҳл ва аёл била анда әдук. Ул
мусулмонлар ҳам бу муддатта имкөни борича харж тортмоқда
ва хизмат құлмоқта тақсир құлмадилар. Яна не юз била Хўжандға
борилғай, Хўжандқа бориб ҳам киши не қылғай?

Бормоққа не маскан мұяссар,
Турмоққа не давлат мұқаррар²

Охир ушбу тараддуд ва тафриқа била Ўратепанинг жануб тарафидаги яйлоқларға бордук. Неча кун ул навоҳида ўз ишимизга ҳайрон, борур тураримизни билмай, саргардон ўткарилди. Бир кун ушбу ерда эканда Ҳожа Абулмакоримким, бизнингдек жалойи ватан бўлуб саргардон эди, мени қўра келди. Борур-тўтар еримиздин ва қилур-қилмас ишимиздин истиълом ва истифсor қилиб, мутаассир бўлуб, бизинг ҳолимизга риққат қилиб, фотиха ўқуб борди. Манга ҳам бисёр таъсир қилди, риққат қилдим. Ушбу кун кеч намози дигар даранинг аёғидин бир отлиқ киши пайдо бўлди, бу худ Али дўст тағойининг навқари экандур. Йўлчук* отлиқ. Бу мазмун била йиборибтурким, агарчи мендин азим гуноҳлар содир бўлди, vale умидим борким, иноят қилиб гуноҳимни бағишлаб, берига мутаважжих бўлсалар, Марғинонни топшуруб бир навъ қуллуқ ва хизматторлиқ қилғаймен, гуноҳим ариб ҳижобим рафъ бўлғай.

Мундоқ мутаҳаййирлиқ ва саргардонлиқта бу хабар келган била ҳеч андиша ва таваққуф құлмай, ўшал замон ўқким, офтоб үлтуур чөг эди. Марғинонға илғор тарийқа била мутаважжих бўлдум. Бу ср била Марғинон ораси тахминан йигирма тўрт-йигирма беш йиғоч бўлғай эди, ул кеча тонг отқунча ва ул куни намози нешингача ҳеч ерда таваққуф құлмай юрулди. Намози пешин Хўжанднинг Тангоб отлиқ кентига тушулди. От совутуб, отға бўғуз бериб, тун ярими нақора вақтида Тангобдин отлацинди. Ул кеча тонг отқунча ва ул куни офтоб ботқунча ва яна кечаси тонгдин бурунроқ Марғиноннинг бир йиғочиға етганда Вайсбек ва баъзилар тараддуд қилиб арзга етқурдиларким, Али Дўст не навъ ямонлик қилғон кишидур, орада бир навбат, икки навбат киши бормай ва келмай, гуфтутугъ ва аҳду шарт бўлмай, не эътиmod била бора-дурбиз? Фильвоқе тараддуларининг важхи бор эрди. Бир замон турууб кенгаш қилдук, охир мунга қарор топтиким, бу тараддуларнинг агарчи важхи бор, vale мундин бурунроқ керак эрди. Уч кеча ва кундуз тинмай, таваққуф құлмай, йигирма тўрт-йигирма беш

¹ К. б.— бир ярим йил, икки йилга ёвук.

² Л. б.— Бормоққа не маскане, турмоққа не маъмане

* K. 6.— түпчук.

йигоч йўлни келдук, не отта мажол қолибтур ва не кишида. Бу ердин не навъ ёнилгай, ёниб ҳам қайсарига чиқилгай? Чун мунича келибтурбиз бормоқ керак. Ҳеч нима тенгрининг хостидий ўзга бўлмас.

Сўзни мунга қўюб таваккул қилиб тебрадук. Суннат вақти эдиким, Марғонон кўргонининг эшигига келдим. Али Дўст тагойи дарвозанинг орқасида туруб, дарвозани очмай, аҳд илтимос қилди. Аҳд ва шарт қилғондин сўнг дарвозани очиб, дарвоза орасида мулозамат қилди. Али Дўстни кўргандин сўнг, кўрғон ичида бир мунносиб ҳовлида тушуди. Менинг бирла бўлғон киши улуғ-кичик икки юз қирқ киши эди. Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал вилоят элига бисёр зулмлар ўткариб, ямон маош қилиб эдилар. Вилоят эли тамом мени тилар эдилар. Марғононга киргандин икки-уч кун сўнг Қосимбекка Пашоғарийдин ва янги навкар бўлғонлардин ва Али Дўст бекнинг навкарларидин юздин кўпрак киши қўшиб, Андижоннинг жануб тарафидағи тоғ элларига мисли Ашпориён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳиларға йиборилдиким, истимолат била ё зўр била бу элларни келтургай. Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Сейдий Қарони Аҳси тарафига юзга ёвук киши била йиборилдиким, Хўжанд суйини кечиб, ул юздаги¹ кўргонлар била тоғ элларини ҳар тавр қилиб бизга боқтургайлар.

Бир неча кундин сўнг Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал Жаҳонгир мирзони олиб, неким бўлғон сипохий ва мўгулни йигиб, Андижон ва Ахсининг черикка чиқор кишисини черикка чиқарип, Марғононни қабамоқ дояси била Марғононнинг бир шаръисида шарқ сари Сапон отлиқ кентга келиб туштилар. Бир-икки кундин сўнг ясаб, яроғланиб Марғононнинг маҳаллотига келдилар. Бовуҷудиким, Қосимбек ва Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларни икки тарафга илғор йиборилиб эди, менинг била бир неча маъдути колиб эди, бўлғон йигитлар ясаниб чиқтилар, Маҳаллотин илғари келгани қўймадилар. Ул куни Халил чухраи дасторпеч яхши юруб, илиги инга етти, келиб ҳеч иш кила олмадилар. Яна иккилай қўргон ёвуғига келмадилар. Қосимбекким, Андижоннинг жанубий тоғларига бориб эди. Ашпорён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳидаги тоғ ва туздаги раият ва аймоқ тамом кирдилар. Сипоҳидин ҳам бирор-иқирад бизга қочиб кела бошлидилар. Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларгаким, Аҳси тарафига сувдин ўтуб бориб эдилар. Поп қўргони ва яна бир-икки қўргон кирди.

Узун Ҳасан ва Танбал золим ва фосиқ ва кофирваш эллар эди, раият ва вилоят эллари булардин бисёр оғриб эдилар. Аҳси улуғларидин Ҳасан декча жамоати била ва яна Ахсининг бир пора лаванд ва авбошни барин қилиб, қаротаёқ қилиб, Ахсининг тош қўргонидагиларни зарби рост аркка тикиб, Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий ва Сейдий Қаро бошлиларни тилаб, Ахсининг тош қўр-

ғонига киурдилар. Султон Маҳмудхон¹, Банда Али ва Ҳайдар кўкалтошни ва Ҳожи Фози манғитниким, ўшул фурсатта Шайбоний-хондин қочиб хон қопига келиб эди, яна барин туман беклари била бизга кўмак тайин қилиб эди, ушбу маҳалда келдилар. Бу хабар Узун Ҳасанга етиб, бепой бўлуб, риоят қилғон навкарларини ва ўбдан йигитларини Ахсининг аркига кўмак тайин қилиб йиборди. Саҳар вақти дарё ёқасига еттилар.

Бизнинг черик ва мўгул черики хабар топиб, бир пора кишини от ялангочлантуруб, сувдин кечурдилар, кўмак келганлар олдараб² кемани юқкори тортмай кечган еридин — ўқ қўя бердилар. Кўрғонга ўта олмай қуий туштилар. Бизнинг черик ва мўгул черики туштудин от ялангочлаб кира бошлидилар. Кемадагилар ҳеч уруша олмадилар. Корлуғоч баҳшӣ Мўгулбек ўғлонларидин бирни тилаб илигини тутуб чопқулагб ўлтурди. Не фойдаким, иш андин ўтуб эди. Аксар кемадагиларнинг ўлумга бормоғиға бу ҳаракат сабаб бўлди, бир замонда дарёдагиларни ариқ олиб, борини қирдилар.

Узун Ҳасанинг мұтабар кишиларидин Корлуғоч баҳши эди. Халил девона эди, Қози Ғулом эди. Булардин бир Қози Ғулом қўллук баҳонаси била ҳалос бўлди. Яна мұтабар йигитларидин Сайд Алиқим, холо менинг қошимда мұтабардур. Яна Ҳайдарқули яна Қулика Кошгариј етмиш-сексан ўбдан йигиттин ушбу беш-олти маъдути беш ҳалос бўлмади. Бу хабарларни эшитиб, Марғонон навоҳисида ўлтура олмай Андижон сарига бузулғон йўсунлук этиб қўчтилар. Андижонда Носирбекни қуюб эдиларким, Узун Ҳасанинг езнаси эди. Агар сонийси бўлмаса, солиси худ не сўз эдиким, бор эди. Соҳиб тажриба киши эди, мардоналиғи ҳам бор эди. Бу кайфиятларни билиб, аларнинг бебунёдлигини маълум қилиб, Андижон қўргонин беркитиб, манга киши йиборди. Булар Андижонга етганда қўргон беркиганни маълум қилиб, сўзлари бирбирига қовушолмай бузулуб, Узун Ҳасан кўчига Аҳси сари тортти.

Султон Аҳмад Танбал ўз вилоятига — Ўшға борди. Жаҳонгир мирзони бир неча иҷиляри ва йигитлари Узун Ҳасандин олиб³ қочиб, Танбалғаким, ҳаңуз Ўшға етмайдур эди, бориб қўшулдилар. Андижоннинг беркиган хабари манга келди, ҳеч тавакқуф қимай, Марғонондин офтоб чиқа отланиб, туш қайтиб эдиким, Андижонға келдим. Носирбекни ва ўғлонлариниким, Дўстбек ва Миримбек бўлғай, кўруб, сўруб иноят ва шафқатдин умидвор ва сарафroz қилдим.

Ота вилоятиким, икки йилга ёвуқлашиб эдиким, илиқдин чиқиб эди, тенгри инояти била зилқаъда ойида сана 904 да яна мұяссар ва мусаххар бўлди. Султон Аҳмад Танбалким, Жаҳонгир мирзо

¹ Қ. б.— Султон Муҳаммадхон.

² Л. б.— Яладараб.

³ Қ. б.— айириб.

била қатидиб, ўши сари тортиб эди, ўшқа киргач., ўшда ҳам қизилёөк, қаротаёк қилиб зарби рост ура-ура ўшдин қовлаб, күрөнни бизнинг учун сахлаб, бизга киши йибордилар. Жаҳонгир ва Танбал бир неча маъдуди била саросимавор бориб ўзгандга кирдилар.

Узун Ҳасанким, Андижонга кира олмай, Аҳси тарафиға бориб эди, хабар келдиким, бориб Аҳсининг арқига кирмиси. Чун сардор ва сарфитна бу эди, бу хабар келгач, Андижонда тўрт-беш кундин ортуқ тавакқуф қилмай, Аҳси азимати қилдук. Аҳсиға етгач чора кила олмай, аҳд ва амон тилаб, қўрғонини топшурди. Бир неча кун Аҳсида туруб, Аҳси ва Қосон ва ул юртининг иш-кучини забт ва саранжом қилиб, илғор келган мўғулbekларига рухсат бериб, Узун Ҳасанин кўч ва мутааллиқлари била олиб Андижонга келилди. Аҳсида Қосим Ажабниким, ички чаргасида эди, олимда bekлик мартабасига етиб эди, орияти қўюлди. Чун аҳд қилилиб эди, жон ва молига зарар ва нуқсоқ тегурмай Коратегин йўли била Хисор сари ижозат берилди. Бир неча маъдуди била Ҳисорға борди. Ўзга тамом навкарлари айрилиб қолдилар.

Бу фатаротларда бизга тааллук әлни ва Хожа қози ва мутаалликларини түткөн ва талағон бўлар эдилар, баъзи беклар била иттифоқ қилиб, сўзни мунга кўйдукким мунча жўгуллук ва бузукчилик қилғон ва мунча бизга тааллук мўмин ва мусулмонни түткөн ва талағон бу жамоат эдилар. Ўзларининг бекларига не вафо қилдиларким, бизга вафо қилғайлар, буларни туттурсак, не айб бўлгай? Батахсис бизинг кўзимизнинг ўтрусида бизнинг отимизни миниб, бизинг тўнумизни кийиб, бизинг кўюмизни еб юругайлар, мунга худ ким таҳаммул қилғай? Агар тараҳхум қилиб туттурулмаса, ё талатилмаса, бизинг била қазоқликларда ва меҳнатларда бўлғон жамоатнинг ҳозир таниғон моллариға бори фармон бўлсанким, иликларига кирса, ушмунча била кутулсалар, миннатлар тутсалар керак. Фильвоқе маъқул кўрунди. Фармон бўлдиким, бизинг била бўлғонлар таниғон нималарини олсунлар, агарчи маъқул ва муважжах эди, бир нима шитоб бўлмиши.

Жаҳонгир мирзодек музи¹ ёнимизда ўлтуруб, элни мундок хуркутмоқнинг ҳеч маъниси йўқ эди. Мулкирликда ва мамлакатдорликта агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўрунур, vale ҳар ишнинг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозим дур. Ушбу бир бемулоҳаза хукм қылғонимиздин не микдор шўр ва фитналар кўпти. Ахир Андижондин иккинчи навбат чиқғонимизга сабаб ушбу бетааммул хукм қылғонимиз бўлди. Бу жиҳаттин мӯғуллар ўзларига дағдаға ва таваҳхум йўл бериб, Работак ўрчинидин-ким, Икки сув ароси ҳам дерлар, Ўзганд тарафига кўчуб Таанбалга киши йибордилар. Менинг онам қошида минг беш юз, икки мингга ёвуқ мӯғул улусидин бор эди. Яна Ҳисордин Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Мұхаммад дуғлат алар била ушмунча чоғлиқ мӯғул келиб эди. Ҳамиша ёмонлиқ ва бузуқчилик мӯғул улусидин бўла келгандур. Ушбу тарихқача беш навбат менинг била ёғиктилар. Андок эмаским, менинг била бемуносабатлик жиҳатидин ёғик-

¹ К. б — Жахонгирдек ғаниме.

60

миш бўлғайлар. Мундок ҳаракотларни ўз хонлариға мукаррар қилдилар. Бу хабарни Султонқули чинокким, отаси Худойберди бўқоқни мўғуллар орасида риоят қилиб эдим, отаси бурунроқ ўлуб эди, ўзи мўғуллар била бўлур эди, келтурди. Яхши борди, ўз эл ва улусидин айрилиб, бу хабарни еткурдди. Агарчи мунда яхши борди, вале сўнгра андок қабоҳатлар қилдиким, юз мунингдек хизмат қиласа ёпқай. Нечукким мазкур бўлгусидур. Сўнгти қабоҳатлари ҳам мўғуллукнинг натижасидин эди.

Бизга хабар келгач, бекларни йиғиб машварат қилилди, беклар арзға еткүрдиларким, бу жузвий ишдур, подшоҳ отлонмоқи не эхтиёж? Қосымбек жамиль бекларни ва черикни бошлаб борсун. Сұз мунига қарор топти. Сахл туттилар, бу разы галат экандур. Буқуни Қосымбек бекларини ва черикни бошлаб чиқты. Ораплагунча¹ Таңбал худ келиб мұғулларға құшулғон экандур.

Тонгласи эрта била Иламиш* дарёсининг Ясси кечит отлик гузарини ўтгач — ўқ рўбурў бўлурлар, яхши чопкулашурлар. Қосимбек ўзи Султон Муҳаммад арғун била рўбарў бўлуб, икки-уч навбат чопкулаб бош чикорғали қўймас. Фалаба йигитлар, чопкулашурлар, охир шикаст тонарлар, Қосимбек, Али Дўст тафойи, Иброҳим сору, Вайс Логарий, Сейдий Қаро яна уч-тўрт бек ва ичкидин чиқтилар. Ўзга аксар беклар ва ичклиар иликка туштилар. Иликка туинган беклар ва ичклиардин Али Дарвешбек, Мирим Логарий Тўқабек, Тағойибек, Муҳаммад Дўст, Али Дўст, Миршоҳ қавчин, Мирим Девон бу урушта икки йигит таври чопкулашурлар. Бизинг соридин Иброҳим сорунинг иниларидин Самад отлиқ, алар соридин Ҳисорий мўғуллардин Шахсувор отлиқ рўбарў бўлурлар. Шахсувор андоқ чопарким, дубулғадин ўтуб, Самаднинг² бошига қилич хейли ўлтурур.

Бовужуди бу захм Самад³ андоқ чопарким, Шахсуворнинг бошидин кафи дастча парча сўнгтакни қилич олиб кетар. Шахсуворнинг дубулғаси йўқ экандур. Шахсуворнинг бошини ўйдилар, яхши бўлди. Самаднинг⁴ бошини ўяр киши йўқ эди. Уч-тўрт қуидин кейин ўшул захм била — ўқ борди. Қазоқликлардин ва фалокатлардин халос бўлуб, янгла вилоят олғон маҳалда ажаб бевакът шикаст эди.

Қанбар Али мүғулким, бир рукии аъзам ул эди, Андижонини олғон чоғда вилоятиға бориб эди, йўқ эди. Ушмунча била Ташибал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижоннинг бир шаръиси Пуштаи Айнинг олидағи ўлангга тушти. Бир-икки катла Чилдухтарон била ясаб, Пуштаи Айшнинг доманасига келди. Бизинг йигитлар маҳаллот ва боғоттин ташқари-ўқ ясаб чиқтилар, илгари кела олмади, доманадин ўқ нари ёнди. Ушбу навоҳига келганда тушган беклардин Мирим Логарийни ва Тўқани ўлтурди. Бир ойға ёвуқ бу теграда ўлтуруб, ҳеч иш қила олмади. Ўш сарига боқа ёнди. Ўшни Иброҳим соруға берилиб эди, анинг кишиси анда эди, Ўшни беркиттилар.

¹ К. б.— Алар борғунча.

* Таржималарда «Айламиш» ёзилған.

² К. б.—Хамиднинг.

³ К. б.—Хамид.

⁴ К. б.—Хамидбек.

ВАҚОЕИ САНАИ ХАМСА ВА ТИСЬА МИА¹

Вилоёттинг отлиқ ва яёқ черикларига қадаған била тавочилар ва муҳассиллар йиборилди. Қанбар Алиға ва яна ҳарнे вилояттарға борғон чеरикларга эхтимом била тавочилар чоптурубтур ва кетмөн ва болту ва иским бўлғон чеरик масолих ва асбобига эхтимомлик муҳассиллар тайин қилилди. Вилояттин чеरикка қелур отлиқ ва яёқни суруб, ул тараф, бу тараф иш — кучга борғон навкар ва сипоҳийни йигиштуруб, тенгрига таваккул қилиб, муҳаррам ойининг ўн секкизида Ҳофизбекнинг чорбогига сафар қилдим. Бир-икки кун чорбоғда туруб, қолғон асбоб ва олотни тайёр ва мукаммал қилиб, Ўш сори муҳолифларнинг устига буронғор ва жувонғор ва ғул ва хировул ва отлиқ-яёқни ясаб, ясол била-ўқ мутаважжих бўлдук. Ўшка яқин етган маҳалда хабар топилдиким, муҳолифлар Ўш навоҳисида тура олмай, Работи сарҳанг ўрчини саригаким Ўшнинг шимолидур тортмини, ул ахшом Лотканд кентта тушулди.

Тонгласи ясаб Ўшдин ўтганда хабар келдиким, муҳолифлар Андижон сари бормиши, биз ҳам Ўзғанд устига мутаважжих бўлдук. Ўзумиздин илгаррак Ўзғанд навоҳисини чопқали чопқунчи ойирдук. Муҳолифларким, Андижонға борурлар, кечагина ҳандаққа кириб фасилға шоту чоғда қўргондағилар туярлар. Ҳеч иш қиломай ёндишлар. Бизинг чопқунчи ҳам бориб Ўзғанд навоҳисиниким чопар, онча нима иликларига тушмай ёниб келдилар.

Ўш қўргонларидин Мозу² қўргонидаким, ул орада рустлик била машҳур қўргондур. Ганбал иниси Халилни икки юз-икки юз эллик қиши била қўюб, ул қўргонни беркитиб эди, ёниб келиб Мозу³ қўргонига уруш солиб зўр келтурдук. Мозу⁴ қўргони хейли руст қўргондур, шимол сариким, сойдур, хейли баланд воқе бўлубтур. Агар сойдин ўқ отсалар шоядким, фасилға етгай Обдузди ушбу тарафда воқе бўлубтур. Қўргондин қўйига боке қўчадек икки тарафдин фасил қўпориб келтуруб сувга еткурубтурлар. Пушта тарафлари хандактур. Сойға ёвук учун сой тошлиридин улуқ-улуқ қозондек тошлар қўргонига чиқариб эдилар. Ул миқдор улуғ тошларким, Мозу^{*} қўргонида оттилар, ушмунча

қўргон уруши бўлуб ҳеч қўргондин мундоқ тошлар отмадилар. Абдулқудус кўхбур Каттабекнинг ораси фасил тубига чиқиб эди, фасилдин андоқ тош урдиларким, ҳеч ери ерга тегмай дуруст муаллақ ошиб: ўшандоқ баланд ердин қўргоннинг хокрезининг тубигача юмалана-юмалана келди, vale ҳеч бўшмади. Ушул замон — ўқ отланиб юруди. Дутаҳи обдузданда Эр Али Билолнинг бошига бир зарб тош урдилар, бошини учурдилар. Қалин киши тош била зоеъ бўлди. Сабоҳиким, уруш солилди, чоштоҳдин бурунроқ обдуздан олилди. Ахшомғача уруш эди. Обдузджим олилди, бўлдура олмай тонгласиға амон тилаб чиқтилар. Таибалнинг иниси Халил бўшлик етмиш-сексон-юз қишини банд қилиб Андижонға йиборилдиким, эҳтиёт била сахлағайлар. Бизинг ҳам бекларимиз ва ичклиаримиз ва ўбдан кишиларимиз аларнинг бандига тушуб эди. Бу иш тавре воқе бўлди.

Мозуни олиб келиб Ўшнинг кентларидин Ўнжу Тўба деган кентта тушулди. Ул тарафдин Танбал Андижондин ёниб Работи Сарҳанг ўрчини кентларидин Оби Хон деган ерга тушти. Бу икки чеरкнинг ораси бир йиғоч йўл бўлғай эди. Бу фурсатта Қанбар Али бехузурлук жиҳатидин Ўшка борди. Бир ой — кирқ кунгача ўлтіурулди, уруш бўлмади. Вале ҳар кунда бизнинг ошлиқчи ва аларнинг ошлиқчиси отқулашурлар эди. Бу муддатта кечалар ўрду гирдини маҳкам эҳтиёт қилилур эди. Ҳандақ қозилур эди. Ҳандақ бўлмағон ерда шоҳ тутулур эди. Бўлғон сипоҳи тамом яроғланиб, ҳандақ ёқасиға чиқарлар эди. Бовужуди мунча эҳтиёт ҳар уч-тўрт кунда кечагина чеरикда бир гавғо ва сурон чиқар эди. Бир кун ошлиқчининг илайига Сайдибек тагойи бориб эди, ғанимнинг қишини зўрроқ келиб, баъжбор уруш асносида Сайдибекни олдилар.

Ушбу йил, Хисравшоҳ Балх устига чеरик борур хаёли била Бойсунғур мирзони тилаб, Қундузға келтуруб, Балх устига отланди. Ўёқча етган чоғда Хисравшоҳ бадбахт кофири неъмат салтанат дагдағаси билаким, салтанат андоғ илокас, бехунарларга не навъ етгай! Не асл, не наасаб, не ҳунар, не асан, не тадбир, не шужоат, не ицсоғ, не адолат! Бойсунғур мирzonи беклари била тутуб, Бойсунғур мирзога кериш солиб, муҳаррам ойининг ўни эдиким, мундоқ хуштабъ ва пурфазилат ва ҳасаб ва наасаб била ороста пешоҳзодани шаҳид қилди. Беклари ва ичклиаридин ҳам бир нечани ўлтурди.

Валодат ва наасаби: валодати секкиз юз сексон иккода, Ҳисор вилоятида эди. Султон Маҳмуд мирzonинг иккичи ўғлидур, Султон Масъуд мирзодин кичик, Султон Али мирзо ва Султон Ҳусайн ва Султон Вайс мирзоким, Ҳонмирзо била машҳурдур, улуғ, онаси Пашибегим эди.

Шакл ва шамойили: улуғ қўзлук, қўба дозлук, ўрта ёйлук, туркман чехралик, малоҳатлик йигит эди.

Ахлоқ ва автори: здолатнеша ва одми ва хуштабъ ва фазилатлик подшоҳзода эди. Устоди Сайд Махмуд шийй экандур. Бу жиҳаттин Бойсунғур мирзо ҳам матъун эди. Сўнгра ледиларким, Самарқандта ул ямон ақидадин ёниб, пок эътиқод

¹ Тўққиз юз бешинчи (1499—1500) йил воқеалари.

², ³, ⁴ К. б.— Моду (ڦادو)

бүлубтур. Хейли чөгирға хирси бор эди. Чөгир ичмас маҳалда намоз ўтар эди. Саховати ва баҳшини эътиқод била эди. Насхтаълиқ хатини хейли хўб битир эди. Накқошликда ҳам илиги ёмон эмас эди. Шеърни ҳам тавре айтур эди. «Одилий» тахаллус килур эди. Шеъри девон тартиб қилинча бўлмайдур эди. Бу матлаъ айнингдурким:

Соявор аз нотавоній жо-бажо меўфтам,
Гар нагирам рўї деворе зи по меўфтам¹.

Самарқандта Бойсунғур миңзининг ғазаллари онча шоєдурким, кам уй бўлғай эдиким, миңзининг ашъори ул уйда бўлмагай эми.

М а с о ф л а р и: икки масоф урушти. Бир қатла Султон Маҳмуд хон била. Аввал таҳтға ўлтурғонида Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлос ва баъзининг ифво ва ангизи жиҳатидин Самарқанд олмоқ дояси била черик тортиб, Оққўталдин ўтуб, Работи Суғд ва Қанбой навоҳисига келди. Бойсунгур мирзо Самарқанддин чиқти. Қанбояда урушуб, яхши бости. Уч-тўрт минг мӯгулнинг бўйнига урдурди. Хайдар кўкалтошким, хоннинг халл ва акди эди, бу урушда ўлди.

Яна бир мартаба Бухорода Султон Али мирзо била урушуб мағлуб бўлди.

мағлуб бўлди.
В и л о ё т и : отаси Султон Маҳмуд мирзо Бухорони бериб эди. Отасидин сўнг отасининг беклари йиғилиб, иттифоқ била Самарқандта подшоҳ қилдилар. Бухоро ҳам неча маҳалгача мунинг девонига дохил эди. Тархонлар ёғийлигидин сўнг анинг тасаруфидин чиқти.. Мен Самарқандни олғонда Хисравшоҳқа тортар борди. Хисравшоҳ Ҳисорни олиб берди.

Андин ҳеч авлод қолмади. Ҳисравшоқа келган маҳалда обобаси Султон Халил миранинг қизини олди. Ўзга хотун ва ғумаси йўқ эди. Андоқ истиқбол била салтанат қилмадиким, бир кишини ўз элидин улғайтиб мұтабар бек қилмиши бўлгай. Беклари ота-обогасининг — ўқ беклари эди.

обогасининг — ўқ беклари эди.
Бойсунгур мирзонинг воқеасидин сўнг Султон Аҳмад коровул Кучбеккинг отаси, оға-иниси ва кўч ва мутааллиқлари била Қора тегин вилоятидик чиқиб, бизни деб келди. Қанбар Аликим, Үшда бехузур эди, бехузурлукдин кўпуб, ул ҳам келди. Мундок маҳалда ғайб кўмаги Султон Аҳмад коровул жамоати била келиб қотилғонни шугун тутуб, сабохи-ўқ ғаним устига ясад юрудук Оби Хонда туруш бермай, юртидин кўчти. Баъзи ҷодир ва гилем ва партолдек нималари черик зилига тушди. Келиб анинг юртига туштук. Ушбу ахшоми Танбал Жаҳонгирни олиб, ўнг ёними ҳизз эврулуб, Хўбон деган кентгаким, Андижон сари ёнимизда биздиц уч йиғоч бўлгай эди, келиб кирди. Эртасига биз ҳам буронғор жувонғор, ғул, ҳировулни тартиб килиб, кежим кийиб, яроғланисб

ясол ясаб, тўра кўтарган яёкларни олимизга солиб, ғаним устига юрудук. Бизнинг буронгор Али Дўст тагойи эди, тавобеи била. Жувонгор Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий, Сейдий Қаро, Муҳаммад Али Мубашиир, Ҳожа Калонбекнинг оғаси Кичикбек, яна баъзи ичкилар: Султон Аҳмад қоровулни ва Қучбекни оға-инилари била жувонгорга битилди, Қосимбек гулда менинг қошимда эди. Ировул Қанбар Али ва яна баъзи ичкилар эди.

Хўбоннинг шарқи-жануб тарафидин Сако отлиқ кентдаким, Хўбондин бир шаръий бўлғай, етишиб эдукким, ғаним кишиси Хўбон кентидин ясаб чиқти. Биз ҳам илдамроқ — ўқ юрудук: ҳазм ва эҳтиётни мары ту tub, тўра ва сиёқким, тартиб қилилиб эди, муқобала бўлур маҳалда кейин — ўқ қолдилар. Тенгри инояти била аларға ҳеч эҳтиёж бўлмади. Етган била бурунроқ би-зининг жувонгор кишиси аниңг бурунфори била илик олишти. Ҳожа Калоннинг оғаси Кичикбек анда яхши чопкуллашти. Мухаммад Али Мубашшир ҳам. Кичикбектин сўнгра чопкуллашти. Ушмунича била тоб келтура олмай, ёғий қочти. Бурунфор била ировулга пеш-пеш уруш етмади. Қалин йигитларни келтурдилар. Бўюнла-риға буюрдикким, урдилар. Бизнинг беклар Қосимбек ва Али Дўстбек кўпрағи Али Дўст ҳазм ва сардорлигини риоят қилиб, ковғунчини йироқ йиборгали маслаҳат кўрмадилар. Бу жиҳаттин қалин кишиси иликка тушмади.

Хүбон кентига — ўқ түштүк. Менинг аввал масоф уруши уруш-
коним ушбу эди. Тенгри таоло ўз фазл ва карами била фатх
ва зафар рўзи килди. Шугун туттук.

Тонгласига ўқ отамининг онаси менинг улуғ онам Шох Султон бегим Андижондин келди. Бу хаёл билаким, Жаҳонгир агар иликка тушиган бўлса, дарҳост қилғай. Чун қиши ёвуқлашиб эди, ёзида ошлиқ-тўлук қолмайдур эди, Ўзганд устига борурни маслаҳат кўрмай, Андижонға мурожаат қилинди. Неча кундин сўнг кенгашиб, сўзни мунга қарор берилдиким, Андижонда қишлоамоқдин ғаним қишисига ҳеч зарар ва осиби етмас, балки ўғурлук ва қазоқлиқ била кучланмагининг эҳтимоли бордур. Бир ерда қишлоамоқ керакким, чериқ эли ошлиқизлиқдан ожиз бўлмағай ва ғаним қишисига ҳам қабал йўсунлук ожизлиғи бўлғай. Бу маслаҳат учун Работак ўрчинидаким, бу Работак ўрчинини Икки сув ораси ҳам дерлар, Армиён ва Нўшоб навоҳисида қишлоамоқ хаёли била Андижондин кўчуб, мазкур бўлган кентларнинг навоҳисига келиб қишилоқ солдук.

Бу навохи яхши овлоқ ерлар бўлур. Иламиш¹ дарёсининг яқинидаги қалин чангалларда буғу, марал ва тункуз кўп бўлур. Ушок-ушок чангалларида кирғовул ва товушқон қалин бўлур. Пуштасида тулкуси бисёр бўлур, даркамин бўлур,² тулкуси ўзга ернинг тулкусига бока югурук бўлур. Бу қишлоқда эканда ҳар икки-уч кунда овға отланур эдим. Улуғ чангалларни ўртаб, буғу-марал овлар эдук. Ушок чангалларига чарга солиб, кирғовулга қуш солиб кезлар эдук. Кирғовуллари беҳад семиз бўлур.

Күчизилкдин соядай у ер-бу ерга тушаман, агар деворий ушламасам иш паман.

¹ K. 6.—Ирамиш (يرميش)

² K. б.—рашгин.

То ул қишлоқта әдүк, қирғовул эти фаровои эди. Ушбу қишлоқта эканда Худойберди түгчеким, риоят қилиб бек қилиб эдим, икки-уч қатла тушуб, Танбалнинг қазогини босиб, бошлар кесиб келтурди. Андижон ва Ўш навоҳисидин ҳам қазоқ йигитлар айёрлиқ била тинмай бориб, илқиларин суруб, қишиларни ўлтуруб бисёр ожиз қилдилар. Агар ул қишини ўшул қишлоқта ўтқариласа эди, кўпроқ эҳтимоли бу эдиким, ёзгача урушсиз-ўқ бузулғайлар эди. Ушмундоқ ғанимий забун ва ожиз қилғон маҳалда Қанбар Али вилоятига бормоққа ижозат тилади. Ҳар неча бу ҳисобларни хотир нишон қилиб, манъ қилилди, кўпрак жаҳл қилди. Ажаб енгил ва бетааммул мардак эди. Зарурат бўлди, вилоятига ижозат берилди. Бурун вилояти Хўжанд эди. Бу навбат Андижонни олғонда Исфара ва Кандибодомни ҳам анга берилди. Бизнинг беклар орасида қалин вилоятлик ва кўп навкарлик Қанбар Али эди. Ҳеч кимнинг навкари ва вилояти онча эмас эди. Кирк-эллик кун ул қишлоқта әдүк. Қанбар Алиниң тақриби била баъзи черик әлига ҳам рухсат берилди.

Ўзумиз ҳам Андижонға келдүк. Бу муддаттаким қишлоқта ва Андижонда әдүк, Таңбалнинг кишиси тинмай хон қошиға, Тошқандга борур эди ва келур эди. Ахмадбекким, хоннинг ўғли Султон Мұхаммаднинг бек аткаси ва хоннинг улүғ риоят қылғон беги эди, Таңбалнинг түкқан обогаси эди, Бек Телбаким, хоннинг эшикоғаси эди, Таңбалнинг түкқон оғаси эди, бора-кела хонни барин қылдиларким, Таңбалға күмак йибортай, күмакдин бурун-роқ Бек Телбаким, то туғуб эди, Мұғалистанда эди, мұғул орасида улғайиб эди, вилоятқа кирмайдур эди, вилоят подшохларига хизмат қылмайдур эди, хонларға - ўқ хизмат қилиб эди, күч ва ахлу аёлинни Тошқандта қўюб, ўзи келиб иниси Таңбалға қўшулди.

Бу фурсатта ажаб ходиса даст берди. Қосим Ажабниким, Ахсида орияти қўюлуб эди, оз-оғлок қазоқ кейинича чиқиб, қавлаб Бичрота² била Хўжанд суйидин ўтарда Таңбалнинг қалин кишисига учраб, иликка тушти. Таңбал чун черикимизнинг тарқоғон хабарини топти ва оғаси Бек Телба хон била сўзлашиб келиб эди, қўмак келмакка мутааййин мутаяққин эди. Ўзгандтин отланиб, Икки сув орасига келди. Ушбу аснода Косондин таҳқик хабар келдиким, хон Таңбалнинг кўмагига ўғли Султон Муҳаммад Хониканниким, Султонимга машхур эди, Аҳмадбек била тайин қилиб, беш-олти минг черик қўшубтур. Арчакент ўйли била ошиб келиб, Косонни қабадилар. Биз даги йироқдағи кишимизға боқмай, ҳозир кишимиз била бетаваққуф қишининг зарб совуғида тенгрига таваккул қилиб, Андижондин Банди Солор ўйли била Султоним била Аҳмадбекнинг устига отландук. Кечаси ҳеч ерда турмай, тун қотиб сабоҳи Ахсига туштук. Ул ахшом маҳкам қаттиқ совуқ эди. Андоқким, баъзининг илик-оёғин совуқ олди. Кўп кишининг кулоқлари олмадек-олмадек қабарчуғланиб эди. Ахсида таваққуф қилмай, Қосим Ажабнинг ўруниға Ёрак тағойини ҳам орияти қўюб, Косон устига ўттук, Косонға бир шаръи

қолғонда хабар келдиким, Аҳмадбек хабар топиб, Султоним била бузулғон йүсүнілүк илдам ёнди.

Танбал бизнинг отланғонимизни билиб, оғасиға кўмак илғаб келадур экандур. Кун иккӣ намоз ораси бўлгай эдиким, Танбалнинг қароси Навқанд соридин пайдо бўлди. Оғасининг мундок сенгил келганидин ва бизнинг мундоқ илдам еткашимиздин донг ва мутаҳайир бўлуб тура қолди. Биз дедукким, худой муни мундоқ келтурди, отининг бўйни қотиб келибтур, юруб илик қўшғондин кейин тенгри рост келтирса бириси чиқмас, Вайс Логарий ва яна баъзилар дедиларким, кун кеч бўлубтур, бу кун бўлмаса тоңгла қаёнга борғусидур. Сабоҳ ҳар қанда бўлса, учратурбиз, деб филхол илик қўшмоқни салоҳ кўрмайдилар. Ушмундоқ қопуда келган ғаним ҳеч навъ мутазаррир бўлмай ажрашти. Масал борким, «Қопудагини қопмаса, қарифунча қайғурур».

Байт:

Корхоро ба вакт бояд жуст,
Кори бе вакт суст бошад, суст.¹

Тонглагача фурсатни ғанимат тутуб, кечасига ҳеч ерда тушмай бориб, Архиён қўргонига кирдилар. Эртасига ғанимнинг устига юруб, томтай, сўнгича келиб, Архиён қўргонини ёвуқ қабамоқнинг салоҳин томтай, бир шаръисида Фазиа Намангонга тушулди. Ўттуз-қирқ кун биз бу юртта эдук. Таңбал Архиён қўргонида эди. Оз-оз киши беридин бориб, наридин келиб, ора йўлда отқулашиб ёнар эди. Бир кеча шабихун келдилар. Ўрдунинг ташқарисидин бир пора ўқ қўюб ёндилар. Ўрду гирдини хандақ қилиб, шох тутуб, эҳтиётлар қилилиб эди, ҳеч иш қила олмадилар. Ушбу юртта эканда Қанбар Али икки-уч қатла ямонлаб вилоятига бормоқчи бўлди. Бир қатла худ отгланиб тебраб эди, баъзиbekларни йибориб ташвишлар била ёндурудук.

Бу аснода Сайд Юсуф Мажамий² Султон Ахмад Таңбалға киши йибориб, анга бөкти. Андижон күхпояларидин Уйғур Мажам³ дерлар, икки күхпояждур. Сайд Юсуф Мажам⁴ аниң улуғи эди, сүнгралар эшиқда танимона⁵ бўлуб эди. Иши улуғлуктн ўтуб эди. Беклик дағдаға ва даъвоси бор эди. Агарчи ҳеч ким бек қилмайдур эди, ажаб мунофиқ ва бепошна мардак эди. Мен ушбу навбат Андижонни олғондин ушбу тарихқача шоядким, икки-уч қатла манга кириб Таңбалға ёғиқти экин. Яна икки-уч қатла Таңбалға кириб манга ёғиқти экин. Охир ёғий бўлгани ушбу эди. Аниң била эл ва улус ва аймоқ хейли бор эди. Таңбалға қўшулмасун, деб оралай отландук. Ора қўнуб,

Ишлар ўз вактида бажарилиши керак: вактида бажарилмаган иш сүст бўлади, суст.

² К. б.— Манжамий ёки Мунажжимий (каз.)

³ К. б.—Үйғу Манжам ёки мунажжим وىغۇ منجىم

⁴ К. 6.— Мунажжим ёки Манжам.

5 K. 6.—танимол.

¹ *Д. б.* — бу мәндең күштік.

² К. б.— Бихрота.

Пешхорон навоҳисига келдик. Пешхорон¹ кўргонига Танбалнинг кишиси келиб кирган экандур. Бизнинг илгор беклари Али Дарвешбек ва Кучбек оға-иниси била Пешхорон эшигига бориб яхшилар чопқулаштилар. Кучбек оға-иниси била яхшилар бордилар. Илклари аксари инга тегди.

Пешхороннинг бир шаръисида бир баланди устида туштук. Танбал Жаҳонгирни олиб Пешхорон қўргонини орқай тушти. Уч-тўрт кундин сўнг бизинг мухолиф бекларким, Али Дўст ва Қанбар Али Саллоҳ тавобеъ ва лавоҳики била бўлғайлар, яраш сўзини орага сола кириштилар. Менинг ва менинг давлатдохьларимнинг бу ярашдин асло илм ва хабарлари йўқ эди ва бизлар бу суратқа асло ризо бермас эрдук. Чун иккι улуғ бек бу икки мардак эди, агар буларнинг сўзига қулоқ солмай сулҳ бўлмаса, ўзга эҳтимоллари ҳам бор эди. Зарурат бўлди, бу йўсунлук сулҳ бўлдиким, Хўжанд сувининг Аҳси тарафи вилоятлар Жаҳонгир мирзоға тааллуқ бўлғай, Андижон тарафи вилоятлар манга тааллуқ бўлғай. Ўзганди ҳам кўчларини чиқорғондин сўнг бизинг девонга кўйғайлар. Вилоятлар қарор тонғондин сўнг мен ва Жаҳонгир мирзо иттифоқ қилиб, Самарқанд устига юргайбиз. Самарқанд таҳти мусаххар бўлғоч, Андижонни Жаҳонгир мирзоға берилгай. Сўзни мунга қарор берилди.

Жаҳонгир мирзо ва Таибал тонгласига келиб, ражао оининг авохира мулозамат қилдилар. Ушбу муқаррар бўлғон йўсунлук аҳд ва шартлар бўлди. Жаҳонгир миризога Аҳси сари рухсат бериб ўзум Андижонга мурожаат қилдим, Андижонга келгач, Танбалинг иниси Халил ва жамъиким, бандта эдилар, банддин чиқариб, хильматлар кийдуруб рухсат берилди. Алар дафи банддаги бекларни ва ичкilarниким, Тағойи бек ва Муҳаммад Дўст ва Миршоҳ қавчин ва Сайдийбек ва Қосим Ажаб ва Мир Вайс ва Мирим девон бошлиглар бўлғай, бандтин чиқариб йибордилар.

Андижонға келгандын сүнг Али Дўстнинг атвori тамом узга-
ча бўлди. Менинг била қазоқликларда ва меҳнатларда бўлғон
кишилар била ямон маопи қила киришти. Аввал Халифаға рухсат
берди. Андин сүнг Иброҳим Соруни ва Вайс Логарийни бегу-
ноҳ ва бежихат туттуруб, талатиб вилоятларидин айириб рухсат
берди. Қосимбек била чирмашиб юрар эди. Зоҳирда муни санад
қилдиким, Халифа ва Иброҳим Ҳожа қозининг ҳаводорлари дур.
Мендин интиқом олғурлари дур. Ўғли Мухаммад Дўст худ под-
шохона бунёдлар кўйди. Сухбат ва шилон ва девон ва дастгўҳ
борчани салотин дастури била бошлайди. Бу оталиқ ўғуллук
Танбалға оркаланиб, мундоқ харакатлар бунёд қилдилар.

Менди ҳам онча ихтиёр ва иқтидор қолмадиким, бу навъ номаъкул ҳаракатлардин буларни манъ қила олғаймен. Не жи-хатдиким. Таңбалдек душман мунинг орқа ва химояти, ҳар не кўнгуллари тилар эди, андок килурлар эди. Ажаб нозук маҳалли эди. Ҳеч нима деб бўлмаёт эди. Бу оталиқ, ўғуллуктинг ул муддатда ғалаба хорликлар тортилди.

Султон Аҳмад миrzбонинг Ойша Султонбегим отлиқ қизиниким; ота обога тирик эканда манга қалинлик қилиб эдилар, Хўжандта келиб эди, шаъбон ойида олдим. Аввал оғонда агарчи меҳрим ямон эмас эди, vale аввали кадхўдолик эди, хаё ва хижоб жихатидин ҳар ўн, ўн беш, йигирма кунда бир навбат борур эдим. Сўнграталар худ ул меҳр ҳам қолмади, vale хижоб ҳануз кўпрак бўлди, бир ойда ва қирқ куида онам хоним муҳассилликлар била сура-сура, ташвишлар била йиборур эди...

Ушбу йил Султон Али мирзо била Мұхаммад Мазид тархоннинг орасида мухолафат тушти. Сабаби бу әдиким, тархонийлар асрў кўп эътибор ва ихтиёр бўлуб әдилар. Бухорони дарбаст¹ Боқи олиб эди. Бухоро саркоридин доинге кишиға бермас эди. Мұхаммад Мазид тархон ҳам Самарқандта соҳиб ихтиёр тамом вилоятни ўғлонлариға ва тавобе ва лавоҳиқиға олиб эди. Шаҳрдин ҳар нима ротибаким, тайин қилиб әдилар, андин ўзга бир фулус ҳеч мамардин² Султон Али мирзога тегмас эди. Султон Али мирзо улуғ йигит бўлуб эди. Буларнинг мундок маошиға неча таҳаммул қиласун? Бир неча ичкилари била Мұхаммад Мазид тархоннинг қасди мақомида бўлди. Мұхаммад Мазид тархон туюб, навкар-савдари, тавобе ва лавоҳиқи била яна аниңг била бор киши бори беклар била, мисели: Султон Ҳусайн аргун, Пир Аҳмад аргун³ Ҳожа Ҳусайн, Узун Ҳасаннинг иниси Қаро барлос, Солих Мұхаммад, яна бা�ъзи беклар ва йигитлар била шаҳрдин чиқди.

Ул фурсатларда хон мирзоға хон Мұхаммад Ҳусайн дүглатни
ва Ахмадбекни ва яна қалин мұғул бекларини құшуб Самар-
қанд устига тайин қылиб эди. Ҳофизбек дўлдой ва ўғли Тохирбек
худ хон мирзонинг бек аткаси эдилар. Ҳасап набира ва Ҳин-
дубек ва баъзи йигитлар Ҳофизбек ва Тохирбек муносабати жи-
ҳатидин Султон Али мирзодин қочиб, Мирзо хон қошига бориб
эдилар. Мұхаммад Мазид тархон кишилар йибориб, Хон мирзо-
ни ва мұғул черикини тилаб, Шовдор навоҳисида келиб, Мирзо
хонни құрубы, мұғул беклари била мулокот қилди.

Мұғул бекларининг Мұхаммад Мазид беклар била яхшиғина иштилоти чиқмади. Балқи Мұхаммад Мазид тархонни тутар хаёл ҳам күлғондурулар. Бу беклар англаб мұғул черикидін бир ба-ҳона била айрилдилар. Булар айрилғоч мұғул черики ҳам тұра олмади, ёниб Ёр яйлоқ түшганды, Султон Али мирзо оз киши билан Самарқанддин илғоб Хон мирзо била мұғул черики устига стар, уруша ҳам олмаслар, бузулуб қочарлар. Охир соғда Султон Али мирзонинг бир яхшиғина иши бу бўлдиким, Мұхаммад Мазид тархон ва алар бу мирзолардин маъюс бўлуб, мұғул Абдулаҳ-ҳобниким, мундин бурнароқ ҳам менинг қошимда бор эди, Андижон қабалида ҳам Ҳожа қози била яхши якжиҳатлиқлар қилиб, жонлар тортиб эди, манга йибориб мени тилабдурлар. Биз худ ҳароби бу муомала здук.

1 K. б.— дардаст

² К. б.— ҳеч нимадин

³ Л. б. да «аргун» сүзи йү.

Ушбу маслаҳат учун сулҳ қилиб, Самарқанд устига юрумакка жозим эдук. Филхол Мир Мӯғули Аҳсиға Жаҳонгир мирзо қошиға булжор била йибориб, Самарқанд устига отланмоқ бўлдук. Зулқаъда ойида Самарқанд устига черик отланиб, ора икки қўнуб, Кубога келиб туштук. Намози дигар хабар келдиким, Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил келиб ўш қўргонини ўғурлаб олибдур. Тафсили будурким¹, сулҳ бўлғонда Танбалнинг иниси Халил бошлиқ бандиларни қўюлуб эди. Нечукким мазкур бўлди. Танбал Халилни Ўзғандаги кўч ва уруқини чиқормоқ учун йибориб эди, кўч чиқормоқ баҳонаси била бориб, Ўзғандга кириб, бу кун чиқай, тоңгла чиқай деб хиял қилиб, чиқмайдур эди. Биз черик отланғонда фурсат топиб, ўш холи қолғонда кеча била келиб, ўш қўргонини ўғурлаб олибтур.

Бу хабар бизга келгач, турмоқнинг ва яна булар ойла чирмашмоқнинг маслаҳатини неча жиҳаттин топмай, Самарқанд сари-ўқ мутаважжих бўлдуқ. Бир буким, бизнинг сипохий отоғлик тамом черик яроғини қилмок учун уйлук уйига ҳар сарига тарқаб эди. Сулҳқа эътиимод килиб, буларнинг бу макр ва ғадридин бехабар ва ўғифил эдук. Яна бир буким, Али Дўст ва Қанбар Алидек улуғ бекларимиздин неча навбат ҳаракатлар зоҳир бўлдиким, аларға эътиимод қолмади, нечукким, мазкур бўлди. Яна бир буким, Мұҳаммад Мазид тарҳон бошлиғ жамиъ Самарқанд беклари мени тилай Мир Мўгулни йибориб эдилар. Самарқандек пойтахт турғунча, не киройи ул қилғайким, Андижондек ер учун киши авқот зоеъ қилғай.

Кубодин Марғинонға келилди. Құчбекнинг отаси Султон Ахмад-бекка Марғинонни бериліб жетті. Алойік ва авойік жихатидин менинг била әргаша олмай Марғинонда қолди. Ўғли Құчбек бир-икки оға-иниси била менинг била бордилар.

Испара йўлиға мутаважжих бўлдук. Испаранинг тавобии Махан² отлиқ кентга келиб туштук. Иттифоқоти ҳасанадин Қосим яна бек жамоати била, Али Дўст жамоати била Сайид Қосим яна бир пора қалин йигитлар била ушбу ахшом Маханд³ эканда булжор қилғондек борча келиб қотилдилар. Андин отланиб дашти Ҳасбон³ била юруб, Чўпон кўпргутидин ўтуб, Ўратепа келдим. Қанбар Али ўз вилояти Хўжандтин Танбалға эътимод қилиб черик маслаҳатини сўзлаша Ахсига келур. Бу воқеа бўлғоч, Танбал ани банд қилиб олиб вилоятларининг устига юур. Ул бир турки масал бордурким, «Иноммагил дўстунгга, сомон тиқар пўстунгга». Йўлда келадурғонда яёқ кочиб юз ташвишлар била Ўратепага келди. Ўратепада эканда хабар келдиким, Шайбонийхон қальян Дабусида Боки тархонни босиб, Бухоро устига борибтур, Ўратепадин Бўрка яйлоки йўли била Сангзорға келдук. Сангзор доруғаси кўргонни берди. Қанбар Али чун туттуруб, олдуруб келиб эди, ани Сангзорда кўюб ўттук. Келиб Ҳон юртига тушиганда Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари келиб му-

¹ Л. б.— олиб, түрт фасили будурким (?).

² К. б.— Мұхсин (محسن)

³ K. 6.—Хасон حسان

лозамат қилдилар. Самарқанд тасхирининг кайфиятини булар била машварат қилилди. Дедиларким, Хожа Яҳё ҳам подшоҳнинг ҳоҳонидур. Агар Хожа барин бўлса, Самарқанд бежангу жиодл осонлиқ била мұяссар бўлур. Бу жиҳаттин неча навбат Хожа Яҳёға кипилар йибориб сўзлашилди. Хожа Яҳё бизни Самарқандга киормакни жазм айтиб йибормади, vale маъюс бўлгудек сўз ҳам айтмади. Хон юртидин кўчуб, Дарғам ёқасига келдук. Дарғам ёқасидин Хожа Яҳёға Хожа Муҳаммад Али китобдорни йибориши. Хабар келтурдиким, келсунлар, шаҳрни берурбиз. Дарғамдин кечга ёвуқ отланиб, шаҳрна мутаважжих бўлдук.

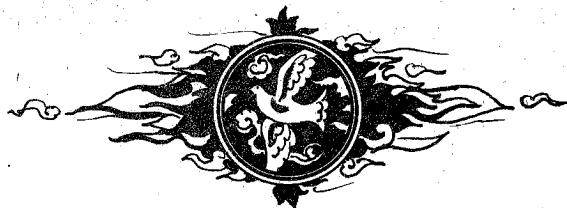
Султон Махмуд дўлтой Султон Муҳаммад дўлтойнинг отаси юрттун-ӯқ қочиб бориб, бу иттифоқдин аларни хабардор қилибтурс, чун хабар топтилар, аввал қилғон хаёл мусассар бўлмади, ёниб Дарғам ёкасиға туштук. Иброҳим соруий минглигким, менинг бир яхши риоят қилғон бегим эди, Али Дўст туттуруб ковлатиб эди, мен Ёр яйлоққа келган фурсатда Сайд Юсуфбекнинг улуғ ўгли Муҳаммад Юсуф била келиб муловзамат қилди. Бизнинг бойири бескларимиз ва ичклиаримизким, Али Дўстнинг зидди эдилар, буларнинг баъзисини қовлаб, баъзисини талаб, баъзисини туттуруб эди, бирор-бирор йигилиб келдилар.

Али Дўст заиф бўлур эди. Не учунким, Танбални орқаланиб манга ва менинг давлатхоҳларимга жафо ва азоблар қилур эди. Менинг ҳам табъим бу мардак била ямон эди, ҳам инфиолдин ва ҳам таваҳҳумдин тура олмади, рухсат тилади. Мен дағи миннат туттум, рухсат бердим. Али Дўст ва Мұҳаммад Дўст¹ ўшул рухсат олғон била Танбал қошиға бордилар. Танбалға муқарраб бўлуб, ғалаба ёғийликлар ва ямонликлар бу оталик, ўғуллукти зухрга келди. Бир-икки йилдин сўнг Али Дўстнинг илигига корт чиқиб ўлди. Мұҳаммад Дўст ўзбакка кириб эди. Филижумла ямон эмас эди. Андин ҳам кўрнамаклик қилиб, қочиб, Андижоннинг кўх пояларига бориб, ёғийликлар ва фитналар ангиз қилди. Охир ўзбак илигига тушти. Кўзларини кўр қилдилар: «Кўзларини туз тутти»нинг бу маъниси бор эмиш.

Буларға рухсат бергандин сўнг Фури барлосни бир неча йигитлар била хабар учун Бухоро сари йиборилиб эди. Хабар келдиким, Шайбонийхон Бухорони олиб, Самарқанд устига мутаважжиҳ бўлди. Ул навоҳида бўлмокни маслаҳат кўрмай, Кеш сари азимат килдук. Бу Самарқанд бекларнинг аксар кўчлари ҳам Кенида эди. Кешга келгандин бир-икки ҳафтадин сўнг хабар келдиким, Султон Али мирзо Самарқандни Шайбонийхонга берди. Тафсили будурким. Султон Али мирзонинг онаси Зухрабеги оға билмаслигидин ва беакълигидин маҳфий Шайбонийхонга кини йиборур, бу мазмун билаким, Шайбонийхон ани олур бўлса, ўти Шайбонийхонга Самарқандни бергай. Отасининг вилоятини олғондин сўнг Султон Али мирзога бергай.

Бу ратьидин Абу-Юсуф аргуннинг хабари бор экандур, балки бу ратьини кўрсатгучи ўшул ғаддор экандур.

K. б.—бү ном йүк.

ВАҶОЕИ САНАИ СИТТА ВА ТИСЪА МИА¹

Шайбонийхон ушбу хотуннинг ваъдаси била келиб, Бори Майдонга тупти. Туш вақтида Султон Али мирзо бек, беготига, йигит-ялангига, ҳеч кимга хабар қилмай, ҳеч ким била кенгашмай, бир неча ёвуғидағи кичик-кирим била Чорраҳа дарвозасидин Бори Майдонга Шайбонийхон қошига борди. Шайбонийхон хейли яхши ҳам кўрмади. Кўрушгандин сўнг қуий ёнда ўлтурғузди. Хожа Яхё мирзонинг чиққонини хабар топиб, изтиробда бўлди, ҳеч чора топа олмай, Хожа ҳам чиқти, Шайбонийхон кўпмай-ўқ кўрушти. Бир пора шикоятомуз сўзлар айтти. Хожа Яхё қўпқонда Шайбонийхон таъзим қилиб қўнти. Жон Али Хожа Али бойнинг ўғли работи Хожада эди. Мирзосининг чиқрон ҳабарини эшитиб, ул ҳам Шайбонийхон қошига келди. Бу бедавлат хотун чун ишиси ақл эди, эрга тегар ҳавоси била ўғлиниң ҳонумонин барбод берди. Шайбонийхон бир зарра парво ҳам қилмади, балки ғума-ғунчачича ҳам кўзга илмади.

Султон Али мирзо ҳам ўз ишига хайрон ва чиққонидин бехад пушаймон эди. Баъзи ёвуқлари кайфиятни англаб, мирzonи олиб қочмоқ ҳаёл қилдилар. Султон Али мирзо рози бўлмади, чун қочмоқ ҳаёл қилдилар. Султон Али мирзо рози бўлмади, чун ажал етиб эди, кутулмади. Темур Султон била тушар эди, тўртбеш кундин сўнг Кўлба ўлангида ўлтурдилар. Бу беш кунлук ўлар жон учун ямон от била борди. Хотун сўзига кириб, ўзини некномлар чаргасидин чиқарди. Мундок кишининг вақоени мундин орортук битиб бўлмас. Бу йўсунлуқ шанеъ ҳаракотни мундин ортурк эшитиб бўлмас.

Султон Али мирзони ўлтургандин сўнг Жон Алини ҳам мирзони қошига йиборди.

Хожа Яхёдин чун Шайбонийхон мутаваҳҳим эди, икки ўғли Хожа Мухаммад Зикриё ва Хожа Боки била Хурросон сари рухсат берди. Кейин бир неча ўзбак бориб, ҳазрати Хожани ики йигит

ўғли била Хожа Кордзан² навоҳисида шаҳид қилдилар. Шайбонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбар бий ва Кўпак бий қилдилар. Бу андин ямонроқ масал борким: «Узраш батар аз гуноҳ»³. Мундок ишларни беклар ўз боши била хонидин ва подшоҳидин бевуқуф кила бошлиса, бас хонлиғиға ва подшоҳлиғиға не эътибор?

Самарқандни ўзбак олноч, Кешдин Ҳисор сари мутаважжих бўлдук. Мухаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари кўч ва аҳлу аёллари била бизнинг била тебрадилар. Чагониённинг Чилту⁴ ўлангиға тушганда, Мухаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари айрилиб бориб, Хисравшоҳқа навкар бўлдилар.

Биз шаҳар ва вилояттин маҳрум, борур тураримиз номаълум. Бовужудиким, Хисравшоҳ не миқдор бизнинг хонводага ҳайфилар ўткариб эди, чора тополмай, зарураттин анинг вилоятининг ичи била-ўқ ўттук. Бир хаёл қилилиб эдиким, Қоратегин ва Алай била ўтуб, кичик хон додамғаким, Олачаҳон бўлгай борилғай, ул мусассар бўлмади. Камруд била юққори юруб, Сира тоқ⁵ добонидин ошмоқ бўлдук. Навандок навоҳисига етганда, Хисравшоҳнинг навкари бир тўққуз от ва бир тўққуз парча келтурди. Камруд оғзиға тушганда, Шерали чўхра қочиб Хисравшоҳ қошиға борди. Тонгласига Қўчбек айрилиб Ҳисор борди. Камруд дарасига⁶ кириб юққори боқа юрудук. Танги ва учма ўйларда тунд ва тез кўталларда қалин от ва тева қолди. Уч-тўрт ора кўнуб, Сира тоқ кўталиға еттук, кўтал ва не навъ кўтал, ҳаргиз мундок баланд ва танг кўтал кўрулган эмас, ҳеч вакт мундок танги ва учма ўйлар била юрулган эмас. Кўп ташвиш ва суубат била муҳотара танги ва учмалардин ўтуб, юз ранж ва машаққат била муҳлиқ баланд ва танг кўталлардин ошиб, Фон навоҳисига келдук. Фон тоғларининг фрасида бир улуғ кўл тушубдур, муҳити тахминан бир шарый бўлгой, тавр кўледур, гаробаттин холи эмас.

Хабар топилдиким, Иброҳим тархон Шероз қўргонини беркитиб ўлтурубтур. Ёр яйлоқ қўргонларида ҳам Қанбар Али ва Абулқосим қўхбурким, Хожа Дийдорда эди, ўзбак Самарқандни олондана Хожа Дийдорда турса олмай, Ёр яйлоққа келиб қуйиги қўргонларда эди, беркитиб ўлтурубтурлар. Фонни ўнг қўлда қўюб Каштуд⁷ сари юрудук. Фон малики карам ва саховат ва хизматгорлик ва инсоният била машҳур ва маъруф эди, Султон Масъуд мирзо, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор устига келганда, иниси Бойсунгур мирзога Самарқандга бу йўл била бориб эди. Фон малики етмишсексон от пешкаш қилди. Ўзга хизматкорлиqlарни ушбу юсунлук қилди. Манга бир фурудроқ от йибориб, ўзи ҳам келмади. Бизга

¹ Қ. б. ва Л. б.— Корузан, қарозз

² «Узри гуноҳидин ёмонроқ».

³ Қ. б.— Ҳилту, (хлт)

⁴ Қ. б.— Сарв тог.

⁵ Қ. б.— дарёсига.

⁶ Қ. б.— Киштут.

⁷ Тўққуз юз олтинчи (1500—1501) йил воқеалари.

етганда саховат била машхур бўлғон эл хасис бўлур, мурувват била мазкур бўлғон элнинг муруввати унутулар. Хисравшоҳ ким, саховат ва қарам била маъруф ва машхур эди. Бадиуз замон мирзоға не навъ хизматкорликлар қилғони мазкур бўлди.

Яна Боки тархонга ва ўзга бекларга асру күп инсоният ва бахшишлар күрсатти. Икки навбат аниңг вилоятидин убурумиз воқе бўлди. Бизнинг абнойи жинсимиз демайки, адно навкари- мизга қылғон инсониятни бизга қилмади, балки навкаримизча бизни кўзга илмади.

Байт:

Ким күрүбтур, эй күнгүл, ахли жаҳондин яхшилик?
Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилик.

Фондин ўтгач Кашдуд кўрғонида ўзбак кишиси бор хаёл қилиб, Кашдуд устига илғадук. Кашдуд кўрғони худ бузук экандур. Бу муддатта анда киши ўлтурғон эмас экандур. Андин ўтуб Кўҳак суйининг ёқасига келиб туштуқ, Ёрининг тўғрисидин Кўҳак суйидин кўпрук билан кечтук. Қосимбек бошлиғ бекларни йиборилдиким, Работи Хожа кўрғонини ўғурлаб олғайлар. Биз Ёридин ўтуб Шунқорхона тоғидин ошиби, Ёр яйлокқа келдук. Работи Хожаға борғон беклар шоту кўяр маҳалда туюбтурлар, ёнду рубтурлар, ола олмай ёниб келдилар.

Канбар Али Сангзорда эди, келиб күрди. Абулқосим күхбурва Иброҳим тархон ўбдан кишиларини мулозаматқа йибориб, күллүк ва ихлос изхорини қылдилар. Ёр яйлоқ кентларидин Асфидак күргөніңа келдүк.

Ул фурсатта Шайбонийхон Хожа Дийдор навоҳисида ўлтуруб эди. Учтўрт минг ўзбаки бор эди. Яна ерлик сипоҳийдин ҳам мунича чоғлиқ киши йиғилиб эди. Самарқанд доруғалигини Жонвафо мирзога бериб эди. Бешолти юз киши била Самарқанд қўргонининг ичида эди. Ҳамза Султон била Маҳди султон тавобе лавоҳиқи била Самарқанднинг ёвуғида Будана қўргугида ўлтуруб эди.

Бизнинг кишимиз яхши ва ямон икки юз кирқ киши эди. Бори беклар ва йигит-яланг била сўзлашиб, сўзни мунга кўйдукким, Шайбонийхон Самарқандни яқинда олиб, ҳануз эл анга ва ул элга кўнгул тўхтатмайдурлар, ушбу фурсатта бир иш қила олсак худ қилғайбиз. Агар Самарқанд кўрғонини шоту кўюб ўғурлуқ била олсак, Самарқанд эли худ бизнингдур. Не чораси бор? Агар бизга мадад қиласалар, ўзбак учун худ урушмагулатидур. Самарқандни иликлагандин сўнг ҳар не тенгрининг хости бўлса ул бўлғусидур.

Бу қарор била намози пешиндин сўнг Ёр яйлоқдин отланиб, кеча тун қотиб, ярим кеча Хон юртиға еттук. Ул охшом эл

хабардор бўлубтур деб қўрғоннинг ёвуғига келмай, Хон юртдин-ўқ ёнилди. Тонг отиб эдиким, Работи Хожадин куйироқ Қўҳак суйини кечиб яна Ёр яйлок келдук. Бир кун Асфидак қўргонида жамиъ ичкilar мисли Дўст Носир, Нуён кўкалтош¹, Хонкули Каримдод, Шайх Дарвеш, Хисрав кўкалтош, Мирим Носир бори ҳозир эдилар, менинг қонишмда ўлтуруб эдилар. Ҳар тарафдин сўз ўтар эди. Дедимким: «Келинг, айтингким, тенгри рост келтуреса, Самарқандни қачон олғайбиз?»— Баъзи дедиларким: «Ёзға олғайбиз», Ул маҳал кеч куз эди. Баъзи «бир ой-кирк кун», баъзи «йигирма кун» дедилар. Нуён кўкалтош дедиким: «Ўн тўрт кунда олурбиз», Тенгри рост келтурди, рост ўн тўрт кунда-ўқ Самарқандни олдуқ.

Үшул фуреатта ажаб туш күрдүм. Туш күрарманким, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истиқболлариға чиқмишмен, Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг олиға голибо бетакаллуфрок дасторхон солмисилар. Бу жиҳаттин ҳазрат хотириға нима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқиб ишорат қиласадур. Мен ҳам имо билан дедимким, мендин эмастур. Дастурхон солғучи тақсир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмұй тушти. Қўптилар. Үзата чиқтим. Үшбу үйнинг долонида ўңг қўлумдин ё сўл қўлумдин тутуб андоқ кўтардиларким, бир обғим ердин қўпти. Туркий дедиларким: «Шайх маслаҳат берди». Үшул неча кунда-ўқ Самарқандни олдим.

Бир-икки кундин сўнг Асфидак қўрғонидин Васманд қўрғонига келилди. Бовужудиким, бир қатла Самарқанд навоҳисига бориб, тўйдурууб келиб эдук, яна тенгрига таваккул қилиб, ўшул хаёл била Васмандтин намози пешиндин сўнг Самарқанд устига илгадуқ. Хожа Абулмакорим ҳам ҳамроҳ эди. Ярим кеча хиёвоннинг Нули Мағокиға етиб, етмиш-сексон ўбдан йигитларни илгари айирдуким, Фори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқиб келиб, Фируза² дарвозасидағиларнинг устига юруб, дарвозани илклиб бизга киши йиборгайлар.

Бу йигитлар бориб Фори Ошиқон түғрисидин шоту қўюб чикиб-турлар. Ҳеч ким туймайдур. Андин Фируза дарвозасига келиб Фозил тархонким ул, бек тархонлардин эмас, Туркистоний савдо-гар тархонлардин бўлур. Шайбонийхонга Туркистонда хизмат килиб, риоят топиб эди, устига юрурлар. Фозил тархонни бир исчак навкари била чопқулауб ўлтуруб, дарвозанинг қулфини болту била чопиб, дарвозани очтилар.

Ушбу фурсаатга мен етган била-ўк Фируза дарвозасидин кирдим. Абулкосим кўхбур ўзи келмайдур эди. Иниси Аҳмад Коғимни ўттуз-қиркча навкари била йибориб эди. Иброҳим тар-

К. б.—«Қосым күкәлтош» бор.

² Л. б.—хамма жойда «Пируз» шаклида.

хоннинг кишиси худ йўқ эди. Шахрға кириб хонақоқда ўлтурғонда Аҳмад тархон отлиқ иниси бир неча навкари била келди. Шахр эли ҳануз уйкуда эрдилар. Дўкондорлар дўконларидин бокиб таниб дуо қулурлар эди. Андак фурсаттин сўнг шаҳр эли хабардор бўлдилар. Бизнинг элга ва шаҳр элига ғариб башопнат ва нашъя эди. Телба итлардек ўзбакларни кўча соилиларда тош ва таёқ била ўлтурдилар. Тахминан тўрт-беш юз ўзбакни ушбу дастур била ўлтурдилар эркин.

Шахр доруғаси Жонвафо Ҳожа Яхенинг уйларыда эди, әс-
чикиб Шайбоқхон қошига борди. Дарвозадин кириб мадрасас ва
хонакоҳ сари-ўқ юрудум. Келиб хонақоҳнинг токининг устида ўл-
турдум. Тонг откунча туш-тушдин сурон эди ва ғавғо эди. Баъзи
хабардор бўлғон арбоб ва дўкондорлар келиб, нашъя ва башопшат-
лар била кўруб, моҳазари келтуруб дуолар қилдилар.

Тонг отқондии сүнг хабар келдиким, Оҳанин дарвозасида икки дарвозанинг орасини ўзбаклар беркитиб урушадурлар. Филхол отланиб Оҳанин дарвозасига мутаважжих бўлдум. Менинг била ўн-ўн беш-йигирма киши бўлғай эди, эл қаллош, янги шаҳр иликка тушубтур. Ҳар ким кунжковлиқда бир гўшада машғул. Мен еттунча Оҳанин дарвозасидин ўзбакларни шаҳр эли уруб¹ чиқарибтурлар. Шайбоқхон бу хабарни топиб, изтироб била офтоб чиққанда юз-юз эллик киши била Оҳанин дарвозасига етиб келди. Гариб копуда келиб эди. Вале менинг била киши кўп оз эди, нечукким, мазкур бўлди. Шайбоқхон кўрдиким, хеч иш қила одмас, турмади, бот-ўқ ёнди.

Андин ёни келип, аркта Бўстонсароға туштим. Акооир ва ашроф ва шаҳр улуглари мени келиб кўруб, муборакбодлиглар қилдилар. Юз кирқ йилга ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хонаводада эди. Қандаги ёт ёғий, ўзбак келиб мутасарриф бўлуб эди. Иликдин кетган муълени яна тенгри берди. Форат ва торож топган вилоят тасарруфумизга кирди.

Султон Ҳусайн мирзо ҳам Ҳирийни ушбу йўсунлук гофилийкта олибтур. Вале иш билур киши олида равшан ва инсофлиқ эл қопида мубайяндурким, бу иш била ул иш орасида кўп фарқ бордур. Аввал буким, Султон Ҳусайн мирзо кўп ишлар кўрган, бисёр тажрибалар кечурган улуғ ёшлиқ подшоҳ эди. Иккинчи буким, ғаними Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо эди, ўн ети-ўн секкиз ёшлиқ бетажриба ўғлон эди. Учунчи буким, ғанимнинг ичидин кайфиёт ва ҳолотни билган киши Мир Али мирохур мирзога кишилар йибориб, гофилийкта ғаним устига келтурди. Тўртунчи буким, ғаними қўрғонда эмас эди. Бони Зоғонда эди. Султон Ҳусайн мирзо олғон маҳалда Ёдгор Муҳаммад мирзо ва тавобеи андоқ ичкулукка тушган экандурларким, ул кеча Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигига уч киши экандур, алар ҳам маст. Бешинчи буким, ул мартаба гофилийкта-ўқ келди ва олди.

Мен Самарқанд олғонда, ўн түккүз ешта әдим. Негұн ын

күрүб эдим, не тажриба бўлуб эди. Иккинчи буким, менинг ганимим Шайбокхондек пуртажриба ва кўп иш қўрган ва улуғ ёшилик киши эди. Учинчи буким, бизга Самарқанддин хеч киши келмайдур эди. Агарчи шаҳр эли маинга кўнгуллук эди, валие Шайбокхоннинг қўрқунчидин хеч киши бу хаёлни қила олмас эди. Тўртунчи буким, менинг ганимим қўргонда эди, ҳам қўргонни олилди, ҳам ганимни кочурулди. Бешинчи буким, бир мартағаба Самарқанд қасдиға келиб, ганимға туйдурууб, иккинчи мартағаба келганда тенгри рост келтурди, Самарқанд фатҳ бўлди.

Бу дегонлардин ғараз элгә санги кам урмоқ әмас, баёни воқеи бу әдиким, мазкур бўлди. Бу битилгандардин мақсуд ўзини орттурмок әмас, рости бу әдиким, мастур бўлди. Бу фатҳда шуаро тарихлар айтиб әдилар. Ул жумладин бир байт хотирда қолибтур.

Байт:

Боз гуфто хирад ки тарихаш
Фатҳи Бобур баҳодур аст, бидон.¹

Самарқанд фатҳидин сўйг Шовдор ва Суғд ва тумонот ёвуғи кўрғонлар бирар-бирар манга ружуъ қила бошладилар. Баъзи кўрғонлардин ўзбак доругалари таваҳхум қилиб, солиб чиктилар ва баъзи кўрғонлар ўзбак кишисини ковлаб бизга кирдилар. Баъзи доругаларни тутуб кўрғонларни беркиттилар. Ушбу фурсаатта Шайбоқхоннинг ва ўзбакларининг кўч ва уруқлари Туркистондин келдилар. Шайбоқхон Хожа Дийдор ва Алиобод навоҳисида эди. Кўрғонларнинг мунидоқ кирганиларини ва эллининг бу навъ ружууни кўруб, ўлтурғон еридин Бухоро сари кўчти. Тенгри инояти била Суғд ва Миёнкол кўрғонлари уч-тўрт ойда аксар бизга ружуъ килдилар. Боки тархон ҳам фурсат топиб келиб, Қарши кўргонига кирди. Ҳузор ва Қарши ҳам ўзбак тасарруфидин чиқти. Қоракўлни ҳам Марвдин Абулмуҳсин мирзонинг кишиси келиб олди. Ишмиз бисёр тараққий устида бўлди.

Менинг волидаларим ва күч ва уруқларим мен Андикондин чиңғандын сўнгра юз ташвиш ва машаққатлар била Ўратепа келиб эдилар, киши йибориб Самарқандга келтурдук. Ўшул неча кунда Султон Аҳмад мирzonинг қизи Ойиша Султон бегимдинким, аввал менинг ақди никоҳимга кирган бу эди, бир "Қиз" бўлди. Фахрунисоға мавсум бўлди. Менинг тўнғуҷ² фарзандим бу эди, ул тарихда мен ўн тўқкуз ёшта эдим. Ўшул бир ой қирқ кунда-ўқ тенгри раҳматига борди.

Самарқанд фатхидин сўнг каррот ва мэррот атроф ва жавонибдаги ҳавонин ва салотин ва умаро ва сарҳаднишинларга иштимодд ва истионат учун мутавотир ва мутаоқиб элчилар ва гавочилар бордилар ва келдилар. Баъзи бовужуди тажрибалар

¹ Ақл яна айтдикى, билгил: уннинг тарихи «фатхъ Бобур баҳодур» бўлур. 905 (1499).

² К. б.— түнгүх. Л. б.— тун (?) .

саҳл инкорлик қилдилар. Баъзидинким, нисбат бу табақага бе-
дабликлар ва нохушлуклар воқе бўлуб эди, ўз таваҳҳумларидин
тағофул қилдилар. Баъзиларким, кўмак йибордилар, мұттаддун-
бих кўмак эмас эди. Нечукким, ҳар қайси ўз ерида мазкур
бўлғусидур.

Бу иккинчи навбат Самарқандни олоонда, Алишероек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида турки байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва гавғо бўлди.

Шайбоқхон Самарқандни олғонда, Мулло Бинойин мұлозим қилиб эди. Шайбоқхон била эди. Самарқанд фатхидин неча кундин сүнгра Самарқандға келди. Қосымбек андин бадгумон бўлуб, Шаҳр-сабз сари рухсат берди. Неча кундин сўнг чун фазилатлиқ киши эди, гуноҳе содир бўлмайдур эди, Самарқандға келтурдук. Доим қасида ва ғазал ўткарур эди. Навода бир амал менинг отимга боғлаб ўткарди. Ўшул аснода бир рубоий айтиб ўткарди: Рубоий:

Не ғалла маро к-азў тавонам нүшид,
Не муҳмали ғалла то тавонам пүшид.
Онро ки на хўрданасту не пўшидан,
Дар илму ҳұнар кўжо тавонад кўшид.

Ул фурсатларда бирад, иккирар байт айтүр эдим. Вале ғазал тутатмайдур эдим. Биргина турки рубоий айтиб йибордин.

Рубоий:

Ишлар бори кўнгулунгдағидек бўлгусидур.
Иньому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалга бўю ғалладин уй тўлғусидур.

Мулло Биной бу рубоийнинг сўнгғи мисраининг қофиясини радиф қилиб, ўзга қофия била бир рубоий айтиб ўткарди:

Мирзомки шохи баҳру бар бўлғусидур,
Оlamda ҳунар бирла сар бўлғусидур.
Бир мұхмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал² агар десам, нелар бўлғусидур?

Ул фурсатта Хожа Абулбарака Фироқий Шахрсабздин Сармарқандға келиб ёди. Дедиким, ўшул радиф ва қофияда айтмоқ керак ёди. Бу рубойини Хожа Абулбарака айтди:

Рубой:

Бу жаврки килди давр сүрүлғусидур.
Султони қарам бу узрни құлғусидур.
Түкүлгап агарчи түлмас, эй сокий,
Түкүлгонимиз бу даврда түлғусидур.

Бу кишиликта ишимиз бисёр тарақкыйда эди. Шайбоқхоннинг иши таназзулда эди. Бу аснода бир-икки иш ярамасроқ бўлди. Марвдин келиб Коракўлни олғонлар тўхтатадилар. Коракўл яна ўзбаклар тасарруфига кирди. Қалъяи Дабусида Иброҳим тархоннинг Аҳмад тархон отлиқ ииниси эди. Шайбоқхон келиб қабади. Биз черик йиғиб истеъдод тайёр қилгунча, зўрлаб олди. Эдни тамом қатли ом қилди.

Мен Самарқанди олгонда саноғлиқ икки юз кирқ кишим бор эди. Беш-олти ойнинг орасида тенгри таолонинг инояти била онча бўлдиким, Шайбоқхондек киши била Сарипулда масоф уруштук. Нечукким, мазкур бўлғусидур.

Атроф ва жавонийдағылардин: хондин Айюб Бекчик ва Қашқа Маҳмуд ва боринлар түрт-беш юз киши күмакка келиб эди. Жаҳонгир мизодин Танбалнинг иниси Халил юз-икки юз киши била күмакка келиб эди. Султон Ҳусайн мизодек соҳиб тажрибалик подшоҳдинким, Шайбоқхоннинг афъол ва авторини мизодин яхшироқ киши билмас эди, ҳеч киши күмакка келмади. Бадиузамон мизодин ҳам киши келмади. Ҳисравшоҳ худ ўзининг таваҳхумидин киши йиформади. Чун бемиқдор ямонлиқлар андин писебат бу хонаводага воқе бўлуб эди, иччукким, мазкур бўлди, биздин кўркунчӣ кўпрак эди.

Шаввол ойида Шайбоқхон била урушмоқ дояси била сафар қилиб, Боги Навға чиқтим. Беш-олти кун Боги Навда черик йигилмоқ ва истеъдод тайёр бўлмоқ маслаҳати учун ўлтурулди. Боги Навдин отгланиб кўч-баркўч мутаважжих бўлдуқ. Сарипулдин ўтуб туштук, ўрду гирдини тамом шоҳ, хандақ била эҳти мом ва эҳтиёт қилиб мазбут қилдуқ. Шайбоқхон наридин келиб, Хожа Кордзан навоҳисиға тушти. Ора тахминан бир йигоч бўлграй эди. Тўрт-беш кун бу юртга ўлтурулди. Бизнинг кишиимиз ва ётгий кишииси кунда наридин келиб, беридин бориб, отқулашиб урушурлар эди. Бир кун ғаним кишииси кўпрак келди. Хейли уруш бўлди. Ҳеч тарафдин ортуқсилик бўлмади. Бизнинг бир туғлуқ киши енгилпрак ёниб хандаққа кирибтур. Баъзи Сейдий Қаробекнинг туғи эди, дедилар. Сейдий Қаро агарчи сўзига ўз эди, қиличиға забунроқ² эди.

Ушбу авқотта бир кеча Шайбоқхон шабихун келди. Черик

¹ На егулик таллам бор ва на кийинишига асраган кийимим бор. Ейдигани, кийидигани бўлмаган киши илм ва хунарга қандай урина олсин.

² Л. б.— ма́тькул.

¹ К. б.— түхтай.

² Л. б.— хулё. (حوليا)

гирдини шох¹ ва хандақ била мустахкам ва мазбут қилиниб эди, келиб хеч иш қыла олмади. Хандакнинг тошидин сурон солиб, бир пора ўқ қўюб ёндиilar. Уруш ишига мен саъй ва эҳтимом қилдим. Қанбар Али ҳам соий эди. Боқи тархон минг-икки минг яроғлиқ киши била Кешга тушубтур, икки кунда бизга кўшуулур. Сайд Муҳаммад мирзо дўғлат ҳам хон додам қошидин кўмак келиб, минг-минг беш юз киши била Диюл тушубтур, ора тўрт йиғоч йўлдур. Сабоҳига бизга кўшуулур. Ушимундок махалда таъжил қилдук, уруштук.

Ба тунди сабук даст буррад ба төг,
Ба дандон газад пушти дasti даре².

Менинг эҳтимомимнинг жиҳати бу эдиким, уруш куни секкиз юлдуз оралиқта эди, агар ул кундин ўтса ўн уч-ён тўрт кунгача секкиз юлдуз Ганим орқаси сари бўлур эди. Ул мулоҳазалар ҳеч экандур. Бетақриб таъжил қилибтурбиз. Сабоҳи уруш дояси била жибаланиб, отларга қежим солиб, буронғор, жувонғор, гул, ировул ясол ясад мутаважжиҳ бўлдук. Буронғор Иброҳим сору, Иброҳим жоний, Абулқосим кўхбур яна баъзи беклар эди. Жувонғор Мухаммад Мазид, Иброҳим тархон яна Самарқанд бекларидин Султон Ҳусайн аргун, Каро барлос, Пир Аҳмад, Ҳожа Ҳусайн эди. Ғўлда Қосимбек ва яна баъзи ёвук ичклиар эди. Ировул Қанбар Али саллоҳ, Банда Али, Ҳожа Али, Миршоҳ қавчиң, Сайид Қосим эшникоға, Холдор, Банда Алининг ииниси Қўч Ҳайдар Қосимбекнинг ўғли: бўлғон ўбдан йигитларни ва ичклиарни тамом ировулга битилиб эди.

Бизким ясоб чиқтук, ғаним ҳам ўтрудин ясбоң наидо булди. Буронғор Махмуд Султон, Жонибек Султон, Темур султон, жувонғор Ҳамза султон, Маҳди султон, яна баъзи султонлар эди. Ясоллағ ёвуқ етгач, ғанимнинг буронғорининг учи бизнинг орқамис сари бурулди. Мен ҳам юзумни алар сари қилдим. Бизнинг ировулким, неким бўлгай, иш кўрган, қилич чопқон йигитларни тамом ировулға битилиб эди, ўнг қўл сари қолди. Олимизда ҳеч киши қолмади. Бовужуджим, илгари келган кишиларни уруб, ёндурууб, ғулға тиқдук. Анга еттиким, Шайбоқхоннинг баъзи қари улуғлари Шайбоқхонга дебтурларким, юрумак керак, турмоқдин иш ўтти. Ўзи тўхтаб турубтур.

Ганининг буронгари бизнинг жувонгоримизни босиб ордага эврүлди, ировул ҳам ўнг кўл сари қолиб, олимиз яланг бўлди. Кейиндин ва илгаридин ганим кишиси зўрлаб ўқ кўя киришти.

Мүғул черикиким, күмакка келио эди, урушқа худ төштөрдө.

йүк эди. Урушмоқни күоб бизнинг элни-үқ талаб, оттин тушура кириштилар. Бир бу эмас, хамиша бадбаҳт мүғулнинг одати ушмундоқтур. Босса ҳам ўлжа олур, бостурса ҳам ўз элини талаб тушурууб ўлжа олур.

Олимиздағиларни неча наубат зўрлаб келганда уруб ёндурудук. Илгаримиз ҳам зўрлади, кейин эврулган киши ҳам келиб бизнинг туғқа ўқ кўя кириштилар. Илгаридин, кейиндин зўрлашилар. Бизнинг элни тебраттилар.

Ўзбакнинг урушта бир улук ҳунари уинбу тўлғамадур, хеч друши тўлғамасидан бўлмас. Яна бир будурким, илгари ва кейин бек ва навқар тамом ўқ қўюб жиловлук келадурлар, ёнгоида ҳам яришон ёнимай жиловлук ёнадурлар.

Менинг била ўн-үн икки киши қолиб эди. Кўҳак дарёси яқиниди. Буронғорнинг учи дарёға тўқунуб эди. Дарё сари-ўқ торттук. Кўҳак дарёсининг кирган маҳалли эди, дарёға етган била жибалик, кечимлик-ўқ сувга кирдук. Яримидин кўпрак яяб-ўқ келилди. Андин сўнгра уздурма² эди. Бир тиргаз отими ер жибалик, кекимлик от уздуруб ўттук. Сувдин ўтгач кекимни кесиб ташладук. Сувдин шимол саригаким ўтулди, ёғийдин ажраштук. Вале икка-яримни талаб тушургучи, ялангочлаучи тамом бу шум мўгул эди. Иброҳим тархонни ва яна хейли убдои-ўбдан йигитларни мўгул талаб оттин тушуруб зоеъ қилдилар. Кўҳак дарёсининг шимол тарафи била Кулба навоҳисидин Кўҳак дарёсини кечтук.

Иккى намоз ораси бор эдиким, Шайхзода дарвозасидин кириб аркка келдим. Улуғ-улуг беклар ва яхшى-яхши йигитлар, қалин киши бу урушта талаф бўлди. Иброҳим тарҳон ва Иброҳим сору ва Иброҳим жоний, бу гаригтурким, бир урушта уч Иброҳим отлиқ улуғ беклар талаф бўлди. Яна Абулқосим кўхбур, яна Ҳайдар Қосимбекнинг улуғ ўғли Худойберди туғчи ва Худойберди барлос ва Султон Аҳмад Танбалининг иниси Ҳалилким, бурунроқ неча қатла мазкур бўлуб эди, бу урушта талаф бўлдилар. Яна баъзилар ҳар сариға қочтилар. Ул жумладин Мухаммад Мазид тарҳон Ҳисравшоҳга Ҳисор ва Қундуз сари борди. Яна Қаибар Али саллоҳ мӯғулким, улуғ риоят қилғон бегимиз ул эди, мунча риоят топиб эди, мундоқ маҳалда ҳамжиҳатлик қилмай, келиб Самарқандтин кўчини олиб, бу ҳам Ҳисравшоҳга борди. Яна баъзи ичкилар ва йигитлар, мисли Каримдод, Худойдод туркман ва Жоника кўкалтош ва Мулло Бобойи Нашорий Үратепа сари чиқтилар. Ул фурсатта Мулло Бобо навкар змас эди, меҳмон йўсунлук юрур эди. Яна баъзилар, мисли Ширим тагойи жамоати била бовужудким, бизнинг била Самарқандга кирди, машварат қилиб ўлук-тирикни Самарқанд кўргонининг ичидаги кўруб, кўргонни беркитмак бўлдук. Менинг онам эгачиси, сингли кўргонда туруб, бўлғон кўч ва уруқ ва киши-қаросини ғратепага чиқориб йибориб, ўзи бир неча киши-қароси била

¹ К. б.— шохбанд.

² Енгилтак аччиғланғанда тиң билан күлиң кесар, сұнгра ағасын күли орда син тиң билан чайнар.

К. б.—Парішон ямон жиловсиз. (?)

⁹ Уздурма (суздурма) — яъни сузеб ўтиладиган чукур ер

жарыда қүргонда турди. Бир бу эмас, доим мундок қаттық ишлар түшганды мундок юнқалиқ ва ноҳамжиҳатликлар андин содир бўйлондур.

Тонгласига Хожа Абулмакорим ва Қосимбек ва жамиъ беклар ва ичкilar ва сўз тегар йигитларни чарлаб машварат қилиб, сўзини кўрғонни беркитмакка ва ўлук-тирикни кўрғон ичида кўрмакка кўйдук. Мен ва Қосимбек ва ёвуғумдағи ичкilar ва йигитлар била кўмак бўлдук. Бу маслаҳат учун шаҳрининг ўргасида Улуғбек мирзонининг мадрасасининг томининг устида оқ уйтишиб ўлтурдум. Ўзга бекларга ва йигитларга дарвозаларда ва гирдо-гирд қалъанинг фасилида булжорлар улошилди.

Икки-үч кундин сүнг Шайбокхон келиб қўрғондин йирокроқ тушти. Самарқандинг маҳалла-маҳалла, кўй-кўй авбош ва ятимлари фавж-фавж йиғилиб, ятимона салавотлар чекиб, мадраса эшигига келиб, урушға чиқарлар эди. Шайбокхон урушқаким отланур эди, қўргоннинг ёвуғиға ҳам кела олмас эди. Неча кун бу ватира била ўтти. Ўқ ва қилич заҳм зарбини ва масофа ва майдон қитол ва ҳарбини кўрмаган авбош ва айтому бу муо-маладин далер бўлуб йироқ йироқ чиқа кириштилар. Иш қўрган йигитлар мундоқ бессирфа чиқишларидин манъ қўлсалар, таън кила кириштилар.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси сари уруш келтурди. Ятимлар чун далер бўлуб эрдилар, доимғидек далер ва йироқ чиқтилар. Буларниң орқасига баъзи йигитларни отлик чиқорилди. Уштургардан тарафида кўкалтошлар ва ёвуқ ичкилар чиқиб эрдилар, мисли Ширим, Нуён кўкалтоши, Кулназар тағойи ва Мазид ва баъзилар, андин бир-икки-уч ўзбак буларға от солди. Кулназар била қилич олиштилар. Бўлеон ўзбаклар яёқлаб зўр келтурдилар. Шаҳр ятимларини тебраттилар. Оҳанин дарвозасига тиқтилар. Кўчбек ва Миршоҳ қавчин Хожа Хизр масжидининг ёнида тушуб қолдилар. Яёқларни тебратган била илгариги отликлари Хожа Хизрининг масжидига йиғилиб келдилар. Кўчбек чиқиб, ушбу илгари келгайн ўзбаклар била яхши чопкуллашиб намоён иш қилди. Бори эл боқиб туруб эди, қуийиги қочқонлар худ қочмоқлари била-ўқ бўлуб эдилар. Ўқ отардин ва урушқа турардин иш ўтуб эди. Мен дарвозанинг устидин новак отадур эдим. Яна баъзи ёвуғумдағилар ўқ отадур эдилар. Юқкориги ўқнинг зарбидин Хожа Хизр масжидидин илгари ўта олмадилар. Ўшандин-ўқ ёндилар. Мұхосара овонида кўргон фасилининг устида ҳар кеча юрур эдук. Гоҳи мен, гоҳи Қосимбек, гоҳи яна беклардин ва ичкилардин эврулурлар эди. Фируза дарвозасидин Шайхзода дарвозасигача фасил устидин от била юруса бўлур эди. Ўзга ерларда яёқ юрулур эди. Баъзиларким, яёқ юруб эврулурлар эди, бир эврул-гунча тоинг отар эди.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси била Шайхзода дарвозаси орасида уруш кўлтурди, менким кўмак эдим, уруш мунда бўлғоч мунда келдим. Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозаси тарафидин парво қилмадук. Ул куни Шайхзода дарвозасининг устидин ўқи учида бир бўз отлиқнинг отини новак ўқи

била яхши оттим. Ўқ била-ўқ борди. Бу оралиқта онча зүр келтурдиларким, Уштургардан навоҳисида фасилнинг тубигача келдилар. Биз мунда харбу зарбқа машғул, ул тарафдин тамом гоғил: йигирма беш-йигирма олти киши шоту тайёр қилғон экандурларким, ҳар шотунинг кенглиги ончаким уч киши, икки киши ёндаша чиқа олғай. Етти-секкиз юз ўбдан йигитларни бу шотулар била Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозасининг оралиғи тўтриси пустура¹ қўюб, ўзи ул тарафдин уруш солғон экандур. Эли тамом бу тараф урушқа машғул бўлуб, булжор холи бўлғон маҳалда пусқон ердин чиқиб, илдам келиб, бу шотуларни икки дарвозанинг оралиғи Мухаммад Мазид тархоннинг ҳавлисининг тўғрисидин бир ўйли ўқ фасилга қўярлар.

Кўчбекнинг² Муҳаммадкули қавчиннинг яна бир бўлак йигитларнинг булжори бу ер эди. Бу йигитлар Муҳаммад Мазид тархоннинг ҳавлисида бўлурлар эди. Сўзангарон дарвозаси Каробарлоснинг булжори эди. Гозуристон дарвозаси Ширим тағойининг ва оға-инисининг ва Кутлук Хожа кўкалтошнинг булжори ёди.

Күчбек, Мұхаммадқули қавчин, Шоҳ Сўфи, яна бир йигит хшилар бориб марданлиқлар қилдилар. Фасил устига ёғий киши-чи баъзи чиқиб эдилар, баъзи чиқмоқта эдилар. Бу мазкур бўлғон гўрт киши югуриб етиб чопкулаша зарби рост ура юруб, тушуруб қочурдилар. Боридин Кўчбек яхшироқ борди. Кўчбекнинг бирписандида ва намоён ишпи бу эди. Бу муҳосарада икки қатла хўблар илиги ишга тегди. Қаро барлос ҳам Сўзангарон дарвозаси булжорида ёлғуз қолиб эди, ул ҳам яхши тўхтади. Кутлуқ Хожа кўқалтош ва Қулиазар мирзо ҳам булжорларида Гозуристон дарвозасида эдилар. Алар ҳам оз киши била яхши тўхтаб, кўндалангдин яхшилар отқуладилар. Яна бир навбат Қосимбек йигитларни бошлиб Сўзангарон дарвозасидин чиқиб ўзбакларни Хожа Кафширгача қавлаб, бир неча киши тушуруб бош кесиб келди. Ошлиқ эмди ишган чоғ эди, хеч ким янги ошлиқ киurmайдур эди.

Мұхосара айёми мұмтад бўлди. Элга бисёр танқислик бўлди. Анга еттиким, факир ва мискин ит этини, эшак этини йия киришишилар. Отқа бўғуз кам ёфт бўлди. Дараҳтларнинг барғини отқа берурлар эди. Анда тажриба бўлдиким, бори яфроклардин тут яфроги ва каро йиғоч яфроғи отқа созворроқ эмиш. Баъзи қуруқ йиғочларни раңда килиб, тарошасини сувға ибитиб отға берурлар эди. Уч-тўрт ойғача Шайбокхон қўргоннинг ёвуғига келмай, ироқроқдин қўргонни эврулуб кўчиб юрур эди.

Бир охшом эл гоғил ярим кечага ёвуқ Фируза дарвозаси тарафиды келиб, нақора чолиб сурон солдилар. Мен мадрасада здим, Бисёр тараддуд ва дағдаға бўлди. Мундин сўнг хар кеча келиб, нақора чолиб сурон солиб, гавро қилур эдилар.

Хар неча атроф ва жавонибқа элчилар ва кишилар йиборилди, ҳеч кимдин кўмак ва мададе этишмади. Ул маҳалдаким, зўр ва қувватимиз бор эди, ҳеч навъ шикаст ва нуқсоне бўл-

Л. 6.— бъсаға.

² Л. б.—бұ жойлари түшгандай

майдур эди. Кўмак ва мадад қилмадилар ва мундок маҳалда худ не ҳисоб билан мадад қилгайлар. Буларнинг умиди била қабалда қалъадорлик қилмоқ бетакриб экандур.

Бурунғилар дебтурларким, кўртоң беркитмаклиқка бош керак. Икки қўл керак, икки бут керак: бош сардор бўлғай. Икки қўл икки тарафдин келур кўмак ва мадад бўлғай, Икки бут кўртонинг суйи била захираси бўлғай. Биз бу атроф жавонибдаги лардин кўмак ва мадад кўз тутарбиз, булар худ ҳар қайси бир ўзга хаёлда.

Султон Ҳусайн мирзодек мардана ва соҳиб тажриба подшоҳ бизга мадад қилмай ва кўмаклар бериб, элчи йибормай, Шайбоқхонға Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни муҳосара овонида элчиликка йиборди.

Танбал Андижондин Писсет¹ навоҳисига келди. Хонни ҳам Аҳмадбек ва жамиъ Танбалнинг муқобаласига чикордилар. Лаклакон ва Турак² чорбоги навоҳисида рўбарў бўлдилар. Уруш, туруш бўлмай, ажраштилар, Султон Маҳмудхон уруш кишиси эмас эди. Сипоҳийликдан бисёр орий эди. Танбал била ўтру бўлғон чор хондин бедилона ақвол ва афъол зоҳир бўлур. Аҳмадбек турк киши эди, vale мардана ва давлатҳоҳ эди. Ғарид дурушигт айтур, дерким, бу Танбал не миқдор кишидурким, мунча дағдага ва тараддуд тортарсиз. Агар кўзунгиз қўрқса, кўзингизни боғлааб юруб рўбарў бўлалинг.

ВАҚОЕИ САНАИ САБЬ ВА ТИСЬА МИА¹

Муҳосара имтиодиди узокка торти. Захира ва узок ҳеч тарафдин келмади. Кўмак ва мадад ҳеч жонибдин етишмади. Сиюҳи ва раият навмид бўлиб, бирар, иккিрап кўргондин ташлаб қоча кириштилар. Шайбоқхон кўргон элининг ожизлигини англаб, келиб Гори Ошиқон навоҳисида тушти. Мен ҳам Шайбоқхоннинг рўбарўйига Кўйи Поёнда Малик Муҳаммад мирзонинг уйларига келдим. Ушбу кунларда Узуи Ҳасан Ҳожа Ҳусайнким, Жаҳонгир мирzonинг ёғийлиғига ва Самарқанддин чикмогимизга ул боис бўлуб эди, печукким бурун мазкур бўлди², ўн-ўн беш навкари била келиб кўргонға кирди. Бу кириши хейли мардана кириш эди. Сипоҳи ва шаҳрийга усрат ва танқис кўпрак бўлди. Ёвуқ кишилар ва муътабар кишилар фасилдин ташлаб қоча кириши. Бек отоғлиқдин бир Вайс Шайх, Вайс Лоғарий байри эдилар, қочиб туштилар. Атроф ва жавонибтин билкул маъюс бўлдуқ. Ҳеч тарафдин умидворлиқ, қолмади. Озуқ ва захира кам эди. Бўлғони ҳам туганди. Ҳеч тарафдин озуқ ва захира келмади.

Бу маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини орага солди. Агар бир тарафдин умидворлиғ бўлса, ё захира бўлса, сулҳ сўзига ким кулиқ солур эрди. Зарурат бўлди, сулҳгуна қилиб, кечадин икки ишқ бўла ёвшуб эдиким, Шайхзода дарвозасидин чиқилди. Вонидам хонимни олиб чиқтим. Яна икки хотун киши чиқти: бири Бечка халифа эди, яна бири Минглик кўқалтош эди. Менинг эгачим Хонзода бегим ушбу чиққонда Шайбоқхоннинг илигига тушти. Суғднинг улуғ шоҳ-жўйларига коронғу кечада урунуб ўйл ит-туруб юз ташвиш била тонг отқонда Ҳожа Дийдордин ўтуб, суннат вақтида Қарбуғ³ пуштасига ёрмоштук. Қорбуғ пуштасининг шимолидин Худак кентининг⁴ оёғи била Илон Ҳутини туслаб тебрадук. Йўлда борурда Қанбар Али ва Қосимбек била от тортиштук.

¹ Тўққиз юз еттинчи (1501—1502) йил воқеалари.

² Қ. б.— Жаҳонгир мирзо ёғийлигига ул боис бўлуб, бизни Самарқанддин чикориб эрди ва яна нечоғлиқ фитна ва фасод андин зоҳир бўлуб эрди, мундин бурун мазкур бўлубтур холо.

³ Қ. б.— Қорнуқ.

⁴ Қ. б.— Ҳубқант (Л. б. да (Ҳор) ёзилган, хато бўлса керак).

¹ Қ. б.— Бешкент (بشكت)
² Қ. б.— Тўлак (تولاک)

Менинг отим ўтти анинг отининг колғонини бўқар хаёл қилиб кайрилдим. Танг бўшаб экандур, эгар эврулди.¹ Бошим била ерга йикилдим, агарчи ушул замон қўпуб отландим, vale ақлим оҳшом гача қарорига келмади. Бу оламда ўтган вақое туш ва хаёлдек кўзумга ва кўнглумга кўрунур ва кечар эди.

Кеч намози дигар Илон Ўтида тушуб, от ўлтуруб этини шишлаб, кабоб қилиб, отни лаҳза тиндуруб отландук. Тонгдин бурунроқ Халилия кентига² келиб туштук. Халилиядин Дизак³ келилди, ул фурсатта Дизакта Ҳофиз Мұхаммадбек дўлдойнинг ўғли Тохир фурсатта Ҳофиз Мұхаммадбек дўлдойнинг ўғли Тохир дўлдой эди. Семиз этлар ва майда этмаклар арzon, чучук қовунлар арzonлик ва андоқ балияттин мундок амонликка келдук.

Ваҳму⁴ усрattин амоне топтуқ,
Янги жон, тоза жаҳоне топтуқ.

Ўлум дағдагаси хотирдин рафъ бўлиб, очлиқ шиддати элдин дафъ бўлди. Умрумизда мунча фароғат қилмайдур эдук. Муддатул умр амонлиғ ва арzonлиғ қадрини мунча билмайдур эдук. Ишрат усрattin сўнг, фароғат машаққаттин кейин лаззатлироқ ва яхшироқ кўрунур. Тўрт-беш навбат ушмундок шиддаттин роҳатқа ва машаққаттин фароғатқа мунтакил бўлубтур. Аввалғи навбат бу эди. Мундок душман балосидин ва очлиқ ибтиносидин халос бўлуб, амонлиғ роҳатига ва арzonлиғ фароғатига етуштук. Учтўрт кун Дизакта истироҳат қилдук. Андин сўнг Ўратепа сари азимат қилдук. Пашоғар бир нима йўлдин қақасротур, чун муддати анда бўлуб эдим, ўтуб борурда, бориб ани сайр қилдим.

Пашоғарнинг кўргонида отун ким, муддати мадид менинг онам хонимга мулоzамат қилур эди, бу навбат улоқсизликтин Самарқандта қолиб эди, учрай тушти, кўруштум, сўрдум. Самарқанддин бу ерга яёқ келибтур. Менинг онам хонимнинг сингли Ҳўб Нигорхоним олами фонийни видоъ қилған экандур. Ўратепада хонимга ва менга эшиттурдилар. Менинг отамнинг онаси ҳам Андижонда вафот қилғон экандур, ани ҳам мунда эшиттурдилар.

Хоним хон бобом шункор бўлғоли оналари, инилари, сингилариниким, Шоҳбегим ва Султон Маҳмудхон ва Нигорхоним ва Давлат Султонхоним бўлгайлар, кўрмайдурлар эди. Муфорақат имтиоди ўн уч-ўн тўрт ийлга тортиб эди, түкқонларни кўргали Тошкандга мутаважжих бўлдилар.

Мен Мұхаммад Ҳусайн мирзо била сўзлашиб, Ўратепанинг кентларидин Даҳкат⁵ деган ерда қишлоамоқ бўлдум. Бориб уруқни Даҳкатда кўюб, бир неча кундин сўнг Шоҳбегимни ва хон додамни ва уруғ-қаяшини кўргали мен ҳам Тошканд азимати қилдим. Бориб

¹ Қ. б.— орқамга қайтиб боктимки, уларнинг оти начоғлиқ кейин қолиб экин, қийшайиб бокаримда отимнинг оили узулуб, эгари ўргулди.

² Қ. б.— Улуғ Халил.

³ Қ. б.— Дизак.

⁴ Қ. б.— Фуруд.

⁵ Қ. б.— Деҳқат

Шоҳбегим ва хон додамға мулоzамат қилиб, бир неча кун анда бўлдум. Менинг онамнинг түққони эгачиси Мехр Нигорхоним ҳам Самарқанддин келдилар. Менинг онам хоним беҳузур бўлдилар, хейли ямон беҳузурлук эди. Маҳкам мухотара ўткардилар.

Ҳазрати Ҳожаго Ҳожа Самарқанддин чиқиб келиб, Фарқатта ўлтуруб эдилар. Фарқатқа бориб Ҳожани кўрдум. Умидвор эдимки, хон додам риоят ва иноят мақомида бўлуб, вилоят ва паргала бергайлар. Ўратепани ваъда қилдилар. Мұхаммад Ҳусайн мирзо бермади. Билмон ўзлукидин бермадиму ё юқоридин ишорат бўлдиму?

Неча кундин кейин Даҳкат Ўратепанинг кўхноя кентларидин бўлдур, улуғ тогнинг тубида тушубтур, бу тоғдин ўтгач Масчо⁶ бўлур. Эли агарчи сорт ва деҳнишиндур, vale атрокдек гала ва ғаралиқ эллардур. Даҳкатнинг қўйини қирқ минг ченарлар эди. Бу кентта раёнинг уйларига туштук. Мен бир калонтарининг уйига туштум, қари киши эди, олтмиш-етмишда² бор эди, валие онаси ҳануз бор эди. Хейли умр топқон хотун хотуннинг урук-қаяшидии бири ул черикка бориб экандур. Ул хотирида бор эди, ҳикоят қилур эди. Бир Даҳкатда ушбу хотуннинг ўзидин түққон ва набира ва қиз изабида ва набираи набира тўқсон олти киши ҳозир эди. Ўлганлари била икки юз хисоб қилурлар эди. Набирасининг набираси бир йигит йигирма беш-йигирма олти ёшлар, қоп-кора сақоллик йигит эди.

Даҳкатда эканда Даҳкатнинг гирд ва навоҳисидағи тоғларни ҳамиша яёқ юруб, сайр-қилур эдим. Аксар яланг оёқ юрур эдим. Яланг оёқ кўп юргандин оёқларим андоқ бўлуб эдиким, тоғ ва тош тафовут³ қилмас эди. Ушбу сайр асносида бир кун намози дигар била намози шом орасида бир иничка номушахас йўл била бир ўй тушуб борадур эди. Мен дедимким, бу йўл қаенга борур экин? Ўйга кўз солинг, ўйни итурманг, то йўлнинг қай сари чиқари мавзум бўлгай. Ҳожа Асадулло зарофате қилди, дедимким⁴: «Гов гум шавад, чикор кунем»⁵

Ушбу қиши сипоҳилардин баъзиси бизнинг била қазоқликларда юруй олмай. Андижонға бормоққа рухсат тиладилар. Қосимбек муболағалар била арзга еткурдиким, чун бу киши борадур. Жаҳонгир мирзога махсусона ўз кийганингизни йиборинг. Бир ос бўркумни⁶ йибордим. Қосимбек яна муболаға қилдиким, Таңбалға

¹ Қ. б.— Масихой вилояти.

² Қ. б.— етмиш-сексон.

³ Қ. б.— таъсир.

⁴ Қ. б.— бир инчка йўл била бир киши бир ўқуз олиб борадур эди. Мен сўрдумки, бу йўл қайда борур? Айттиким, ўқузға қораланг, дев турманг, то қайда боргай. Бу сўзни эшитиб, Ҳожа Асадулло зарофате қилди, дедиким, агар ўқуз итса, на қилурбиз?

⁵ Агар ҳўқиз йўқолса, нима қиламиз? Ёки говгум бўлса, яъни коронгу тушиб қолса нима қиламиз? Бу ерда «говгум»нинг иккала маъносига ҳам ишорат қолиб лутф қилинган.

⁶ Қ. б.— бир кийган такиямни.

ҳам бир нима йиборсангиз не бўлғай? Агарчи рози эмас эдим. Қосимбекнинг муболагаси жиҳатидан Нуён кўкалтошнинг бир ўгук яси қиличиниким Самарқандта ўзи учун ясатиб эди. Ташибалға йиборилди. Менинг бошимга теккан қилич ушбу қилич — ўқ эди, нечукким келур йилнинг вақоенда мазкур бўлғусидур.

Нечукким келур жардамда. Нечукким келур жардамда. Нечукким келур жардамда.

Неча кундин сүнг менинг улуф онам Эсан Давлатбекимким, мен Самарқандин чикконда қолиб эдилар. Самарқандта қолғон күч-уруп ва оч ва орук била келдилар. Ушбу киш ўртасида Шайбонийхон¹ Хўжанд сўйини муз била кечиб, Шоҳрухия ва Пискент навоҳисини чоитги. Хабар келгач кишимизнинг озлиғига боқмай, чопа отландуқ. Хўжанднинг қуифи кейтлари Ҳаштияқ тўғриси била мутаважжих бўлдук. Махкам зарб совуқ эди. Бу навоҳида Ҳодарвешели ўксумас, ҳамина тунд кўпар. Ул мартабада совуқ эдиким, ушул икки-уч кунда икки-уч киши бу орада совуқнинг шиддатидин ўлуб эди. Мангра гуслаға эҳтиёж эди. Бир ариқ суйидаким ёқалари қалин муз тўнгуб эди, ўртаси сувнинг тезлиги жиҳатидин ях боғламайдур эди. бу сувга кириб гусл килдим. Ўн олти катла сувга чўмдум. Сувнинг совуқлиғи хейли таъсир қилди. Манга гуслаға эҳтиёж эди. Бир ариқ суйидаким ёқалари қалин муз тўнгуб эди, ўртаси сувнинг тезлиги жиҳатидин ях боғламайдур эди. бу сувга кириб гусл килдим. Ўн олти катла сувга чўмдум. Сувнинг совуқлиғи хейли таъсир қилди.

Тонглasi Хўжанд суйини Хослар тўғрисидин муз устидин ўттук. Сувдин ўтуб тунқатиб, Пискентга келдук.
Шайбоқхон худ Шоҳруҳия навохисини — ўқ чопиб ёнғондур. Ул фурсатта Пискент Мулла Ҳайдарнинг ўғли Абдулманионда эди. Абдулманиондин кичикрак Мўъмин отлиқ бир ярамас ва паришон ўғли мен Самарқандда эканда менинг қошимға келиб эди, филижумла риоят қилиб эдим. Билмон Нуён кўкалтош Самарқандда анинг била нетавр ямон маош қилур, бу...³ кийна сахлаб экандур. Ўзбек чопғунчисининг ёнилғон хабари келгач, хонқошиға кетти.

Пискенттін күчбұл Охандарон көнтләрида уч-түрт күн тавақ-куф күлдүк. Самарқандығы ошнолик била мулла Ҳайдарнинг ўғли Мұған Нұён күкалтошны ва Ахмад Қосимни яна баъзиларни оғизлағони⁴ чорлар, мәнкім Пискенттін күчтүм, бу жамъ Пискентта колдилар. Бу жамоатка бир жар ёқасыда сұхбат берур. Биз келиб Охандарон көнтләридин Сом-сийрак⁵ деган көнттә түштүк. Тонгласи хабар келдіким, Нұён күкалтош жардин мастиқта йиқилиб ўлибтур. Ҳақназарникім, Нұённинг туққан тағойиси эди, яна бир жамъ била йиборилди, бориб Нұённинг йиқилған еридін топиб, әзтиёт килиб. Нұённи Пискентта туфроққа тошшуруб келдилар. Булар сұхбат түткөн ердің бир ўқ отимі бир баланд жарнинг остида Нұённинг ўлугини гопибдурлар. Баъзига гумон бўлдиким, Самарқандығы кийнанси сахлаб, Мұған Нұёнға қасд қилди, таҳқикини киши билмади. Манга гаріб гаъсир қилди, кам кишининг фавтиға мунча мутаассир бўлуб эдим. Бир ҳафта-үн кунгача ҳамиша йиғ-

Л 5 - Шобирхон.

2. Л. С. Никонов (

Таржималарда Бишкент.

Л 5. — Нұқтадар үр

4. Л. б. оғирлағони (түрлесін оғиз)

⁵ № 6.—Сом-сарак (ҳамма ерда).

шардим. Фавтиниң тарихи «фавт шуд Нуён» топилди.

Нече кундин сүнг ёниб Даҳкатга келдим. Ёз бўла Шайбок-хоннинг Ўратепа устига келур хабари бўлди. Даҳкат туз ер учун Оббурдан дабони била Масчо² кўхистонига оштук. Масчонинг қуили-кенти Оббурдандур. Бу Оббурдандин қуириқ бир чашма тушуб-тур, бу чашма бошида мазоредур. Ушбу чашмадин юқкори Масчо доҳилидур. Қуий Палғарға тааллукдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидағи тошида қазиб, бу уч байтии сабт эттим:

Шунидам ки Жамшеди фаррух сиришт
Бу сарчашмае бар санге навишт:

«Барин чашма чун мо басе дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд.

Гирифтем олам ба мардию зёр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гур»³.

Ул құхистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битирлар. Ұшбу Масчода эканда Мулло Ҳижрий шоир Ҳисор тарағидин келиб мулозамат қилди. Бу матлауны ушул айемда айтывынан:

Такаллуф ҳар неча сурат тутулса ондин ортуқсан, Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсан.

Шайбоқхон Ўратепанинг гирд ва навоҳисиға келиб, бир пора бузуқчилик қилиб ёнди. Шайбоқхон Ўратепанинг устида эканда кишимиzinинг озлиғига ва яроқсизлиғига боқмай, Масчода урукни кўюб, Оббўрдан добонидан ошиб, Даҳкат навоҳисиға келдукким, кечак эрта ёвук сифиниб, қопуға келган ишни тақсир қилмағайбиз. Шайбоқхон бот ўқ ёнди.

Яна добон ошиб Масчога келдук. Хотирға кечтиким, мундоғ тоғдин тоғқа алохон ва аломун, вилюятимиз йўқ, еримиз йўқ, турмақ бетақрибдур, хон қошиға Тошкандга-ўқ боралинг. Қосимбек бу юрумоққа ризо бўлмади. Қорабулоқда учтўрт мўғулни забт ва сиёсат учун ўлтуруб эди, нечукким мазкур бўлди. Голибо ушул жиҳатидин бормоққа тараффуд қилди. Ҳар неча муболага қилдук, бўлмади. Оға-ини ва тавобеъ ва лавоҳиқи била Ҳисорға торгти.

Биз Оббурдан күтәли била ошиб, хон қошиға, Тошкандға мутаважжих бўлдук. Ушбу айёмда Таңбал черик тортиб Оҳангарон жулагасига келди. Черик устида Мұхаммад дўғлатким, Мұхаммад Хисорийға машҳур эди, яна иниси Султон Ҳусайн дўғлат, Қанбар Али саллоҳ муттағиғ бўлуб Таңбалға қасд қилурлар. Бу мұхимни Таңбалға сезиргач, тура олмадилар, хон қошиға кочиб келдилар.

Бизга қурбон ийди Шохрухияда бўлди. Бетавакқуф ўтуб, хон

¹ «Фавт шуд Нуён» (вафот қилди Нуён) «Абжад ҳисоби»да — хижрийда 907 йил.

² К. б.— ҳамма ерда Масихой.

³ Эшиттимки, кутлук таб

дай деб ёзган экан: бу булоғ тепасида бизлар сингари күп кишилар келиб үлтүршіллар, кетидилар ва йўқ бўлдилар. Оламни мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин ғимиз билан гўрга элтмадик.

кошига, Ташкандга бордим. Бу рубоийни айтиб эди, кофиясида тараддуим бор эди, ул маҳалда шеър мусталақ, мунча татаббуъ килмайдур эдим, хон хуштабъ киши эди, шеър айтур эди, агарчи сару сомонлиқ ғазали камроқ эди, бу рубоийни хонга ўткариб, тараддуимни арз қилдим. Кўнгул тингудек шофий жавоб топмадим. Голибо шеър мусталахотиға камроқ татаббуъ килғондурлар. Рубоий будур:

Ед этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни фурбатта киши.
Кўнгум бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Фурбатта севунмас эмиш, албатта, киши.

Сўнгра маълум бўлдиким, турки лафзида маҳал иктизоси била то ва дол яна ғайн ва коф ва коф бир-бирлари била мубаддал бўлурлар эмиш.

Бир неча кундин сўнг Таибал Ўратепанинг устига келди. Бу хабар келгач хон Тошканддин черик отланди. Пискент била Сом-сийракнинг орасида буронгор ва жувонгорни ясол ясад эдим, кўрдилар. Мўғул дастури била түғ¹ боғладилар. Хон оттин тушти. Тўққуз тугни хоннинг олида турғузуб, бир мўғул бир ўйнинг ўрта илигига² бир узун оқбўзни боғлаб, илигига тутубдур. Яна уч парча узун бўзни уч туғнинг тутасидин куйироқ боғлаб, туғнинг йифочининг остидин олиб келтуруб, бир бўзнинг учини хон босиб турди. Яна бир тукқа боғлагон бўзнинг учини мен босиб турдум. Яна бир бўзнинг учини Султон Муҳаммад Хоника. Ул мўғул бўз боғлагон ўйнинг ўрта илигини илигига олиб, мўғулча нималар деб тукқа бокиб ишорат қиласурлар, хон ва тамом турғонлар түғ сорига қимизлар сочадурлар. Нафирларни ва нақораларни бир йўли чаладурлар. Бўлғон ясолда турғон черик эли бир йўли сурон соладурлар. Уч наъбат ушмундок қиласурлар. Андин сўнг отланиб, сурон солиб ушмунча черик даврин чопадурлар. Мўғул орасида Чингизхоннинг тузуки холоғача Чингизхон ясад қўйгандек-ўқтур.

Буронгор буронгорда, жувонғар жувонғарда, гул ғулда, ҳар ким ота-отасидин қолған ерида-ўқ турар, буронгор била жувонғарда ҳар кимнинг эътибори кўпрактур, уч сарироқ турарлар. Буронгорда чароси била бекичик уруғининг ҳамиша учқа чиқмок талашлари бор. Ул-фурсагта чароснинг туман бегиси Қашқа Махтабидан беради. Бекичик туманинингким, тумуд эди, хейли мардана йигит эди. Бекичик туманинингким, туманга-ўқ машҳурдур, туман бегиси Айюб Яъкуб эди, учқа чиқмов үчун уруштилар. Бир-бирларига қиличлар суғуруштилар. Охири ғолибо мундок қарор топтиким, чаргода бириси юқкори турғай ясолда яна бири учқа чиққай. Тонгласиға Сом-сийрак³ навохисини чарга солиб овладилар. Келиб Турок⁴ чорбоғига тушулди. Ул газа леким, тутаттим, ушбу кун ушбу юртта тутаттим. Ул туганга газал будур:

Жонимдин ўзга ёри вафодор тонмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор тонмадим.

Бу ғазал етти¹ байт турур. Мундин сўнг ҳар ғазалким туанди, ушул тартиб била-ўқ битилди.

Мундин кўч-бакӯй Хўжанд дарёсининг ёқасига келдилар. Бир сун сайр тарийки била сувдин ўтуб, ош пишуруб, йигитларни ва чуҳраларни шўхлукқа солдук. Ушбу кун менинг такбандимнинг олтун қуллобини ўғурладилар. Тонгласиға-ўқ Хонқули Баёникули била Султон Муҳаммад Вайс қочиб Таибалга бордилар. Барчаға гумон бўлдиким, бу ҳаракат булардин содир бўлубтур, агарчи гаҳқиқ бўлмади. Аҳмад Қосим кўхбур ҳам ижозат тилаб, Ўрателага борди. Ул ҳам ушбу борғон била келмади. Таибалга борди.

¹ Қ. б.— дамдама.

² Қ. б.— бир ўзузни илик сўнгагига.

³ Қ. б.— Сом-Сорак.

⁴ Қ. б.— Бурк (بۇرق)

¹ Л. б.— олти.

ВАКОЕИ САНАИ САМОН ВА ТИСЪА МИА¹

Хоннинг бу юруши бефойдарок юруш эди, кўрғон олмоқ ва ёйий босмоқ йўқ: бордилар, келдилар. Бу муддаттаким, Тошкандта эдим, хейли қаллошлиқ ва хорлик тортилди: вилоят йўқ, вилоят умидвор-лиги йўқ, навкар аксар тарқади: маъдудиким, колиб эди, қаллошилктин менинг била юрой олмас эдилар. Хон додамнинг эшигига борсам, гоҳи бир киши била, гоҳи икки киши била борур эдим, vale яхшилиги бу эдиким, ёт эмас эдилар, тукқон эдилар. Хон додамна кўрунуш қилиб, Шоҳбегим қошиға келур эдим. Ўз уйимдек бош яланг, обёк яланг кирар эдим. Охир мундоқ саргардонлиқтин ва бу навъ бехонумонлиқтин жонға еттим. Дедимким, мундоқ душворлик била тирилгунча, бош олиб итсан яхши. Бу навъ хорлик ва зорлик била эл билгунча, обёғим етганча кетсан яхши. Хитойга бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим. Кичиклиқдин бери Хитой сариға ҳавасим бор эди. Вале салтанат ва алойик жиҳатидин мұяссар бўлмас эди. Салтанат худ борди. Онам она-ларига, иниларига қўшилдилар. Мавоне рафъ бўлди, ул дағдағалар дағъ бўлди. Хожа Абулмакоримнинг тавассути била бу сўзни ораға солдимким, Шайбоқхондек ғаним пайдо бўлубтур, мунинг зарари туркка ва мўгулға мусовидур. Мунинг фикрини ҳололиктаким, улусни яхши босмайдур ва кўп улграймайдур, килмоқлик возибдур. Нечукким дебтурлар:

Имрўз бикуш чу метавон күшт,
Оташ чу баланд шуд жаҳон сўхт,
Магзор ки зиҳ кунад камонро,
Душман чу ба тир метавон дўхт.²

Кичик хон додам ҳам йигирма түрт-йигирма беш йилдурким, мулокот қылмайдурлар, мен ҳам уларни күрган эмасман. Бўла олғаймуким, мен борсам, ҳам кичик хон додамни кўрсам, ҳам мулокот қылмоққа восита ва сойиъ бўлсан. Гаразим бу эдиким, бу баҳона била бу орадин чиқсан, Мўғулистон ва Тўрфонга борғондеги

¹ Түккиз юз саккизинчи (1502—1503) йил воқеалари.

² Күчинг етар экан, оловни шу он ўчир: Агар алана олса, жаҳонни Куди ради. Душманни ўқ билан уришга кодир экансан, унинг камон керишига қўймади.

уд хеч моне ва дағдаға қолмас, ўз жиловим ўзумнинг илигимда үлур. Бу хаёлимдин хеч киши сохиби вуқуф эмас эди, кишини охиби вуқуф ҳам қилиб бўлмас эди. Не жиҳаттиним, онамга уд мумкин эмас эдиким, мундок сўзларни айтса бўлгай. Яна бир еча улуғ-кичик гирд ва гўшамда бўлурлар эди. Ўзга умидвор-иқлар била манга ирашиб саргардонлиқ тортиб юрурлар, аларга ам мундок сўзларни айтмоқнинг хеч лутфи йўқ эди. Хожа Абулакорим Шохбегимга ва хон додамга бу сўзни айтқоч, алардин изо не фахм бўлур. Яна хотирлариға кечарким, риоят топмоғонин матар рухсат тилайдурман. Бу жиҳаттин номус қилиб рухсатта шидак тааммул қилдилар.

Ушбу фурсатга кичик додамдин бир киши келдиким, таҳқиқ ачиқ хон келадур. Бу хаёл ҳам бўлмади. Яна бир киши келиб, кичик хоннинг яқин етганининг хабарини айтқоч, Шоҳбегим ва кичик хон додамнинг сингиллари Султон Нигорхоним ва Давлат Ҳултоҳоним ва мен ва Султон Муҳаммад Хоника ва Мирзоҳон, юрча кичик хон додамга ўтру чиқтук. Тошканд била Сайромнинг ғрасида Яго¹ деган кент ва яна бир неча кенттиналар бор. Иброҳим га ва Исҳоқ отанинг қабри андадур, бу кентларгача борилди, Кичик хон додамнинг бу замон келурини таҳқиқ билмай ҳолидин суръат била отланиб эдим. Баяқбор хон учрай-ўқ туштилар. Илгари юрудум, мен тушганда-ўқ кичик хон додам воқиф бўлди, хейли изтиробта бўлди. Голибо андоқ хаёли бор экандурким, бир ерда тушуб ўлтуруб, менинг била таъзим била кўрушгайлар. Ёвук этишиб туштум, маҳал ул тақозо қилмади, юкунгучага фурсат ҳам бўлмади, букулуб бориб кўруштум. Изтироб ва инфиолда бўлуб, филҳол Султон Саидхон била Бобоҳон Султонни буюрдиларким, тушуб менинг била юкунуб кўрушгайлар. Хоннинг ўёлонларидин ушбу икки султон-ўқ келиб эди, ўн уч-ўн тўрт ёшда бўлгойлар эди. Бу султонлар била кўрушуб отлаби, Шоҳбегим қошиға келдук. Ултуруб, ўтган-кечган кайфият ва холоттин ярим кечагача ўлтуруб ийтиштилар. Тонглasi кичик хон додам машга мӯғулча расемлиқ боин-оёқ ва қўрини ва эгарлик хосса отини иноят қилди. Мафтгуллук мӯгули бўрк ва сончма тиккан хитойи атлас тўн ва хитойи кўр, бурунги расемлиқ тоши чиноти била хитойини сўл сари, яна уч-тўрт нима хотун кишининг ёқосига осар анбардан ва харитасидек шималар осибтурлар, ўнг сарида ҳам ушмундоқ уч-тўрт нима осибтурлар. Ул ердин Тошканд сори мутаважжих бўлдилар.

Улуг хон додам ҳам Тошкандин уч-түрт йигоч йүл ўтру чиқио, келди. Бир ерда шомиёналар тикиб, улуг хон ўлтурдиди. Кичик хон рүбарүдин келадур эди. Ёвуқ етгач хоннинг сўл қўли била кейинни эврулуб келиб, хоннинг олида тушуб келди. Кўрушур ерга стиниб, тўккуз қатла юкунуб келиб кўрушиди. Улуг хон ҳам кичик яқин етгач, кўпуб кўрушилар, галаба кучушуб турдилар. Ёнғонда ҳам кичик хон тўккуз қатла юкунди. Тортиқ тортконда ҳам қалин юкунди. Андин сўнг келиб ўлтурдилар. Кичик хоннинг кишилари ғамом мўғулча ясаниб эдилар: мўғулча бўрклар, хитойи атлас ва

K. 6.—ЯФМОН.

сончма тиккан түилар ва мүгүлча яшил сағирилиң сокдоклар ва эгарлар ва мүгулий отлар ва таври тайри мукаррар зеб била келди.

Кичик хон озроқ киши била келиб эди: мингдин күпрак, ишкен мингдин озроқ бўлгай эди. Кичик хон додам гарид атворлик киши эди, қиличига маҳкам эрклик ва мардона киши эди. Бу аслиҳадин қиличка кўпрак мұтакид эди. Дер эдиким, шашпар ва пиёсий ва кистан ва табарзин ва болтуким бор, тегса бир ери коргардур, қилич агар тегса, бошдин-оғи коргардур, кесар. Қиличини ҳаргиз ўзидин айирмас эди: ё белида эди ё илигида. Ёка ерда улонгон учун бир нима рустайирок, дурунштўйроқ эди. Ушбу мўғулча зеб билаким, мазкур бўлди, кичик хон додам била келдим. Хожа Абул-макорим улуф хон додам била эди, мени тонимайдур, сўрбутурким, булар қайси султондур? Айтқондин сўнг танибтур.

Тошкандга келиб бот-ўқ Султон Аҳмад Таобалнинг устига Андижонга черик торттилар. Кандирлик добонининг йўли била муставажих бўлдилар. Оҳангарон жулгаси ета кичик хонни ва мени илгаррак айирдилар. Добондин ошиб Зирқон ва Карон навохисида бир кун дим кўрдилар, черикларни ўттиз минг ченадилар.

Илгаридин хабар кела бошладиким, Ганоат ҳам чериқни кийи
Ахсиға келибтур. Хонлар машварат қилиб, раъйлари мунга қарор
тотиким, манга бир пора черик қўшқайлар, Хўжанд суйини ўтуб,
Ўш ва Ўзганд сори бориб, орқасиға эврулгаймен. Сўзни мунга қуюб,
Айюб бекчикин тумани била. Жон Ҳасан норинни норинлари била,
Муҳаммад Ҳисорий дўғлатни, Султон Ҳусайн дўғлатни, Султон
Аҳмад мирзо дўғлатни ўзларини, дўғлат тумани, буларда эмас эди.
Қанбар Алини ва Сориғбош мирзо итарчини черик доруғаси қилиб
манга қўшилар. Карнондин, хонлардин айрилиб, Сакон навохи-
сидин Хўжанд суйини сол била кечиб, Ҳўқон ўрчини била ўтуб
Кубони бостуруб. Олайлуқ ўрчини била Ўш устига илғадук.² Са-
хар вакти Ўш қўргониға ғофиллиқта етиштикук. Ўш эли чор-
қила олмадилар. Ўшини топшурдилар. Биттабъ вилоят эли бизни
кўп тилар эрдилар. Танбалнинг қўркунчидин ва бизнинг йирок
лифимиздин чораларин топа олмаслар эди. Ўшқа кириб кирга-
Андижоннинг шарқ ва жанубидағи тоғ ва туз эл 'ва улуслар
тамом кирдилар. Ўзганднингким бурун Фарғонанинг пойтахт
ул экондур, яхши қўргони бор, сарҳадта вое бўлубтур. Эди биз
нинг қуллувимизни қабул қилиб, кипи йибориб, манга кирдила
Неча кундин сўнг Марғинон эли ҳам доруғасини уруб қавла
манга кирдилар. Хўжанд суйининг Андижон тарафидағи қўргон
лардин бир Андижондин ўзга тамом кирдилар.

¹ К. б.—Абон кўталидан ўтуб Зирмон ва Кирмон кўтали икки хон яна к шулуштилар. Ўшал манзилда черикни сон кўрдилар. Ўттуз минг киши тахмин ки дилар.

² К. б.—Кирмонда хондин айрилиб, Манган навохисида Хўжанд даресини билла ўтуб, работи Чўбои йўли бирла Кабол босиб ўтуб, Олмалик йўли билла устига келдук.

Бу айёмда бовужудким мундоқ шүр ва фитна қойим бўлди. анбал ҳануз ўзига келтурмай, Ахси била Карнон оралиғида отлик-жерни черики била ҳонлар била рўбарў бўлуб, ўзини шоҳ ва ҳандак ила беркитиб ўлтуруб эди. Бир неча навбат ул тарафдин оз-оғлок руш-муруш бўлур, валие ҳеч жонибтин, ғолибият ва мағлубият ушаххас ва маълум бўлмас, чун Андижон тарафидағи эл ва улус а қўргон ва вилоят аксар манга кирдилар. Андижоннинг эли ҳам иттабъ мени тиласор эдилар, валие чораларин топа олмаслар эди, отирға еттиким, бир кеча Андижоннинг ёвуғига бориб, киши шюруб, хожа ва арбоблари била сўзлашсақ, эҳтимоли борким, изни бир тарафдин киоргайлар. Бу хаёл била Ўшдин отланиб, рим кеча Андижоннинг бир куруҳида Чилдуҳтарон рўбарўйига слдуқ. Қанбар Алибек ва яна баъзи бекларни илгаррак йиборилни, инчкаллик била қўргонға киши киоруб, хожа ва арбоб била ўзлашгайлар. Биз йиборгон бекларнинг интизорида от устида-ўқ уруб эдик, баъзи ургудамоқта, баъзи хоболуд, кечанинг уч паҳри ўлтгой эди, баянбор таблоз уни ва сурон чиқти. Ёгийнинг кўпини, шини билмай, гофил ва уйқулуқ эл бир йўли-ўқ, бир-бирига боқмайди, қувурлаб қоча бердилар. Мен элни тийгунча фурсат ҳам бўлмади. Гий сори-ўқ юрудум. Миршоҳ қавчин, Бобо Шерзод ва Дўст Йосир менинг била-ўқ тебрадилар. Биз тўрт кишидин ўзга жамиъ ил қочмокқа-ўқ юз кўйдилар. Озроқча ёниб эдимким, бу дорин-чиликлар ўқ кўюб, сурон солиб, этишиб келдилар. Бир қашқа отлик-шиши манга яқин сифиниб келди. Отини ўқладим, юмаланиб борди. Бир нима босилғондек бўлдилар.

Менинг била бўлғон уч киши дедиларким, қоронғу кечада ёғий-
нинг кўчи-ози маълум ва мушаххас эмас. Бўлғон черик эли тамом
кеттилар, биз тўрт кишидин не микдор мутазарир бўлғайлар,
бориб бу дурамаган элга етиб, урушмоқ керак. Катраб элга етиб,
уруб, камчилаб, ҳар чанд қилиб, эл тийилмади. Яна бу тўрт
киши била ёниб, ўқ қўйдук, озроқча тўхтадилар. Чун бир-икки
шавбат кўрдилар, биз уч — тўрт киши, беш эмасбиз. Яна элни
қўлга тушурмакка машгул бўлдилар. Ушбу дастур била уч-тўрт
катла бориб элни тийдим. Эл тийилмоғоч, яна ушбу уч киши
била ёниб ўқ қўюб, ганимни ёндурудум. Икки-уч курухгача элни
Харобук ва Пашомуннинг¹ рўбарўйидаги пуштағача қувлай кел-
дилар. Пуштаға етганда Муҳаммад Али мубашишр учради. Мен
дедимким, бу оз кишидур, туруб от солалинг. Туруб от солдук,
приша туруб колдилар. Паришон бўлғон эл ул тарафдин-бу та-
рафдин йигилиб келдилар. Баъзи ўбдон-ўбдон йигитлар ушбу
жоритқон била рост ўшқа борибтурлар.

Бу кайфият мундок экандурким, Айоб бекчикининг туманиндин бир исча мүғул Ўздин биздин айрилиб қазоқликка Андижонининг гирдиға келган экандурлар. Бизнинг чериккинг ғавғосини эшитиб, ишчалик била илгаррак келиб, ўрон адаптурлар. Бу ўрон икки навъ бўлур: бир улжим, ҳар қавмнинг ўрони бор, нечукким, баъзи қавмнинг ўрони «дурдона» дур ва баъзининг «туқрай», баъзининг «лulu»;

¹ К. б.— Жаробук ва Шибомун

яна бир тамом чөрикка иш маҳалида икки лафзни ўрон кўярларким, иш вақтида учрашилоңда, бири бир лафзни айтқонда яна бири ул маъхуд лафзни айтқай, то бу тарийк била эл ёғийдин айрилгай ва ўз кишини ётдий фарқ қилгай. Ул юрунта маъхуд ўрон алфази «Тошканд» била «Сайрам» эди. Тошканд деса Сайрам дейилгай, Сайрам деса Тошканд. Бу орада — тўрда Хожа Мухаммад Али илтаррак экандур. Мўгуллар: Тошканд, Тошканд деб келурлар. Хожа Мухаммад Али сарт киши изтиробта бўлур, мукобалада ул ҳам, Тошканд Тошканд дер. Мўгуллар ёғий кишиси хаёл қилиб сурон солиб, таблбоз чолиб ўқ кўярлар. Ушбу тарийки галат гавро била турмаб наришон бўлдук.

турмаб наришон булдук.
Ул қылғон хаёл бўлмади. Яна ёниб Ўшқа келдук. Беш-олти кундин сўнг тоғ ва туз ва кўргон манга ружуъ қилғонидин Танбал ва тавобии бедил ва бепой бўлуб, чериги ва эли учар-тўртар токка ва тузга қоча кириштилар. Баъзи аининг ичиндин келганлар дедиларким, Танбалининг иши бузулмоқға етибдур. Ушбу уч-тўрт кунда таҳқик бузулуб ёнғусидур. Бу хабарлар келгач, Андижон устига отландук.

отландук.
Андижон кўрғонида Танбалнинг кичик иниси Султон Муҳаммад Калпук¹ эди, Тутлук² йўли била келиб, Андижоннинг жануб тарафиға Хоконга намози пешинда чопқун қўюлди. Ўзум ҳам чопқунчанинг кейинича юруб, пуштai Айшнинг Хокон тарафидаги доманаасига келдим. Коровулдин хабар келдиким, Султон Муҳаммад Калпук бўлғон кишиси била маҳалла ва боғоттин тошқари пуштai Айшнинг доманаасига чиқибтур. Чопқунчи ҳануз йиғилмайдур эди. Чопқунчининг йиғилурига боямай бетаваққуф ёғий сари тез-ўй тебрадим. Калпукнинг кишиси беш юздин кўпроқ бўлғай эди. Агар-чи бизнинг кишимиз андин кўпрак эди, валие черик эли чопқунға тарқаб эди. Рўбарў бўлғон маҳалда ўшанча-ўқ бўлғай эдук. Ясол ва тартибни мулоҳаза килмай, жилаврез ўқ ганим сари мутаважжих бўлдук. Ёвук етгач, тўхтай олмади. Бир-икки қилич олишгунча ҳам бўлмади, коча берди. Кинисини Хокон дарвозасининг ёқаси Хожа Каттага тушара бордилар. Ёгийни босиб маҳалланинг ёқаси Хожа Каттага етганда намози шом бўлуб эди, тез-ўқ дарвозага етар хаёлим бор эди.

Улут-қари, тажрибалиқ беклар — Носирбек Дўстбекнинг отаси, Қанбар Алибек арзға тегурдиларким, кеч бўлубтур, коронгуда кўргонга яқин сифиниб бормок беҳисобдур, кейинрак тортиб тушалинг, тоңгла не чоралари бордур, кўргонни берурлар. Бу тажрибалиқ бекларнинг сўзига кириб, маҳаллотнинг ёқасидин-ўқ ёндуқ. Агар кўргон эшигига борсок экандур, бешаку шубҳа кўрғон иликка кирап экандур. Намози хуфтан эди, келиб Хокон ариғидин ўзуб. Работи Рўзак кентининг ёнига тумулди.

Бовужудким Таинбалниг бузулуб, ёниб Андижонга келур хааба-

¹ К. б.— Гулбек. كلىيىك

2 К. б.—Тулук.

ри бор эди, бетажирибалиқдін ғафлате бўлди. Хокон ариғидек берк ариғнинг ёқаси беркилиб тушмай, ариғдин ўтуб келиб Работи Рӯзак кентининг ёниға тубтуз ерга тушулди. Коровул йўқ, жангдо- вул йўқ, тоғил ётилиб эди. Тоңг бошида эл чучук уйкуда эдиким, Қанбар Алибек қатраб қичқириб айттиким, ёғий етти, қўпунг. Ушмунча деб, лахзаи таваққуф қилмай ўта чиқти, ёнмади. Мен ҳамиша, омонлиқда ҳам, тўн, ўкуввот чиформай-ўқ такия қилур эдим. Қўнқоч-ўқ қилич, соқдорғни боғлаб филҳол отландим. Туғчи туғ боғлағуча фурсат бўлмади, туғни илигига олиб-ўқ отланди. Ёғий келадурган сори-ўқ мутаважжих бўлдуқ. Ул отланғонда ўн-ўн беш киши ҳамроҳ эди. Бир ўқ отими келиб эдуқким, ёғийнинг чопқунчисиға еттук. Бу ҳолатта менинг била ўнча киши бўлграй эди. Илдам юруб етиб, ўқ қўюб, илгариги кишисини олғон била гебрадуқ. Яна бир ўқ отими қавлаб бориб эдуқким, гулиға еттук.

Султон Ахмад Таңбал юзча чөглиқ киши била тұхтао туруодур. Таңбал ўзи яна бир киши била ясолидин әшіклик, туурлук, илгар-рак ур-ур деб турубдур, vale эли аксар ёnlарини бериб, кочай-кочмай дегандек этиб турубдурлар.

Ушбу замонда менинг била уч киши қолиб эди: бир Дуст Носир, яна Мирзо Али кўкалтош, яна Каримдод Худойдод туркман, бир ўқим шастимда эди, Танбалнинг дувулрасига ўқ оттим, яна соғдоққа илик эллитим, хон додам бир сарсабз гўшагир бериб эди, ул чиқди, тошлиғали ҳайфим келди, яна соғдоққа солғуча икки ўқ откунча фурсат бўлди экин. Яна бир ўқни ҳавлилаб илгаррак юрудум. Бу уч киши хам кейинрак қолди. Ўтрумдаги икки кишидин бириким Танбал экандур, ул хам илгаррак юруди, орада бир шоҳроҳ эди, мен бу саридин, ул ул саридин йўлга кириб, йўлда рўбарў бўлдуқ, андоқким, менинг ўнг кўлум ёғий сари, Танбалнинг ўнг кўли бизнинг сари бўлди. Танбалнинг бир кечимдин ўзга борча яроби бор эди. Менинг соғдоқ, қиличдин ўзга ҳеч яробим йўқ эди. Илигимдағи ўқ била қолқонини гарбичисига кўклай оттим.

Ушбу ҳолатта ўнг бутумға шеба ўқи била ўткара оттилар. Башимда дувулға бўрки эди, Танбал бошимға чопти, бошим қилич зарбидин караҳт бўлди. Бовужудким дувулға бўркининг бир тори кесилмади, бошимға хейли яра бўлди. Қиличини боддоғламайдур эдим, қинида эди, қилич сүфургучага фурсат бўлмади. Қалин душман ичина якка ва ёлғуз колдим. Турар маҳал эмас эди, жилавии ёндурум, яна бир қилич хам ўқларимға тушубтур. Етти-секкиз қадам ёниб эдимким, яёф уч киши мангра қотилди. Мендин сўнгра Танбал. Ўст Носирға хам қилич солғондур: бир нишона отими кейинимизча келдилар.

Хокон ариғи улуғ шохжўйдур ва чуқур оқар, ҳар еридин кечио бўлмас, тенгри рост келтурди, бу ариғнинг бир гузариға тўп-тўғри-ўқ келдук. Ариғдин кечгач, Дўст Носирниң оти заифроқ эди, йиқилди, турууб они отлантуруб. Харобук била Фароринанинг оралиғидағи пушта била ўш сори бурдук. Пуштаға чиккон маҳалда Мазид тағойи келиб қотилди. Анинг ҳам ўнг оёғига тизидин қуйироқ ўқ тегибдур. Агарчи ўта чиқмайдур эди, vale Ўшка бисёр гашвиш била келди. Менинг ўбдан қишиларимни тушурдилар: Но-

сирбек, Мұхаммад Али мубашири, Ҳожа Мұхаммад Али, Ҳисрав қўкалтош, Нуъмон чўхра мунда туштилар. Яна ҳам йигит-ялангдин хейли киши тушти.

Хонлар Таңбалнинг сўнгича-ўқ келиб Андижоннинг навоҳисиға туштилар. Улуғ хон қўруқнинг ёнида менинг улуғ онам — Эсан Ҷавлатбекимнинг боғигаким, Кўш тегирмонга мавсумдур, тушти. Кичик хон Бобо Таваккул лангарининг ёвугифа тушти. Икки кундин сўнг Ўздин келдим. Улуғ хонни Қўштегирмонда кўрдум. Хоннинг кўрган замон-ўқ манга кирган ерларни кичик хонга бердилар. Манга мундоқ узр айттиларким, Шайбоқондек ғаним Самарқандек шаҳрни олиб, улғайиб борадур, ушбу маслаҳат учун кичик хонни не ердин келтурубтурлар, мунда ери йўқ, ул вилоятлари йирок. Хўжанд дарёсининг жануби Андижон бошлиқ вилоятларни кичик хонға бермак керакким, анда юртлангай. Хўжанд дарёсининг шимоли Аҳси бошлиқ вилоятларни манга ваъда қилдилар. Дедиларким, мунда тўхтоғондин сўнг, юруб Самарқанд вилоятини олиб манга бергайлар. Андин сўнг Фарғона тамом кичик хонға бўлгай. Ғолибо манга бу сўзлар фириб экандур. Муяссар бўлғондин сўнг вукуи маълум эмас эди. Чора йўқ эди, хоҳи-ноҳоҳи рози бўлдум.

Улуғ хоннинг қошидин отланиб, кичик хонни кўра борадур-ғонда Қанбар Алибекким саллоҳқа машҳур эди, маңга ёндошиб келиб, айттиким, кўрдингизму, филҳол бўлғон вилоятларни олдилар, сизга бўлардин иш очилмас, ҳолоким Ўз ва Марғонон ва Ўзганд ва кирган вилоят ва эл ва улус илигингиздадур, филҳол бориб, Ўзқа кириб, кўрғонларни беркитиб Султон Аҳмад Таңбалга киши йибориб, ярашиб, мўғулни уруб чиқориб, вилоятларни оға-ини ҳисса қилишинг. Мен дедимким, раво бўлмағой, хонлар тукқонларим, буларга навкарлик қилғоним, Таңбалға подшоҳлик қилғондин ортиқроқдур. Кўрдиким, сўзи таъсир қилмади, айтқонидин пушаймон бўлуб ёнди.

Мен бориб кичик хон додамни кўрдум. Бурун кўрушганда бехабар етиб бордим, кичик хон тушгунча фурсат бўлмади. Бетаъзимроқ кўрушуб эди. Бу навбат ёвуқроқ келдим, эрса чодирнинг танобининг учига югуруб чиқти. Оёғимда ўқ яраси жиҳатидин асо туутуб ташвиш била юур ҳадим. Етиб кўрушуб, «иним баҳодур эмишсиз», деб илигимдин қўлдаб, чодирға келтурди. Кичикрак чодир тикибтурлар. Ёқа ерда улғайон учун чодир ва ўлтуур ери бетакаллуфона ва қазоқона эди. Қовун ва узум ва рикобхона ашёси тамом ўзи ўлтуур чодирда-ўқ эди.

Кичик хоннинг қошидин қўпуб ўзимнинг ўрдумға келдим. Ярамни боққали Атика¹ бахши отлиқ мўғул жарроҳини йиборибтурлар. Мўғул эли жарроҳи ҳам бахши дер. Жарроҳликда бисёр ҳозиқ эди. Кишининг мағзи чиқса, дору берур эди илдиздин, ҳар турлук яра бўлса эди, осон муолажа қилур эди. Баъзи жароҳатка марҳамдек дору қўяр эди, баъзига егали дору берур эди. Менинг бу-

умнинг ярасига бучқоқ ёқмоқни буюрди, фатила қўймади. Илдиз-жек нимани ҳам бир қатла едурди. Ўзи дер эдиким, бироннинг инчка ойчаси синиб, бир тутамча ери реза-реза бўлуб эди, этини ёриб, ёқ сўнгакларини тамом олиб, сўнгак ўрнига доруни ун қилиб олдим. Ул дору сўнгак ўрнига сўнгакдек-ўқ бутти. Мундоқ ажаб ағариб нима хейли дедиким, вилоят жарроҳлари андоқ мудоводин жиззурлар.

Уч-тўрт кундин кейин Қанбар Али айтқон сўзларидин мутаваҳид бўлуб, қочиб Андижонга кирди. Бир неча кундин сўнг хонлар гтифок қилиб, Айюб бекчики туман била Жон Ҳасан Норинни Йорин тумани била Саригбош мирзони черик беги қилиб, минг-иқки мингча киши манга қўшуб, Аҳси тарафиға йибордилар.

Аҳсида Таңбалнинг иниси Боязид эди. Косонда Шаҳбоз қорлуқ ўзи. Ул фурсатта Шаҳбоз қелиб, Навкандинг кўрғонининг олида ўлтууб эди. Хўжанд дарёсидин Бичротанинг олидин кечиб, Навкандинга Шаҳбознинг устига илғадук. Тонгдин бурунроқ Навкандинга ўвук етилган маҳалда беклар арзға еткурдиларким, бу киши худ ҳазм туубтур. Ясолни бузмай ёруқта-ўқ етиб борсак муносибдур. Ҳаистароқ юрулди. Шаҳбоз худ ғоғил экандур. Биз Навкандинг иккина етган маҳалда тууб; тошқаридин қочиб кирибтур. Ушбу ўйусунлук бисёр воқе бўлубтур: ғанимни туубтур, деб саҳл инкорлик қилибтур, иш маҳали фавт бўлубтур, тажриба ушмундок инималардур. Фаразким, иш қопуға келган маҳалда жид ва эҳтимомни тақсир қилмамоқ керак. Сўнгра пушаймонлик бефойдаладур.

Тонг отқонда кўрғон гирдида оз-оғлоқ уруш бўлди. Бажид уруш солмадук. Навкандинног тог сари Бишхорон² тарафиға чопқуп маслаҳатига борилди. Шаҳбоз қорлуқ фурсатни ғанимат туутуб, Навкандин ташлаб қочиб, Косонға борди. Биз ёниб келиб Навканда ўлтурдук.

Бу айёмда атроф ва жавонибни неча қатла черик бориб чоптилар. Бир навбат Аҳсининг кентларини чоптилар. Яна бир қатла бориб Косонни чоптилар. Шаҳбоз била Узун Ҳасаннинг Мирим отлиқ сахлагон ўели урушға чиқтилар. Үруштилар, босилдилар, лида ўлди.

Аҳсининг берк қўрғонларидан бири Поп қўрғонидур. Поплик³лар Поп қўрғонини беркитиб бизға киши йиборибтурлар. Сайдид Қосимни⁴ бир неча йигитлар била йиборилди. Аҳсининг юқкориги кентларининг тўғрисидин дарёни ўтуб бориб, Поп қўрғонига киртилар.

Бир неча кундин кейин ғариб амре воқе бўлди. Ул маҳал Иброним Чопуқ тағойи, Аҳмад Қосим кўхбур, Қосим Хатика аргун, Шайх Боязид била Аҳсида эдилар. Бу мазкур бўлғонларга икки юзча ўбдан йигитларни қўшуб ғоғилликта бир неча Поп қўрғонининг устига йиборур. Сайдид Қосим эҳтиёт қилмай ғоғил ётқон экандур. Кўрғонга етиб, шоту қўюб чиқиб, дарвозани олиб, пули

¹К. б.— Сихойрон سحابران

² К. б.— Сайд Қосим ва Кўхбурни ва Хушника аргуни.

⁴ К. б.— Абика.

равом солилиб, етмиш-сексанча ўбдан яроқлиқ йигитлар кирганда Сайд Қосимга хабар бўлур. Уйқулук, кўнглакчан кўпуб, бешолти киши била отқулақ, ура-ура булаарни чиқарур. Бир неча бош кесиб йиборди. Агарчи мундоқ ғафлат била ётмоқлиғи кўп бе-саардорона эди, валие оз киши била мундоқ ёрилик ўбдан қалин йигитларни зарбирост уруб чиқармоғи хейли мардона эди.

Бу муддатта хонлар Андижон қўрғонининг муҳосарасиға машғул эдилар. Қўрғон эли қўрғоннинг яқинига келгали қўймаслар эди. Йигитлар отлиқ чиқиб, тошқари отқулашурлар эди. Ахсидин Шайх Боязид давлатхоҳлик изҳор қилиб, киши йибора бошлиди. Бизни бажид тилади. Бу тиламоқтин ғарази бу эдиким, ҳар хийла била мени хонлардин айріфай. Мен хонлардин айрилғондин сўнг хонлар тура олмаслар эди. Бу тиламоги оғаси Танбалнинг иттифоқи била экандур. Хонлардин айрилиб, булар била иттифоқ қилмоғлиқ бизнинг қошимизда маҳол эди. Мунинг тиларини хонларга имоқилдуқ. Хонлар дебтурларким, борсун, ҳар тавр қилиб Шайх Боязидни тутсун. Бу макру фириб бизнинг дъйбмиз ва тарийкимиз эмас эди. Алалхусуским, орада аҳд бўлғай, бу навъ бадаҳдлик худ нечук бўлгай.

Хотирга бу кечтиким, ҳар тавр қилиб ўзумузни Ахсиға солсак, ё Шайх Боязид Танбалдин қатъ қилиб, бизнинг сари бўлғай, ё бир нақши уйрулгайким, муносиби давлат бўлгай.

Биз ҳам киши йибордук, аҳд ва шарт қилиб, бизни Ахсиға тилади, бордук. Ўтру чиқиб, иним Носир Мираони ҳам келтуруб, бизни Ахси қўрғонига олиб борди. Тош қўргонда отамнинг иморатларида манга юрт ва мақом таъйин қилибтур. Бориб анда туштум.

Танбал Шайбоқхонга оғаси Бек Телбани йибориб, итоат изҳори қилиб, тилаб эди. Бу фурсатта Шайбоқхоннинг нишонлари келди: юруймен, деб битибдур.

Бу хабар хонларға етгач, бепой бўлуб, ўлтуролмай, Андижон устидин қўптилар. Кичик хоннинг адл ва мусулмонлиқ била шуҳрати бор эди. Ўш ва Марғинон бу кирган қўрғонларда қўйгон мўғуллари элнинг чашимдоштининг хилофи, зулм ва бад маошлиқ қила бошлидилар. Хонлар Андижондин қўпқоч, Ўш ва Марғинон эли ҳужум қилиб, қўрғондағи мўғулларни тутуб, талаб, уруб, қавлаб чиқордилар. Хонлар Ҳўжанд дарёсини кечмай, Марғинон ва Кандибодом била ёниб, Ҳўжанддин дарёни кечтилар. Танбал хонларнинг кейинича Марғинонға келди.

Биз бу ҳолатта мутарааддид эдук турмоқка, буларга хейли эътиимод йўқ эди. Бежиҳат солиб чиқмоқ хуш ёқмайдур эди.

Бир сабоҳи Марғинондин Жаҳонгир мирзо Танбалдин айрилиб қочиб келди. Мен ҳаммомда эдимким, мирзо келди, кўруштум. Ушбу замон Шайх Боязид ҳам изтироб била келди, олдорабтур. Мирзо ва Иброҳимбек алар дедиларким, Шайх Боязидни тутмоқ керак, аркни иликламак керак. Фильвоқе ишнинг ҳисоби бу эди. Мен дедимким, аҳд қилибтур. Биз нечук нақзи аҳд қўлгайбиз. Шайх Боязид аркка борди. Кўпрукка киши қўймоқ керак эди, кўпрукка ҳам киши қўймадук. Бетажрибаликдин мундоқ ўсаллар бўлди.

Тонг бошида Танбал етти: уч минг яроғлиқ киши била келиб

чируқдин ўтуб аркка кирди. Менинг аслда кишиним озроқ эди. Ахсиғи киргач, яна баъзини қўрғонларга ва баъзини доругалиқ ва таҳилга ҳар тараф-ҳар тараф йиборилиб эди. Менинг била Ахсида эздин қўпрак киши бўлғай эди. Бўлғон киши била отланиб қўчачи чанинг бошида йигитларни таъйин қилмоққа ва уруш яроғида ҳуқким, Шайх Боязид ва Қанбар Али ва Мұхаммад Дўст Танбал онидин ислоҳ учун қотроб келдилар. Урушка таъйин бўлғонларни ролик-ериға турғузуб, машварат қилмоққа отамнинг гўрхонасиға¹ селиб тушуб, Жаҳонгир мирзони ҳам тиладим. Мұхаммад Дўст иди. Шайх Боязид била Қанбар Алибек келдилар. Макбаранинг сануб айвонида ўлтуруб машварат қилмоқда эдукким, Жаҳонгир мирзо Иброҳим чопуқ била сўзни булаарни тутмаққа қўйғон эконурлар. Жаҳонгир мирзо менинг қулогимға айттиким, булаарни тутмоқ керак. Мен дедимким, изтироб қилманг, ҳоло иш тутмоқдин ўтти, қўралинг, шоядким ислоҳ била иш бир нимага ўхшағай. Ё учунким, алар асрү қалин, биз кўп оз, ўзга бу қавийлиқ била лар аркта ва бу заифлик била биз тош қўрғонда.

Шайх Боязид ва Қанбар Али ҳам бу кенгашта ҳозир эдилар. Жаҳонгир мирзо Иброҳимбек сори ёндошиб, бу ишдин манъ қила шиорат қилди. Билмон, акс фахмладиму, ёхуд тағофул қилиб бу саракатни қилдиму, филҳол Шайх Боязидни тутти. Тўргон йигитлар туш-тушидин ёнишиб, бу икки кишини тирт-пирт қилдилар. Йи сулҳ ва ислоҳдин ўтти. Бу икки кишини топшуруб, урушқа гландуқ. Шаҳрнинг бир тарафини Жаҳонгир мирzonинг уҳдасиға қилилди. Мирzonинг кишиси оз эди. Бир пора ўз кишимдин ҳам миражға қўмак таъйин қилдим. Аввал анда етиб, бир ерда урушқа ини таъйин қилиб яна бир тарафқа келдим. Шаҳрнинг ўртасида гузрак ер бор эди. Анда бир пора йигитларни қўюб борилиб иди. Бу жамоатни қалин отлиқ-яёқ келиб, ул ердин кўтариб кўтага тиқибтурлар.

Ушбу ҳолатта мен етиб бордим. Етгач-ўқ от югурттум. Туруш бермай дуркураб қоча бердилар. Қўчадин кочуруб тузга чиқориб, қилич тегурур маҳалда отимнинг оёғига ўқладилар. Отим букилиб, ғийининг ўртасиға мени ерга урди. Чуст қўпуб бир ўқ оттим. Соҳибқадам Комилнинг² бир забунгина оти бор эди, тушуб манга тортти, миндим. Мунда киши таъйин қилиб яна бир қўча бошига мутаважжих бўлдум. Султон Мұхаммад Вайс отимнинг забунигини кўруб тушуб, отини манга тортти, ул отга миндим.

Ушбу фурсатта Қанбар Алибек Қосимбекнинг ўғли яралиқ Жаҳонгир мирзо қошидин келди. Айттиким, муддате бўлдиким, Жаҳонгир мирзони зўрлаб тебраттилар, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетти. Биз мутаҳайир бўлдук.

Ушбу фурсатта Сайд Қосимким, Поп қўрғонида эди, етиб келди. Ажаб бемахал келиш эди. Мундоқ маҳалда андоқ берк қўрғон

¹ Қ. б.— қўрхона.

² Қ. б.— Комил сўзи йўқ (текстда Кобулми, Комилми, Коҳилми экани аникимади).

иликта бўлса эди, тавре эди. Мен Иброҳимбекка дедимким, не қилмоқ керак. Озроқ яраси бор эди. Андинму эди, ё олдорагонидинму эди, ободон жавоб берга олмади.

Бир хаёл қылдымким, күпруқдин ўтуб, күпрукни бузуб, Андижон сари мутаважжих бўлғайбиз. Бобо Шерзод анда хейли яхши борди. Дедиким, дарвозадин-ўқ зўрлаб чиқарбиз. Бобо Шерзоднинг сўзи била дарвоза сари-ўқ мутаважжих бўлдук.¹ Хожа Мир Мирон ҳам ул ҳолда мардана сўзлар айтти. Кўча орасида келадурганда Сайид Қосим. Дўст Носир Боки Ҳез била чопқулашурлар.

Мен ва Иброҳимбек ва Мирзакули кўқалтош илгаррак эдук. Дарвозаға рӯбарӯй бўлғоч-ўқ кўрдумким, Шайх Боязид кўйлак устида фаражий кийиб, уч-тўрт отлиқ била дарвазадин кириб келадур. Шастимдағи ўқни тўлдурууб оттим. Бўйидин ёздим, хейли яхши оттим. Изтироб била дарвазадин киргач, ўнг кўл сари борур. Кўча била қоча берди. Биз ҳам анииг кейинича ўқ юрудук. Мирзакули кўқалтош бир яёққа пиёсий тегурди. Яна бир яёқ Мирзакули ўтгач, Иброҳимбекка ўқ тўлдуруди. Иброҳимбек: хе, хе, деб ўта бергач, эшиклик, тувлурлук ердин менинг қўлтуғумга ўқ отти, қалмоқи жибанинг икки қад ёфрогини кесибтур. Қоча берди. Орқасиға оттим.

Ушбу ҳолатта бир яёқ фасил устидин қочиб борадур. Бўркини фасилнинг кунгурасига кўклай оттим. Бўрки кунгурага қадоғлик ўқ қолди. Дастори илгига чуюлуб борди. Яна бир отлиқ менинг ёнимдин Шайх Боязид қочқон кўча сари қочиб борадур, қилич била чўқкусига сончтим. Оттин этилиб эдиким, кўча томиға таянди, йиқилмади, ташвиш била қочиб қутулди. Дарвозага бўлғон отлиқ-яёқни қавлаб, дарвозани олдук. Иш тадбирдин ўтуб эди. Нечукким, икки-уч минг яроқлик киши аркта, бир юз-икки юз киши тош қўргонда. Яна Жаҳонгир мирзони бир сут пишими бурунроқ қавлаб чиқарибтурлар. Кишимизнинг ярими аният била чиқибтур. Бовужуди бу ҳол бетажрибалиқтин дарвозада туруб, Жаҳонгир мирзоға киши йиборилдиким, ёвуқ бўлса келсун, яна зўрлалинг. Иш андин ўтуб эди.

Иброҳимбекнинг оти заиф эдуму ё яралықму эди, манга дедиким, отим ҳаробтур. Мұхаммад Али Мубашириңинг Сулаймон отлик навкари бор эди, ушбу ҳолатта ҳеч киши таклиф қилмай тушти. Отини Иброҳимбекка берди, хейли мардана иш қилди. Ўшул дарвозада турғонда Кичик Алиқим, Қўли Гил пийқдоридур; марданалиқ изҳори қилди.² Ул маҳалда Султон Мұхаммад Вайс навкари эди. Ўшда икки бор-ҳам яхши борди. Мирзога борғон киши келгунча дарвозада даранг қилдуқ. Борғон киши келиб дедиким, муддатидурким, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетибтур. Туардин ўтти, биз ҳам тебрадуқ. Мунча ҳамким турулди, беҳисоб эди. Йигирма-ўттузча киши бизинг била қолиб эди.

Биз тебратгач, қалин ўпчинлик киши етиб-үк келди. Биз пулы

равондин ўтуб эдукким, пули равоннинг шаҳр тарафиға ёғий кишиси етти, Қосимбекнинг ўғли Ҳамзанинг онасининг отаси Банда Алибек Иброҳимбекка кичқириб айтадурким, дойим таассуб ва лоффинг бор эрди, тур, қилич олишалинг. Иброҳимбек менинг ёнимда эди. Дедиким, кел не монедур. Бехуш киши мундок шикаст маҳалида таассуб қиласур, бемахал таассубдур. Даранг ва таваққуф чоги эмас эрди, илдам-ўқ юрудук. Ёғий кишиси бизинг сўнгимизча жиловрез кишимизни тушура келадур. Ахсийинг бир шаръисида Гунбази Чаман деган ер бор. Гунбази Чамандин ўта Иброҳимбек мени чарлайдур. Кейин боқсан Шайх Боязиднинг бир чўхраси Иброҳимбекка тегурубтур. Жиловимни ёндурудум. Хонкули Баёнкули менинг ёнимда эди. Бемахал ёнмоқдур, деди. Жиловимни олиб тебради. Сангга етгунча аксар кишимизни тушурдилар.

Санг Ахсидин икки шаръийдур. Сангдин ўтгач, кейнимизда ёгий кишиси кўрунмай, Санг суйи юқкори-ўқ юрурдуқ. Ўшбу ҳолатта секкиз киши қолиб эдук: «Дўст Носир, Қанбар Али Қосимбек, Хонкули Баёнкули, Мирзоқули кўкалтош, Шоҳим Носир, Абдулкудус Сейдий Қаро, Ҳожа Ҳусайнӣ¹ секкизинчи мен эдим. Бу сув юқкори тавр йўлгини учради. Кўлнинг ичи киши мамарридин йироқ хилват йўл, кўл юқкори-ўқ юруб, сувни ўнг кўлга қўюб, яна бир куруқ кўлга кирдуқ. Эрта намози дигар бор эдиким, кўлдин тузга чиқилди. Тузда йироқдин бир қаро кўрунди. Элни паноҳда турғузуб, ўзум яёқ бир пуштага чиқиб қаровуллуқ қиласадур эдимким, қалин отлиқ орқамиздин бир пуштанинг устига қотроб чиқтилар, кўп ва озини, тахқиқ қиласунча бўлмади, отланиб юрой бердик.

Қовғунчи йигирма-йигирма беш киши экандур, биз секкиз киши эдук, нечукким, мазкур бўлди. Агар ул ваҳлада мунча киши жанни таҳқиқ билсак эди, яхши урушур эдук. Хаёлга кечтиким, қовғунча буларнинг кейинида пайваст бўлгусидур, бу жиҳатдин юрий бердик. Кочтон ёгий кўп бўлса ҳам оз қовғунчи била чехра бўла олмас. Нечукким, дебтурлар: «Сафи мағлубро ҳёе басандаст.²

Хонкули дедиким, мундоқ била бўлмас, борчамизни олур. Икки яхши отни бу орадин олиб, сиз ва Мирзоқули кўкалтош от қўшлаб, илдам юрунг, шояд чика олгайсиз. Ёмон айтмайдур эди. Чун уруш ишни бўлмади, бу бўлса имкони халослик бор эрди. Филҳол бирорни ётгий орасида тушуруб қўймоклиқ хуш ёқмади. Охир худ бирор-бирор тамом қолдилар.

Бу минган отим бир нима сустроқ эди, Хонкули тушуб отини берди, от устидин-ўқ сараб миндим. Хонкули менинг отимга минди. Унбу ҳолатта Шохим Носир била Абдулқудус Сейдий Карониким, кейин қолиб эдилар, тушурдилар. Хонкули ҳам қолди, маҳалли химоят ва мадад эмас эди. Отнинг ўзига-ўқ елдуруб бориладур

¹ К. б.— бу иборалар йўқ.

² К. б.—Кичик Али ва Вайсбек хўб мардана ишлар қилдилар.

¹ К. б.—Хожа Хусайній, Л. б.—Хожа Хасій.

² «Енгилган сафга бир «хой» кифоядир». К. б.— ўзбекча: «Мағлуб ҳаріфқа «үй бағсур»,— дейилган.

эди, оти бормағон қоладур эди. Дұст бекнинг оти ҳам бўлдурди, қолди. Бу мингап отим ҳам сустлиқ қила бошлади. Қанбар Али тушуб отини берди, миндим. Қанбар Али ҳам отимға минди ва қолди. Хожа Ҳусайнин оқсок кипши эди, пушталар сари ўзини тортти, мен қолдим ва Мирзоқули кўкалтош отнинг қўшгойе олурға мақдурни қолмайдур эди. Қатраб-ўқ борадур эрдук. Мирзоқулининг оти ҳам сустлиқ қила бошлади. Мен дедимким, сени ташлаб қаён борай, юр, ўлук-тирик била-ўқ бўлали. Неча навбат Мирзоқулига боқа юрудум. Охир Мирзо қули дедиким, менинг отим бўлдурубтур, бора олмассиз, манга боқа олдурманг, юрунг, шояд чиқа олғайсиз. Манга гарип ҳолати бўлди. Мирзоқули ҳам қолди. Мен ёлғуз қолдим. Ёгийдин икки кипши пайдо бўлди: бирининг оти Бобо Сайромий, яна бири Банда Али. Манга ёвуқроқ келдилар. Отим бўлдуруб эди ва тоғ ҳам бир курухга ёвуқ бор эди, бир сант тўда учради. Бир хаёл қилдимким, от ҳорибтур, ва тоғ ҳам йирокроқ, қаён борай. Соғдоғимда ҳам йигирмача ўқ бор эди, тушай, бу санг тўдада ўқум борича отқулашай, яна хотирға еттиким, шояд тоғқа етиша олғаймен. Тоғқа етгандин сўнгра бир пора ўқни белимга соңчиб, тоғқа ёрмошой, зарби пойимға хейли эътимодим бор эди. Бу хаёл била юрой бердим. Отимнинг илдам қотрор мажоли қолмайдур эди. Булар ҳам ўқ етар ерга еттилар. Мен ҳам ўқумни аяб отмадим. Булар ҳам эҳтиroz қилиб ёвуқроқ келмадилар. Ўшул дастур била ирашиб келадурлар эди. Офтоб ўлтура тоғқа ёвуқ еттим.

Бардаст айттилар: «Мундок этиб қаён борасиз? Жаҳонгир мири зони ту tub келтурдилар. Носир мирзо худ аларнинг илтида эди».

Манга бу сўзларидин хейли дағдаға бўлди. Бу жиҳатдинким, борчамиз анинг илигига бўлсақ, хатар эҳтимоли қўптур. Жавоб бермадим, тоғ сари юрудум. Яна хейли йўл борилиб эдиким, яна сўз айта кириштилар. Бу навбат аввалғидин мулоҳимроқ ҳикоят қилдилар. Оттин тушуб сўз айта кириштилар. Буларнинг сўзига қулёқ солмай юрой бердим. Дара юқкори ўқ борадурмен. Намози хуфтанғача бордим. Охир бир уйча тошқа еттим, тошдин эврулдим. Секиртмалар бўлди, от бора олмади.

Алар ҳам туштилар, хурмат ва таъзим била ҳануз мулоҳимроқ айта кириштилар. Дедиларким:— Мундок этиб қаронғу кеча йўл ўқ, қаёна борасиз? Онлар ичадурларким, сизни Султон Аҳмад-бек подшоҳ кўтарур.

Мен дедимким:— Менинг кўнглум тўхтамайдур, анда бормоқ худ мумкин эмас. Агар сизларнинг хизмат қилур хаёлингиз бордур, худ мундок хизмат қопуси йилларда топилмас. Мени бир йўлға бошлангим, хонлар қошига борай. Сизларга кўнгулларинингиз тилагандин ортуқроқ риоят ва шафқат қиласай. Йўқ, агар муни қилмасангиз келган йўлунгиз била ёнинг. Менинг оллим — отигим. Бу ҳам бир яхши хизматдур.

Дедиларким:— Кошки келмасак эди, чун келдук, сизни мундок солиб, не тавр ёнолинг. Чун бормайсиз, ҳар қаён борсангиз, хизматта бўлгумиздур.

¹ Л. б.—Хожа Ҳасий барлик кипши эди.

Мен дедим:— Бас, сидқи қавлунгизга аҳд қилинг.

Мусҳафдин мугаллаз онтлар ичтилар. Манга филҳол итмийоне ўлди.

Дедимким:— Уибу даранинг яқинида кенг қўл йўлини нишон ёриб эдилар, ўшул йўлға бошланг. Агарчи аҳд қилдилар, vale итмийони тамом бўлмайдур эди, аларни илгари юрутуб, кейинларича орудум.

Бир-икки курух йўл борилиб эди, бир сой суйига еттук. Дедимким:— Кенг қўл йўли ушбу бўлмағай. Булар истибъод қилдилар. Дедиларким:— Ул йўл хейли илгаридур. Кенг қўл йўли худ ушул экандур. Булар гадр мақомида бўлуб, ёшурубтурлар. Ярим кечагача бориб, яна бир ёувфа еттук. Булар бу замон айттиларким, гофиљ бўлубтурбиз. Кенг қўл йўли кейин қолмиш.

Дедиким:— Бас на қилмоқ керак?

Дедиларким:— Оллимизда Ғаво йўли яқиндор. Ул йўл била Фаркатқа ошарлар. Ул йўлга бошладилар.

Кечанинг уч посигача йўл келдук. Карнон сойиғаким Ғаводин чиқиб келур, еттук. Бобо Сайромий дедиким:— Сиз мунда турунг, мен бориб, Ғаво йўлини эҳтиёт қилиб келай. Муддатидин сўнгра келди.

Дедиким:— Бўрка бошлиқ бир неча кипши йўлға келибтур. Мундин ўтуб бўлмас.

Бу сўзни эшитиб, мутахаййир бўлдум. Вилоят ораси, тонг ёвуқ ва мақсад йирок.

Мен дедимким:— Бир ерга бошлангим, кундуз анда буқуб, кечак бўлғоч от-мот илниклаб, Ҳўжанд суйини кечиб, ул юз била Ҳўжанд сари боролинг.

Дедиларким:— Мунда бир пушта бордур, анда буқса бўлур.

Карнон доругаси Банда Али эди. Дедиким: Отимизга ва ўзумизга бўғуздин гузар йўқтур. Мен Карнонга борай, ҳар нима муяс-сар бўлса келтурай.

Ул ердин ёниб Карнонга юзландук. Карноннинг бир куруҳида турдук. Банда Али борди, муддати мадид қолди. Субҳ узлаб келадур, бу ҳеч келмайдур. Хейли изтироб бўлди. Тонг отиб эдиким, Банда Али қотроб келди. От бўғузи келтурмади. Уч нон келтурди. Ҳар биримиз бир ионни қўюнға солиб, изтироб била ёниб, юқор пуштанинг устига чиқиб бир қўлда² отларни боғлаб, ҳар қайсимиз ҳар тарафга бир баландийга чиқиб, қаровуллуқ қилиб ўлтурдик.

Тушга ёвшуб эдиким, Аҳмад қушчи³ тўрт отлиқ била Ғаводин Аҳси сарига борудур. Бир хаёл қилдимким, Аҳмад қушчини чорлаб, вайда ва истимолат бериб, отларни олалингким, отларимиз бир кечак-кундуз ҳарбу зарбда эди, бўғуз ҳам топмайдур эди, ҳароб бўлуб эди. Яна кўнгул тўхтамай буларға иона олмадук.

¹ К. б.—Кирмон қуввати

² К. б.—сув козғон жарларда.

³ К. б.—қавччи.

Коғимдағилар била сўзни мунга қўйдукким, булар бу ахшом Каронда бўлгуларициур. Кечакирик била кириб, отларни чикоралингким, ўзимизни бир ерга еткура олғайбиз.

Кун туш бор эдиким, кўз стар ерда бир устида бир нима илтираб кўрунадур. Ҳеч билмадукким, не нимадур? Бу худ Мухаммад Боқирбек экандур. Аҳсида бизнинг била эди. Аҳсидин чикконда ҳарким бир тараф тушуб эди. Мухаммад Боқирбек бу сори тушуб, ёшунуб юрӯйдур экандур.

Банда Али била Бобо Сайромий айттиларким:— Отлар иккунидурким, бўғуз топмади, жулга тушуб, отларни ўтга қўёлинг.

Ул ердин отланиб жулгага тушуб, отларни ўтга қўйдук. Намози дигар эдиким, бир отлик киши биз буққон пуштаға чиқиб борадур, тонидим: Фавонинг улуғи — Қодирберди. Буларға дедим:— Қодирбердин чорланг. Чорладилар. Келди. Кўруб, сўруб, иноят, шафқат сўзлар айтиб, ваъдалар қилиб, истимолатлар бериб йибордимким, аргамчи ва ўрғоқ ва болту ва сув кечмак асбоби ва от бўғузи ва егулик ва агар мусассар бўлса от ҳам келтургай. Намози хуфтантга миод қилдукким, ушбу ерда ўқ келгай.

Кеч намози шом эдиким, бир отлик Карон тарафидин Favо сари ўтуб борадур. Кимсан?— деб сўрдук. Жавоб берди. Бу худ Мухаммад Боқирбек экандур. Боё кун тушта қўрган ердин яна бир ерга ёшунгали борадур экандир. Андоқ учини тағиyr бердиким, бовужудиким, йиллар менинг била эди, асло тоний олмадим. Агар ани тониб, ўзимизга қўшсак хўб эди. Мунинг ўтганидин хейли дағдаға бўлди.

Қодирберди Favоийға қилғон миодқа тура олмадук. Банда Али дедиким:— Кароннинг маҳаллотида хилват боғчалар борким, анда ҳеч киши гумон элтмас, анда бориб, Қодирбердига киши йиборалинг, анда келеун. Бу хаёл била отланиб, Кароннинг маҳаллотига келдим, қиш эди, хейли совуқ эди. Бир эски кавал пўстин тониб келтурди, кийдим. Бир аёғ юмдан оши келтурди, ичтим. Ажаб ҳузур қилдим. Банда Алига дедимким:— Қодирбердига киши йибордигимми?

Дедиким: «Йибордим». Бу бесаодат рустоий мардаклар худ бу кишини иттифоқ била Ахсиға, Танбал қошиға йибормишлар. Бир том уйга кириб, ўт ёқиб, бир замон кўзум уйқуға борди. Бу мардаклар пуркорлиқ қилиб, яна мунга айтадурким:— Қодирбердидин хабар олмагунча худ бу ердин тебраб бўлмас, бу ер маҳаллотни орасидур, ёқада холи боғлар бор, онда борсак, ҳеч ким гумон элтмас.

Ярим кечада отланиб ёқа боғка бордим. Бобо Сайромий том устидин ул сари, бу сари қаролайдур эди. Кун тушга ёвуқ томдин тушуб, менинг қошимга келиб айтадурким: Юсуф доруга келадур.

Мунга ғарип дағдаға бўлди. Дедимким:— Англағилким, мени билиб қеламудур.

Чиқиб сўзлашиб келди. Дедиким, Юсуф доруга айтадур:— Аҳси дарвозасида бир яёқ учради, дедиким, подшоҳ Каронда фалон ердадур. Мен кишига билдурмай, бу яёқни Вали хизоначи

билаким, урушта манга тушуб эди, бир ерда сахлаб, ўзум сизга чопа келдим. Бекларнинг бу иштин хабари йўқтур.

Дедимким:— Сенинг хотирингға не етадур?

Айттиким:— Борча навкарларингиздур, не чоралари бор, бормоқ керак. Сизни подшоҳ кўтарадурлар.

Дедимким:— Мунча гавғо ва уруш бўлуб, не эътимод била борай. Ушбу муколамада эдукким. Юсуф икки тизи била олимда букулуб айттики:— Не яшурай. Султон Аҳмадбекнинг хабари йўқтур. Шайх Боязидбек сизнинг хабарингизни топиб мени йиборди.

Муни дегач, манга ғарип ҳолате бўлди. Оламда жон вахмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш. Мен дедимким:— Ростлигини айт! Агар иш ўзгачарак бўлғудектур, худ вузу қиласай. Юсуф онтлар ичти, ваде анинг онтиға ким инонадур. Ўзумда бетоқатлиге фаҳим қилдим. Қўптум, боғ гўшасига бордим. Ўзум била андиша қиласай. Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса охир ўлмак керак.

Агар сад сол мони вар яке рўз,
Бибояд рафт азин коҳи дилафрўз.¹

Ўзумни ўлумга қарор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб кела-дур эди, вузу қиласай, икки ракъат намоз ўқудум, бошимни муно-жотқа қўюб, тилак тиладур эдимким кўзум уйқуға борибтур. Қўрадурменким, Ҳожа Яъқуб Ҳожа Яҳёнинг ўғли ҳазрати Ҳожа Ұбайдуллонинг набиралари рўбарўйимга аблак от миниб кўп жамоати аблаксувор билан келдилар. Дедиларким:— Фам емангиз. Ҳожа Ахрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларға истионат тегуруб, подшоҳлиқ маснадига ўлтурғузуббиз. Ҳар ерда мушкил иш тушса, бизни назарига келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Боши қўтаринг, уйғонинг.

Ўшал ҳолда хушҳол бўлуб уйғондимким, Юсуф доруга ва ҳамроҳлари бир-бирига маслаҳат қиладурларким, баҳона қилиб ҳаял қиладур, тутуб боғламоқ керак.

Бу сўзни мен эшишиб дедимким:— Сизлар бу йўсунлук сўзлариз, аммо кўрайинким, қайсингиз менинг қошимға кела олурсиз?

Ушбу сўзнинг устида эдиким, боғнинг деворидин ташқари қалин отлиқнинг келур овози келди. Юсуф доруга дедиким:— Биз агар сизни олиб Танбал қошиға борсак эди, бизинг ишимиш илгари борур эди. Ҳоло яна кўп киши йиборибтур, сизни тутғали.

Ул яқин қилдиким, бу овоз Танбалнинг йиборган кишиларининг отини товуши бўлгай. Бу сўзни эшигтгач, мунга изтироб қўпрга бўлуб, қилур ишимиш билмадим.

Ўшал ҳинда бу отликлар боғнинг эшигини топарға фурсат

¹ Агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгил очувчи бу қасрдан кетиш керак бўлур.

қилмай, деворниким, эски бўлғон еридин раҳна қилиб кирдилар. Кўрсамким, Кутлук Муҳаммад барлос ва Бобои Парғарийким, менинг жон тортқон навқарларим ўн-ён беш, йигирма киши бўлгай, етиб келдилар. Булар ёвук келиб, оттин ўзларини ташлаб, йироғдин юкунуб, таъзим қилиб, менинг оёғимга йиқилдилар. Ўшал ҳолда манга андоқ холат бўлдиким, гўё манга янги боштин худой жон берди. Мен дедимким:— Ул Юсуф доругани ва бу турғон муздур мардакларни тутуб боғланг. Ўшал мардаклар қоча бериб эдиким, бир ерда бировни тутуб боғлаб келтурдилар.

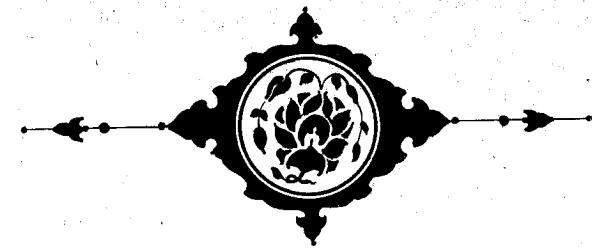
Мен дедимким:— сизлар қайдин келасиз, нечук хабар топдингиз?

Кутлук Муҳаммад барлос дедиким:— Ахсидин қочиб чиқсанда сиздин айрила тушганда Андижон келдимким, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдумким, Ҳожа Убайдулло дедиларким, Бобур подшоҳ Карнон деган кеңтгадур, бориб ани олиб келингким, подшоҳлик маснади анга тааллуқ бўлубтур. Мен бу тушни қўруб, хушҳол бўлуб, улуғ хон, кичик хонга арз қилдим, хонларға дедимким:— Менинг беш-олти ини-ўғлум бор, яна бир неча йигит қўшунгиз. Карнон тарафидин бориб хабар олайин. Хонлар дедиларким:— Бизнинг хотиrimизга ҳам етадурким, ўшал йўлға борғон бўлғой.

Ўн киши тайин қилдилар, дедиларким:— Ўшал сари бориб, ҳуб таҳқиқ қилиб, хабар олинг, бориким, зоҳирон хабар топқайсиз. Ўшул сўзда эдукким. Бобои Парғарий дедиким, мен ҳам бориб истармен. Ул ҳам икки йигит иниси билан иттифоқ қилиб отландук. Букун уч кундурким йўл келабиз. Алҳамдуиллоҳ сизни топтук, дедилар. Айттиларким:— Юрунг, отланинг, бу боғланғанларни ҳам олиб боралинг; мунда турмок яхши эмастур. Танбал сизни мунда келган хабарингизни топибтур. Ҳар тавр қилиб бориб, хонларға қўшулалинг.

Ўшал замон отланиб, Андижон тарафиға юрой бердук. Икки кун бўлуб эдиким, ҳеч таом емайдур эдим. Намози пешин бўлуб эдиким, бир қўйни топиб келиб, бир ерда тушуб, ўлтуруб, кабоб қилдилар. Ўшал кабобдин туйғунча ёдим. Андин сўнгра отланиб беш кунлук йўлни икки кечага ва кундуз илғор қилиб келиб, Андижонға кириб, улуғ хон додам ва кичик хон додамни қўрунуш қилдим ва ўткан кунларни тамом баён қилдим. Хонлар билан тўрт ой бирга бўлindi.

Ҳар ерда борғон-кўрган навқарларим йиғилдилар. Уч юздин қўпрак киши бор эди. Хотиrimга келдиким, токай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлуб турмок керак, бир тарафга талаб қилойин деб.

ВАҚОЕИ САНАИ ТИСЬА ВА ТИСЬА МИА¹

Муҳаррам ойида Фарғона вилоятидин Хуросон азимати била Илок яйлогигаким, Ҳисор вилоятининг яйлоқлардиндур, келиб туштум. Ушбу юртта йигирма уч ёшининг ибтиносида юзумга устара қўйдум. Улуғ-кичик мени умидворлик била ирашиб юрой-нургандар икки юздин қўпрак, уч юздин озорқ бўлгай эди. Аксар яёқ ва иликларида таёқ ва оёқларида чопон ёрди. Усрат бу мартабада эдиким, бизнинг орада икки чодир эди. Менинг чодирим волидамга тикилур эди. Манга ҳар юртта олачўқ ясар эдилар, олачўқда ўлтуур эдим.

Агарчи Хуросон азимати қилилиб эди, vale ушбу ҳол била бу вилояттин ва Ҳисравшоҳнинг навқарларидин умидворлик бор эди. Ҳар неча кунда бир киши келиб, вилояттин ва эл ва улусдин сўзлар тақрир қилур эдиким, мужиби умидворлик бўлур эди. Бу фурсатта Мулло Бобои Пашогарийниким, Ҳисравшоҳқа элчиликка йиборилиб эди, келди. Ҳисравшоҳдин қўнгулга ёққудек сўз келтурмади, vale эл ва улусдин сўзлар келтурди.

Илоктин уч-тўрт кўч била Ҳисор навоҳисига Ҳожа Имод деган ерга келиб тушулди. Бу юртта Муҳиб Али қўрчи Ҳисравшоҳдин элчиликка келди. Ҳисравшоҳким, карам ва саҳоват била машҳур эди, икки навбат муруримиз анинг валоятидин воқе бўлди, адно кишиларга қылғон инсониятни бизга қилмади. Чун эл ва вилояттин умидворлик бор эди, бирор манзилда даранг бўлур эди. Ширим тағойиким, ул фурсатта андин улуғроқ кишимиз йўқ эди, Хуросон борурға тоб келтурмай, ёнар хаёли бор эди. Сарипулдин шикаст топиб келганда дағи кўч-уруғини йибориб, ўзи жарида қалъадорликда туруб эди, номардроқ киши эди. Неча навбат мундоқ ҳаракатлар қилур эди.

Қабодёйга етганда Ҳисравшоҳнинг иниси Боки Чагониёнийким, Чагониён ва Шахрисафо ва Тирмиз анда эди, Ҳатиб Қаршиини йибориб давлатхоҳлиқ изҳори қилиб, бизга қўшулмоқ бўл-

¹ Тўккиз юз тўққизинчи (1503—1504) йил воқеалари. (Сарлавҳа К. б. дан олиниди, Л. б. да сарлавҳанинг ўрни очиқ колган. Таржималарда «Тўккиз юз...» дейилгач).

ди. Аму сүйини Уё¹ гузаридин ўтганда келиб мулозамат қилди. Боқининг истидосидин Тирмиз тўғрисига келиб кўчларини Амудин бебоқи кечуруб, ўзумизга қўшуб, Коҳмард ва Бомиён саригаким, ул фурсатта бу ерлар ўғли Аҳмад Қосимғаким, Хисравшохнинг ҳоҳарзодасидур, тааллуқ эди, мутаважжих бўлдуқким, Коҳмардинг Ажар отлиқ дара қўргонида уй-элни беркитиб, яна бир маслаҳат рўй берса, анга кўра амал қилғайбиз.

Айбакка етганда, Ёр Али Билолким, бурунроқ менинг қошимда² эди, яхши қиличлар чопиб эди, бу фатаратларда мендин айрилиб эди. Хисравшоҳ қошида бўлур эди, бир неча йигитлар била қочиб келди. Хисравшохнинг мўгулларидин давлатҳоҳона сўзлар арз қилди.

Дараи Зинданга етганда Қанбар Алибекким, Қанбар Али саллоҳ ҳам дерлар, қочиб келди. Уч-тўрт кўч била Коҳмард келиб Ажар қўргонида уй элни қўйдук.

Ажарда эканда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзода бегимдин бўлган қизиниким, бурун Жаҳонгир мирзога мирзолар тиригидага кўлуб эдилар. Жаҳонгир мирзога никоҳ бўлди. Ушбу асномда Боқибек манга каррот ва маррот айтур эдиким: «Бир вилоятка икки подшоҳ ва бир черикка икки мирисилоҳ мужиби тафриқа ва вайронлиқ ва сабаби фитна ва паришонлиқдур. Нечуқким, дебтурлар:

Даҳ дарвеш дар гилиме бихусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд,
Ним ноне гар хўрад марди худой,
Базли дарвешон кунаҷ ними дигар,
Мулки иқлиме бигарад подшоҳ
Ҳамчунон дар банди иқлими дигар²

Умид андоқтурким, ушбу кун тонгла Хисравшохнинг жамъи навкар ва савдари келиб, подшоҳ қуллуғини қабул қилғайлар. Анда бисёр муфаттин эллар бор, мисли Айюббекнинг ўлонлари ва яна ҳам бაъзилар борким, бизнинг мирзоларнинг орасида ҳамиша ёмонлиқ ва фитнаға боис ва мухаррик эдилар. Ҳоло ушбу фурсатта Жаҳонгир мирзоҳ Хуросон сари хайр ва хўбулук била рухсат берилсанким, тонглалиқта мужиби надомат ва пушаймонлик бўлмағай».

Чун менинг шаънимда бу эмас эдиким, оға-ини ва уруқ-каёштин ҳар неча изойлиқ³ воқе бўлса, мендин мутанаффир бўлғайлар. Агарчи Жаҳонгир мирзо била бизнинг орамизда бурун мулк ва навкар жиҳатидин кудуратлар ва ниқорлар хейли бўлуб эди, vale бу навбат ул вилояттин менинг била ҳамроҳ

¹ Л. б.—Уён.

² Ҳи дарвеш бир гиламда ётади, аммо икки подшоҳ бир икlimга сизмайди. Марди худо бир ионнинг ярмини еса, қолган ярмини дарвешларга беради: подшоҳ, эса бир икlim мулкини олса, яна бошқа икlimни ҳам олиш фикрига тушади.

³ Л. б.—бадолик, (بی ادالیق)

бўлуб келиб эди. Туқонлиқ ва хизматгорлик мақомида эди. Бу замон ҳам андин ҳеч нима зоҳир бўлмайдур эдиким, сабаби ку-дурат бўлғай. Ҳар неча тақрор била арз қилди, мен қабул қилмадим. Охир Боқибек айтқондек, ўшул муфаттинларким, Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб бўлғай, менинг қошимдин Жаҳонгир миризога қочиб бориб, шар ва фитна мақомида бўлуб, Жаҳонгир миризони мендин айриб, Хуросон элттилар.

Ушбу фурсатлар Султон Ҳусайн мирзодин Бадиuzzамон миризога ва манга ва Хисравшоҳга ва Зунунга бир мазмун била узун-узоқ нишонлар келди, ул нишонлар, бу тарихқача мендадур. Мазмуни бу эдиким: «Султон Аҳмад миризо ва Султон Маҳмуд миризо ва Удуғек миризо ул оға-инилар иттифоқ қилиб юруганда мен Мурғоб ёқасини беркиттим. Мирзолар ёвук етиб ҳеч иш қила олмай ёндилар. Ҳоло ҳам агар ўзбак мутаважжиқ бўлса, мен Мурғоб ёқасини беркитай. Бадиuzzамон миризо Балх ва Шабурғон ва Андхуд қўрғонлариға мазбур, кишиларини қўюб, ўзи Гурзвон ва Дараи Зангда ул кўхистонни беркитсун».

Менинг бу навохига келган хабарим бориб эди. Манга ҳам етиб эдиким: «Сем Коҳмард ва Ажарда ул кўхояни беркитиб, Хисравшоҳ Ҳисор ва Қундуз қўрғонларида эътимодий кишиларини қўюб, ўзи ва ииниси Вали Бадахшон ва Ҳатлон тоғларини беркитсунлар. Ўзбак иш қила олмай ёнгусидур».

Султон Ҳусайн мирzonинг бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунким, Темурбекнинг юртида бу тарихда андин улукроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йўқ эди. Андоқ кўз тутулур эдиким, паёпай элчилар ва талочилар жалд ва қадоға била келиб, мундоқ ҳукмлар келтургай эдиким: «Тирмиз ва Килиф ва Карки гузарларида кема мунча ясанг, кўпрук асбоби бу миқдор тайёр қилинг, юқкори Тўққиз ўлум гузарларни яхши эҳтиёт қилинг», то бу неча йил ўзбак тафриқасидин дилшикаста бўлған элларнинг кўнгли қавий бўлуб, умидвор бўлғайлар эди.

Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўринига ўлтурғон улув подшоҳ ғанимнинг устига юрумакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улуска не умидворлиқ қолғай? Бизнинг била келган неким бўлған оч уруқ, уй-элни ва Боқи Чоғониёнийни ва ўғли Мухаммад Қосимнинг бўлғон сипоҳиларининг ва аймокларининг кўч ва молларини тамом Ажарда қўюб, черикни олиб чиқтук. Хисравшохнинг мўгулларидин мутавотир киши кела бошлидиким:— Толикондин подшоҳнинг давлатҳоҳлиғини тилаб, бўлган мўғул улуси кўчуб Ишқамиш ва Фулул сари торттук. Подшоҳ жаҳд килиб ботроқ ета келсунларким, Хисравшохнинг аксар кишиси бузулуб, подшоҳ қўллуғига келгусидир.

Бу маҳалда Шайбоқхоннинг Андижонни олиб, Ҳисор ва Қундуз устига черик отланғон хабарин келди. Бу хабарин эшитиб, Хисравшоҳ Қундузда тўхтай олмай, бўлган кишисини кўчуруб, Кобул азимати қилди. Хисравшоҳ Қундуздин кўчуб чиққоч-ўқ Қундузни Мулло Мухаммад Туркистоний отлиқ Ўбдан эътимодлик бойири кишиси Шайбоқхон учун беркитти.

Биз Самту¹ йўли била Қизил сув сари инган маҳалда учтўрт минг уйлукким, Ҳисравшоҳга тааллук ва Ҳисор, Қундузда бўлур мўғул улуси кўчлари била келиб қўшулдилар.

Қанбар Али мўғулким, зикри мукаррар келибтур, паришонгўй киши эди, анинг автори Боқибекка ёқмади. Боқибекнинг хотири жиҳатидин рухсат берилди. Ўғли Абдушукур андин бери Жаҳонгир мирзо мулозаматида бўлди.

Ҳисравшоҳ мўғул улусининг бизга қўшулғонини эшитиб, хейли бепой бўлуб, чорасини топмай, куёви Яъқуб Айобни элчиликка йибориб, қуллук ва давлатҳоҳлиқ изхор қилиб, истидъо қилиб-турким, агар аҳд қиласалар, қулуққа келгумдур. Чун Боки Чагониёни ихтиёр эди, ҳар нечаким, ўзини давлатҳоҳ тутар эди, оғасининг тарафини ҳам қўймас эрди. Ул барин бўлди. Бу йўсунлук аҳд бўлдиким, анинг жони амонда бўлгай. Молига ҳам не миқдорким, ўзи ихтиёр қиласа, музояқа бўлмағай.

Яъқубга ижозат бергандин сўнг Қизил сув куйи кўчуб, Андароб суйининг қотилишига ёвук тушулди. Тонгласи рабиулаввал ойининг авоситида жарида Андароб суйини ўтуб, Души навоҳисида бир улуғ чинор тубида ўлтурдум. Ул тарафдин Ҳисравшоҳ ҳашамат ва тажаммули била қалин киши била келди. Қоида ва дастур била йироқтин тушиб келди. Кўрушурда уч қатла юкунуб, ёнғонда ҳам уч қатла, сўргонда ва тортуқ тортқонда бирор юкунди. Жаҳонгир мирзоға ва хон мирзоға даги ушбу дастур била юкунди. Қари танбал мардак неча йиллар ўз муродича юруб, салтанаттин тек бир хутба ўз отига ўқумайдур эди. Йигирма беш, йигирма олти қатла паёп-пай якунди ва борди ва келди. Толиқиб тамом йиқила ёзи. Неча йил қилғон беклиги ва салтанати тамом бурундин чиқти. Кўрушуб тортиқ тортгандин сўнгра буюрдумким, ўлтурди. Бир гари, икки гари ўлтуруб, ул тарафдин-бу тарафдин сўз ва ҳикоят айтилди. Бовужуди номардлик ва намакҳаромлик ковок ва бемазагўй ҳам бор экандур.

Мундок маҳалдаким, эътибор ва эътимод навкарлари қўзининг олида хайл-хайл келиб манга навкар бўладурлар, ўзининг иши бу ерга етибдурким, подшоҳлик қилиб юрудурган мардак мундок ҳор ва зор ва ҳоҳи но ҳоҳи келиб не таврлар била кўрушти.

Икки гариф ҳарфе андин содир бўлди. Бири буқим, навкарлари айрилғон жиҳатдин анга қўнгул бериладур эди. Муқобалада мундок дедиким, навкарлар тўрт қатла ушмундок мендин айрилиб-тур, яна келибтур. Яна бир буқим, иниси Валини сўрдумким, ул қачон келгусидур? Аму дарёсидин қайси гузар била ўтгусидур? Дедиким, агар гузар топилса, худ бот келгусидур, vale гузарлар сув улғайгач тағайюр тонар. Ул масал борким, «Он гузарро об бурд.»² Анинг давлатининг ва навкарининг интиқолида бу ҳарфни анинг тилига тенгри солди. Бир-икки гаридин сўнг мен отланиб ўрдуға келдим: ул даги тушган ерига

йорди. Ушбу кундин улуғ-кичик, яхши-ямон ва бек ва бек навқарлари хайл-хайл кўч ва моллари била андин айрилиб, бизга кела бошгидилар. Тонгласи намози пешин, намози дигаргача ҳеч киши ининг қопида қолмади...

Ажаб қодиредур, бир кишиким, йигирма-ўттuz минг навкарнинг ёгаси эди, Қаҳлуғдингим³ Дарбанди. Оҳанин ҳам дерлар, Ҳиндукуш тоғигача Султон Махмуд мирзоға тааллук вилоёт гамом анинг таҳти тасарруфида эрди. Ҳукумат бил-истиклол ҳилур эди.⁴ Бир муҳассили Ҳасан барлос отлиқ қари мардак Илоктин Ўёжғача дуруштлуклар била муҳассиллиқ қилиб, бизни қўчуруб тушураг эди. Ҳисравшоҳни бир ярим кунда уруш ўйқ, галош ўйқ бизнингдек қаллош ва муғлук икки юз-икки юз эллик кишининг қошида андоқ хору зор ва забун ва ожиз қилдиким, не навқарига ихтиёри қолди, не молига, не жонига.

Ҳисравшоҳни қўруб ёнғон аҳшоми Мирзо хон менинг қошимға келиб, оғаларининг қонини даъво қилди. Бизнинг орада баъзилар ҳам барин эдилар. Фильтоке шаръ ва урғ била ҳам муносиб андоқ эдиким, мундок кишилар сазосига етгай.

Чун аҳд бўлуб эди, Ҳисравшоҳни иродга қилиб, фармон бўлдиким, элта олғонча нимасини элтгай. Учтўрт қатор ҳачир ва тевада бўлғон жавоҳир ва олтун ва қумуш ва нағис нишмарини юклаб элтти. Ширим тағойини қўшуб узаттукким, Ҳисравшоҳни Гури ва Даҳона йўли била Хурсон сари йибориб, ўзи Коҳмард бориб кўчни сўнгимизча Кобул келтургай.

Ул юрттин, Кобул азимати била кўчуб, Ҳожа Зайд келиб туштук, ушбу куни ўзбакнинг чопқунчисини Ҳамза бий мангит бошлаб келиб, Души навоҳисини чопти. Сайд Қосим эшик оғани ва Аҳмад Қосим кўхбурни баъзи йигитлар била йиборилди. Бориб чопқунчини яхши босиб, бир неча бош кесиб келтурдилар. Унибу юртта Ҳисравшоҳнинг жебаҳонасидағи жебаларни улашилди. Етти-секкиз юзча жавашан ва кўҳа бўлгай эди. Ҳисравшоҳдин қолғон нималардин бир бу эди. Яна чинийлари даги хейли тушти. Ўзга кўзга кўрунгудек нима ўйқ эди.

Ҳожа Зайдтин тўрт-беш кўч била Ғурбанд келдук. Уштур шаҳрға тушганда хабар топтукким. Шерак аргунким, Муқим аргуннинг ихтиёр беги эди, биздин бехабар чериклаб келиб, Борон⁵ ёқасида ўлтурубтурким. Панжхир⁶ йўли била ўтган кишини Абдураззоқ мирзоғаким, ул маҳалда Кобулдин қочиб бориб, таркалоний афғон орасида Ламғон навоҳисида эди, борголи кўймағай. Бу хабар топғач, икки намоз орасида андин кўчуб, кечча тун қотиб субҳ vakтида Ҳубён⁷ кўтали била оштук.

¹ Қ. б.— Қағлуғдинким.

² Қ. б.— бу ибора ўйқ.

³ Қ. б.— Оби Боро.

⁴ Қ. б.— Паншер.

⁵ Қ. б.— Хушён.

¹ «Шамту»— деб ҳам ўқилган.

² «Ул кечувларни сув олиб кетди».

Суҳайлни ҳаргиз кўрган эмас эдим. Кўталга чиқғоч-ўқ жануб тарафи паст ёруғ юлдуз кўрунди, дедимким, Суҳайл бўлмағай, Дедиларким, Суҳайлдур. Боки Чаганиёний бу байтни ўқудиким:

Ту Суҳайли то кужо тобию кужо толе шави,
Чашми ту бар ҳар ки меафтад нишони давлат аст.¹

Офтоб бир наиза бўйи чиқиб эдиким. Санжид дара оёғида келиб тушулди. Бизнинг илгари борғон қоровул йигитлари ва баъзи йигитлар Қорабоғнинг оёғи Эгриёр навоҳисида Шеракка етган била-ўқ илик қўшарлар, оз-оғлоқ уруш қондек қилур. Бот-ўқ илғор била тебрарлар. Шеракни ва яна етмиши-сексон-юз ўбдан йигитларни тушуруб келтурдилар. Шерак²нинг қонини бағишилаб мулозим қилилди.

Хисравшоҳким, Қундуздин эл-кунига бокмай, Қобул азимати била чиқар, анга тааллук эл ва улус беш-олти бўлак бўлурлар. Бадаҳшондагилар бир бўлак: Сейдим Али дарбонким, Русто³ ҳазорасида эди, Панжхир била ошиб ушбу юртга бизга мулозамат қилди: яна бир бўлак: Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб эди, алар даги бу юртга мулозаматқа келдилар. Яна бир бўлак: Баҳлул Айюб иниси Вали Хатлондин: яна бир бўлак: Йилончиқ ва Накдарий ва Қоқшол ва Қундуз вилоятида ўлтурушлук аймоқлар: бу ҳар икки бўлак Андароб ва Сароб келиб, Панжхир ошар хаёлда эдилар.

Аймоқлар илгарроқ Саробта эдиларким, кейиндин Вали келди. Аймоқ йўлини тўсуб, урушуб бостилар. Ўзи қочиб ўзбакка кетди. Шайбоқхон Самарқанднинг чорсуйида бўйниға урдурди. Бўлғон навкар-савдари таланиб олдуруб, аймоқлари била ушбу юртта қуллукқа келдилар. Сайд Юсуфбек ўғлоқчи ҳам аймоқлар била келди.

Бу юрттин кўчуб, Қорабоғ ёнидаги Оқсарай ўлангиға тушулди. Хисравшоҳнинг эл куни зулм ва бесарликқа ўрганган эл, элга зулм қила бошладилар. Оҳир Сейдим Али дарбоннинг бир ўбдан навカリ бирорвоннинг бир кўза ёғини торғиб олған учун эшикка келтуруб таёқлаттим, таёқ остида-ўқ жони чиқди. Эл бу сиёсаттин тамом босилдилар.

Ушбу юртта эканда, Қобулнинг устига филҳол борурни-бор-масни кенгашилди. Сайд Юсуфбек ва баъзининг раъии барин эдиким, қиш ёвуқтур, филҳол Ламғон борилгай. Андин яна на маслаҳат рўй берса, анга яраспа амал қилилгой. Боки Чаганиёний ва баъзи Қобул устига бормоққа сўзни кўюб, андин кўчуб келиб

¹ Сен Суҳайл юлдузисен, қаергача тобланиб, қаердан чиқсанг ва кўзинг кимга тушса, давлат нишонаси бўлур.

² Нусхаларда Шерак деган ном турли шаклларда ёзилган.

³ Қ. б.—Рустоҳ.

Або¹ қўруқиға тушулди. Ушбу юртта менинг волидам хоним ва Коҳмардта қолғон уруқ саъб мұхотара ўткариб, келиб қўшулдилар.

Тафсили будурким, Ширим тағойини Хисравшоҳка қўшуб йиборилиб эдиким, Хисравшоҳни Хурросон узатиб ўзи бориб уруқни келтургай. Даҳонаға етганда Ширим беихтиёр бўлур. Хисравшоҳ Ширим била-ўқ Коҳмард борур. Хоҳарзодаси Аҳмад Қосим Коҳмардта эди. Хисравшоҳ Аҳмад Қосимни барин қилиб, уруққа ёмонлиқ мақомида бўлурлар, Боки Чаганиёнийнинг қалин мўғул навкарлари уруқ била Коҳмардта эдилар. Махфий Ширим била сўзни бир ерга кўюб, Хисравшоҳ ва Аҳмад Қосимни тутмоқ бўлурлар Хисравшоҳ била Аҳмад Қосим Ажар дарасининг ёнедағи йўл била қочиб, Хурросон борурлар. Мўғулларнинг бу яқжиҳатлиғидин гараз ўзларини алардин айирмоғлиқ экандур.

Уруқ била бўлғон эл Хисравшоҳнинг дағдағасидин халос бўлуб, Ажардин чиқиб, Коҳмардқа етган маҳалда Исиқончи² эли ёғиқиб йўлини тўсарлар. Аксар уруқни Бокибекка тааллук эл ва улусини алар таладилар. Қул Боязиддинг ўғли — Тезак кичик эди, анда ясир тушти. Уч-тўрт йилдин сўнгра Қобулда келди. Уруқ талатиб, олдуруб, биз ўтган Қипчоқ йўли била ошиб, Або қўруғида келиб бизга қўшулдилар.

Андин кўчган била орада бир кўнуб, Чолок ўлангиға тушулди. Чолок ўлангида кенгашиб, сўзни муҳосара қилмоққа кўюб, кўчуб, мен ўзум неким бўлғон ғул кишиси била Ҳайдар Тақининг боғи била Қул Боязид бакавулининг гўрхонасининг оралиғида туштум. Жаҳонгир мирзо буронгор одами била бизнинг улуғ чаҳорбог тушти. Носир мирзо жувонгор эли била Қутлук қадамнинг гўрхонасининг орқасидаги ўлангга тушти. Доим кишимиз бориб Муқим била сўзлашурлар эди. Гоҳи узр келтуруб, гоҳи юмшоқ сўз айтурса эди. Мунинг учун эдиким, биз Шеракни олғач-ўқ отасига оғасига қиши чоптурғондур. Ота-оғасидин умидворлиғи бор жихатдин даранг қўлур эди.

Бир кун фармон бўлдиким, ғул, буронғор, жувонғор тамом жеба кийиб, отларига кежим солиб, ёвуқроқ бориб ҳам яроқ кўрулгай, ҳам ичкариги элга сиёсати бўлгай. Жаҳонгир мирзо буронгор тўғрисидин Кўча боғ била илгаррак келдилар. Гулнинг олли чун сув эди, мен ғул кишиси била Қутлук қадамнинг гўрхонаси тарафидин келиб, пуштадин илгариги тена устига чиқтим. Ировул кишиси Қутлук қадамнинг кўпругининг устига тикилиб бордилар. Үл маҳал кўпрук йўқ эди. Йигитлар шўхлук қилиб, Чармгарон дарвозасигача чоптилар. Оз-оғлоқ чиқғон кишиси урушқа турмай қочқон била қўргонга кирдилар.

Аркнинг хокрези баландида қалин Қобул эли тафарржқа чиқиб эдилар. Қочқон била қалин гирдлашиб индилар. Кўпрук била дарваза орасидаги баландлиқ пуштанинг устида йўл ўртасида қалин чукурчоқлар қазиб, хаспӯш қилиб эдилар. Султонқули чиноқ ва

¹ Қ. б.—Аё.

² Қ. б.—Сикончи.

баъзи йигитлар чопкоңда тиқилиб йиқилиб әдилар. Бўронгур тарафидан бир-икки йигит. Кўча-бог ора чиққонлар била бир-икки қилич солишиб олишурлар. Чун урушка фармон йўқ эди, ушмунча била ёндила.

Қўргон эли бисёр оддарадилар. Муқимбекларни ораға солиб қуллуққа келиб, Кобулни тоширмоқ бўлди. Боки Чағониёйининг тавассути била келиб мулозамат қилди. Биз дағи иноят ва шафқат мақомида бўлуб, дағдага ва таваҳхумни аният хотиридин рафъ қилдук. Муқаррар бўлдиким, тонгласи бўлған навкар ва савдар ва мол ва жихоти била чиқиб, қўргонни тоширгай. Хисравшоҳқа тааллук эллар бесарлиқ ва даст андозликка ўргангандар эллар эди. Муқимнинг кўчини чиқармаслар. Жаҳонгир мирзони ва Носир мирзони ва улуғ бекларни ва ичкilarни тайин қилдуқким, Муқимни ва Муқимға тааллук эл-кунни мол ва жихотлари била Кобулдини чиқаргайлар. Муқимға юрт Тебани¹ тайин қилдук.

Сабоҳи мирзолар ва беклар дарвозаларға бориб, халойиқнинг хужум ва равғосини кўп кўруб, манга киши йибордиларким, сиз келмагунича бу элни киши манъ қилиб бўлмас. Охир ўзум отландим. Тўрт-беш кишини ўқлаб, бир-икки кишини пора-пора қилдурдум. Favғo босилди. Муқим мутааллақлари била солим ва саломат бориб, Тебага туши.

Рабиулаввал ойининг авоҳирида тенгри таоло фазл ва қарами била Кобул ва Фазни мулк ва вилоятини бежангу жидол мусаххар қилди.

Кобул вилояти тўртунчи иқлиминдур. Маъмуранинг ўртасида тушубтур. Шарқи Ламғонот ва Пуршовар² ва Ҳашанғар ва баъзи Ҳинд вилоятидур. Фарби кўҳистонлардурким, Карнуд³ ва Fўr ул кўҳистондадур. Бу тарихда ҳазора ва накдари қавмнинг маъман ва маскани бу тоғлардур.

Шимоли Куидуз ва Андароб вилоятидур. Ҳиндкуш тоги воситадур.

Жануби Фармул ва Нагар ва Банин ва Афғонистондур.

Мухтасар вилоятдур. Тулоний воқе бўлубтур. Тули машриқдин мағрибқа боқадур. Атроф ва жавониби тамом тогдур. Қалъаси тогқа пайвастдур. Қалъанинг ғарб-жануб тарафи кичикрак парча тог тушубтур. Ул тогнинг қулласида Шоҳи Кобул иморат қилгани учун бу тогни Шоҳи Кобул дерлар. Бу тогнинг ибтидоси Деврин тапғисидиндур. Дехи Яъқуб тангисида туганур, Гирдо-гириди икки шаръий бўлғай. Бу тогнинг доманаси тоготтур. Менинг аммим Улуғбек мирзо замонида Вайс атка мирzonинг аткаси бу тогнинг доманасида бир ариқ чиқарибтур. Доманадаги богоғ тамом бу ариқ била маъмурдур. Пойни об Гулкина отлиқ маҳалладур, хилват гўшадур, Ғалаба

¹ К. б.—Тепа.

² К. б.—Пушовар (پوشوار)

³ Л. б.—Казев (کازیف)

лавандилар анда қилилиб эди. Гоҳи мутояба йўсунлук Хожа Қофизнинг бу байтини тагийр била ўқилур эдиким:

Эй хуш он вақте ки бе пову сар айёме чанд
Сокини Гулкина будем ба бадномие чанд⁴.

Қалъанинг жанубида Шоҳи Кобулнинг шарқида бир улуғ кўл тушубтур. Гирдо-гириди бир шаърий ёвшур. Шоҳи Кобул тогидин Кобул сари боқа уч кичикрак чашма чиқар, иккиси Гулкина навоҳисидадур. Бир чашма бошида Хожа Шаму² отлиқ мазордур: яна бирида Хожа Хизрнинг қадамгоҳидур. Бу икки ер Кобул элининг гаштоҳидур. Яна бир чашма Хожа Абдусамад тўғрисидадур. Хожа Рўшнойи дерлар.

Шоҳи Кобул тогидин бир тумшуқ айрилиб келибтур, Ўқобайн дерлар. Ўқобайндин бошқа яна парчағина тог тушубтур. Кобул қальясининг арки бу тогнинг устидадур. Улуғ қўргон аркнинг шимолидадур. Бу арк ғариб муртағеъ ва яхши ҳаволик ер воқеъ бўлубтур. Бу улуғ кўл ва уч ўлангтаким, Сияҳсанг ва Сунан қўргон ва Чолок бўлғай, мушриғтур. Борча оёқ остидадур. Ўланглар сабзалиқ маҳалида бисёр яхши кўрунур. Ёзлар Кобулда шимолий ели кам эсадур. Паравон ели дерлар. Аркта шимол сари даричалиқ уйлар асрุ хушҳаводур.

Мулло Мухаммад Толиб Муаммой Кобул аркининг таърифида бир байтини Бадиuzzамон мирзо отига боғлаб ўқур эди. Байт будурким:

Бихўр дар арки Кобул май, бигардон коса пайдарпай,
Ки ҳам қўҳасту ҳам дарёу ҳам шаҳрасту ҳам саҳро³.

Ҳиндустоний ғайри Ҳиндустонни Хуросон дер. Нечуқким, араб ғайри Арабни Ажам дер. Ҳиндустон била Хуросон орасида хушки йўлдин икки бандардур. Бир Кобул яна бир Қандаҳор. Кошғар ва Фарғона ва Самарқанд ва Бухоро ва Балх ва Ҳисор ва Бадаҳшондин корвон Кобулға келурлар, Хуросондин корвон Қандаҳорға келур. Ҳиндустон била Хуросонга восита бу вилояттур. Бисёр яхши савдоҳонадур. Савдогарлар Хитойга ё Румға борсалар, ушмунча-ўқ савдо қилгайлар. Ҳар йил етти-секкиз ўн минг от Кобулға келур. Қуий Ҳиндустондин ўн-ўн беш-йигирма минг ўйлуқ корвон Кобулға келур. Ҳиндустондин⁴ оқ раҳт ва қанд⁵ ва шакар ва ақоқир келтуурлар. Кўп савдогар бўлғайким, даҳ си, даҳ чилға⁶ рози булмағай.

¹ Қандай яхши вақтлар эдик, неча кунлар бош ойқиз бир қанча ёмон отликлар билан бирга Гулкинада туарар эдик.

² К. б.—Хожа Шамс. Л. б.—варак четига фореча: «Асл Хожа Шамсиддин Жонбоз мегуфтаанд ба сабабе ихтисор авом Хожа Шаму мегуфтаанд»,—деб ёзиб қўйилган.

³ Кобул аркida май ич, косани кетма-кет айлантирики, бу ер ҳам тог, ҳам дарё, ҳам шаҳр, ҳам саҳродир.

⁴ К. б.—«Ҳиндустон» сўзидан кейин Ҳиндустон сўзи бор. Л. б.—Тўрт ҳарфлик боника сўз бор, ўқилмади.

⁵ К. б.—«ва набот».

⁶ Даҳ си, даҳ чилға — ўнга ўттиз, ўнга қирқ учдан бир, тўртдан бир маъносида.

Хурносон ва Ироқ ва Рум ва Чин матои Кобулда тошилур. Хиндустаннинг худ бандаришур.

Гармсер ва сардсери ёвуктур. Кобулдин бир кунда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қор ёғмас. Икки соати нужумийда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз кори ўксумас, магар аҳёнан андоқ ёз келгайким, қор қолмагай. Гармсерий ва сардсериий мевалар Кобул тавобеида кўптур ва ёвуктур. Кобул ва кентларида сардсериий мевалардин узум ва анор ва ўрук ва олма ва биҳи ва амруд ва шафтоту ва олу ва санжид ва бодом ва янғоқ ва кўптур. Мен олу-булу ниҳоли кетурубмени, яхши олу-булулар бўлди ва хануз тарақкийда эди.

Гармсерий мевалар мисли норунж ва турунж ва амлук ва найшакар Ламғоноттин келтурурлар. Найшакарни келтуруб эктуруб эдим. Чилғузани Нижковдин келтурурлар. Кобул атрофидаги Кўхистондин асал биссер келур. Шахҳоналари бордур. Бир Фазни тарафидағи Кўхистондин асал келмас, Кобулнинг ривочи хўб бўлур, биҳи била олуси ҳам яхшидур. Бодринги дағи яхши бўлур.

Бир навъ узум бўлур, оби ангур дерлар, хейли яхши узумдир. Маст чоғирлари бўлур. Ҳожа Ҳованд Сайд Домани кўхийнинг чоғири тундлук била машҳурдур. Агарчи ҳоло таклид бирла андин таъриғ қиласурларки: «Лаззати май масти донад, хушёронро чи ҳаз»².

Экини яхши бўлмас³. Агар Хурносон тухуми бўлса, фил жумла ёмон бўлмас. Бисёр латиф ҳавоси бор. Кобул ҳавосидек ҳаволик ёр оламда маълум эмаским, бўлгай. Ёзларда кечалари пўстинесиз ётиб бўлмас. Қишлилар агарчи қори аксар улуғ тушар, вали муфрит совуғи йўқтур. Самарқанд ва Табриз ҳам хушҳаволикка машҳурдур, вали муфрит совуқлари бордур.

Атрофига тўрт хўб ўланг воқе бўлубтур. Шарқ-шімолий тарафи Сўнак қўрғон ўлангидур. Кобулдин икки курух бўлғай, яхши ўлангдур. ўти отқа созвордур, чибини кам бўлур.

Ғарби-шімоли Чолок ўлангидур, Кобулдин бир курухдур, кенг ўлангдур, ёзлар чибини отқа ташвиш берур.

Ғабри Деврин ўлангидур. Агарчи мунда икки ўланг, бир Тепанинг ўлангидур. Яна бир Қўш Нодир ўлангидур. Бу хисоб била беш ўланг бўлғай, ҳар икки ўланг Кобулдин бирор шаръий бўлғай, мухтасар ўланглардур. Вали ўти отқа бисёр созвордур, чибини бўлмас. Кобул ўлангларида бу ўлангларча ўланг йўқтур.

Шарки Сияҳсанг ўлангидур. Чармгарон⁴ дарвозаси баша бу ўланг орасида восита Қутлиқ қадамнинг гўрхонасишур. Ёзлар чибини кўп бўлур учун, бу ўлангни кам кўрурлар. Бу ўланга пайваст Камарий ўланги ҳам бор. Бу эътибор била Кобул гардида олти ўланг бўлғай, вали тўрт ўланг машҳурдур.

¹ Қ. б.— Бухородин.

² «Май лаззатини масти булур, хушёларга бундан нима баҳра бор?»

³ Қ. б.— Шу ибора бор: «Зирояти жоруий пажди(?)дур. Қовуни ҳам яхши бўлмас».

⁴ Л. б.— Чармгарлар.

Кобул вилояти берк вилояттур, ёт ёғи бу вилоятка кирмаги мушкулдур. Балх ва Қундуз ва Бадаҳшон била Кобул орасида Хиндукуш тоғи тушубтур. Бу тоғдин етти йўл ошар, уч йўл Панҷхирдадур¹. Юқориоқ Жавак кўталидур, андин қўйироқ Тул, андин қўйироқ Бозорак. Бу уч кўталадин яҳшироғи Тулдур. Вали йўли бир нима узуироқдур. Ғолибо бу жиҳаттин Тул дерлар. Тўғриғай Бозоракдур. Тул ва Бозорак Саробка тушар. Бозорак кўталини Сароб эли Порандий отлиқ кентига инар учун Порандий кўтали дерлар, Яна бир Парвон йўлидур, улуғ кўтал била Парвон орасида яна етти кўтал бор учун Ҳафтбача дерлар. Андароб тарафидин икки йўл келиб, улуғ кўталда қотилиб, Ҳафтбача била Парвонға келур. Бисёр пур машаққат йўлдур. Уч йўл Ёўрбандтадур. Парвон йўлиға ёвуқроқ йўл Янги йўл кўталидур. Валиён ва Ҳинжонга инар. Яна бир йўл Қипчоқ кўталидур. Андароб суйи била Қизил сувнинг қотилишиға инар. Бу йўл дағи яхшидур.

Яна бир йўл Шибарту кўталидур.² Ёзлар сув улғайса, Шибарту кўталидин ошиб, Бомиён ва Сайкон³ била юурурлар. Қишлилар Обдара била юрушурлар. Қишлилар тўрт-беш ой жамиъ йўллар боғланур, бир Шибарту йўлидин ўзга. Бу кўталдин ошиб, Обдара била юурурлар, Ёзлар сувлар кирганда ҳам бу йўлларнинг қишиқи хуқми бор. Не учунким, Такоб⁴ йўллари сув улуг бўлғондин, ўтуб бўлмас. Такоб била юрумай, тоғ била юрур хаёл қиссалар, убур мутааззирдур. Қузлар уч-тўрт ойким, қор камдур ва сувлар кичик бўлғонда, бу йўлларнинг убури маҳаллидур. Тоғлардин ва тангилардин куттоут-тарийқ коғир кам эмастур. Хурносон тарафидин келур йўл Қандаҳор била келур. Бу йўл туп-туз йўлдур. Бу йўлда кўтал йўқтур.

Хиндустан тарафидин тўрт йўл чиқар, бир йўл Ламғонот била. Бу йўлда Хайбар тоғларида озроқча кўтал бор. Яна бир йўл Бангаш била, яна бир йўл Нагар била, яна бир йўл Фармул била. Бу йўлларда ҳам озрокча кўталлар бор. Синд суйининг уч гузаридин ўтуб, бу йўлларбила келурлар. Нилоб гузаридин ўтганлар Ламғонот била келурлар. Қишлилар Кобул суйи била Синд суйининг қотилишидин юқкорроқ Синд суйини⁵ ва Кобул суйини гузар била ўтарлар. Мен аксар Хиндустан черикларигаким келдим, гузарлар била ўттим. Бу навбатким, келиб, Султон Иброҳимни босиб олиб, Хиндустанни фатҳ қилдим. Нилоб гузаридин кема била ўттим. Ушмундин ўзга Синд суйидин хеч ердин кемасиз ўтса бўлмас, Динкут гузари била ўтганлар Бангаш била келурлар. Чупора гузари била ўтганлар агар Фармул била келсалар, Фазни келурлар ва агар Дашт била борсалар, Қандаҳор борурлар.

¹ Қ. б.— Панҷшер.

² Қ. б.— «Яна бир йўл Панҷшер кўталидур» ибораси бор.

³ Қ. б.— Сайкон.

⁴ Қ. б.— Обдара.

⁵ Қ. б.— «Ва Савод суйини» бор.

Мухталиф аквом Кобул вилётида бордур. Жулгасида ва тузларида атрок ва аймоқ ва аъробдур. Шаҳрида ва баъзи кентларида сортлардур. Яна баъзи кентларида ва вилётида пашойи ва парожи ва тоҷик ва бараки ва афғондур. Ғазни тоғларида ҳазора ва накдарибур. Буларнинг орасида баъзи мӯғулий тил била ҳикоят қилурлар. Шарқи шимолий тарафидағи тоғлар коғиристондур, мисли, Катур ва Габрак ва жануби Афғонистондур.

Үн бир-үн иккى лафз била Кобул вилютида талаффуз қылурлар: арабий, форсий, туркий, мұғулий, хиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Мунча мухталиф ақвом ва мұгойир алфоз маъдум әмаским, хеч вилюята бўлгай.

Вилоёти ўн тўрт тумандур. Самарқанд ва Бухоро ва яна бу навоҳида валоятчаларниким, бир улуг вилоят таҳтида бўлгай, туман дерлар. Ва Андикон ва Кошғар ва ул орада ўрчин ва Хиндустанда паргана дерлар. Агарчи Бажур ва Савод Паршовар² ва Ҳашангтар бурун Кобул тавобеидин экандур. Бу тарихда аффон қавми жиҳатидин баъзи бузулуб, баъзиси аффонга кирибтур. Вилоятлиги қолмабтур.

Шарқи Ламғоноттур. Бу вилоят беш түмән ван иккى бүлүктүр. Ламғон түмәнларидин улуғроғи Нингнахор, баъзи тарихларда Нагархор битибтурлар. Доруғанишин ери Одинашурдур. Кобулдин шарқ сари ўн уч ийғоч йўллур. Нингнахор била Кобул ораси асру қаттиқ ёмон йўллур. Уч-тўрт ерда кичикрак-кичикрак кўталлари, иккى-уч ерда тангилари бор. Хирилжи³ ва жамиль куттоут-тариийқ афғонлардур, бу йўлни урарлар эрди. Бу орада маъмурга йўқ эрди. Кўруқсоининг оёғи Қоратуни мен маъмурга кильдурдум. Бу жиҳаттин йўл амин бўлди.

Гармсер била сардсер орасида фосила Бодом Чашма күталаидур. Бу күтальниг Кобул тарафида қор ёғар. Күрүк сой ва Ламгонот тарафида қор ёғас. Бу күтальдин ингач, киши ўзга оламе мулоҳаза қилур: йиғочлар ўзгача, ўтлар ўзгача, жониворлар ўзгача, элининг роҳу расми ўзгача.

Нингишор түккиз рудтур. Шолиси ва бүгдой яхши булур ва иорунжики ва турунжики ва анори бисёр бўлур, яхши бўлур.

Одинар кўрғонининг олида, жанубий тарафида, бир баландида тарихи тўққиз юз ўн тўртта бир чаҳорбое солдим, Боғи Вафоға мавсум, рудқа мушриф, руд кўрғон била боғнинг орасида дур, норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур. Паҳорхонни босиб, Лоҳур ва Диболпурни фатҳ қилған йили кила келтуруб, эктуруб эдим, сабз бўлуб эди. Андин бурунғи йили найшакар даги экиб эдилар, яхши найшакарлар бўлуб эди. Бадахшон ва Бухороға ул найшакарлардин йиборилиб эрди. Ери муртафиъ,

оқар сүйи муттасил, ҳавоси қишилар мұттадил, боғнинг ўртасида бир кичикрак пушта воқе бўлубтур, бир тегирмон сүйи бу боғнинг ўртасидин ва боғнинг ичидаги пуштанинг устидин ҳамиша жорийдур. Бое ўртасидағи чорчаман бу пуштанинг устида воқе бўлубтур. Богнинг ғарби жанубий тарафида дахи дардаҳ ҳавзедур, атрофи тамом норунж дараҳтлари дур, апор дараҳтлари ҳам бор. Бу ҳавзанинг гирдо-гирди тамом себаргазордур. Бу боғнинг айн ери ушбуудур. Норунжлар сарғарғон маҳалда бисёр яхши кўрунур, хейли яхши бое воқе бўлубтур.

Күхи Сафид Нингиахорнин жанубида воқе бўлибтур, Бангаш била Нингиахорға восита ушбу тогдур. Отликка йўл йўқтурс. Тўқуз руд ушбу төғдин чиқар, бу төғдин қор ҳаргиз ўксумас. Бу жихаттин ғолибо Кўхи Сафид дерлар, Куйи жулгада ҳаргиз қор тушимас. Фосила тушчилик йўлдур. Бу тоғ доманасида яхши ҳаволик ерлар бор. Сувлари совуқ, яхга анда ҳеч эҳтиёж бўлмас.

Одинар күргөнининг жануб тарафи Сурх рудтур. Күргөн баландыда воңе бүлүбтүр. Руд тарафи кирк-эллик қары якандоз тогдур. Шимолида бир парча тоғ тушубтүр, хейли берк күргөндүр. Бу тоғ Нингнахор била Ламғоноттинг орасидадур. Ҳар қачон Кобулда кор ёғса, бу тоғнинг құлласиға қор тушар. Ламғон эли Кобулда қор ёқонини мундин билурлар. Бу Ламғонтқа Кобулдин келур йўл агар Қўруқсой била келсалар, бир йўл Дири¹ кўталидин ошиб бориб, Булондин Борон сүйидин ўтуб Ламғонот сори борур. Яна бир йўл Қўруқсой қуиң Қоратудин² ўтуб³ Ламғон борур. Агар Нижров била келсалар, Бадровдин ўтуб, Қарангриқдин⁴ ўтуб, Bodic кўталиға борур.

Агарчи Ламғоннинг без туманиндин бир тумани Нингнаҳордур, вале Ламғонотни ул уч туманга итлоқ қилурлар. Ул уч тумандин бири Алишанг туманидур, шимолида Ҳиндукүш тогифа пайваста қорлиқ улуг берк төглардур. Бу тоғ тамом коғиристондур. Алишангға ёвуғроқ коғиристон Милдур. Алишанг руди Милдин чиқар. Ҳазрати Нуҳ пайғамбарнинг отаси Мехтар Ломнинг қабри Алишанг туманинадур. Баъзи тарихта Мехтар Ломни Ламак Ламкон дебтурлар. Ул элни хейли мулоҳаза қилилибтурким, баъзи маҳал «коғ» ўруниға «ғайн» талаффуз қилурлар, бу жиҳаттин ғолибо бу видоятни Ламғон дебтурлар.

Яна бир тумани Алингортур. Алингортга ёвуқроқ кофиристон Кавардур, Алингор руди Кавардин чиқар. Бу икки руд Алишанг била Алингортдин ўтуб, бир-бирига қотилиб, яна бир тумандынким Мандровардур, қүйироқ Борон сүйига қотилур.

Ул икки бўлукдин бир Дараи Нурдур, гайри мукаррар ере воже бўлубтур. Даранинг ненгоҳида кўрғони бир тумшукнинг устида тушибтурким, икки тарафидин рудтүр. Шолипояси бисёрдур, ўйлосиз юруб бўлмас. Норунж ва турунж ва гармсерий ме-

¹ К. б. — Дибри.

² К. б.—Куробук.

³ К. б.— «Үтүб»дан кейин «Улуг Нурдин Борон сүйини кечиб, Бодиж күтәлидин үтүб» ибораси бор.

K. б. — Каронойкирик

валари бордур. Озрокча хурмо йиғочи ҳам бордур. Қўргоннинг иккни тарафидаги руд ёқалари тамом дараҳттур, кўпраги эмлук йиғочидур. Бу мевани баъзи турклар қора емиш дерлар. Дараи Нурда бисёр бўлур, ўзга ерда бу мевани кўрулмади. Узуми ҳам бўлур, узуми тамом дараҳт устидадур. Ламғонотда Дараи Нур чоғири машҳурдур, икки навъ чоғир бўлур: арра тоши ва сухон тоши дерлар. Арра тоши зарҷадур, сухон тоши хушранг кипқизил бўлур, vale арра тоши кайфиятликроқтур. Агарчи иккала-сининг кайфияти шуҳратича йўқтур.

Юққори бир дараларида маймун бўлур, мундин қуи Хинду-тон сари ҳам маймун бўлур, мундин юққари бўлмас. Бу эл бурун тўйнугуз сахлар эдилар, бизнинг замонда бартараф қилдилар.

Яна бир туман Кунар ва Нургилдур. Бу туман Ламғоноттин бошқарок воқе бўлубтур. Кофиристоннинг ичиде вилоят сарҳадидар. Агарчи улуғлуғи Ламғон туманларича бордур, vale бу жиҳаттин моли камдур, озрок берурлар. Чагонсарой суйи шарқ-шимолий тарафидин кофиристоннинг ичи била келиб, бу вилоятнинг ораси била ўтуб, Кома бўлукнида Борон суйига кўшулуб, шарққа боқа оқар. Нургил бу сувнинг гарб тарафидур. Кунар шарқ тарафи. Мир Сайд Али Ҳамадоний раҳматуллоҳ саёҳат қилиб келиб, Кунардин бир шаръи юқкорроқ нақл қилибтурлар. Муридлари мундин Хатлонга элтибтурлар. Нақл қилғон ерлари ҳоло мазоре бўлубтур. Тарих санаи 925 даким, Чагонсаройниким, келиб олдим, тавоғ қилиб эдим. Норунж ва турунж ва гурунжи бисёр бўлур. Тунд чоғирлар ҳам кофиристондин келтурурлар.

Бу эл ажаб нима ривоят қилдилар, маҳол кўрунадур, vale бу хабар тавотурға етишти, бу туманинг қуи оёғиким, Ламата қанди¹ дерларким, андин қуи Дараи Нур ва Атарға тааллукдир. Унбу Ламата қандидин юқкори тамом бу Кўҳистондаким, Кунар ва Нургил ва Бажур ва Савод ва ул навоҳи бўлғай бу шоєъдурким, ҳар хотунким ўлса, ани бир катқа солиб, тўрт тарафидин тўрт киши кўттарурлар, агар ёмон иш қилмоғон бўлса, бу кўттарганларни бехост мутахаррак қилур, бу мартабаким, такаллуғ қилиб, ўзларини саҳласалар, ўлук каттингаш тушар, агар ёмон иш қилғон бўлса, ҳаракат қилмас. Муни ёлғуз бу элдин эшитилмади. Бажур ва Савод ва жамиъ бу Кўҳистон эли муттағиқул-калима бу ҳарфни ривоят қилдилар. Ҳайдар Али Бажурийким, Бажурнинг сultonни эди, ул вилоятни хейли яхши забт қилиб эди, онаси ўлганда йиғламас, аза тутмас, қора чирмамас. Дерким, боринг, онамни катқа солинг, агар мутахарrik бўлмаса, кўйдургумдур. Катқа солурлар, маъҳуд ҳаракат ул ўлукдин содир бўлур. Муни эшитгач, қора чирмаб аза тутар.

Яна бир бўлук Чагонсаройдур, бир кенттур, муҳақкар ередур, кофиристоннинг оғзидаидур. Эли коғирлар била оміхта учун агарчи мусулмондур, vale қуффор русумини бажой келтурурлар. Улур ғурдиким, Чагонсарой суйига машҳурдир, Чагонсаройнинг шарқ-шимолидин ва Бажурнинг орқасидин келур. Гарб тарафиди Пич

отлик кофиристондин яна бир кичикрак руд келиб, бу сувға қотилур. Чагонсаройнинг зардча тунд чоғирлари бўлур. Дараи Нур чоғириға ҳеч нисбати йўқтур, ўзининг узуми ва боғи бўлмас. Сув юққориги кофиристондин ва Пич кофиристонидин келтурурлар. Мен Чагонсаройни олғонда Пич коғирлари бу элга кўмак келиб эди. Чоғир анда андоқ шоєъдурким, ҳар коғирнинг бўйнида бир хик чоғир эди, сув ўрунига чоғир ичиб юрурлар эди.

Кома агарчи бошқа ер эмас. Нингнахор тавобеидиндур, vale муни ҳам бўлук дерлар.

Яна Нижров туманидур. Кобулнинг шарқи-шимолида Кўҳустонда воқе бўлубтур. Орқасида тоғлар тамом кофиристондур. Тавре гўшадур. Узум ва меваси бисёр, чоғири ҳам ғалаба бўлур. Вале жўшида қилурлар. Қишлоқлар товуқни бисёр парвori қилурлар. Эли шаробхўр ва бенамоз ва новаҳм ва коғирваш элдур. Тоғларида ножу² ва чилғўза ва булат ва ҳанжак йиғочлари бисёр бўлур, ножу ва чилғўза ва балут дараҳти мундин қуи бўлур. Нижровдин юққори асло бўлмас. Ҳиндустан дараҳтларидиндур. Бу Кўҳистон элининг чироғлари тамом чилғўза йиғочидиндур, шамъдек ёнар, хейли ғаробати бордур.

Нижров тоғларида рўбаи паррон бўлур. Рўбаи паррон бир жониворедур, мушукдин улуғроқ, икки қўли била икки бутининг орасида пардадур, шаппаранинг қанотидек доим келтурурлар эди. Дерларким, йиғочдин-йиғочга нишебга боқа бир газ отими учар. Мен худ учқонини кўрмадим. Йиғочқа қўйдук, чуст ёрмашиб чиқти, андин қувладилар, қанотини ёйиб, учқандек этиб, беозор тушти. Бу тоғларда луча³ қуши ҳам бўлур, бу қушини буқаламун дерлар, бошидин қуйруғигача беш-олти мухталиф ранги бор, ка-бутарнинг бўйнидек барроқтур, улуғлиги кабки дарича бўлғай, голибо Ҳиндустан кабки дарисидур. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: қини бўлғоч тоғ доманларига тушар, агар учурсаларким, узум боғидин ўтса, яна асло уча олмас, тутарлар. Яна бир сичқон Нижровда бўлур эмиш, муши мушкин дерлар. Мушк иди андин келур эмиз. Ани мен кўрмайдурмен.

Яна Панжхир туманидур. Йўл устида воқе бўлубтур. Кофиристон анга бисёр ёвуқтур, куттоут-тарийқ қуффорнинг мурури Панжхирдиндур. Қуффорға ёвуқ учун мундин ҳам кесим⁴ олурлар. Мен бу навбат келиб Ҳиндустанни фатҳ қилғонда, коғирлар келиб, Панжхирдин қалин киши ўлтуруб, кўп ҳаробликлар қилибтурлар.

Яна бир Фурбанд туманидур. Ул вилоятларда кўталларни банд дерлар. Fўр⁴ сари бу кўтал била борурлар, голибо ул жиҳатдин Фурбанд дебтурлар. Сардараларини ҳазоралар шуғел қилибтур, бир неча кенттурким, камҳосилроқ ердур. Дерларким, Фурбанд тоғларида кумуш қони ва ложувард қони бўлур.

¹ Л. б. — نوح ک. б.

² Биз «луча» шаклида ёздик. Л. б. نوح ک. б. — نوح

³ ک. б. — ким.

⁴ ک. б. — Fўri.

Яна кўх домана кентлари дур, боши Митакача ва Парвон ва ёёги Дурнома, ўн икки-ўн уч кенттур, мевалик кентлар дур, чоғирлари боридин тундроқ дур. Бу кентлар тамом тоғ этагида воқе бўлғон учун, агарчи молларини адо қизулурлар, vale ҳарждада ройиж эмастурлар. Бу кентлардин қуий доманада тоғ била Борон суйининг оралигида икки парча ҳамвор дашт воқе бўлубтур. Бирини Курраи Тозиён дерлар, яна бирини Даشت Шайх. Ёзлар жикин тола ўти бисёр яхши бўлур. Атрок ва аймок ёз мунда келурлар. Бу доманада ранго-ранга ҳар навъ лола бўлур. Бир қатла санаттим, ўттуз икки-ўттуз уч навъ гайри мукаррар лола чиқти. Бир навъ лола бўлурким, андин андак қизил гул иди келур, лолаи гулбўй дер эдуқ. Даشت Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас. Яна ушбу доманада Парвондин қуийроқ садбарг лола бўлур, ул ҳам бир порча ерда Фурбанд тангисининг чиқицида бўлур.

Бу икки даشتнинг орасида бир кичикрак тоғ тушубтур, бу тоғда бир парча кум тушубтур, тоғ бошидин тубигача Хожа Ригиравон дерлар. Ёзлар дерларким, нақора ва духул уни бу қумдин келур.

Яна Кобул тавобеи кентлар дур, Кобулнинг гарби-жанубида улуғ қорлиқ тоғ тушубтур, кори қорға етар, кам йил бўлғайким, қорға етмағай. Кобулда яхдонлар яхи туганса, бу тоғдин қор келтуб яхоб қилиб ичарлар. Кобулдин уч шаръи бўлғай.

Яна Бомиён тоғидур. Бу тоғ берк тоғ воқе бўлубтур. Ҳарманда Синд ва Дуғоба, Қундуз ва Байхоб суйи бу тоғдин чиқар. Дерларким, бир кунда ҳар тўрт дарё суйидин исча бўлур.

Бу кентлар аксар бу тоғнинг доманасида воқе бўлубтур. Боғда узуми қалин бўлур. Ҳар жинс меваси ҳам бисёр бўлур. Бу кентлар орасида Исталиф ва Истаргичча кент йўқтур. Улуғбек мирзо бу кентларни Хурросон ва Самарқанд дер экандур. Ламғон ҳам бу кентларни ватирасидур. Агарчи узуми ва меваси ул кентларча бўлмас, vale ҳавосининг ҳеч нисбати йўқтур. Қорлиқ тоғ Ламғон¹ тоғидур.

Исталифча кент маълум эмаским хейли ерларда бўлғай. Улуғруд кентнинг ичидин оқар. Руднинг ҳар икки тарафи боғоттур, сабзалиқ, сафоликкина боғчалари бордур, суйи совуқтур, яхобка эҳтиёж бўлмас, аксар софтур. Бу кентта Бояни Калон отлиқ Улуғбек мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгалариға баҳо бериб олдим. Боғдин ташқари улуғ чинорлар бор, чинорларининг туви сабзалиқ, сафолик манзиледур. Бояниң ўртасидин бир тегирмон суйи ҳамиша жорийдур. Бу ариқ ёқасида чинорлар ва дараҳтлардур, бурун бу ариқ эгри-букри ва бесиёқ эди. Мен буюрдимким, бу ариқни разжа ва сиёқ била қилдилар. Бисёр яхши ер бўлди.

Бу кентлардин қуийроқ даشتдин бир қурух-бир ярим қурух

юққори боқа доманада тоғнинг² тубида чашма воқе бўлубтур. Хожа Сеёрон дерлар. Бу чашмада ва бу чашманинг атрофида уч навъ дараҳтлар дур. Чашманинг ўртасида қалин чинор дараҳтларидур, латиф сояси бордур. Чашманинг икки тарафида тоғ тубидаги пушталарда қалин балут дараҳтидур. Ушбу икки парча балутистоңдин ўзга Кобулнинг гарбий тоғида балут дараҳти асло бўлмас. Чашманинг олидаким, дашт тарафи бўлғай, қалин аргувонзор воқе бўлубтур. Бу вилоятта ушбу аргувонзордин ўзга аргувонзор асло йўқтур. Дерларким, бу уч жинс дараҳт уч азизнинг кароматидур. Сеёронга важхи тасмия муни дерлар. Бу чашманинг атрофини мен сангкорлиқ қилдурдим. Чашмани гач ва соружа³ била даҳи дардаҳ қилдурдум. Бу чашманинг чор ҳади сиёқлиқ, гўниялиқ тахти бўлди, тамом аргувонзорға мушриф, аргувон гули очилғон маҳалда мунча ер маълум эмаским, оламда бўлғай. Сариқ аргувони ҳам бисёр бўлур. Сариқ аргувон била қизил аргувон доманада дарҳам очилур. Бу чашманинг гарбижанубий тарафида бир дарадин ҳамиша ярим тегирмон суйи жорийдур. Бу сувни мен ариқ қаздуруб, дашти Сеёроннинг гарби-жануб тарафидағи пуштанинг устига келтурсидур. Пуштанинг устида улӯғ гирд суфа солдурдум. Суфанинг гирдида тамом тол дараҳтлари экилди. Хейли яхши манзил бўлди. Бу суфадин юққорироқ пуштанинг ёнида узум боғи солдурдим. Бу ариқнинг тарихи «жўйи хуш»⁴ топилди.

Яна, Лахугар туманинг дарҳам очилур. Ҳазрати Мулло Яъкуб бу Чархдиндур. Мулло зодай Мулло Усмон ҳам Чархийдур. Сижкованд ҳам Лахугар кентларидиндур. Хожа Аҳмад ва Хожа Юнус бу Сижковандиндерлар. Чархининг боғоти қалиндур. Лахугарнинг ўзга кентларида боғ бўлмас. Авғонишол элдур. Кобулда бу лафз шоедур. Голибо авғон⁵ шиордурким, Авғонишол дерлар.

Яна бир Ғазни вилоятидур. Баъзи туман ҳам дерлар. Сабуктигин бирла Султон Маҳмуднинг ва авлодининг пойтахти Ғазни экандур. Баъзи Ғазнин ҳам битибдурлар. Султон Шиҳобиддин Фурийнинг ҳам пойтахти бу экандур. Бу Султон Шиҳобиддини Габакоти Носирийда ва баъзи Ҳинд тарихида Муиззиддин битиб турлар.

Учинчи иқлиминдиндур. Зобул ҳам дерлар, Зобулистон бу вилояттин ибораттур. Баъзи Қандоҳорни ҳам Зобулистон дохили тутубтурлар. Кобулдин гарбқа боқа ўн тўрт йиғоч йўлдур. Бу йўлни борлар тонг бошида Ғазнидин тебраб, икки намоз ораси ва намози дигар Кобулға борилибтур. Одинапурким, ўн уч йиғоч йўлдур, йўлинин ёмонлиғидин ҳаргиз бир кунда келилган эмас. Мухаккар вилояттур. Руди тўрт-беш тегирмон суйи бўлғай. Ғазнининг шаҳри яна тўрт-беш кенти ушбу сув била маъмурдур. Яна учтўрт кенти кориз била маъмурдур. Кобул узумидин Ғазни узуми яхшироқ бўлур. Қовуни ҳам Кобул қовунидин ортуқроқтур. Олма-

¹ К. б.— боғнинг (?).

² Л. б.— сорух.

³ Жўйи хуш — جوی خوش. Ракам билан 925.

⁴ К. б.— ағон.

⁵ К. б.— Памғон. Л. б.— Ламғон.

си ҳам яхши бўлур. Ҳиндустонға элтарлар. Экини бисёр пурма-шақаттур. Ҳар миқдор ерким, экарлар, юзига тамом янги туфроқ ҳар йили киорурлар. Вале Кобул экининидин мунинг экинининг ҳосили ортуғроқдур. Рўян экарлар. Тамом Ҳиндустонға борур. Бу элнин яхши маҳеули рўяндур.

Сахро ишини ҳазора ва афғондур. Кобулга бўқа Ғазни ҳамиша арzonлиқтур. Эли ҳанафий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлик мусулмон элдур. Семоҳадор эли хейли бордур. Аҳли ва аёллари бисёр маҳфуз ва мастурдур.

Мулло Абдураҳмон Ғазнининг ақобиридин эди. Доңишманд киши эди, ҳамиша дарс айтур эди. Бисёр мутадайин ва муттакий ва парҳезгор киши эди. Носир Мирзо ўлган йили оламдин нақд қилди.

Султон Маҳмуднинг қабри Ғазнининг маҳаллотидадурким, султон қабри анда учун Равза дерлар. Ғазнининг яхши узуми Равзадиндур. Авлоди: Султон Масъуд била Султон Иброҳимнинг қабри ҳам Ғазнидадур. Мутабаррак мазорат Ғазнида бисёрдур.

Кобул ва Ғазнини олғон йиликим, Кўҳат ва Банну ва Даشت ва Афғонистонни чопиб, ғалаба қатл қилиб. Дуки била ўтуб, Оби истоданинг ёни била Ғазнига келдим. Дедиларким, Ғазнининг кентларида бир мазор бордурким, салавот айтғоч, қабр мутаҳарриқ бўлур. Бориб мулоҳаза қилилди, қабрнинг тебрангани маҳсус бўлди. Сўнгра маълум бўлдиким, мужовирларнинг тазвири экандур. Қабрнинг устиға бир жулья ясабтурлар, ҳар замон жульяға тегадурлар, жулья тебрангач, қабр тебрангандек маҳсус бўладур. Нечукким, кемага кирмаган эл кемага киргач соҳил мутаҳарриқ маҳсус бўлур. Буюрдумким, мужовирлар жульядин йироқ турдилар, бир неча саловот айттилар, қабрда ҳаракате маҳсус бўлмади. Буюрдумким, жульяни бузуб, қабрнинг устида гунбаз қилдилар. Мужовирларни бу ҳаракаттин таҳдид била манъ қилилди.

Асеру муҳаққар ердур. Подшоҳларким, Ҳиндустон ва Хурросон аларнинг таҳти забтида экандур, бовужуди Хурросонот нечук мундок муҳаққар ерни пойтатҳ қилдилар экин, ҳамиша таажжуб қилилур.

Султон Маҳмуд замонида уч-тўрт банд бор экандур, бир банд ушбу Ғазни суйида, Ғазнидин шимол сари уч йиғоч сув юқкори, султон бир улуғ банда солибтур, бу банданинг баландлиғи кирк-эллиқ қари бўлгай, узунлиги таҳминануч юз қари бўлгай, сувни анда захира қилиб, бақадри эҳтиёж экинга сув очарлар эркандур.

Алоуддин Жаҳонсўз Фўрий бу вилоятка мусаллит бўлганда бу бандни бузубтур ва султонинги авлодининг бисёр мақобирини куйдурубтур. Ғазни шаҳрини бузубтур ва куйдурубтур, элни талабтур, ўлтурубтур, қатл ва бузуғлиқдин диққаи номарни қўймабтур. Андин бери бу банд бузуғдур. Ҳиндустонни фатҳ қилғон йил бу бандни ясамоқ учун Ҳожа Калондин ярмоқ йиборилди. Тенгри иноятидин умид борким, бу банд ободон бўлгай.

Яна бир банд Сихан¹ дур. Ғазнининг шарқида, бу ҳам Ғазнидин икки-уч йиғоч бўлгай, бу ҳам муддатлардур ҳаробтур. Ободон

қилур қобилияти ҳам йўқтур. Яна бир Сариdex бандидур. Бу банд маъмурдур.

Китобларда битибтурларким, Ғазнида бир чашма бордурким, агар нажосат ва қозуротни бу чашмаға солсалар, ўшул замон тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопғун бўлур. Яна бир тарихда кўрулубтурким, ройи ҳинд Сабуктигини Ғазнида муҳосара қилғонда Сабуктигин буюрурким, бу чашмаға нажосат била қозурот солурлар. Тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопқун бўлур. Бу ҳийла била ул ғанимни дафъ қилур. Мен Ғазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин хеч ким нишон бермади.

Бу вилоятларда Ғазни ва Хоразм совуқлуқ била машҳурдур, нечукким, Ироқайн ва Озарбайжонда Султония била Табрез соvuқлуқ била шуҳрати бор.

Яна бир Зурмат туманидур. Кобулнинг жанубидур. Ғазнининг шарқи жануби Кобулдин ўн икки-ўн уч йиғоч ва Ғазнидин еттисеккиз йиғоч бўлғай, секкис кенттур. Доруганишин ери Гардиздур. Гардиз кўргонининг ичиди аксар се табақа ва чор табақа уйлардур. Гардиз ҳоли аз истехкоме эмастур. Носир Мирзо била ёғикиб мирзозга хейли ташвиш берди. Зурмат эли, авғоншол элдур. Экин ва зироат қилурлар, дараҳт ва боғ ва боғот бўлмас. Бу туманинг жанубида тоғдур. Барқистон тоги дерлар. Бу тоғнинг доманасида муртабеъ ерда чашма чиқибтур. Шайх Мұҳаммад Мусулмоннинг қабри бу ердадур.

Яна бир Фармул туманидур. Муҳаққар ередур. Олмаси ёмон бўлмас. Мултон ва Ҳиндустонға элтарлар. Ҳиндустонда афғон замонида риоят топқан Шайх Мұҳаммад Мусулмоннинг авлоди шайхзодалар Фармулдинурлар.

Яна бир Бангаш туманидур. Гирдо-гирди тамом қуттоут-тарийқ афғонийдур, мисли Хуриёнин ва Хирилча ва Тўрий¹ ва Ландар бу ёқада тушубтур. Бу жиҳатлардин хотирхоҳ мол бермаслар. Манга ҳам улуғ ишлар ораға тушти, мисли Қандаҳор ва Балх ва Бадаҳшон ва Ҳиндустон фатҳи, бу сабаблардин Бангашнинг забтиға фурсат бўлмади. Тенгри рост келтуруб фурсат топқач, Бангашнинг қуттоут-тарийқи била забтиға мутаайиндурмен.

Кобул бўлукотидин бир бўлук Аласой бўлукидур. Нижровдин икки-уч шаръи бўлгай, шарқ сари Нижров тарафидин туптуз келур. Қўра деган ерга етгач-ўқ Аласой сари кичиқрак қўтал инар. Бу тараф гармсер била сардсер орасида фосила Қўра кўталидур. Ушбу Қўра кўталида эрта ёзлар қушларнинг гузаридур. Нижров тавобеидин Пичон² эли бу қўталда қалин қуш тутарлар. Қўталининг чиқишида ҳар ерда тошдин паноҳлар ясабтурлар, қуш тутар кишилар бу паноҳларда ўлтуруб, тўрнинг бир учини беш-олти қари йирокроқ беркитурлар, тўрнинг бир тарафини ерда тошқа бостурурлар. Яна бир тарафида тўрнинг ярмиғача уч-тўрт қари йиғоч боғларлар. Йиғочининг бир учи паноҳда ўлтурғон кишининг илигиадур. Ясағон паноҳнинг тушукларидин мунтазирдир. Қушлар ёвуқ келгач-ўқ тўрни кўтарурлар. Қушлар ўзи-ўқ тўрга киар.

¹ Қ. б.— Сиҳон.

² Қ. б.— Жийрон.

Бу тадбир била ғалаба құш тутарлар. Андоқ муболаға қылурлар ким, гоҳи андоқ қалин құш тутарларким¹ бүгүзлариға фурсат бўлмас. Ул вилоятта Аласой анори машҳурдур. Агарчи аъло анор эмас, vale ул вилоятта² Аласой аюоридин яхшироқ анор бўлмас. Мунинг аюорларини тамом Ҳиндустонга элтарлар. Узуми ҳам ёмон бўлмас. Нижров чоғирларидин Аласой чоғирлари тундроқ ва хушрангроктур.

Яна бир Бадров бўлукидур. Аласойнинг ёнидадур. Мунда мева бўлмас, корандаси коғирдур, ошлиқ олурлар. Нечукким, Хуросон ва Самарқандда атрок ва аймоқ саҳронишнайдур. Бу вилоятнинг саҳронишини ҳазора ва афғондур. Ҳазоралардин куллийроғи Султон Масъудий ҳазорадур, афғонлардин куллийроғи Махманд³ афғонийдур.

Кобулнинг жамъини вилоят ва тамғо ва саҳронишини била сеқкиз лак шоҳрухий жамъ қилдилар.

Кобул вилоятининг шарқ тарафидағи тоғлари икки турлукдур: гарб тарафидағи тоғлари икки турлукдир. Андароб ва Хост ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмишқ пушталиқ тоғлардур. Ўти тоғининг ва пуштасиний ва жулгасининг бирдек бўлур ва ҳуб бўлур, аксар бутака ўти бўлур, отга бисёр созвор ўттурс. Андижон вилоятида бу ўтни бутка ўти дерлар, важхи тасмияси маълум эмас эрди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутака дерлар эмиш.

Хисор ва Хатлон ва Самарқанд ва Фарғона ва Мўгулистаннинг яйлоқлари тамом ушбу вазъилик яйлоқлардур. Агарчи Фарғона била Мўгулистаннинг яйлоқларининг бу яйлоқларға ҳеч нисбати йўқтур, vale бир йўсунлук тоғлар ва яйлоқлардур.

Яна бир Нижров ва Ламғонот ва Бажур ва Савод тоғлари қалин ножу⁴ ва чилғўза ва балут ва зайдун ва ханжаклик,⁵ тоғлардур. Ўти бу тоғлариниг ўтидек эмастур, қалин бўлур ва баланд бўлур, vale бефойда ўттурс. От била қўйға созвор эмастур. Агарчи ул тоғларча баланд эмастур, кўзга ҳақир кўрунур, vale гариб берк тоғлардур, ҳамвор-ҳамвор пушталар кўрунур, vale тамом пуштаси ва тоги йирик тошлиқ пушта ва тогдур, ҳар ердин от била юруб бўлмас. Бу тоғларда Ҳиндустон күшлари, Ҳиндустон жониворлари бисёрдур, мисли тўти ва шорак ва товус ва луча⁶ ва маймуни ва шилагов ва кўтахной, балки бу мазкур бўлғон жониворлардин даги ўзга-ўзга жине күшлар ва жонивор бўлурким, Ҳиндустонда даги андоқ жониворларни эштилмайдур.

Гарб тарафидағи тоғлар Дараи Зиндан ва Дараи Сўф ва Гарзавон ва Ғаржистон тоғлари, бир йўсунлук тоғлардур. Ўтлори аксар жулгаларида бўлур, ул тоғлардек тоги ва пуштаси яқдаст.

¹ Л. б.— бу жойлар тушган.

² Л. б.— бу жойи тушган.

³ К. б.— Мехманд.

⁴ نوچار

⁵ К. б.— чанжаклик.

⁶ К. б.— павха. فوجه ل. ب. فوجه

ўт бўлмас, андоқ қалин йиғочи ва арчаси ҳам йўқтур, vale ўти отқа ва қўйға созвордур.

Бу тоғларнинг усти тамом от чопқудек ҳамвордур, экинлари тамом анда бўлур. Бу тоғларнинг кийиги қалин бўлур. Такоблари берк¹ даралардур, аксар ерлари якандоздур. Ҳар ердин тушуб бўлмас: бу ажабтур, жамиъ тоғларнинг берк ерлари баландилар бўлса, бу тоғларнинг бек ерлари настияларда воқе бўлубтур. Фўр ва Газю² ва Ҳазора тоғлари ҳам бу йўсунлук тоғлардур, ўтлоғи жулгасида бўлур. Тоғларида йиғочи ҳам камдур. Арча йиғочи худ йўқтур, ўти отқа ва қўйға созвордур. Кийиги қалин бўлур. Мазкур блон тоғларнинг берк ерлари қуйиларида бўлур, бу тоғлар андоқ эмастур.

Яна Хожа Исмоил ва Даит, Дуки ва Афғонистон тоғлари бир йўсунлук тоғлардур. Паст-паст, ўти оз, суйи танқис, йиғочиз, баднамой, ярамас тоғлардур. Тоғлари элларига муносиб тушубтур, нечукким, «тeng бўлмагунча, туш бўлмас», дебтурлар. Оламда мундоқ ярамас вазълиқ тоғлар кам бўлғай.

Кобулнинг агарчи қиши улуғ тушар, vale яхши ўтуилари бордур ва ёвуктур, бир кунда бориб келтурса бўлур. Ўтуилари ҳанжак³ ва балут ва бодомча ва қарқандур. Булардин яхшироғи ҳанжакадур⁴ ёргу куяр, (тутунининг яхши иди бўлур, чўғи ҳам ғалаба тураг), ўли ҳам куяр. Балут ҳам яхши ўтундур, агарчи тийрароқ куяр, vale тоблиқ куяр, чўғи қалин тураг. Балут йиғочида яна бир ажаб хосиятдур: сабзбарглик шохларига ўт қўйсалар: гарид шарфа била куяр. Оёғидин бошиғача шарфа била бир замонда куяр. Бу йиғочнинг куймаги хейли яхши тафарруждур. Бодомча борчадин кўпроқ ва шоероктур, чўғи турмас. Қарқанд паст-паст тиканлар бўлур, ўли-куруғи тенг куяр, тамом Ғазни элининг ўтуни будур.

Кобул вилояти тоғ ораларида воқе бўлубтур. Йўрунчқа палладидек тоғлар тушубтур, оралари тузтур, жилғалар воқе бўлубтур: аксар кентларида ободонликлари бу ораликдадур, кийиги ва ови озрокдур. Куз ва ёз фаслларида қизил кийикким, оркорғалча бўлғай қишлоққа, яйлокға ўтарда муайян тутқовуллари бордур, қушлик ва итлик йигитлар бориб, тутқовулни сахлаб, кийик олдурурлар. Хурд Кобул ва Сурхоб тарафи қулони ҳам бўлур. Оқ кийик худ асло йўқтур. Ғазнининг оқ кийиги ва қулони бўлур. Ғазнининг оқ кийигича семиз кийик кам ерда бўлғай. Ёзлар Кобул қушлоғи қалиндур. Аксар қушининг гузари Борон ёқасидур, не учунким, шарки тоғлардур. Ғарб тарафи ҳам тоғлардур. Ушбу сенинг тўғрисидинким, Борон ёқаси бўлғай, бир улуғ Ҳиндукуш кўталидур ва бас ўзга кўтал йўқдур. Бу жиҳаттин тамом қушлар мунинг била ўтарлар, агар ел бўлса ё Ҳиндукуш кўтали устида аидак булат бўлса, қушлар ўта олмас. Тамом Борон тузига тушар, бу маҳал ул навоҳидағи эллар қалин күш олурлар.

Борон ёқасида қишининг охирларида ўрдак қалин келур, бисёр

¹ Қ. б.— теранг.

² Қ. б.— Карбу.

³⁺⁴ Қ. б.— Чанжак.

семиз бўлур, андин сўнгра турна ва қарқара, улуғ қушлар қалин ва беҳад бўлур. Борон ёқасида, турнаға таноб отиб, таноб била қалин тутарлар. Уқор ва қарқара ва қўтонни ҳам таноб била қалин тутарлар, бу навъ куш тутмок ғайри мукаррардур.

Тутмогининг кайфияти бу турлукдурким, бир газ отими инчка таноб эшарлар, бу танобнинг бир учидагазни беркитурлар, яна бир учидагазни беркитурлар, яна бир билакча ёғочтур, узунлиғи бир қариш бўлгай, газ тарафидин бу танобни бу йифоқча тугангучачирмарлар, таноб тугангандин сўнг билдургани беркитурлар, андин сўнг билакча йигочни таноб ичидин чикарурлар, таноб чирмоглиқ қовоқ-ўқ туур. Билдургани иликка солиб, келадурган қушнинг оли сари газни отарлар. Қушнинг қанотига ё бўйнига туша чирмашиб, куш йиқилур. Тамом Борон эли бу тарийқ била қалин куш тутарлар, вали куш тутмоқнинг хейли машақати бор. Ёмғурлук ва қоронғу кечалари керак, бу кечаларда бу қушлар сибоявадаррандалар жиҳатидин тонг отқунча тинмаслар ва муттасил учарлар ва паст учарлар, қоронғу кечаларда қушларнинг йўли оқар сувдур, коронғуда оқариб кўрунур. Кўрқунчдин сув юқкори, сув қуйи тонг отгунча борурлар ва келурлар. Танобни бу маҳалда отарлар. Мен бир қатла кеча таноб оттим, таноб узулди, куш ҳам тоцилмади. Тонгласиға қушни узулган таноб била топиб келтурдилар.

Бу тарийқ била Борон эли қалин уқор тутарлар. Соч ўтағаси уқордин бўлур. Ироқга ва Хурсоңга Кобулдин бир матоэким борур, соч ўтағасидур. Яна жамиъ сайёд қуллардур, икки юз-уч юз уйлук бўлғайлар. Темурбек авлодидин бириси бу қулларни Мўлтон навохисидин кўчуруб келгандур. Ишлари, кучлари қуш тутмоқтур. Кўллар ясад, қалин милвоҳлар тикиб, кўл ўртасида тўр қўюб, ҳар жинс қуш тутарлар. Не ёлтуз сайёд қуш тутар. Борон ўлтурушлуқ эллар таноб отиб, тузоқ қўюб, ҳар, тадбир била қалин қуш ва ҳар анвөъ қушлар тутарлар. Ушбу мавсумда Борон сўйида балиғнинг гузари бўлур. Тўр била яна жах¹ боғлаб, қалин балиқ тутарлар. Яна куз маҳалларидаким, қулон, қуируғи деган ўт чиқиб, камолга етиб, гул қилиб, дона боғлар, бу қулон қуируғидин ўн-ўн икки пуштвора яна қўқ шобоқдин йигирма-ўттуз пуштвора сув бошиға келтуруб янчиб, сувға солурлар, солпон замон-ўқ сувға кириб маст бўлғон балиқни тута киришурлар. Куйироқ бир муносиб ерда жах боғларлар, жах боғламоқ андоқдурким, тол хунчаларидин бармоқча-бармоқча хунчаларни чигдек тўкурлар, бу чигни сувнинг тўкулур ерида қовоқ қўюб, атрофиға тош қалларлар. Андоқким, сув бу чигқа шариллаб тушгай, тушган била қуий-ўқ борғай, сув у қуйи борур, балиғ чигнинг устида қолур, маст бўлғон балиқни юқкоридин тута-тута келурлар. Бу жахта қалин тутарлар. Гулбахор сўйида, Парвон сўйида. Исталиф сўйида бу тарийқа била тутарлар.

Яна қиши Ламғонотда гариф тавр балиғ тутарлар. Сув тўкулур ерларда уй ўрунича-уй ўрунича ери чуқуроқ қилиб, ўчоқ пояси-

лек тошларни бу чуқурларда қўюб, устига тош қалларлар. Бу ерга сув қуидин бир эшик қўярлар, тошни андоқ қалларларким, ушбу бир эшикдидин ўзга ҳеч ердин балиғ кириб-чиқа олмас, бу қалагон тошнинг устидин сув оқар, моҳихона амали қилурлар. Қишилар ҳар қачон балиғ керак бўлса, бу чуқурларнинг бирини очиб, кирқ-эллик балиғни бир замонда келтуурлар. Бу тарийқ очарларким, ул чуқурни мұайян белгулик ерда қилурлар, ул чуқурнинг бир эшикдидин бошқа тамом атрофиға гурунч пилали қўюб, устига тош қўярлар. Эшикига чиғдек нима тўқуб, икки бошини бир ерга қатиб боғларлар. Яна мунинг ичида яна бир нима чиғдак тўқуб беркитурлар. Андоқким, оғзи бу чиг била баробар бўлғай, узунлиги бурунғи чигнинг ярмича бўлғай, ичкариги оғзини тор қилурлар, бу ичкариги чигнинг ичкариги оғзидинким, кирав улуғ чигнинг ичига кирав, улуғ чигнинг қуийи оғзини андоқ қилибтурларким, балиғ чиқа олмас, ичкариги чигнинг қуийи ичкариги оғзини андоқ қилибтурлар, юқкориги оғзидин балиғким, кирав, ичкариги оғзидин бирар-бирав ўтар. Бу ичкариги оғзининг йигочларининг учини бир қилибтурлар, бу оғиздин ўтуб, улук чигнинг ичиғаким, кирав-чиқар оғзини худ беркитибтурлар, балиғ чиқа олмас, ёнса бу кичик чигнинг ичкариги оғзининг тишлар² жиҳатидин ўта олмас. Бу чигни ул қўйғон эшиккаким беркитурлар, моҳихонанинг устунини очарлар, гирдо-гирди худ гурунч пилали била мазбутдур, ҳар не иликка келса, бу чуқурда тутарлар. Ҳар балиғким, қочса эшик худ бир-ўқтур, ўшул мазкур бўлғон чиғқа тушар, анда тутарлар. Бу навъ балиғ тутмок ўзга ерда кўрулган эмас.

Кобул олғондин бир неча кун сўнг Муқим Қандахор сарига рухсат тилади, чун аҳд ва шарт била келиб эди, тамом киши-қора ва раҳт ва матои била солим ва саломат ота-օғаси сари рухсат берилди. Муқимға рухсат бергандин сўнг Кобул вилоятини мирзозаларга ва тамом меҳмон бекларга-ўқ тақсим қилилди. Фазнини таъобеи ва лавоҳиқи била Жаҳонгир мирзоға берилди. Нингнаҳор туманини ва Мандровир ва Дараи Нур ва Қунрӯ, Нургил ва Жифонсаройни Носир мирзоға берилди. Ўзум била қазоқликларда била бўлуб келган бекларга ва йигитларга баъзисига кент ва ятулдек берилди. Вилоят худ ҳеч берилмади. Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонким, тенгри таоло давлате берди, меҳмон ва гариф бекларни ва йигитларни бойрилардин ва Андижонийлардин ортукроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд ажаб балоедурким, ҳамиша эл мёни ғайбат қилурларким, бойиридин ва Андижонийдин ўзгани риоят қилмас. Масал борким: «Душман не демас, тушга не кирмас». «Дарвозаи шаҳрро тавон баст, натвон даҳани мухолифон баст».

Чун Самарқанд ва Ҳисор ва Қундуздин қалин эл ва улус Кобул вилоятиға келиб эдилар, маслаҳат андоқ қўрулдиким, Кобул мухакқар ердур, сайфийдур, қаламий эмас. Борча элга ёрмоқ худ сткуруб бўлмас, бу эл ва улуснинг кўчаларига бирор нима ошилик бериб черик ва чопқунга отланилғай, сўз мунга қарор топиб,

¹ Л. б.—шишлар.

² «Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди».

Кобул ва Ғазни вилоят ва тавобеиға, ўттиз минг харвор ошлиқ таҳмил бўлди. Кобулнинг даромад ва ҳосилини билмай мундок кулий таҳмил бўлғони учун вилоят хейли ҳароб бўлди.

Ушбу маҳалларда Бобирий хатни ихтироъ қилдим. Султон Масъудий ҳазарасига қалин қўй ва от солиди. Таҳсилдорлар йиборилди. Неча кундин сўнг тахсилдорлардин хабар келдиким, ҳазоралар молни бермай саркашлик мақомидадурлар, мундин бурунроқ ҳам неча навбат Гардиз ва Ғазни йўлларини уруб эдилар, бу жиҳатлардин Султон Масъудий ҳазорани чопа отланилди. Майдон йўли била келиб, Нирх кўталидин тунлаб ўтуб, фарз вақтида Чату навоҳисида ҳазораларни чопилди. Хотирхо чопилмади, андин сўнг Суроҳ йўли била ёниб, Жаҳонгир мирзоға Ғазнига рухсат берилди.

Кобулга тушганда Дарё ҳоннинг ўғли Ёр Ҳусайн Баҳра тарафидин қуллуққа келди. Неча кундин сўнг черик тарҳини солиб, ерсув билур кишиларни ҷарлав, атроф ва жавонибни таҳкиқ қилилди. Баъзи Даشتни дедилар, баъзи Бангашни муносиб кўрдилар, баъзи Ҳиндустонни маслаҳат кўрдилар. Кенгаш Ҳиндустон юрушига қарор тоғти.

Шаъбон ойида офтоб даљ буржида эдиким, Кобулдин Ҳиндустон азимати била отланилди. Бодом ҷашма Жигдалик йўли била ора олти қўнуб Одинапур келилди. Гармсер вилоятларини ва Ҳиндустон навоҳисини ҳаргиз кўрулган эмас эди. Нингнахорга еттач, ўзга оламе назарга келди: гиёҳлар ўзгача ва йиғочлар ўзгача ва вуҳуш ўзгача ва туор ўзгача, эл ва улусининг роҳ ва расми ўзгача: ҳайрате бўлди, филвоқе жойи ҳайраттур.

Носир Мирзоким, илгаррак вилоятига келиб эди, Одинапурда келиб, мулозамат қилди. Ул юздин келган аймоқ ва аҳшом қишлоқ маслаҳатига тамом кўчуб, Ламонот келиб эдилар. Аларнинг черикларини ва кейин қолғон черикларни бир-икки кун ул навоҳида туруб, ўзумизга қўшуб келиб, Жўйи Шоҳийдин ўтуб, қуий Қўшгунбазга тушулди. Носир мирзо навкар-савдариға вилоятидин бирор нима еткуруб, икки-уч кун кейинракдин келай деб Қўшгунбаздин рухсат тилаб қолди. Қўшгунбаздин кўчуб Гарм ҷашмаға тушганда, Кокиёнийнинг улуғларидин Пихиким, корвони била экандур, келтурдилар. Йўл айир маслаҳати жиҳатидин Пихини ҳамроҳ қилилди. Бир-икки кўч била Хайбардин ўтуб Жомға¹ тушулди.

Гўрактарининг таърифин эшитилиб эди, жўғиларнинг ва ҳиндуларнинг бир маъбади бу эмиш, йироқ ерлардин келиб Кўракатрида соч ва соқол қирқар эрмишлар, Жомға тушгач, Бикромни сайр қила отландим. Улуғ бир йиғочни кўруб, Бикромнинг навоҳисини сайр қилдим. Бошчи Малик Бусайд Камарий эди. Ҳар неча Гўрактарини сўрдук, айтмади. Ёниб ўрдуға ёвуқ етганда Хожжа Муҳаммад Аминға айтурким, Кўракатри Бикромнинг қошида эди. Торғор ва мухотара ер учун айтмадим. Хожжа филҳол хабосат қилиб, аниг деганин айтди. Кун кеч бўлуб эди ва йўл ҳам йироқ эди, бора олмадук, бу юртда Синд суйи кечарни ва қай сари мутаважжих бўлурни машварат қилилди.

¹ К. б.—Жанруд

Боқи Чағониёний арзга еткурдиким, сув қечмай ушбу ердин ора қўнуб Қуҳат отгуқ ерга борса бўлур эмишким, қалин жамъиятлиқ ва моллиқ эллар эмиш. Бир неча Кобулийни келтурдиким, ўзининг сўзига мувофиқ сўзлар арзга еткурдилар, бу ерларни ҳаргиз эшитилган эмас эди. Улуғ ихтиёр кипи Қуҳат сарини маслаҳат кўруб, ўзининг муддаосининг исботига неча тонуқ ҳам ўтқарди эса, сув ўтмакни ва Ҳиндустон азиматини фасх қилиб, Жомдин кўчуб, Бора суйини ўтуб, Муҳаммад Пих добонига ёвуқроқ келиб тушулди. Ул маҳалда Кокиёний афғони Паршовар² да эди. Черик ваҳмидин бу төғ доманалариға тортиб эдилар. Кокиёнийнинг улуғларидин Ҳисрав Кокиёний бу юртта келиб мулозамат қилди, ани ҳам Пихи била йўл айир маслаҳати жиҳатидин ҳамроҳ қилилди.

Бу юрттин ярим кеча кўчуб, кун чиқа Муҳаммад Пихни ўтуб, чонгтоҳда Қуҳатни чопилди. Қалин гов² ва говмиш тушди. Афғонлардин даги қалин асир тушти, асирни тамом айириб озод қилилди. Уйларида ошлиқ худ бениҳоят эди. Чопқунчи Синд дарёси ёқасигача чопиб, ора қўнуб келиб, бизга қўшулдилар. Боқи Чағониёний арзга еткургандек нима черик элига тушмади. Бокибек бу саъидин шармандароқ бўлди. Қуҳатта икки қўнуб, чопқунчини йириб, қай сари юрур маслаҳатини кенгашилди. Сўз мунга қарор тоғтиқим, Бангаш ва Банну навоҳисидағи афғонларни чопиб, Нагар йўли била ё Фармул йўли била ёнилғай.

Ёр Ҳусайн Дарёхоннинг ўғликим, Кобулда келиб мулозамат қилиб эди, истидъо қилдиким, Диазоз ва Юсуф Зайи ва Кокиёнийга фармонлар бўлсаким, менинг сўзумдин чиқмасалар. Синд суйининг ул юзида подшоҳ қиличин чопсам. Муддаосидек фармонлар бериб, Қўхатдин рухсат берилди. Қўхаттин кўчуб, юқори Бангаш сари Ҳангү йўли билан мутаважжих бўлдук. Қўхат била Ҳангунинг орасида бир дара тушубтур, икки тарафи тоғ йўл. Бу дара била борур: кўчуб бу дараға кирганда, Қўхатнинг ва ул навоҳисининг афғонлари тамом йиғилиб, даранинг икки тарафидаги тоғ устига чиқиб, сурон солиб, ғавғо қила бошладилар. Малик Бусайд Камарийким жамиъ Афғонистонни яхши билур эди, бу юрушда бошчи ул эди. Арзга терурдиким, илгаррак йўлнинг рост тарафидаги парча тоғ тушубтур, агар бу афғонлар бу тоғдин ул тоғқа ўтсалар, бошқа тоғлар. Чирмаб олса бўлур.

Тенгри рост келтуруб, бу афғонлар эришиб, келиб, улуш парча тоғқа чиқтилар. Бир пора йигитларни йиборилди, филҳол икки тоғнинг орасидағи гарданини олғайлар. Ўзга черик элига фармон бўлдиким, ул юздин, бу юздин тушук-тушидин юруб, бу афғонларни жазосига етқургайлар. Тушук-тушидин юрутган бида уруша ҳам олмадилар. Бир замонда юз-юз эллик афғонни чопқулнаб олиб, баъзисини тириқ, аксарининг бошини келтурдилар. Афғонлар урушмоядин ожиз бўлсалар, ғанимларининг олдидаги ўт тишлаб келур эмиш. Яъни мен сенинг ўюнгурмэн деган эмиш. Бу расмни анда кўрдук. Ожиз бўлғон афғонлар ўт тишлаб келдилар.

¹ К. б.—Пиштовар.

² К. б.—ўй.

Тирик келтурганларни ҳам бўюнларини улдуруб, тушган юртта калла минора қўпорилди.

Тонгласи андин кўчуб, Ҳангуга тушулди, бу навоҳидаги афғонлар бир парча тогни сингир қилдилар. Сингир лафзини Кобулга келганда эшитилди. Бу эл тогни беркитканни сингир дерлар эмиш. Черик эли етган била-ўқ афғонларнинг сингирини ушатиб, юз-икки юз мутамаррид афғонларнинг бошларини кесиб келтурдилар. Мунда ҳам қалла минора қўпорилди. Ҳангудин кўчуб, ора қўнуб, юқкори Бангашнинг оёғи Тил деган ерга тушулди. Мунда ҳам черик эли бу гирд ва навоҳидаги афғонларни чопа бориб эдилар. Бир сингирдан баъзи чопқунчи енгилрәк ёнибтур, мундин кўчуб, йўлсиз юруб, орада бир қўнуб, тонгласи бир тепадек инишдин иниб узун-узок тангидин ўтуб, Баннуға тушулди. Черик эли ва тева ва от бу инишда ва тангида асрү қўп эмгаңдилар. Тушган ўйла худ аксари қолди.

Омма йўл ўнг қўлимида бир-икки курух экандур, бу йўл отлиқ йўли эмас экандур. Қўйчи ва чўпон гоҳи гала ва рамани бу йўл ва танги била индурур учун бу йўлни, Гўспандлиёр дер эмишлар. Йўлни афғон тилибила лиёр дерлар. Бошли Малик Бусаид Камарий эди, аксар черик эли йўл чап тушганини Малик Бусаиддин кўрдилар.

Бангаш ва Нағар тоғларидин ўтгач-ўқ Банин туп-туз ерда воқе бўлубтур. Шимоли Бангаш ва Нағарнинг тоғлариур. Бангаш руди Баннуға чиқар, Банин бу сув била маъмурдур. Жануби Чўпора ва Синд суйидур, шарқи Динкут, гарби Даشتким, Бозор ва Ток ҳам дерлар. Афғон қабойилидин Куроний, Кивий, Сур, Исохайл, Ниёзий бу вилоятни эгарлар. Баннуға тушгач-ўқ хабар топилдиким, туздаги қабойили, шимолидағи тоғларда сингирлаб турурлар, черикни Жаҳонгир мирзога бошлатиб йиборилди. Кивининг сингири экандур, бориб бир замонда олиб, қатли ом қилиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Оқ раҳттин черик элига хейли тушти, Банинда ҳам қалла минора қўпорилди. Бу сингир олғандин сўнг Кивининг улуғларидан Шодихон отлиқ мулозаматқа ўтишлаб келди. Асирларни бағишладук.

Кўҳатни чопқанда мундоқ муқаррар бўлуб эдиким, Бангаш ва Банин навоҳисидағи афғонларни чопиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёнилғай, Банинуни чопғонидин сўнг ер-сувни билур кишилар арзға еткурдиларким, Даشت ёвуктур, эли ҳам жамъиятиқ элдур, йўли ҳам яҳшидур, Фармулға чиқар. Сўзни Даشتни чопиб, ул йўл била чиқарға қўюб, тонгласи андин кўчуб, ушбу руднинг ёқасида Исохайлнинг кентига тушулди. Исохайл хабар топиб, Чўпора тоғларига ўзларини тортибтурлар. Исохайлнинг кентидин кўчуб, Чўпора тоғларининг доманаисига тушулди, чопқунчи тоғларга бориб, Исохайлнинг бир сингирини ушатиб, қўй ва гала ва раҳт келтурдилар. Ушбу ахшом Исохайл афғонлари шабихун келтурдилар.

Ул юрушда бисёр эҳтиёт қилилур эди, ҳеч иш қила олмадилар. Мундоқ эҳтиёт қилулур эдиким, буронгор, жувонгор, ғул, ировул ҳар қайси бўдаллик бўдалида тушуб, ҳар қўл ўз тушидин яргланиб

яёқ ўрдунинг гирдиға чодирлардин бир ўқ отими йирокроқ чиқиб, кечча ўшанда-ўқ бўлурлар эди. Ҳар кечча бу дастур била томон че-рик элини чиқарилур эди. Ичклиардин уч-тўрти машъял била ҳар ахшом навбат билан эврулур эдилар. Мен ҳам бирор навбат эврулур эрдим. Чиқмағон кишининг бўрнини тепиб, чериқдин эврутур эрдук. Буронгор Жаҳонгир мирзо, Боқи Чағаниён, Ширим тағойи, Сайд Ҳусайн Ақбар ва яна баъзи беклар эди. Жувонгор Мирзо хон Абдураззок мирзо, Косимбек ва яна баъзи беклар эдилар. Фулда улуг беклардин киши йўқ эди, тамом ички беклар эди. Ировулда Сайд Қосим эшик оға Бобо ўғли, Аллокули Беран ва яна баъзи беклар эди. Черикни олти бўлак қилилиб эди. Ҳар бўлакка бир кечча-кундуз чоғдовуллуқ навбати эди.

Ул доманидин кўчуб, гарбқа бўқа юруб, Даشت била Баннунинг орасида бир сувсиз кўлда тушулди. Черик эли сойни қазиб, ўзлари ва гала қораларга сув олдилар. Бу сойдин бир қари-бир ярим қари қазса, сув чиқар эди. Не ёлғуз бу сойдин мундоқ сув қари қазса, албатта сув чиқар. Ажаб кодиредур. Ҳиндустондаким, қари қазса, албатта сув чиқар. Дағёлардин ўзга оқар сув бўлмас, рудлари мундоқ сувға ёвук воқе бўлубтур. Ушбу қўруқ рудтин саҳар кўчуб, намози дийгар Даشتнинг кентларига чарида отлиқ черик эли етишти. Чопқунчи бир неча кентни чопиб, гала ва раҳт ва савдо отлари келтурдилар.

Бу ахшом тонгфача, тонгласи тушгача кейин қолғон юклук гала ва тева, яёқ-яланг кела қолди. Бу кунким, мунда турулди, чопқунчи бориб Даشتнинг кентларидин қалин ўй ва қўй келтурдилар. Афғонларнинг савдогарларини йўлуктуруб, қалин оқ раҳт ва акоқир ва қанд ва набот, тупчоқ отлар ва савдо отлари келтурдилар. Ҳожа Хизр Нуҳонийким, афғонлар орасида машхур ва мұътабар савдогарларидин эди. Ҳинду мўғул тушуруб, бошини кесиб келтурди. Ширим тағойи чопқунчининг кейинича бориб эди, бир яёқ афғон Ширим тағойи била рўбарў бўлуб, Ширим тағойининг шаҳодат бармоғини тушура чопти.

Тонгласиға кўчуб Даشتнинг кентларининг орасида ёвукроқ тушулди, андин кўчуб, Гўмал суйи ёқасиға тушулди. Даشتдин гарбий тарафи икки йўл чиқар эмиш, бири Сангсўроҳ йўликим, Барқдин ўтуб, Фармул келур. Яна бир Гўмал рудини ёқалаб Барқга етмай бу ҳам Фармул келур. Гўмал йўлинни баъзи хушладилар. Даشتда эканда икки-уч кун паё-пай ёмғурлар ёғди. Гўмал руди хила улғайиб эди. Андоқким, ташвиш била гузар топиб, ўттук. Йўл билур кишилар арз қилдиларким, Гўмал йўлида бу рудни неча қатла кечмак керак. Агар сув мундоқ улуг бўлса мушкилдур. Бу йўлда ҳам тараддуд бўлди, ҳануз сўзни бир ерга қўюлмайдур эрди.

Тонгласи табли кўч чолдуруб от устида-ўқ сўзлашиб, қайси йўл била юрури қарор берур ҳаёлда эдим. Ийди фитр эди. Мен йўлни машғул бўлдум. Жаҳонгир мирзо ва беклар сўзлашиб-турлар, баъзилар дебтурларким, Даشتнинг гарбий тоғинингким, Кўхи Мехтар Сулаймон дерлар, ушбу тоғ Даشت била Дукининг орасида тушубтур, тумшуғидин эбрулса, йўл туздур. Агарчи бир-икки кўч тафовут қилур, ройлари мунга қарор топиб, тумшук

йўлиға бўлубтурлар. Гуслдин фориғ бўлғунча черик эли тамом тумшук йўлиға туз олиб, аксар Гўмал рудидин ҳам кечибурлар, чун кўрулган йўллар эмас эди, йўлнинг йироқ-ёвугини билмай, арожиғ сўз била бу йўлга кирдук. Ийд намозини Гўмал рудининг ёқасида ўталди. Наврўз ул ийдка ёвуқ келиб эди. Тафовут бир-икки кун эди, ул такриб била бу ғазални айтib эрдим:

Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар,
Манга юзи қошингдин айру байрам ойида ғамлар.
Юзи наврўзи васли ийдини Бобур ғанимат тут,
Ки мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўз байрамлар.

Гўмал рудини ўтуб, жануб сари боқа тоғ доманаси била юрудук. Бир-икки курух борилиб эдиким, қони тутулғон бир неча аффон тоғ этагидаги пуштларда пайдо бўлдилар. Жилаврез ул сари мутаважжих бўлдук. Аксари қочтилар, баъзиси жаҳл қилиб, доманағи ушоқ төгларда ва камарларда беркидилар. Бир аффон бир парча тоғнинг устида туруб эди. Фолибо нари ёни учма эди, кетар ери ҳам йўқ эди. Султонқули чапоқ жибалиқ чиқиб чопқуlob олди. Менинг қопимда бир қилғон иши ушбу эди. Ушбу иши сабаби риояти ва тарраккиси бўлди. Яна бир камарда Кутлуқ қадам бир аффон била чопқулашиб, тутоглашиб, ўн-ён икки қари ердин билай ўчтилар, бошини кесиб келтурди. Яна бир тоғнинг устида Кепа бир аффон била дасту гирибон бўлуб тоғ устида тоғнинг ярмисигача юмаланиб келдилар, аниг ҳам бошини келтурди. Бу аффонларни даги асири хейли тушуб эди, тамом озод қилилди.

Дашттин кўчуб, Мехтар Сулаймон тоғини доманалаб, жануб сари боқа юруб, уч орада кўнуб, Синд суйининг ёқасидағи Мултон тавобеи кентларидин Била деган қасабачага етишилди. Эли кемаларга кириб сув ўттилар, баъзи ўзларини сувға солиб ўттилар. Ушбу кент тўғрисида бир орол бор эди. Кейин қолған эллар оролда кўрундилар. Аксар черик эли от ва яроқ била ўзларини солиб ўттилар, бир неча киши сувға борди. Менинг навкарларимдин бир Қул Аҳмад оруқ эди, бир Мехтар фаррош эди. Жаҳонгир мирзо навкарларидин бир Қайтмас туркман эди. Бу оролда баъзи раҳт ва партолдек нималар черик элига тушди. Бу навоҳининг эли кемалар била тамом Синд суйининг ул юзига ўттилар.

Ушбу орол тўғрисидин ўтганлар бир пораси сувнинг улуғлугига эътимиð қилиб қиличлар иликлариға олиб, шамширбозлик килиб, тикка қила бошладилар. Оролға ўтганлардин Қул Боязид бакавул ёлғуз яланғоч от била аларнинг муқобаласидин ўзини сувға солди. Оролнинг ул юзидаги сув икки-уч ҳисса бўлней эди, бу юздаги сув бир ҳисса. От уздуруб ул юздагиларнинг муқобаласида бир ўқ отими ерда пойобқа чиқти, сув отнинг қантолида бўлғай эди. Бир сут пишимига ёвуқ дараңг қилди. Фолибо ҳамлини тўзди экин, кейиндин хеч ким кўмак келмади ва кўмак келур эҳтимоли ҳам йўқ эрди. Ўшандин буларнинг устига илдам юруди. Бир-икки ўқ оттилар, бўлдурга олмадилар, қоча бердилар. Ёлизайдоқ от била кўмаксиз Синд суйидек дарёдин уздуруб кечиб, ғанимларни қочуруб, ерларини олди. Маҳкам мардана иш қилиди.

Егийни қочурғондин сўнгра черик эли ўтуб, раҳт ва гала-қора ўлика келтурдилар. Агарчи мундин бурун ҳам хизматидин ва марданаликлиаридинким, неча навбат зоҳир бўлуб эди, риояти ва шафқати мақомида бўлуб, бовурчилик мартабасидин хосса бакавуллук мартабасига еткуруб эрдим. Бу ишидин худ аниг борасида куллий иноят ва тарбият мақомида бўлдум ва куллий иноят ва тарбият ҳам қилдим. Нечукким, мазкур бўлғусидур. Воқе иноят ва тарбият арзандаси ҳам бор эди.

Яна икки кўч Синд суйини ёқалаб, сув қуиға боқа кўчулди. Черик эли чопқун чопа-чопа отларини ҳароб қилдилар. Моли ҳам арзандай чопқун эмас, тамом уйдур. Даштта худ кўй ва баъзи ерда раҳтдек нималар ҳам черик элига тушар эди. Дашттин ўтгач, ўйдин ўзга нима йўқ эди. Синд суйи ёқасидағи кўчларда худ андоқ бўлдиким, бир куллуқчи уч юз ўй-тўрт юз ўй келтурур эди. Нечукким, келтурур эдилар, кўплигидин ҳар кўчта яна ўшандоқ қолур эди. Уч кўч Синд ёқаси била-ўқ келдук. Уч кўчтин сўнг Пир Кону мазори тўғрисидин Синд дарёсидин айрилиб, Пир Кону мазорига келиб туштук. Черик элидин баъзи мазорнинг мужовирлариға мазоҳим бўлғон учун бирини сиёsat учун пора-пора қилдурдим. Бу мазор Хиндустонда бисёр мұтабар мазордур. Мехтар Сулаймон тоғининг пайвасти тоғларининг доманасида воқе бўлубтур, бу мазорни кўчуб кўталь устида тушулди.

Андин кўчуб Дукки вилоятига тааллуқ рудға тушулди. Ул юрттин кўчганда Шоҳбек навкари Фозил кўкалтошнингким, Сивининг доругаси эди, йигирмача коровуллукга келган кишисини тутуб келтурдилар. Ул маҳалда чун қудурати йўқ эди, от ва яроқлари била-ўқ кўя бердук. Ора кўнуб Дуккининг кентларидин Чутоли деган кентнинг ёвуғиға туштук. Синд суйидин нарроқ ва Синд суйининг ёқасида агарчи тинмай чопқун қилур эдилар, vale от бўғузи ва кўк хавид бисёр эди. От қолмас эди. Синд дарёсидаликим, Пир Кону сари боқа чиқайди, кўк хавид худ йўқ эди. Аҳёнан икки-уч кўчта оз-оғлоқ хавидзор топилур эди. От бўғузи худ топилмас эди. Ушбу юртлардин черик элининг отлари қола бошлади. Чутолидин ўтуб тушган юртта улоқсизликдин менинг хиргоҳим ҳам қолди.

Ушбу юртта оҳшоми андоқ ёмғур бўлдиким, чодир ичида сув инчка пойчадин эди, гилемларни бир ерда еғиштуруб, баланд қилиб устида ўлтурдум. Бу кеча ушмундоқ усрат била тоғн отти, яна икки кўчдин сўнг Жаҳонгир мирзо келиб, кулогимға дедиким, хилват сўзим бор. Хилват қилилди. Арз қилдиким, Боки Чағониёни манга келиб дедиким, подшоҳни етти-секкиз-ён киши била руҳсат бериб Синд суйини ўткариб сизни подшоҳ кўтаралинг. Мен айттимким, яна кимлар эмиш бу кенгашда? Айттиким, манга филҳол Бокибек айтти, ўзгасини билмадим. Мен дедим: яна ўзгаларини дағи таҳкиқ қилинг. Фолибо Сайид Ҳусайн Ақбар ва Султон Али чухра яна баъзи Хисравшоҳий бек, бекот, йигит-яланг ҳам бор эди экин. Филвоқе Жаҳонгир мирзо мунда асеру кўб борди. Туғонликини бажо келтурди.

Жаҳонгир мирзонинг бу иши менинг ул ишменинг муқобаласида эдиким, Коҳмардда ул ҳам бу бадбаҳт марданнинг иғво ва

ифсади била эди. Ул юрттин кўчуб яна бир юртқа тушганда, черик элидин оти ярар кишини Жаҳонгир мирзога бошлатиб, ул навоҳида ўлтуур афғонларни чопқали йиборилди. Ушбу юртларда черик элининг отлари кўп қола бошлиди. Куни бўлур эдиким, икки юз от, уч юз от қолур эди. Ўбдан-ўбдан кишилар яёкладилар. Шоҳ Махмуд ўғлоқчиким, менинг ўбдан ичклиаримдин эди, отлари тамом қолиб яёқ келди. Фазниғача черик элининг отлариға бу ҳол эди, уч-тўрт кўчтин сўнгра Жаҳонгир мирзо бир пора афғонларни чопиб, бир пора қўй келтурди.

Бир икки-уч кўчдин сўнг Оби Истодага етдук. Фарид улуғ сув назарға келди. Ул юздаги даштлар худ асло кўрунмайдур. Сув осмон била пайваст кўрунадур, ул юздаги тоғлар ва пушталар нетаврким, Серобнинг ул юзидағи тоғ ва пушталар муаллақ кўрунур. Бу тоғлар ва пушталар ҳам ер била кўкнинг орасида муаллақ кўрунадур. Мунда йиғилур сувлар Катта воз водисининг ва Зурмат жулгасининг ва Газни рудининг Корабоғ ўлангининг баҳор ёмурларининг селлари ва ёзлар сув улғайғанда зироатдин ортқон сувлари эмиш. Оби Истодга бир қурух етганда ажаб нима мулоҳаза қилдук. Ҳар замон бу сув била осмоннинг орасида шафакдек нима кип-қизил кўрунадур, яна бартараф бўладур. Ёвуқ етгунча бу ҳол эди, ёвуқ етганда маълум бўлдиким, тоғлон коз экандур. Не ёлғуз бу қуш, ҳар қушдин бехадду ҳаср, бу сув ёқасида қалин қушнинг юмуртқаси. Сув қироғидин бу қушларнинг юмуртқалари ни олғади келган икки афғон бизни кўрган била ўзини сувға солди. Бир неча киши ярим қурухқа ёвуқ бориб келтурдилар.

Гаразким, мунча йўлким бордилар, сув бир қоида била отнинг қорнида эди. Туз ер учун ғолибо суйи чуқур эмастур. Катта воз даشتининг Оби Истодга келур рудининг ёқасига келиб тушибтук. Бу руд қуруқ рудтур, мунда ҳаргиз сув оқмас, неча навбатким, мундан ўтубтурбиз, ҳаргиз бу рудда оқар сув кўрулмабтур. Бу навбат ёз ёғинлари жиҳатидин бу рудқа андоқ сув келибтурким, асло гузар тополмадук. Агарчи хейли ариз эмас, vale бисёр амиқ эди. Тамом от ва тевани уздуруб кечилди. Баъзи партолдек нимани арғамчиға боғлаб, ул юздин тортиб олдилар. Бу сувдин ўтуб Кўхнаноний била Саридаҳ бандидин ўтуб, Фазниға келдук. Жаҳонгир мирзо бир-икки кун меҳмондорлик қилиб, ошлар тортиб, пешкашлар қилди. Ул йил аксар сувлар улук кириб эрди. Андоқким, дехи Яъқуб суйидин гузар топилмас эди.

Мен кўлда ясатқан кемани келтуруб Камарий тўғрисида дехи Яъқуб суйига солиб, эл кема била ўтар эрдилар. Бу жиҳаттин Сижкованд кўталидин ўтуб, якруя келиб Камаридин кема била сувни кечиб, зилхижжа ойида Кобулға келдук. Сайид Юсуфбек бир неча кун бурунроқ қуулунж заҳмати била тенгри раҳматига борибтур. Носир мирзо навкар-савдарига вилоятларидин бирор нима тегуруб, икки-уч кун кейинроқдин келай, деб Кўшгумбаздин рухсат тилаб қолиб эди. Биздин айрилғач, Дараи Нур эли бир нима саркашлиқ қилғон жиҳатидин черикини Дараи Нур устига йиборур. Дараи Нурнинг кўргонининг берклиги ва ерларининг шолизор жиҳатидин бўртоғлиги бурун мазкур бўлуб эди, бу черикнинг сардори Фазли

черикини эҳтиёт қилмай мундок, якраҳа йўл ва бўртоғ ерда паришон чопқунга қўяр. Дараи Нур кишиси чиқиб паришон борғон чопқунчии тебратган била ўзгалар ҳам тура олмаслар, қочарлар. Бир пора кишини ўлтуруб қалин от ва яроқ олдилар. Ул черикдаким, Фазлидек киши сардор бўлғай, ҳоли ушмундок-ўқ бўлғусидур. Бу жиҳатдинму ё Носир мирzonинг кўнглида эгрилиги бор эди, ул жиҳатдинму бизнинг сўнгимизча келмай қолди. Яна Айюбнинг ўғлонлари Юсуф ва Баҳлулким, буларча шарир, муфаттин ва мудамме ва мутакаббир киши бўлмагай эди. Алингорни Юсуфқа ва Алишангни Баҳлулға берилиб эди, булар ҳам вилоятлардин бирор нима олиб, Носир мирзо била келмокчи эдилар. Чун Носир мирзо келмади, булар ҳам келмадилар. Бу қиши Носир мирzonинг ҳамкоса ва ҳамсұхбати булар эдилар. Бу қиши бир қатла бориб Таркалоний афғонини чопарлар, ёз бўла тамом айтмоқот ва ташки эл ва улуснинг кўч ва моллариким, Нингнахор ва Ламғонот келиб эдилар, кўчуруб суруб Борон ёқасига келди.

Носир Мирзо Борон ва ул навоҳида эканда Бадаҳшонийларнинг ўзбакларни ўлтуруб ўзбак била якруй бўлғон хабари келди. Тафсили будурким, Шайбонийхон Қундузни Қанбарбийга бериб, ўзи Хоразм борди. Қанбар Бадаҳшон элига истимолат берур жиҳатидин Муҳаммад Маҳдумийнинг Маҳмуд отлиқ ўғлини Бадаҳшонға йибордин. Муборакшоҳким, оталари Бадаҳшон шоҳларининг бекларидин экандур, бош кўтариб Маҳдумийнинг ўғлини яна неча ўзбакнинг бошини кести. Қальъа Зафарким, бурун Шофевара-га² машҳур экандур, кўрғон қилиб беркитти. Қальъа Зафар отини ул қўйди. Яна Муҳаммад³ кўрчиким, Хисравшоҳнинг бир кўрчили эди, ул вақт Ҳамланғон анинг иликida эди. Рустоқда Шайбонийхоннинг садрини бир неча ўзбак била ўлтуруб Ҳамланғонни мустаҳкам қилди. Зубайр, Рогий ҳам оталари шоҳларининг бекларидин экандур, Рогда ёғикти. Жаҳонгир туркманким, Вали Хисравшоҳнинг наввари эди, бу бузуғлуғда бегидин айрилиб, бир неча колғон-кочғон сипоҳи ва аймоқни йиғиб, ўзини беркка тортти. Носирмирзо бу хабарларни тониб, Бадаҳшон ҳаваси била бир неча беақл ва кўтаҳ андешнинг ангиз ва иғвосидин жамиъ ул юздин келган ташки элларнинг кўч ва молларин кўчуруб, суруб Шибарту ва Оби дара йўли била ул юзга ўтти.

Хисравшоҳ Аҳмад Қосим била Ажардин қочиб, Хуросон сариким, бордилар, йўлда Бадиuzzамон мирзога ва Зуннунбекка мулоқий бўлиб, борчалари бориб Ҳирийда Султон Ҳусайн мирзога мулоғамат қилдилар. Буларким неча йиллар мирзога ёғийликлар килиб, аввоъ беадабликлар булардин зоҳир бўлиб эди, булардин мирзозининг кўнглида не доғларким йўқ эди, барчалари менинг сабабимдин мундок хорлиқ ва зорликлар била бориб миранзи забун қилмасам. Хисравшоҳни навкар-савдаридин айриб мундок забун қилмас эди. Кобулни Зуннуннинг ўғли Муқимдин олмасам эди, бориб миранзи кўрмаклари мумкин эмас эди. Бадиuzzамон мирзо худ буларнинг илгига хамир эди, буларнинг сўзларидин тажковуз қила олмас эди.

¹ Қ. б.— Қамбар Алибек.

² Л. б.— Шоф таинвар.

³ Қ. б.— Маҳмуд.

Султон Ҳусайн мирзо борига эҳсон мақомида бўлуб, ёмонлиқларни юзларига келтурмай, инъомлар ҳам қилди. Хисравшоҳ неча маҳалдин сўнг ўз вилоятлари сари руҳсат тиладиким, мен борсам, ул вилоятларни тамом олурман. Чун бу келмаги яроқсиз ва беҳисоб эди, руҳсатига ҳаял қилғандар. Алар ҳаял қилған сойин бу руҳсатни такрор қилди. Чун ибром кўп қилди, Муҳаммад Бурундуқ тавр жавоб берди. Айттиким, ўттуз минт навкаринг била тамом вилоятларнингким, илигингда эди, не қилдингким, ҳоло беш юз кишинг била ўзбак тасарруғидаги вилоятларга не қиласен? Бир неча насиҳатлар қилиб, маъқул сўзлар дедилар, чун ажал етиб эди, таъсир қилмади. Ибром кўпрак қилди, охир ожизат бердилар.

Уч-тўрт юз кишиси била рост Даҳона ҳадига кириб келди, ўшал фурсатта Носир мирзо ул юзга ўтуб эди, келиб Носир мирзони Даҳона навоҳисида қўрди. Бадахшон сардорлари Носир мирzonи ёлғуз тилар эдилар. Хисравшоҳни тиламас эдилар. Носир мирзо ҳар неча саъй қилди. Хисравшоҳ ҳам англаб Кўхистон борурға рози бўлмади. Хисравшоҳ хаёли бу эдиким, мирzonи таъбиядек¹ олиб юруб, вилоятни иликлагай. Охир сухбат чиқмай, Ишқамиш навоҳисида ясасиб, жибалар кийишиб, урушаёзиб, айрилиб, Носир мирзо Бадахшон сари торти. Хисравшоҳ бўлак ланг ва лавандни йиғиб яҳши-ёмон мингча кишиси биал Қундузни қабамоқ дояси била келиб, бир-икки йиғоч Ҳожа Чортокقا тушти. Муҳаммад Шайбонийхонким, Андижонда Султон Аҳмад Танбални олиб Ҳисор устига мутаважжих бўлғон била урушсиз ва талошсиз вилоятларни ташлаб чиқтилар. Шайбонийхон Ҳисор келди. Ҳисорда Ширим чухра ва бир пора ўбдан йигитлар эди, бовужудким, беклари вилоятларни ташлаб кеттилар, булар Ҳисор кўргонини бермай, беркиттилар.

Шайбонийхон Ҳисорнинг муҳосарасини Ҳамза Султон била Маҳди Султонга ухда қилиб, ўзи Қундуз келиб, иниси Маҳмуд Султонга Қундуз вилоятини бериб, ўзи бетаваққуф Хоразмға Чин сўғининг устига мутаважжих бўлди. Ҳануз Самарқандга етмайдур эдиким, иниси Маҳмуд Султон Қундузда ўлди. Қундузни Қанбарбий Марвийға берди. Хисравшоҳ келган маҳал Қундузда Қанбарбий эди. Қанбарбий мутаоқиб Ҳамза Султонга ва ўзга султонларга кишилар чоптуруб тилади. Ҳамза султон Аму ёқасида Саройға келиб, черигини ўғлонлари ва бекларига бошлатиб, Қундуз йиборди. Булар еткан била-ўқ чиқтилар. Уруша ҳам олмади. Танбал мардак қоча ҳам олмади. Ўшал замон-ўқ Ҳамза Султоннинг кишилари тушурдилар. Ҳоҳарзодаси Аҳмад Қосими, Ширим чухрани, яна баъзи ўбдан йигитларни ўлтурдилар. Қундузға келтуруб Хисравшоҳнинг бўйнига уруб, бошини Хоразмға, Шайбонийхон қошиға йибордилар.

Хисравшоҳ айткандек, Хисравшоҳ Қундуз навоҳисида келган била менинг қошимдағи навкар-савдарининг турлари ўзгачарак бўлди. Аксар кўчуб, Ҳожа Ривож ва ул тарафлар ўзларини тортилар. Менинг қошимда кўпраги аният навкар-савдари эди. Мўғуллар яхши бордилар. Яккаҳатлик мақомида эдилар. Бу хабар келган била ўтқа сув урғондек босила қолдилар.

¹ К. 6.— Носир мирзони нақибадек.

ВАҚОЕИ САНАИ ИҲДО АШАРАЧҚА ТИСЪА МИА¹

Муҳаррам ойида менинг онам Қутлуқ Нигор хонимга ҳасба марази ориз бўлди, фасад қилдилар, ноқис воқе бўлди. Бир хуро-сонлиқ табиб бор эди, Сайид табиб дерлар эди. Ҳурросон дастури била ҳиндувона берди, чун ажал етиб экандур, олти кундин сўнг шанба куни тенгри раҳматига борди. Улугбек мирзо тоғ домана-сида боғ иморат қилиб эди. Боги Наврузий отлиқ, Варасасининг руҳсати била якшанба куни бу бокқа келтуруб, мен ва Қосим кўкалтош туфрокқа топшурдук. Бу азода кичик хон додам Олача хонни ва улуғ онам Эсан Давлатбегимни маңга эшифтурдилар. Хонимнинг қирқи ёвшуб эдиким, Ҳурросондин ҳонларнинг воли-даси Шоҳбегим, менинг холам Султон Аҳмад мирzonинг ҳарами Меҳр Нигорхоним, Муҳаммад Ҳасан кўргагон дўғлат қелдилар. Азолар тоза бўлуб, фироқлар ўти беандоза бўлди. Азо расмини бажо келтургандин сўнг, ош ва таом факир ва масокинға тортилиб, ҳатм ва дуолар борғонларнинг арвоҳига қилиб, кўнгулларини олиб, қароларини солиб, бу муҳиммоттин фориғ бўлғондин сўнг, Боки Чагониёнийнинг саъии била Қандаҳор устига черик отландук. Са-фар қилиб келиб, Қуш Нодир ўлангига тушуб эдимким, мен исит-тим, ажаб тавр беҳузурлук эди. Мени ҳар неча саъй қилиб ўйғотсалар, яна ўшал замон кўзум уйқуға борур эди. Тўрт-беш кундин сўнг филижумла яхшироқ бўлдум.

Бу аснода андоқ зилзила бўлдиким, қўрғоннинг фасиллари ва боғларнинг томлари аксар йиқилиб, шаҳрда ва кентларда кўп уйлар ҳамвор бўлуб, уй ва том остиға қолиб, ўлган бисёр бўлди. Памғон кентининг уйлари тамом йиқилди. Етмиш-сексон ўбдан кадхудолар том остиға қолиб ўлдилар. Памғон била Бектут орасида бир парча ерким арзи биргина тош отими бўлғай, учуб, бир ўқ отими қуий борди. Үцсан ернинг ўрунидин чашмалар пайдо бўлди. Истаргичтин Майдонғача тахминан олти-етти йиғоч йўл бўлғай, ср андоқ ёрилиб эдиким, баъзи тарафи белча баланд бўлур эди, баъзи тарафи белча паси, ёрилган ерга баъзи ерда киши сигар эди. Зилзила бўлғон замон жамиъ тогларнинг бошидин гардлар қўпти. Нурулло танбурчи қошимда соз чаладур эди, яна бир соз ҳам қўпти. Нурулло танбурчи қошимда соз чаладур эди, яна бир соз ҳам қўпти. Нурулло танбурчи қошимда соз чаладур эди, яна бир соз ҳам қўпти. Нурулло танбурчи қошимда соз чаладур эди, яна бир соз ҳам қўпти.

¹ Тўққиз юз ўн биринчи (1505—1506) йил воқеалари.

бўлдиким, созлар бир-бирига урундишлар. Жаҳонгир миранда, Улугбек миран солғон иморатлардин бир болохонанинг айвонида эди, зилзила бўлғоч, ўзини ташлади, осибе етмади. Жаҳонгир миранинг ёвуқларидин бири ушбу болохонада экандур, болохона томи устига йиқилибтур, тенгри сахлади, ҳеч ерига озоре етмади. Тенгадаги уйлар аксар туп-туз бўлди. Ўшал кун ўттиз уч қатла ер тебранди. Бир ойгача ҳар кечакундузда икки ва уч қатла ер тебранур эди. Кўргоннинг бурж ва борусини шикасту рихтини бекларга ва сипоҳиларга фармон бўлдиким, ислоҳ ва мараммат қилгайлар. Йигирма кун-бир ойда жид ва иҳтимом била қўргоннинг синук-бузуни буткариб қўпарили.

Бурун Қандаҳор тарафи қилғон азимат бехузурлук ва зилзила жиҳатидан кейинрок қолиб эди, бехузурлукни ўткариб, қўргонни буткариб, бурунги азимат мусаммам бўлди. Ҳануз Қандаҳор тарафи бормоқни ё чопкун учун тоғ ва тузни ахтармоқни жазм қилмайдур эдук. Шанизнинг оёғифа тушганда Жаҳонгир миранни ва бекларни йиғиб кенгашилди. Сўз Қалотнинг устига бормоққа қарор топти. Жаҳонгир миран ва Боки Чагониёнй бу юрушга кўпрак саъй қилдилар. Ёриға² етган маҳалда хабар топтукким, Шерали чухра ва Кичик Боки девона ва яна бир неча кишининг қочтар хаёллари бор эмиш. Буларни туттурууб, Шерали чухрадинким, анвои фитналар ва ёмонлиқлар менинг қошимда эканда ва гайри менинг қошимда эканда, ул вилоятта ва бу вилоятта зоҳир ва воқе бўлуб эди, ясоқға еткурулди. Ўзгаларини от ва яроғидин айриб қўйдук. Қалотқа етганда беяроқ ва беасбоб етган билай ҳар тарафтин уруш солдук, хейли уруш бўлди.

Хожа Қалоннинг оғаси Кичикбек хейли мардана йигит эди, неча навбат менинг олимда қиличлар чопиб эди, нечукким бу тарихта мазкур бўлубтур. Қалотнинг ғарби-жануб тарафи буржидин ёпишиб чиқа ёвшоқи маҳалда қўзига наиза била санчилар, бир-икки қундин Қалотни оғондин сўнг ушбу яра била борди. Кичик Боки девонаким Шерали била қочадурғанида туттурулуб эди, мунда ул қабоҳатининг тадорукига дарвозада фасил тубига кирганда, тош заҳми била ўлди. Яна бир-икки киши ҳам ўлди. Намози дийгаргача ушбу дастур урушилди, йигитлар урушуб, зўрлаб, суст бўлғон маҳалда ичкаригилар амон тилаб қўргонни топшурдилар. Қалотни Зуннун арғун Муқимға бериб эди. Муқимнинг навкарларидин Фарруҳ арғун ва Қора Булут Қалотта эдилар. Соғдоқ, қиличларини бўйинларига осиб келдилар, гуноҳларини афв қилдук. Бу табакага музоҳим бўлмоқ менинг ғаразим эмас эди, не жиҳаттинким ўзбакдек ғаним ёнимизда туруб экин, орада мундоклар бўлса йироқтин — ёвуқтин эшитган — қўрганлар не дейгайлар?

Бу юруш чун Жаҳонгир мираннинг ва Бокибекнинг саъии била бўлуб эди. Қалотни сахламоқни миранга ухда қилдук, қабул қилмади. Бокибек ҳам бу бобта яхши жавоб топа олмади. Қалотни

мунча урушиб, зўрлаб оғанимиз бефойда бўлди. Қалоттин жануб сари бока Саво санг ва Олатоғ ва ул навоҳидағи афғонларни чопиб Кобул келдук. Кобул тушган ахшоми мен қўргонга бордим. Чодир ва тавила чорбоғда эди. Хирилжи ўғриси келиб, менинг бир жибалар чарда отимни ва яна бир хосса ҳачиримни чорбоғдин чиқарib элти.

Боки Чагониёнй Аму ёқасида келиб, бизга қўщулғали андин эътиборроқ ва ихтиёрроқ киши йўқ эди, ҳар сўз деса, ҳар иш қисса сўз анинг сўзи эди, иш анинг иши эди. Агарчи андин хизматиким, шойиста бўлғай ва инсониятикам бойиста бўлғай, ҳаргиз зухурға келмади, балки анвои беадаблиқлар ва ёмонлиқлар андин воқе бўлди. Ҳасис ва замухт ва ҳасуд ва бад ан дарун ва нотавонбин ва қажхулқ киши эди, хиссати бу мартабада эдиким, Тирмизни солиб, кўч ва моли билаким бизга қўшули, ўзининг хосса қўйи шоядким, ўттуз-қирқ минг бўлғай эди, ҳар юртта қалин қўйлар бизнинг олимиздин ўтар эди, бизнинг йигит-яланг очликтиң азоб тортар эдилар, бир қўй бермади. Охир Қоҳмартда борғонда эллик қўй берди, бовужудким мени подшоҳ қўтариб эди, нақорасини ўзининг эшигига чолдурур эди. Ҳеч ким била соғ эмас эди, ҳеч кимни кўра олмас эди. Кобулнинг ҳосиликим бор тамғадиндур, тамғани олиб ва Кобулнинг доруғалиғи ва Панҷхир ва Кадий Ҳазора ва Кўшиқ¹ ва эшик ихтиёри тамом анда эди. Ўзмунча риоят топиб асло рози ва шоқир эмас эди. Бовужудким, не навъ фосид хаёллар килиб эди, нечукким мазкур бўлди, асло ўзумизга олмадук, юзига солмадук, ҳамиша ноз қилиб рухсат тилар эди. Нозини тортиб, узроҳлиқлар била манъ қилур эдук. Бир-икки кун босилиб, яна рухсат мақомида бўлур эди. Нози ва рухсати ҳаддин ошти, биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонға еттук, рухсат бердук. Рухсат тилагандин сўнг пушаймон бўлди, изтироблар қила киришти, фойда қилмади. Манга айттурууб йиборибтурким, шарт қилиб эдиларким, тўққиз гуноҳ мендин содир бўлмагунча сўрмағайлар. Мен Мулло Бободин ўн бир гуноҳини бирар-бирар хотирнишон қилиб айтиб йибордим. Мулзам бўлди. Кўч ва моли била Ҳиндустон тарафига рухсат берилди. Ўзининг бир неча навкарлари Хайбардин ўткариб келдилар.

Боки Гогиёнйнинг корвонига қотилиб, Нилобни кечти. Ул маҳалда Ёр Ҳусайн Дарёхон Качакутта эди, Кухаттин олиб борғон фармонларини санад қилиб, Дилязок била Юсуф зайн бир пора афғонларни ва яна бир пора жат гужурни ўзига ёр ва навкар қилиб, иш-кучи эл таламок, ўйл урмок эди. Бокининг хабарини эшитиб, йўлини тўсуб, Боки била борғонларни ариқ олди, Бокини ўлтурууб хотунини олди. Агарчи биз Бокига ҳеч ёмонлиқ қилмай қўя бердук, Байт: vale ўз ёмонлиғи олиға келиб, ўз амалиға тирифткор бўлди. Байт:

Ту бад кунандан худро барўзгор супор
Ки рўзгор туро чокарест кина гузор'.

¹ Қ. б.— Қўшлак.

² Сен ўзингга ёмонлик қилувчини турмуш хукмига ҳавола кил. Турмуш сенга ўч олиб берувчи хизматкордир.

Бу қиши бир-икки қатла қор ёркунча чорбоғда-ўқ ўлтуруб эдук, биз Кобул келгали туркман ҳазораси анвоъ беадаблиқлар ва раҳзанлиқлар қилиб әдилар. Аларни чопмоқ хаёл қилиб, шаҳрда Улугбек мирзонинг Бўстонсарой отлиқ иморатига кириб, андин шаъбон ойида туркман ҳазорасини чопа отландук. Дараи Хуш оғзида Жинглакта чопқун кўйдук. Оз-оғлоқ ҳазора чопилди. Дараи Хуш ёвуғида бир сумжда бир пора ҳазора яшунғон экандур. Шайх Дарвиш кўжалтошким аксар қазоқликларда менинг била эди, кўргелик мансаби анда эди, ёйни кучлук тортар эди, ўқни хўб отар эди, бу сумжнинг оғзиға ғофил ёвуқ-ўқ кириб борур, ичкаридин бир ҳазора эмчагига ўқ ўқлар, ўшал қун-ўқ ўлди. Туркман ҳазорасининг кўпраги Дараи Хушта қишлоғон экандур, аларнинг устига мутаважжих бўлдук.

Дараи Хуш тавр дара тушубтур, ярим қурухга ёвуқ дара оғзида танги тушубтур, йўл тоғнинг камарида воқе бўлибтур, йўлдин қуи ҳам эллик-олтмиш қари якандоздур. Йўлдин юқкори ҳам йўл жирутмадур. Отлиқ бирар-бирар ўтар, бу тангидин ўтуб, ул кун икки намоз орасигача бориб елга етмай бир ерда қўндук.

Ҳазоранинг бир семиз лўқ тевасини топиб келтурдилар, ани ўлтуруб гўштидин бир пора кабоб қилдуқ, бир порасини офтобда пишируб едук, онча лазиз тева эти ҳаргиз ейилған эмас эди, баъзи қўй этидин фарқ қила олмадилар. Андин эрта қўчуб, ҳазораларнинг қишлоғон юртлари устига мутаважжих бўлдук. Бир паҳр бор эдиким, илгаридин киши келди, дедиким, бир тангида ҳазоралар сув гузарини шохлар била беркитиб, элни тўсуб урушадурлар, муни эшитгач, тез-ўқ тебрадук. Бир пора йўл бордук, ҳазоралар тўсуб² урушадурон ерга еттук.

Ул қиши қор бисёр улуғ тушуб эди, йўлсиз юрумакнинг ишколи бор эди. Тагоб сувларининг ёқалари тамом муз боғлаб эди. Бу сувдин ях ва қор жиҳатидин йўлсиз ердин ўтуб бўлмас эди. Ҳазоралар бу сўвнинг чиқар ерида қалин шох кесиб солиб әдилар. Ўзлари тагобларда ва ёнларда отлиқ ва яёқ-ўқ қўюб урушадурлар эди.

Муҳаммад Али Мубаширибек менинг янъи риоят қилғон бекларимдин эди, хейли мардана ва қобили риоят, яхши йигит эди, жибаси йўқ, илгаррак шоҳ солғон йўлга мутаважжих бўлди, биқиниға ўқладилар, ўшул замон жон таслим қилди. Илдам келилиб эди. Аксарнинг жибаси йўқ эди. Бир-икки ўқ ўтуб-ўтуб тушти. Аҳмад Юсуфбек изтироблар қилиб, ҳар замон айтадурким: — Яланоч мундок кириб борасиз, икки-уч ўқни кўрдумким, бошингиздин ўтти.

Мен дедимким:— Сиз мардана бўлунг, менинг бошимдан мундоклар хейли ўтубтур. Ушмунча эдиким, ўнг кўл тарафидин Қосимбек ўпчини³ била бу сувдин гузар топиб кечиб, от солғон била ҳазоралар тўхтай олмай қоча бердилар. Илик олишиб турғонлар тушура-тушура кейинича тебрадилар. Қосимбекка бу иш учун Бан-

гацни жулду берилди. Хотам қўргеги ҳам бу юрушта ямон эмас эди. Бу жиҳаттин Шайх Дарвиш кўжалтошнинг мучаси қўргегиликни Хотамға иноят бўлди. Кепакқули Бобо ҳам бу юрушта яхши юруган учун бир кентни Кепакка иноят қилдук. Султонқули чиноқ буларнинг сўнгича эди. Қор улуғ жиҳатиди чиғирдин чиқиб бўлмас эди. Мен ҳам бу йигитлар била-ўқ келдим.

Ҳазораларнинг қишлоғларининг ёвуғида қўй ва илқилариға етуштук. Мен ўзум тўрт-беш юзча қўй, йигирма беш от йигдим. Султонқули яна икки-уч киши ёвуқ әдилар, чий бўлдук. Икки навбат ўзум чопқун чоппистурмен, бир будур, яна бир қатла ушбу туркман ҳазорасини Хуросондин келадурганда чопқунча бориб қалин қўй ва от келтурдилар. Ҳазораларнинг кўч ва ўғлон-ушоқлари яёқлаб қорлик пушталарга чиқиб турдилар. Бир нима коҳиллик қилдуқ, кун ҳам кеч бўлуб эди, ёнуб ҳазораларнинг уйларига-ўқ тушуди, бу киши кор хейли улуғ тушуб эди. Ушбу ерда йўлдин ташқари қор рост отнинг қоптолида эди. Кеча чоғдувуллукқа, чиқонлар қор улуғ жиҳатидин тонг отқунча от устида-ўқ әдилар. Тонгласи ёниб, Дараи Хушнинг ичида ҳазораларнинг қишлоғида қўнуб, андин кўчуб, Жингалакка тушуди. Ёрак тағойи ва баъзилар кейинрактин келиб эди, аларға буюрудиким, Шайх Дарвиши ни ўқлагон ҳазораларни бориб олингиз. Кони тутулғон бадбаҳтлар сумжта экандур, булар бориб тутун қўюб етмиш-сексон ҳазорани олдилар, қўпраки қиличқа борди.

Ҳазора юрушидин ёниб, Нижровдин мол олур маслаҳатига Бороннинг оёғи Ой түгди навоҳисиға келдук. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин ой түгди навоҳисида эканда мулозаматқа келди.

Бу аснода рамазон ойининг ўн учидаги манга саъб қўёғ ташвиши бўлди, андоқким, кирқ кунгача мени бўёндин ул ёнға киши эвурур эди.

Нижров дараларидин Пижгон дараси алалхусус бу дарада Ғайн кентининг улуғи Ҳусайн Ғайний оға-иниси била саркашлик ва новаҳмлик била машҳур ва маъруф әдилар. Черикин Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йиборилди. Қосимбек ҳам борди. Черик бориб сарқўбга чиқиб сингирлағон ерни зўрлаб олиб, бир порасини сиёсатқа еткурдилар.

Қўёғ ташвиши жиҳатидин миҳфадек нима ясад, Борон ёқасидин шаҳрғача мени кўтариб Бўстонсарога келтурдиларким, ўшул қиш-ўқ бир неча кун Бўстонсарода ўлтурдум, бу бехузурлиқ ҳануз яхши бўлмайдур эдиким, ўнг юзумга добгули чиқти, ништар солдилар, бу мараз учун мусҳил ҳам иҷтим. Сеҳҳат топиб, чорбокга чиқтим, Жаҳонгир мирзо мулозаматқа келди. Айоб ўғлонлари Юсуф ва Баҳлул мирзо қошиға боргали фитна ва шар англизлик мақомида әдилар, бу навбат Жаҳонгир мирзони бурунғидек топилмади. Неча кундин сўнг Тепадан қўчуб, жибаланиб, илдам Ғазниға борди. Нони қўргонини олиб, бир неча кишисини ўлтуруб, элини тамом талади. Бўлғон киши-корасини кўчуруб, ҳазора ораси била Бомён тарафи юзланди.

Тенгриға равшандурким, мендин ва менга тааллуқ элдин ҳеч

^{1,2} Қ. б.— тушуб.

³ Қ. б.— тўпчиғи.

иш ва сўзе воќе бўлмадиким, сабаби мунча қудурат ва никор бўлгай. Сўнгра эшитилдиким, бу сўзни кетмагининг сабаби қилмиш. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин келадургандга Қосимбек ва беклар ўтру бориб эдилар. Мирзо буданага күш солур, етиб күш оёғин солур маҳалда будана ўзини ерга урар, қичқиришурларким, олдиму, олдиму? Қосимбек дерким, ғанимни мундоқ забун қилгонда қачон кўяр — олур. Бу сўз аларға балое бўлур. Бир кетмакларининг жихати бу эди, яна бир-икки мундин ҳароброқ ва сустроқ бир сўзни ҳам санад қилдилар. Дағи Ғазнини ул ҳол қилиб, ҳазора ораси била ўзларини аймоққа торттилар. Ул фурсатга аймоқлар Носир мирзодин айрилиб эдилар, vale ӯзбакка кирмайдур эдилар. Ёй ва Астароб ва ул навохининг яйлоқларида эдилар.

Ушбу маҳалларда Султон Ҳусайн мирзо Мұхаммад Шайбоний-хоннинг дағъиға азм-жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилатти, мени дағи Сайд Султон Али хоббининг ўғли Сайд Афзалини йибориб тилаб эди. Хурросон жонибини азимат қилмоқ бизга неча жиҳаттин лозим бўлди. Бир буқим, Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўруниға ўлтурғон улуғ подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавонибдин ўғлонларини ва бекларини тилатиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғонда эл, оёқ била борғонда, биз бош била борғайбиз, эл таёқ била борғонда — биз тош била борғайбиз.

Яна буқим Жаҳонгир мирзо мундоқ мукаддар ва ёмонлик билаким борди, ё қудуратини рафъ қилғайбиз, ё мазарратини дағъ.

Ушбу йил Шайбонийхон Чин сўфиини¹ Хоразмда ўн ой муҳосара қилиб олди, бу муҳосарада қалин урушлар бўлди. Хоразм йигитлари бисёр марданалиқлар қилдилар, хеч тақсир қилмадилар, андоқ тийрандозлик қилдиларким, борлар қалкондин, жибадин баъзи маҳалда икки жибадин ўткара-ўткара отибтурлар. Ўн ой кабалдорлик торттилар, хеч ердин умидворлик бўлмади. Баъзи йигит-яланги бедиллик қилиб, ўзбак била сўзлашиб, ўзбакни қўргонға чикордилар. Чин сўфи хабардор бўлуб, ўзи келиб қўргонға чиққонларни уруб тушурур маҳалда шиба ўқи тегиб, ўзининг чухраси кейиндин ўқ била урди, ўлди. Урушур киши қолмади, қўргонни олдилар. Рахмат Чин сўфиға: марданалиқ била жон тортмоқда дақиқаи номаръи қўймади. Шайбонийхон Хоразмни Кўпак бийга бериб, ўзи Самарқанд келди.

Бу йилнинг охири зилхижжа ойида Султон Ҳусайн мирзо Шайбонийхоннинг устига черик тортиб, Бобо Илоҳийга етганда тенгри раҳматига борди.

Валодат ва насаби: валодати секкиз юз қирқ иккода Хирийда Шоҳруҳ мирзо замонида эди. Султон Ҳусайн мирзо бинни Мансур бинни Бойқаро бинни Умар шайх бинни Амир Темур. Мансур мирзо била Бойқаро мирзо подшоҳлиқ қилғон эмас. Онаси Фирузабегим эди. Темурбекнинг набирави. Султон Ҳусайн мирзо Мироншоҳ мирzonинг ҳам набирави бўлур эди. Султон Ҳусайн мирзо каримут-тарафайн эди, асил подшоҳ эди. Бир туқон икки ўғул, икки қиз эдилар. Бойқаро мирзо, Султон Ҳусайн мирзо, Окобегим

ва яна Аҳмадхон олғон қиз Бадакабегим. Бойқаро мирзо Султон Ҳусайн мирзодин улуг эди ва навқари эди, vale девон бошида ҳозир бўлмас эди, тайри девонда бир тўшакта ўлтурурлар эди. Иниси Балх вилоятини бериб эди. Неча йил Балхда ҳукумат қилди. Уч ўғли бор эди, Султон Мұхаммад мирзо ва Султон Вайс мирзо ва Султон Искандар мирзо, Окобегим мирzonинг эгачиси эди, Мироншоҳ мирzonинг набирави, Султон Аҳмад мирзо олиб эди, бир ўғли бор эди. Кичик мирзо отлиқ. Бурунлари тағойисига мулозамат қилур эди, сўнгра сипохийлиқни тарқ қилиб, мутолааға машғул бўлди. Дерларким, донишманд бўлуб экандур. Табъи назми ҳам бор экандур. Бу рубоий анингдур:

Умре ба салоҳ mestudam худро,
Дар шевай зуҳд менамудам худро,
Чун ишқ омад қадом зуҳду, чи салоҳ,
Алминнату лиллаҳ озмудам худро¹.

Муллонинг рубоийси била таворуд бўлубтур. Охирлар ҳаж тавофи ҳам қилди.

Бадакабегим ҳам мирzonинг эгачиси эди. Қазокликларида Аҳмадхон Ҳожи Тархонийға бериб эди, ўғли бўлуб эди. Ҳирийда келиб хейли муддат мирзо мулозаматида бўлдилар.

Шакловати: кийик қўзлук, шер андом бўйлук киши эди. Белидин қуий инчка эди. Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ соқоллиқ бўлуб эди, хушранг, қизил, яшил абришинни кияр эди. Қора қўзи бурк кияр эди ё қалпок. Ахёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси ямон чирмон чирмаб, қарқара ўтағаси санчиб, намозга борур эди.

Ахлоқ ва атвоти: Аввал таҳт олғонда хаёли бор экандурким, дувоздаҳ имомни хутбада ўқутгай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибтурлар. Сўнграпар худ жамиъ иш-кучи суннат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати жиҳатидин намоз қила олмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Ҳарроф ва хуш хулқи киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воќе бўлуб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муамалотта шаръни бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонликлариға тошшуруб, дорулқазога йиборд.

Аввал таҳт олғон маҳалда олти-етти йил тоиб эди. Андин сўнгра ичкуга тушти, қирқ йилға ёвуқким. Хурросонда подшоҳ эди, хеч қун йўқ эдиким, намоз пешиндин сўнг ичмагай, vale ҳаргиз сабуҳий қилмас эди, ўғлонлари ва жамиъ сипохига ва шахриға бу ҳол эди. Ифрат билан айш ва фисқ қилурлар эди.

Шужоъ ва мардана киши эди. Борлар ўзи қилич тегурубтур, балки ҳар маъракада борлар қилич тегурубтур. Темурбек наслидин хеч ким маълум эмаским. Султон Ҳусайн мирзоча қилич чопмиш

¹ Умр бўйи ўзимни яхшилик билан мақтадим, ўзимни зоҳид ва тақводор қилиб қўрсатдим. Ишқ келгач, зоҳидлик қайда қолди-ю, яхшилик нима бўлди? Ҳудога шукрки, ўзимни синадим.

¹ К. б.— Ҳусайн сўфи.

бўлғай. Табъи назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркӣ айтур эди. Тахаллуси «Ҳусайнӣ» эди. Баъзи байтлари ёмон эмас-тур, vale мирзонинг девони тамом бир вазнадур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуғ подшоҳ эди, кичиклардек қўчкор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товуқ ҳам урушқа солур эди.

М а с о ф в а у р у ш л а р и: қазоқликларида бир мартаба Гургон суйини уздурууб кёшиб, бир пора ўзбакни яхши бости. Яна бир қатла Султон Абусаид мирзо Муҳаммад Али баҳши бошлиқ уч минг кишини илғор йибориб эди, Султон Ҳусайн мирзо олтмиши йигит била келиб, тегиб зарби рост бости. Султон Ҳусайн мирзонинг бир яхши иши ва намоён иши будур.

Яна бир мартаба Астрободта Султон Маҳмуд мирзо била урушуб бости. Яна бир мартаба Астрободта Суғдлик Саъд бинни Ҳусайн туркманни урушуб бости. Яна таҳт одғондин сўнг Чинорронда Ёдгор Муҳаммад мирзо била урушиб бости. Яна Сарипули Мургобдин илғаб келиб, Боғи Зоғонда Ёдгор Муҳаммад мирзо ичиб ётиб эди, олди. Ўшул олғон била Ҳурносонни тўхтатти.

Яна Андҳуд ва Шабурғон навоҳисида Чекмонда Султон Маҳмуд мирзо била урушиб ғолиб бўлди. Яна Абобакр мирzonикim, Ироқдин келган қорақўйлук туркманларға қўшулуб келиб, Улугбек миғони Такона ва Хуморда босиб, Кобулни олди. Ироқ дағдағаси била Кобулни ташлаб, Хайбардин ўтуб, Хушоб била Мўлтон навоҳисидин ўтуб, Сиви чиқти, андин бориб Кирмонни олиб, тўхтата олмай. Ҳурносон вилоятига кирганда Султон Ҳусайн мирзо илғаб бориб олди.

Яна бир Пулҷироғда бир ўғли Бадиuzzамон миғони бости. Яна Ҳалво чашмада икки ўғли Абулмуҳсин мирзо ва Кепак миғони бости.

Яна бир мартаба черик тортиб келиб, Қундузни қараб ололмай ёнди. Яна бир мартаба ҳам Ҳисорни қабаб ола олмай ёнди. Яна бир мартаба Зуннунинг вилоятининг устига келди. Бустдоругаси Бустни берди, ўзга ҳеч иш қилмади, Бустни ҳам ташлаб ёнди. Султон Ҳусайн миғодек мардана ва улуғ подшоҳ бу иккича юрушта подшоҳона азмини бажо келтурмай, ҳеч ишни буткармай ёнди.

Яна Нишин ўлангида ўғли Бадиuzzамон миғоким, Зуннунинг ўғли Шоҳбек била келиб эди, урушиб, бости. Мунда ажаб умури иттифоқий воқе бўлур. Султон Ҳусайн мирзо била черик оз экандур, аксар черикни Астробод навоҳисиға йиборган экандур. Ўшул уруш куни Астрободқа борғон черик келиб қўшулур. Бу саридин Султон Маъсұд миғоким, Ҳисорни Бойсунгур миғозга олдурууб, Султон Ҳусайн миғозга келадур эди, ул ҳам ушбу кун келур. Ҳайдар миғоким, Сабзаворда² Бадиuzzамон мирзо ўтрусида бориб эди, ул ҳам ушбу кунда келди.

(Миғонинг (Султон Ҳусайннинг) ўн тўрт минг якка йигити бор экандур ва кирқ минг ясоқлиқ йигитлари ғул экандур. Ва

ясоқлиққа тааллук ишлар хандак тўлдирмоқ-ку (?) қозмоқ ва йўл ясамоқ ва ўтун, самон хоссага еткурмоқдур. Ва ҳар бирига саксон жерип (ер) берурлар: мундин қирқ танобни мазруъ қилиб ҳосили худ бари ўзлари тасарруф қилурлар ва яхшилар аларнинг улуғасиға ҳисоб қилурлар ва қолғон қирқ танобдан ортуқ эксалар мол берурлар¹.)

В и л о ё т и: Ҳурносон вилояти эди, шарки Балх, гарби Бистом ва Домғон, шимоли Хоразм, жануби Қандаҳор ва Систон, Чун Ҳирийдек шаҳр илгига тушти, туну кун айшу ишраттин ўзга иши йўқ эди, балки тавобе ва лавоҳиқида айшу ишрат қилмас киши йўқ эди. Жаҳонгирлиқ ва лашкаркашлик ранж ва таабин тортмади, ложарам борғон сайи навкар ва вилояти кам бўлди ва ортмади.

А в л о д и: ўн тўрт ўғул, ўн бир қиз қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуғ Бадиuzzамон мирзо эди. Онаси Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Яна Шоҳғарип мирзо эди, букри эди. Агарчи хайъати ёмон эди, табъи хўб эди. Агарчи бадани нотавон эди, қаломи марғуб эди. «Ғарибий» тахаллус қилур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркӣ ва форсий шеър айтур эди. Бу байт анингдурким:

Дар гузар дидам паририё шудам девонааш
Чист иоми, ў, кужо бошад надонам хонааш².

Неча маҳал Ҳирий ҳукуматини Султон Ҳусайн мирзо Шоҳғарип миғозга бериб эди. Отасининг замонида ўқи нақл қилди. Андин ўғул, қиз қолмади. Яна бир Музаффар мирзо эди. Султон Ҳусайн миғонинг суюқлик ўғли бу эди. Агарчи хейли суйгудек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди, ўғлонлари муни кўп ортуқ қўргани учун аксар ёниқтилар. Иккаласининг онаси Ҳадиҷабегим эдиким, Султон Абусаид миғонинг гунчачиси эди. Миғодин Оқбетим отлиқ бир қизи ҳам бор эди. Яна Абулмуҳсин мирзо эди ва Кепак миғон эдиким, оти Муҳаммад Муҳсин эди. Бу иккенинг онаси Латиф Султон оғача эди. Яна бир Абуттуроб миғоз эди. Бурунлар андин хейли рушде ривоят қилурлар эди. Отасининг бехузурлиғи ортконда ўзгача хабар эшишиб, иниси Муҳаммад Ҳусайн миғоз била қочиб Ироққа борди. Ироқда сипоҳиликни тарқ қилиб, дарвешлиқ ихтиёр қилибтур. Яна андин хабаре топилмади. Бир ўғли бор эди. Суҳроб миғоз отлиқ. Мен Ҳамза Султон била Маҳди Султон бошлиғи султонларни босиб, Ҳисорни олғонда, менинг қошимда эди. Бир кўзи кўр эди. Ғариб бадҳайъат эди. Ахлоқи ҳам ҳайъатидек эди. Бир беиътидоллиқ қилди, тура олмади, кетти. Астробод навоҳисида бир беиътидоллиғидин Нажм Соний азоб била ўлтурди. Яна бир Муҳаммад Ҳусайн миғоз эди. Ироқта муни ва Шоҳ Исмоилни бир ерда банд қилғон экандурлар. Ул вақт анга мурид бўлуб экандур,

¹ Бу қавс ичига олингган парча ҳар иккала босма нуҳада йўқ, Буни СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг № Ф—685 кўлёзма нусхасидан олинди.

² Гузарда бир пари юзни кўриб, девона бўлдим, унинг исмی нима, уйи қаерда эканини билмадим.

¹ Л. б.— Сибви.

² Л. б.— Сезор, К. б.— Себзор.

сўнгра ғализ рофизий бўлуб эди. Бовужудким, ота-оға-иниси бори сунний, бу мундок рофизий. Астрободта ўшул гумроҳлик ва батолат била ўлди. Ани хейли мардана ва баҳодир дерлар эди. Ҳеч андок иши зохир бўлмадиким, битимакка лойиқ бўлгай. Табъи назми бор экандур. Бу байт аниңгурким:

Олудай гарди зи пай сайд ки гашти,
Фарқи араки дар дили гарм ки гузашти¹.

Яна бир Фаридун Ҳусайн мирзо эди. Ёйни кучлук тортиб, ўқни яхши отар эди. Камон гуруҳасини дерларким, қирқ ботман экандур. Ўзи хейли мардана эди, vale ферузжанг эмас эди. Ҳар ердаким, урушти мағлуб бўлди. Роботи Дударда Фаридун Ҳусайн мирзо ва иниси Ибни Ҳусайн мирзо Темур Султон ва Убайд Султон Шайбоқхоннинг илғори била уруштилар, мағлуб бўлдилар. Анда Фаридун Ҳусайн мирзо хейли яхшилар борибтур. Домғонда Фаридун Ҳусайн мирзо ва Мухаммад Замон мирзо Шайбонийхон илгига тушти, ҳар иккисини ўлтурмади, қўя берди. Сўнгра Шоҳ Мухаммад девона Қалотни беркитганда анда бориб эди, Қалотни ўзбек олғонда иликка тушти, ўлтурдилар.

Бу учаласи Мингли бий оғача отлиқ мирzonинг ўзбак фунчасидин бўлуб эдилар.

Яна Ҳайдар мирзо эди. Онаси Поянда Султонбегим эди. Султон Абусаид мирzonинг қизи эди. Отаси замонида Машҳад ва Балхта неча маҳал ҳукумат қилди. Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни қабағонда Султон Махмуд мирzonинг Ҳонзодабегимдин бўлғон қизини мунга олиб ярашиб, Ҳисор устидин кўптилар. Биргина қизи қолиб эди, Шодбегим отлиқ. Сўнгра Кобулға келди. Одил Султонга берилди. Ҳайдар мирзо отаси замонида-ўқ оламдин борди.

Яна Мухаммад Масъум мирзо эди. Қандаҳорни анга бериб эди. Бу муносабат била Улуғбек мирzonинг бир қизини бу ўёлиға қилди. Ҳирийга келтурганда улғ тўй қилиб, яхши чортоқ боғлади. Агарчи Қандаҳорни бериб эди, vale оқ қиласа қаро қиласа. Шоҳбег жиҳаттин Қандаҳорда турмай, Хуросон борди. Отасининг ҳаётидаги кечти.

Яна Фарруҳ Ҳусайн мирзо эди, ул худ зиёда умре топмади.² Иниси Иброҳим Ҳусайн мирзодин бурунроқ бу дунёдин риҳлат қилди.

Яна Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Табъи ёмон эмас экандур. Ҳирий чоғирини ифрат била ича-ича-ўқ отаси замонида ўлди.

Яна Ибни Ҳусайн мирзо била Мухаммад Қосим мирзо эди. Зикрлари келгусидур. Бу беш мирzonинг онаси Попо³ оғача эди, фунчачи эди.

¹ Ов кетидан юришинг билан чангга ботдинг, қизғин юракка таъсиринг билан терга ботдинг.

² Л. б.— бу иборалар тушган.

³ Л. б.— бобо.

Боридин улуг қиз Султоним бегим эди. Ёлғиз туғуб эди, онаси Ҷўлибеким отлиқ озоқ бекларининг қизи бўлур. Хейли сўз билур эди. Сўзга мунги ўйқ эди. Оғаси Бойқаро мирzonинг ўртанчи ўғли Султон Вайс мирзоға чиқариб эди. Бир қиз, бир ўғул бўлуб эди. Қизини Шайбон султонларидин Йилиборс Султоннинг иниси Эсанқули Султонга чиқариб эди, ўғли Мухаммад Султон мирзодурким, бу тарихта Қануҷ вилоятини аংга берибтурмен. Султоним бегим Кобулдин ушбу тарихта набирасини олиб, Ҳиндустонга келадурганда Нилобта тенгри ҳукмини буткарубтур. Сўнгагини киши қораси олиб ёндила, набираси келди.

Яна Поянда Султонбегимдин тукғон тўрт қизи: борчадин улуг Оқбеким эди. Бобур мирzonинг сингли Бекабегимнинг набираси: Мухаммад Қосим Арлотқа чиқариб эди. Биргина қиз бўлуб эди, Карокўзбеким отлиқ, Носир мирзо олиб эди. Йккинчи қиз Кичикбеким эди. Султон Масъуд мирзо бисёр мойил эди, ҳар неча саъй килди. Поянда Султонбеким қисқа мулоҳаза қилиб бермади. Сўнгра Сайд отанинг насли мулло Ҳожага чиқариб эди. Учунчи қизи Бекабегимни ва тўртинчи қизи Оғабекимни сингли Робиа Султон бекимнинг ўғлонлари Бобур мирзо била Султон Мурод мирзоға бериб эди.

Мингли бий оғачадин икки қиз бўлуб эди, улуғининг оти Байрам Султон эди. Андхуд сайдларидин Сайд Абдулло мирзогаким, Бойқаро мирzonинг қиз набираси бўлғай, бериб эдилар. Бир ўғли бор эди, Сайд Барака отлиқ. Мен Самарқандни олғонда мулозамат килур эди, сўнгра Урганч сори тушуб, салтанат даъвоси қилди. Астрободта қизилбошлар ўлтурдилар.

Яна бир қизининг оти Фотима Султон эди, Темурбек наслидин, Ёдгор мирзоға бериб эдилар.

Попо оғачадин уч қиз бўлуб эди. Улуғи Султон Нажод бегим эди. Султон Ҳусайн мирзо оғасининг кичик ўғли Искандар мирзоға чиқариб эди. Йккинчи қизи Бегим Султон эди. Султон Масъуд мирзоға кўзи маъюб бўлғонидин сўнг бериб эдилар. Бир қиз, бир ўғил бўлуб эди. Қизини Султон Ҳусайн мирzonинг ҳарами Опоқбеким сақлаб эди. Ҳирийдин Кобулға келди. Сайд мирзо Опоққа берилди. Бегим Султон, Султон Масъуд мирzonи ўзбак ўлтурғондин сўнг, ўёлини олиб, Каъба сари борди. Бу фурсатта хабар келдиким, ўзи ва ўғли Маккада эмиш. Ўғли улуқина бўлғон эмиш. Учунчи қизи Сайд мирзо деган Андхуд сайдларига бериб эдилар. Ортуғчи Сайд мирзоға машҳур эди.

Яна бир фунчасидин бир қиз бўлуб эди. Ойша Султон отлиқ, онаси Зубайда оға эди, Ҳасаншайх Темурнинг набираси эди. Шайбон султонларидин Қосим Султонға бериб эдилар. Андин бир ўғил бўлуб эди, Қосим Ҳусайн Султон отлиқ. Ҳиндустонда менинг мулозаматимға келдилар. Роно Санғонинг развида бор эди. Бадловуни анга берилди. Қосим Султондин сўнг Бўрон Султон отлиқ уруқларидин олди, андин бир ўғли бор: Абдулло Султон отлиқ, бу тарихта менинг мулозаматимдадур. Бовужудким, кичик ёшликтур, хизмати ёмон эмас.

Хавотин ва сарори: аввал олғон хотуни Бека Султон-

бегим эди, Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиузвозамон мирзо мундин туғуб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Ҳусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлигидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не қилсун ҳақ мирзо жониби эди.

Зани бад дар саройи марди нақӯй
Хам дар ин олам аст дўзахи ў¹.

Тенгри ҳеч мусулмонга бу балони солмагай. Ёмон хўйлук, кажхулқ хотун илоҳий оламда қолмагай.

Яна бир Ҷўлибегим эди. Озоқ бекларининг қизи эди, Султоним бегим андин туғуб эди.

Яна Шаҳрибону бегим эди, Султон Абусайд мирzonинг қизи эди, таҳт оғондин сўнг олиб эди. Чекмон урушида Мирzonинг жамиъ ҳарамлари миҳаффадин чиқиб отқа мингандা, бу инисининг эътиимодига миҳаффадин чиқмас, отқа минмас. Муни Мирзоға еткурурлар, бу жихаттин Шаҳрибону бегимни қўйди ва сингли Поянда Султонбекимни олди. Ўзбак Хуросонни оғондин сўнг, Поянда Султонбеким Ироққа борди. Ироқта гариблиқта нақл қилди.

Яна Хадичабегим эди, Султон Абусайд мирzonинг ғунчачиси эди, мирзодин бир қизи бор эди, Оқбеким отлик. Ироқта Султон Абусайд мирzonинг шикастидин сўнг Ҳирийга келди. Ҳирийда Султон Ҳусайн мирзо олди ва севди, ғунчачилиқ мартабасидин бегимлик мартабасига тараққий қилди. Сўнгларлар худ асru ихтиёр бўлуб эди. Мухаммад Мўъмин мирzonи аниг саъни била ўлтурдилар. Султон Ҳусайн мирzonинг ўғлонлари ёғиқтилар, кўпраки муниг жиҳатидин эди. Ўзини оқила тутар эди, vale beaқl ва пургўй хотун эди, рофизия ҳам экандур. Шоҳфариб мирзо била Музafferар Ҳусайн мирзо мундин туғуб эди.

Яна Опоқбеким эди, андин ҳеч ўғул, қиз бўлмади. Попо оғачаким, мунча суюклиқ эди, мунинг кўкалтоши эди, чун ўғул-қизи йўқ эди. Попо оғачанинг ўғлонларини ўғлидек сахлар эди, Мирzonинг бехузурлукларида бисёр яхши хизмат қилур эди, ҳарамларидин ҳеч ким мунча хизмат қила олмас эди. Мен Ҳиндустонга келур йил Ҳирийдин келди. Мен ҳам таъзим ва иҳтиромларни иликдин келганча қилдим. Чандирини муҳосара қилғонда хабар келди, Кобулда тенгри хўкмини буткармуш.

Гумаларидин бир Латиф Султон оғача эди, чоршанби ҳийлардиндурким, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзо андин туғуб эди.

Яна Мингли бий оғача эди, ўзбак эди. Шаҳрибону бегимнинг қиши-қорасидин бўлур эди. Абутуроб мирзо, Мухаммад Ҳусайн мирзо ва Фаридун Ҳусайн мирzonинг онаси эди. Яна икки қиз ҳам бор эди.

Яна Попо оғача эди. Опоқбекимнинг кўкалтоши бўлур эди, Мирзо кўруб, севиб олди. Беш ўғул, тўрт қизнинг онаси эди, нечукким, мазкур бўлди.

Яна бир Беги Султон оғача эди, андин ўғул, қиз бўлмади.

¹ Яхши қишининг хонасидаги ёмон хотин шу дунёнинг ўзидаёт унинг дўзахидир.

Яна кичик-кирим ғума, ғунчачи бисёр эди. Хотунлардин ва гумалардин муътабар булар эдиким, мазкур бўлди.

Султон Ҳусайн мирзодек улуғ подшоҳ Ҳирийдек ислом шаҳрининг подшоҳи: бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўғлидин уни валидуззино эмас эди. Фисқ ва фужур ўзида, ўғлонларида ва эл-улусида асрү шое эди. Ушбуларнинг шоматидин эдиким, мундоқ хонводадин етти-секкиз йилда бир Мухаммад Замон мирзодин ўзга осор ва аломат колмади.

Умароси: бир Мухаммад Бурундуқ барлос эди. Чоку барлос наслидиндур. Мухаммад Бурундуқ ибн Али ибн Бурундуқ ибн Жаҳоншоҳ ибн Чоку барлос Бобур мирзо қошида бек эди. Андин сўнг Султон Абусайд мирзо ҳам риоят қилиб, мунга Жаҳонгир барлос била Кобулни бериб, Улугбек мирзоға атка қилиб эди. Султон Абусайд мирзодин сўнг Улугбек мирзо барлосларга қасд қўлур мақомида бўлди. Булар туюб, Мирзони тутуб, эл ва улусини кўчуруб, Қундуз сари кўчтилар. Ҳиндукушининг устидин Мирзони одамиёна Кобул сари узатиб, ўзлари Хуросонға Султон Ҳусайн мирзоға бордилар. Мирзо ҳам яхши риоятларин қилди.

Мухаммад Бурундуқ асру билимлик киши эди. Бисёр сардор киши эди. Кушқа асру кўп майли бор эрди. Андоқким, бир куши ўлса ё итса ўғлонларининг отини тутуб айтур экандурким, бу куш ўлгунча ё итқунча фалони ўлса не эди, ё фалонининг бўйни синса не эди?

Яна Музafferар барлос эди. Мирzonинг қазоқлиқларида бор эди. Билмон, мирзоға қайси таври хуш ёқиб асru улуғ риоят қилиб эди. Эътибори бу мартабада эдиким, Султон Ҳусайн мирзо қазоқлиғида аниг била мундоқ шарт қилиб эдиким, ҳар вилоятким мусаххар бўлса, чаҳор доңг мирzonинг бўлгай, ду доңг аниг. Бу ажаб шартедур, подшоҳликта қачон рост келгайким, бир қарожў кишини ўзи била шарик қилғай. Ини-ўғул била мундоқ шарт мұяссар бўлмас. Бек киши била худ нечук мұяссар бўлур? Таҳт оғондин сўнг бу шарттин пушаймон бўлди, vale суд қилмади. Бу тийрамагз мардак ҳам мунча риоят топиб марзоға зиёда сурлиқлар қилур эди. Мирзо ройи била амал қилмас эди. Охир дедиларким, масмум бўлди, валлоҳу аълам би ҳақиқатит-ҳол.

Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичикилигида ҳаммактаб экандурлар. Ҳусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абусайд мирзо Ҳирийдин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандта эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эди. Алишербекининг мижози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибилий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мижоз экандур.

Алишербек назири йўқ кинни эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Ҳамса» жавобида, яна бир «Мантиқут-тайр» вазнида «Лисонут-тайр» отлик. Тўрт ғавалиёт девони тартиб қилибтур: «Ғаройибус-сиғар», «Наводируш-шабоб», «Ба-

дойиул-васат», «Фавоидул-кибар» отлиқ. Яхши рубоиёти ҳам бор. Яна баъзи мусаниноти борким, бу мазкур бўлғонларға боқа пастроқ ва сустрок воқе бўлубтур. Ул жумладин, иншоларини Мавлоно Абдураҳмон Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур. Хосила калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар ҳатким битибтур, йиғишту-рубтур. Яна «Мизонул-авзон» отлиқ аруз битибтур, бисёр мадхул дур. Йигирма тўрт рубоий вазнда тўрт вазнда ғалат қилибтур. Баъзи баҳурнинг авзонида ҳам янгилибтур, арузға мутаважжих бўлғон кишига маълум бўлғусидур. Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» тахаллус қилибтур, баъзи аёти ёмон эмастур, vale аксар суст ва фурудтур. Яна мусиқида яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.

Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум экасқим, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Бехзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъи ва эҳтимоми била мундоқ машхур ва мъаруф бўлдилар. Мунча бинойи ҳайр ким, ул қўлди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Ўғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўткарди. Авойил муҳрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрободта ҳукумат қилди, авоҳир сипоҳилиқни тарқ қилиди. Мирзодин нима олмас, балки йилда Мирзога куллий маблағлар пешқаш қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Астробод черикидин ёнғонда қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Ҳасан Шайх Темур муроҷа таҳсис қила бўлди, қўполмади, кўтариб элтдилар. Табиблар асло таҳсис қила олмадилар. Тонгласиға-ўқ тенгри раҳматиға борди. Бир байти ҳасби ҳол воқе бўлубтур:

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас:

Табиблар бу балоға не чора қилгойлар.

Яна Аҳмад Табаккул барлос эди. Бурунлар муддате Қандахор ҳукумати мунда эди.

Яна Валибек эди. Ҳожи Сайфиддинбекнинг наслидиндур, нийкуздур¹. Мирзонинг улуғ беги эди. Султон Ҳусайн мирзо таҳт олғон-кашдур. Мирзодин ҳукумати мунда эди. Султон Ҳусайн мирзо таҳт олғон-кашдур. Мирзодин ҳукумати мунда эди.

Яна Ҳасан Шайх Темур эди, буни Бобур мирзо риоят қилиб, беклик мартабасиға етқуруб эди.

Яна Нуёнбек эди, отаси Тирмиз сайдларидиндур, она тарафи-дин ҳам Султон Абусаид мирзо, ҳам Султон Ҳусайн мирзога уруқ бўлур. Султон Абусаид мирзо ҳам риоят қилиб эди. Султон Аҳмад мирзо қошида муътабар бек эди. Султон Ҳусайн мирзо қошиға ҳам борди, яхши риоят тоғти, Лаванд ва хушбош ва шаробхўр ва айёш киши эди. Ҳасан Яъқуб аниңг хизматида бўлғон учун Ҳасан Нуён ҳам дерлар. Яна Жаҳонгир барлос эди. Кобулда неча маҳал Мухаммад Бурундуқ била шариклик ҳукумате қилибтурлар, сўнгра Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Яхши риоятини қилди, сўнгра Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Яхши риоятини қилди. Ҳаракот ва саканоти зарофат ва латофат била эди. Хушмаош киши

эди. Ов ва қушнинг роҳ ва равишини яхши билур учун Султон Ҳусайн мирзо аксар бу ишларни анга ружу қилур эди. Бадиуззамон мирзонинг мусоҳиби эди. Мирзо мусоҳиблиғин ёд қилиб таъриф қилур эди.

Яна Мирзо Аҳмад Али Форсий барлос эди. Агарчи шеър айтмас эди, хуштабъ ва шеършунос ва зариф ва ятимча киши эди.

Яна Абдулхолиқбек эди, Фирузшоҳ бекким, Шоҳруҳ мирзонинг улуғ риоят қилғон беги эди, мунинг улуғ отасидур. Бу жиҳаттин Абдулхолиқ Фирузшоҳ дерлар, бир неча маҳал Ҳоразм мунда эди.

Яна Иброҳим дўлдой эди. Иш ҳисобини ва мулқдорлиқ тарийқини яхши билур эди. Муҳаммад Бурундуқнинг соний иснайни эди.

Яна Зуннун аргун эди. Мардана киши эди. Султон Абусаид мирзо қошида эгаликларида яхши қиличлар чопкондур. Андин сўнгра ҳам ҳар ерда² илиги ишга етибдур. Марданалиғида сўз йўқ эди. Бир нима телбарак киши эди. Бизнинг мирзоларнинг қошидин Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Ёғри ва Накдариини берди. Етмиш-сексон киши била ул навоҳида яхшилар қилич чопти. Оз-оз киши била ул навоҳида яхшилар қилич чопти. Оз-оз киши била қалин-қалин ҳазора ва накдариини яхшилар бости. Ҳазорани ва накдариини онча киши забт қилғон эмас. Неча маҳалдан сўнг Замини Доварни ҳам бердилар.

Ўғли Шоҳ Шужъот аргун ҳам отаси билан кичикларида юруб қиличлар чопти. Султон Ҳусайн мирзо отасининг рағмиға риоят қилиб Қандахорни отаси била шариклик берди. Сўнгра бу ота-ўғул ул ўғул била ота орасида ёғийлиқлар солиб, фитналар қилдилар³. Охир мен Хисравшоҳни тутуб навкар-савдаридин айриб, Кобулни Зуннуннинг кичик ўғли Муҳаммад олони ишли⁴ Зуннун, Хисравшоҳ менинг жиҳатимдин бечора бўлуб бориб, Султон Ҳусайн мирзони кўрдилар. Султон Ҳусайн мирзодин сўнгра (Зуннун) кўпрак улғайди. Ҳирийнинг домани кўхвилоятларини мисли Ўба ва Чахчарон мунга бердилар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзоким, шариклик подшоҳ бўлдилар. Бадиуззамон мирзо эшигига бу соҳиб ихтиёр эди ва Музаффар мирзо эшигига Муҳаммад Бурундуқ барлос соҳиб ихтиёр эди. Агарчи марданалиғи бор эди, vale бир нима телбарак ва гўл киши эди. Телба ва гўл бўлмаса, мундоқ хушомадни қабул қилиб, ўзини расво қилурми?

Тафсили будурким, Ҳирийда мундоқим, эътибор ва ихтиёр бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиласидур, сাংга «Ҳизабрullo» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғунгдур. Бу хушомадни инониб, бўйнига фўта солиб, шукрлар қилибтур.

Бодигис навоҳисида Шайбонийхонким, мирзоларнинг устига келиб, бирини бирга қўшқали қўймай бости. Зуннун юз-юз элилкча киши била Қаро Работта Шайбонийхон рўбарасида ушбу сўзга

¹ Қ. б.— Ҳирийда.

² Султон Ҳусайн билан Бадиуззамон орасидаги душманликни ёзди.

³ Л. б.— бу ибора тушган.

чин бўлуб турди. Қалин киши етган била олиб-ўқ тебрадилар. Зунунини олиб ўлтурдилар.

Пок мазҳаб киши эди, намозини тарқ қилмас эди, ортуқси намозлар ҳам хейли ўтар эди. Шатранҷга кўп машъуф эди. Эл бир илик илик била ўйнаса, ул икки илик била ўйнар эди. Ҳар неча кўнгли тилар ўйнар эди. Имсок ва хиссат табиатида голиб эди.

Яна Дарвеш Алишербекнинг тўқсан иниси эди. Неча маҳал Балхнинг хукумати мунда эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Тийра мағз ва беҳунарроқ киши эди. Султон Ҳусайн мирзо аввал Кундуз ва Ҳисор устига келгандга тийра мағзлиғидин туттурдилар. Балх хукуматидин маъзул бўлди. Тарих тўқкуз юз ўн олти¹ мен Кундуз келганда, менинг қошимга келиб эди, масх ҳам бахут эди. Беклик қобилиятидин дур ва ичкилик салоҳиятидин ва мабҳут эди. Беклик қобилиятидин дур ва ичкилик салоҳиятидин мажхур. Голибо Алишербек воситасидин мунича риоят топқандур.

Яна Мўғулбек эди, неча маҳал Ҳирий хукумати анда эди. Сўнгра Астрободни бердилар. Астрободтин Ироққа Яъқуббек қошиға қочиб борди. Ятимча киши эрди, ҳамиша қимор қилур эди.

Яна Сайид Бадр эди. Бисёр зўр ва асрү ширин ҳаракот киши эди, Ажаб соҳиб усул кипи эди. Ғариб хўб рақс қилур эди. Ғайри мукаррар рақс қилур эди. Голибо ул рақс анинг ихтироидур. Ҳамиша Мирзо мулозаматида бўлур эди. Доим ҳарифи шароб ва ҳамсуҳбати эди.

Яна Ислим барлос эди. Турк киши эди. Қушчиликни яхши билур эди, баъзи ишларни тавр қилур эди. Ўттуз-қирқ ботмон ёй куч била отиб, таҳтадин ўткарур эди. Қабоқ майдонида майдон бошидин чопиб, ёйни тушуруб қўруб, отиб қабокни урар эди. Яна зиҳигрни бир қари-бир ярим қари риштага боғлаб, риштанинг яна бир учини бир йигочқа боғлаб, эврулур эди. Эврулур ҳолатда ўқни отиб, зиҳигрдин ўткарур эди. Мундоқ ғариб ишлари хейли бор эди. Ҳамиша мулозамат қилур эди, ҳар сухбатда бор эди.

Яна Султон Жунайд барлос эди. Сўнграталар Султон Аҳмад мирзо қошиға келиб эди. Бу Султон Жунайд барлоснингким, бу тарихта Жўнапур хукумати ширкат била анга таалуктурс, отасидур.

Яна Шайх Абусаидхон Дармиён эди. Билмон, бир урушта миризора от келтўрубмудур ё миризона қасд қилғон ганимни дафъ қилибмудур, ул жиҳаттин бу лақаб била мулаққаб бўлубтур.

Яна Бехбудбек эди. Бурунлар чуҳра чаргасида хизмат қилур эди. Мирзонинг қазоқлиқларида хизмати ёқиб, Бехбудбекка бу иноятни қилиб эдиким, тамғада ва сиккада анинг оти эди.

Яна Шайхимбек эди. «Суҳайлий» тахаллус қилур учун Шайхим Суҳайлий дерлар эди. Бир тавр шеър айтур эди. Қўрқудик алфоз ва маоний дарж қилур эди. Анинг абётидин бир будур:

Шаби ғам гирд-боди оҳам аз жо бурд гардунро,

Фурӯ бурд аждаҳои сайли ашқам рубъи маскунро².

Машхурдурким, бир қатла бу байтни Мавлоно Абдураҳмон Жомий хизматида ўқубтур. Мавлоно айтибтурким: «Мирзо, шеър айтасиз ё одам қўрқутасиз?» Ҷевон тартиб қилиб эди. Маснавиёти ҳам бор.

Яна Муҳаммад Валибек эди. Валибекнингким, мазкур бўлди, анинг ўғли эди. Охиirlар мирзо қошида улуғ бек бўлуб эди. Бовужудким, улуғ бек эди, ҳаргиз хизматини тарқ қилмас эди. Кечава кундуз эшикта ястаниб эди. Андоқким, оши ва шилони доим эшикта-ўқ тортилур эди. Мундоқ мулозамат қилур киши, муқаррардурким, андоқ риоят топғай.

Ажаб балойидур бу замонда, бирорким бек атанди, кейинида беш-олти кал ва кўрни кўрди, таклифлар била эшикка келтурмак керак. Ул навъ мулозамат худ қандадур, ўзларининг бадавлатлиги экин. Муҳаммад Валибекнинг оши ва шилони яхши эди. Навкарни бир шиқ ва ранга сахлар эди. Факир ва мискинга ўз илиги била ғалаба хайр қилур эди. Фаҳшгуй ва бадзабон киши эди. Тарих тўқкуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда, Муҳаммад Валибек ва Дарвеш Али китобдор менинг қошимда эдилар. Ул вақт афлиж бўлуб эди. Не сўзида маза бор эди, не ўзида. Мунча риоят қобили эмас эди. Голибо хизмат ани ул мартабаға еткургандур.

Яна Бобо Али эшик оға эди. Аввал Алишербек риоят қилиб эди, сўнгра мардоналиғидин Мирзо олиб, эшик оғаси қилиб, беклик мартабасиға еткуруб эди. Юнус Аликим, бу тарихта менинг қошимда бек ва муқарраб ва ичкидур, зикри муқаррар келгусидур, мунинг ўғлиидур.

Яна Бадриддин эди, бурун Султон Абусаид мириzonинг садри Мирак Абдураҳим қошида эди. Хейли чуст ва часпон экандур. Дерларким, етти оттин саҷрагайдур. Бу ва Бобо Али мусоҳиблар эдилар.

Яна Ҳасан Али жалойир эди, асли оти Ҳусайн жалойирдур, vale Ҳасан Алиға машҳурдур. Отаси Али жалойирни Бобур мирзо риоят қилиб, бек қилғондур, сўнгра Ёдгор Муҳаммад мирзо Ҳирийни олғонда, Али жалойирдин улуғроқ кишини йўқ эди. Ҳасан Али жалойир Султон Ҳусайн мирзо қошида қушбеги эди, шоир эди. «Туфайлий» тахаллус қилур эди, қасидани бисёр яхши айтур эди. Ўз замонида қасидада саромад эди. Тарих тўқкуз юз ўн еттидаким. Самарқандни олдим, менинг қошимга келди. Беш-олти йил менинг қошимда бўлди. Менинг отимга ҳам яхши қасидалар айтди. Бебок ва мутлиф киши эди. Чуҳра соҳлар эди. Ҳамиша нард ўйнар эди, қимор қилур эди.

Яна Ҳожа Абдулло Марворий эди, бурун садр эди, сўнгра ички ва муқарраб бек бўлуб эди. Пурфазойил киши эди, қонунни онча киши чалмайдур, қонунда гирифт қилмоқ мўнинг ихтироидур. Хутутни хўб битир, таълиқни хўброк битир эди, иншони хўб қилур эди, хуашуҳбат кишиэди, шеър айтур эди. «Баёний» тахаллус қилур эди. Шеъри ўзга хайсиятга боқа кўп фурудтар эди, vale шеърни хўб танир эди. Фосиқ ва бебок эди, фисқнинг шоматидин обила маразига гирифтор бўлур, илик-оғидин қолиб, неча йил турлук-турлук азоб ва мاشақатлар тортиб, ушбу балийя била-ўқ оламдин нақл қилди.

Яна Муҳаммад Саид Урус эди. Урус аргунким, Султон Абусаид мирзо таҳт олғонда улуғ ва ихтиёр бек ул эди, мунинг отасидур. Ул замонда яхши отишлик йигитлар бор эди. Ул саромадлардин бири

¹ Қ. б.— тўққиз юз олти.

² Ғамли кечаларда оҳимнинг қуюни осмонни ўрнидан қўзгатди. Қўз ёшимнинг аждахоси ер юзини ютиб юборди.

будур: ёйи қаттиқ, ўқи узун, берк отишлиқ ва яхши отишлиқ¹ экандур. Андхуд ҳукумати неча маҳал анда эди.

Яна Мир Али мироҳўр эди. Бу улдурким, Султон Ҳусайн мирзоға киши йибориб, Ёдгор Муҳаммад мирzonинг ёфиллиғида устига келтурди.

Яна Сайд Ҳасан ўғлоқчи эди. Сайд ўғлоқчининг ўғли Сайд Юсӯфбекнинг ииниси эди, ва мирзо Фарруҳ отлик ҳайсиятлиқ ва қобилиятлик ўғли бор эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда менинг қошимға келиб эди. Шеърни агарчи кам айтиб эди, vale тавре айтурсабор эди. Устурлоб ва нужумни яхши билур эди. Суҳбати ва ихтилоти ҳам яхши эди. Бир нима бадшароб эди, Ғиждувон урушида ўлди.

Яна Тенгриберди самончи эди. Турк ва мардана ва қиличлик йигит эди². Балх эшигида Назар Баҳодир отлик Ҳисравшоҳнинг улуғ навкарини яхши чопқулаб эди, нечукким марзкур бўлди.

Яна бир неча туркман беклари эдиким, мирзо қошиға келиб риоят топиб эдилар. Бурун келган бир Алиҳон³ Бояндур эди.

Яна Асадбек ва Таҳмантобек эди, булар оға-ини эдилар. Таҳмантобекнинг қизини Бадиуззамон мирзо олиб эдиким, Муҳаммад Замон мирзо андиндур.

Яна Иброҳим Чигатой эди.

Яна Амир Умарбек эди. Сўнгратар Бадиуззамон мирзо қошида бўлур эди. Мардана ва турк ва яхши киши эди. Абулфатҳ отлик бир ўғли Ироқдин менинг қошимға келди, бу тарихта ҳам бордур. Бисёр суст ва бежуръят ва бўлумсиздур, анигдек отадин мунингдек ўғул.

Сўнгра келганлардинким, Шоҳ Исмоил Ироқ ва Озарбайжонга мутасариф бўлғонда андин Хурросон келиб эдилар. Бир Абдулбоқи мирзо эди. Темурбек наслидиндур, Мироншоҳийдур, бурундин буларнинг насли ул вилоятларға бориб, салтанат дояксини бошларидан чиқарип, ул подшоҳларга мулозамат қилиб, риоят топа келгандурлар. Бу Абдулбоқи мирzonинг амми (амакиси) Темур Усмон Яъқуббек қошида улуғ ва мұтабар бек экандур. Бир навбат Хурросон устига қалин черик қўшуб йибормак хаёл ҳам қўлғондур. Абдулбоқи мирзо келгач, Султон Ҳусайн мирзо ҳам яхши риоятини қилиб, куёв қилиб, Султоним бегимниким, Муҳаммад Султон мирzonинг онаси эди, берди.

Яна сўнгра келганлардин Муродбек Бояндурий эди.

Судур: бир Мир Сарбараҳна эди. Андиконнинг кентларидиндур. Фолибо мутасаййиддур, бисёр хуписхубат ва хуштабъ ва ширин калом киши эди. Хурросон фузалоси ва шуароси қошида аниг дахли ва сўзи мұтабар ва санад эди. Амир Ҳамза қиссасининг муқобаласида умре зоеъ қилиб, узун-узоқ ёлғон қисса боғлабтур: бу амр мухолифи табъ ва ақлдур.

Яна Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий эди, агарчи сўфи эмас

¹ К. б.— берк ишилик ва яхши отишлиқ.

² Л. б.— қиличлик бек эди.

³ К. б.— Алиқон.

эди, мутасаввиғ эди. Алишербек қошида Мундок мутасаввиғлар йигилиб, важд ва самов қулурлар экандур. Аксариён мунинг усули яхширок экандур. Фолибо сабаби риояти усули бўлубтур. Ўзга дегудек хайсияти йўқ эди. Бир таснифи бор: «Мажлисул-ушшоқ» отлиқ. Султон Ҳусайн мирzonинг отига боғлаб битибтур, бисёр суст ва аксар ёлғон ва бемаза беадабона ҳарфлар битибтур. Андоқким баъзидин таваҳхуми куфрудур. Нечук ким хейли анбиёни ва авлиёни мажозий ошиқлиққа мансуб қилиб, ҳар қайсиға маъшуқ ва маҳбубе пайдо қилибтур. Яна бу ажаб гўлона амредурким, дебочада Султон Ҳусайн мирзо, ўзумнинг таҳрир ва таснифимдур, деб битибдур. Китоб орасида келтурулган Камолиддин Ҳусайннинг ашъор ва ғазалиётининг бошида тамом «лимумхарририҳи» битибдур. Ушбу Камолиддин Ҳусайннинг хушомадидин Зуннун арзун «Ҳизабрулло»ға мулаққаб бўлди.

Вузаро: бир Маждиддин Муҳаммад эди, Шоҳруҳ мирzonинг яққалама девони. Ҳожа Пир Аҳмад¹ Ҳонийнинг ўғли эди, бурнлар Султон Ҳусайн мирzonинг девонида хотирхоҳ тартиб ва насақе йўқ эди. Истроф ва итлоф бисёр бўлур эди: не раият маъмур эди, не сипохи шокир. Ул фурсатта Маждиддин Муҳаммад парвоначи эди. Мирак дерлар эди. Мирзо озроқ ёрмоқ муҳим бўлуб девонийлардин тилаганда, девонийлар, йўқтур, ҳосил бўлмас, деб жавоб берурлар. Маждиддин Муҳаммад ҳозир экандур, табассум қилур. Мирзо жиҳат сўрса, хилват қилиб, кўнглидагини арз қилиб дерким, мирзо шарт қилсаларким, менинг илигимни қавий қилиб, сўзумдин тажковуз қилмасалар, оз фурсатта андок қиласким, вилоят маъмур ва раият шокир ва хизона мавфур ва сипохи воғир бўлгай. Мирзо ҳам аниг дилҳоҳи аҳд ва шарт қ. иб, тамом Хурросон мамоликида ани ихтиёр қилиб, жамиъ муҳиммотни аниг уҳдасига қилди.

Бу ҳам имкони борича саъӣ ва эҳтимом қилиб, оз фурсатта сипохи ва раиятни рози ва шокир қилди. Хизонаға ҳам воғир ёрмоқлар тушурди, вилоятни маъмур ва ободон қилди. Vale Алишербек бошлиқ жамиъ беклар ва аҳли мансаб била зиддана маош қилди, бу жиҳаттин борча аниг била ёмон бўлдилар. Саъӣ ва иғво қилиб, Маждиддин Муҳаммадни туттуруб, маъзул қилдилар. Аниг ўриға Низомулмулк девон бўлди. Неча маҳалдин сўнг Низомулмулкни ҳам туттуруб ўлтуруб, Ҳожа Афзали Ироқтин келтурууб девор қилдилар. Мен Кобул келган фурсатда, Ҳожа Афзалини бек қилиб эдилар, девонда ҳам муҳр босар эди.

Яна Ҳожа Ато эди. Агарчи алардек соҳиб мансаби девон эмас эди, vale жамиъ Хурросонотта Ҳожа Атонинг бемашварати ҳеч муҳим файсал топмас эди. Муттақий ва намозгузор ва мутадайин киши эди. Машғуллуғи ҳам бор экандур.

Султон Ҳусайн мирzonинг тавобиъ ва лавоҳиқи булар эдиким, мазкур бўлди.

Султон Ҳусайн мирzonинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хурросон, батаҳис Ҳирий шахри мамлу эди.

¹ К. б.— Ҳожа Аҳмад.

Хар кишинингким бир ишга машғуллуги бор эди, ҳиммати ва ғаризи ул эдиким, ул ишни камолга тегургай.

Бу жумладин бир Мавлоно Абдураҳмон Жомий эдиким, зохир ва ботин улумида ул замонда ул мидор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифка эҳтиёжи бўлгай. Фояташ хотирга кечтиким, бу муҳаққар ажзода таяммун ва табаррук жиҳатидин аларнинг отлари мазкур ва шаммаи сифатларидин мастур бўлгай.

Яна шайхулислом Сайфиддин Аҳмад эди, Мавлоно Саъдиддин Тафтозонийнинг наслидиндур, андин бери Хурросон мамоликида шайхулислом бўла келгандурлар. Бисёр донишманд киши эди. Арабия улумини ва нақлия улумини хўб билур эди. Бисёр мутакқий ва мутаддайин киши эди, агарчи шоғиий мазқаб эди, ҳар мазҳабни риоят қилур эди. Дерларким, етмиш йилга ёвук жамоат намозини тарк қилмайдур. Шоҳ Исмоил Ҳирийни олғонда шаҳид қилди. Аларнинг наслидин киши қолмади.

Яна Мавлоно Шайх Ҳусайн эди, агарчи Мулло Шайх Ҳусайнинг зуҳур ва тараққийси Султон Абусаид мирзонинг замонида экандур, чун Султон Ҳусайн мирзо замонида ҳам бор экандурлар, ул жиҳаттин мазкур бўлди. Ҳикамиёт ва ақлиёт ва қалом илмини хўб билур эди. Оз алфозда кўп сўз топиб, дикқат била гуфту-гў қилмоқ аниг ихтироудир. Султон Абусаид мирzonинг замонида бисёр муқарраб ва ихтиёр эди. Жамиъ мамолик муҳиммитида аниг даҳли бор эди. Эҳтисоб худ андин яхшироқ киши қилғон эмастур. Ушбу жиҳаттинким, Султон Абусаид мирзо қошида муқарраб экандур, Султон Ҳусайн мирzonинг замонида мундоқ беназир кишига ихонатлар тегурдилар.

Яна Муллозодай Мулло Усмон эди. Кобул туманларидин Лахугар туманининг Чарх отлиқ кентидиндур. Улуғбек мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айтқон учун, Мулло Модарзод дерлар экандурлар. Самарқанддин бориб Каъбани тавоғ қилиб, Ҳирийга келганда Султон Ҳусайн мирзо манъ қилиб сахлади. Бисёр донишманд киши эди. Ул замонда онча донишманд киши йўқ эди. Дерларким, ижтиҳод мартабасига еткантур, vale ижтиҳод қилмайдур. Андин манқулдур: дер эмиш, киши бир ниманиким эшитти, яна нечук унутур. Қавий ҳофизаси бор экандур.

Яна Мир Муртоз эди, ҳикамиёт ва маъқулотни яхни булур эди, аниг учун бу лақаб била мулакқаб бўлубтурким, бисёр рўза тутар экандур. Шатранжға кўп шағафи бор экандур, бу мартабадаким, агар икки хариф учраса, бири била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутуб ўлтурур экандурким кетмагай деб.

Яна Мулло Мастьуд Шервоний эди. Яна Мулло Абдулағур Лорий эди. Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг ҳам муриди, ҳам шогирди эди. Муллонинг аксар мусаннафотини мулло қошида ўткариб эди. «Нафаҳот»قا шарқ ўйсунлук бир нима битибтур. Улуми зоҳирияға бисёр мустаҳзар эди. Бовужуд улуми зоҳирий, улуми ботинийдин ҳам баҳраманд эди. Ажаб бетаайон ва бетакаллуп киши эди. Ҳар кимни мулло десалар, аниг олида жузв тортмоқтинг ori йўқ эди. Ҳар ерда дарвише нишон берсалар, аниг қошига

етмагунча қарори йўқ эди. Мен Хурросон боронда Мулло Абдулағур мариз эди. Муллонинг мазорини тавоғ қилганда Мулло Абдулағурнинг иёдатига бориб эдим, муллонинг мадрасасида эди. Неча кундин сўнг ўшул мараз била-ўқ нақл қилди.

Яна Мир Жамолиддин мухаддис эди. Ҳадис илмини Хурросонда онча билур киши йўқ эди, хейли муаммардур. Бу тарихқача тирик эди.

Яна Мир Атоулло Машҳадий эди. Арабий илмини яхши билур эди. Қофияда бир форси рисола битибтур, тавре битибдур, айби будурким, амсила учун тамом ўзининг абётини келтурубтур. Яна ҳар байтидин бурун «чунонки, дарин байти банд»¹ лафзини лозим тутубтур. Қофия рисоласида баъзи муоризлари муважжаҳ дахллар қилибтурлар. Яна санойиши шеърда «Бадойиус-санойиъ» отлиқ рисола битибтур, хейли яхши битибтур. Мазҳабида инҳирофи бор экандур.

Яна Қози Иҳтиёр эди, қозилиқни хўб қилди. Фикҳда бир форси рисола битибтур, тавр рисоладур. Яна бир мазмун била иқтибос учун оёти қаломийни жамъ қилибтур. Мурғобта мирзолар била мулокот қилганда, Қози Иҳтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуф била келиб мени кўрдилар. Бобурий хаттидин сўз чиқди, муфрадотни тилади, битидим. Ўшал Мажлиса муфрадотни ўқуб қаводини битиб, нималар битиди.

Яна Мир Муҳаммад Юсуф эди. Шайхулисломнинг шогирди эди. Сўнgra Шайхулислом ўзининг ерида аниб қилди. Баъзи мажлиса Қози Иҳтиёр юқкори ўлтурур эди, баъзи мажлиста бу. Сўнграпар сипоҳилиқ била сардорлиқ ишига андоқ мафтун ва машъүф эдики, бу икки ишдин ўзга аниг алфозидин не илм маълум бўлур эди ва аниг қаломидин не фахм мағхум. Агарчи ҳар иккаласидин насиб ва баҳраси йўқ эди, оқибат ушбу дағағалардин мол ва жони ва хонумони барбод борди. Ший экандур.

Шуародин: Бу жамъининг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдураҳмон Жомий эди. Яна Шайхим Суҳайлий ва Ҳусайн Али Туфайлий жалойир эдиким, отлари ва сифатлари Султон Ҳусайн мирzonингbekлари ва ичкилари чаргасида мазкур ва мастур бўлди.

Яна Осафий эди, вазираода учун Осафий тахаллус қилибтур. Шеъри ранг ва маънидин холи эмастур. Агарчи ишқ ва ҳолдин бебаҳрадур. Ўзининг дайвоси бу эдиким, мен ҳаргиз хеч ғазалимни йиғиштурмоқ водисида бўлмадим. Голибо тақаллуп бўлгай. Бу ғазалиётини иниси ё қаробати жамъ қилибтур. Ғазалдин ўзга наъв шеър кам айтибтур. Мен Хурросон боронда муловзамат қилиб эди.

Яна Биноий эди, ҳирийликтур, отаси устод Муҳаммад Сабз банно учун мундоқ тахаллус қилибтур. Ғазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибтур, маснавийлари ҳам бор. Бир маснавийси бор, мевалар бобида, мутақориб баҳрида, бемуҳассал нима дебтур, бекоре қилибтур. Яна бир муҳтасар маснавийси бор, хафиғ баҳрида. Яна бир улугрок маснавийси бор, ул ҳам хафиғ

¹ «Масалан, банданинг бу байтида».

бахрида, бу маснавийни сўнграалар тугатиб эди. Бурунлар мусиқийдин бехабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек таън қилур экандур. Бир йил мирзо Марвга қишилай борғанда — Алишербек ҳам борур. Биной Ҳирийда қолур. Ул қиши мусиқий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ёз Мирзо Ҳирий келганда савт ва нақш ўткаур. Алишербек таажжуб қилиб таҳсин қилур. Мусиқийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, нухрангта мавсум. Бу тўқиз рангнинг туганини ва нақшнинг майлоси росттадур.

Алишербекка хейли мутаарриз экандур. Бу жиҳаттин хейли жафолар торти. Охир тура олмай Ирок ва Озарбайжонға Яъкубек қошиға борди. Яъкуббек қошида ёмон эмас эди. Ҳарифи мажлис бўлуб эди, Яъкуббек ўлгандин сўнг ул вилоятларда турмай, Ҳирийга келди. Ҳануз зарофат ва тааррузи бор эди. Ул жумладин бири будурким, бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Бинойнинг (орқаси)га тегар. Алишербек мutoяба била дерки, «ақаб балоест дар Ҳирий агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад¹.» Биной дерким, «агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад².» Охир бу зарофатлардин яна Ҳирийдин Самарқанд азимати қилди.

Алишербекки қалин нималар ихтироъ қилиб эди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун «Алишерий» дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка исенод қилурлар эди. Нечукким, Алишербек қулоқ оғрифида ёғлиқ боғлагонни «нози³ Алишерий» от қўйдилар. Бу жумладин Биной Ҳирийдин азимат қилур вақт эшаги учун полондўзга ғайри мукаррар полоне буюрур, отини «Алишерий» дер, «полони Алишерий» машҳур бўлди.

Яна Сайфий Бухорий эди, филжумла муллолиги бор эди. Ўқуғон китобларининг мафсалини элга кўрсатиб, муллолигини исбот қилур эди. Девон тартиб қилибтур, яна бир девони ҳам борки, жамъи ҳирфагарлар учун айтибтур, масални кўп айтибтур. Маснавийси ўйқтур. Нечукким, бу қитъя анга долдур:

Маснавий гарчи суннати шеър аст,
Ман газал фарзи айн медонам.
Панж байтеки дилпазир бувад,
Беҳтар аз хамсатайн медонам⁴.

Бир форсий арузи бор. Бисёр камсухандур, бир ҳисоб била асру пурсухандур. Камсухан бу маъни билаким, кераклик нималарни битимайдур. Пурсухан бу маъни билаким, равшан ва зоҳир калималарни нуқта ва эъробигача битибтур. Чоғирни ямон ичар

¹ «Ажаб бир балодирки, Ҳиротда оёғингни узатсанг, шоирнинг орқасига тегади».

² «Йигсанг ҳам, шоирнинг орқасига тегади».

³ Қ. б.—нори.

⁴ Маснавий шеърнинг суннати бўлса ҳам, мен газални фарзи айн деб биламан. Дилга ёқкан беш байти икки «Хамса»дан яхшироқ деб биламан.

экандур, бадшароб экандур. Маҳкам зарб мушти бор экандур. Яна Абдулло маснавийгүй эди, Жомдиндур. Муллонинг жоҳарзодаси бўлур, тахаллуси «Ҳотифий» эди. «Ҳамса» муқобаласида маснавийлар айтибтур. «Ҳафт пайкар» муқобаласида айтқон маснавийсиға «Ҳафт манзар» от қўюбтур. «Искандарнома» муқобаласида «Темурнома» айтибтур. Бу маснавийлардин «Лайли ва Мажнун» машҳурроқтур. Агарчи латофати шуҳратича ўйқтур.

Яна Мир Ҳусайн Муаммони онча ҳеч ким айтғон эмас. Ҳамиша авқоти муаммо фикриға масруф экандур. Ажаб факир ва номурод ва бебаҳт киши экандур.

Яна Мулло Муҳаммад Бадаҳшӣ эди. Ишқамиштиндур. Ишқамиш Бадаҳшон доҳили эмастур. Ажабтурким, «Бадаҳшӣ» тахаллус қилибтур. Шеъри бу мазкур бўлғон шоирларнинг шеърича ўйқтур. Муаммода рисола битибтур, муаммоси ҳам хейли яхши эмас. Хушсуҳбат киши эди. Самарқандда манга мулозамат қилиб эди.

Яна Юсуф Бадиий эди, Фаргона вилоятиндур. Қасидани ёмон айтмас экандур.

Яна Оҳий эди, ғазални тавре айтур эди. Сўнграалар Ибн Ҳусайн мирзо қошида бўлур эди. Соҳиби девондур.

Яна Муҳаммад Солиҳ эди, чопнилиқ ғазаллари бор, агарчи ҳамворлиғи чоҳнисича ўйқтур, туркӣ шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур. Сўнгра Шайбонийхон қошиға келиб эди, филжумла риоят қилиб эди. Шайбонийхоннинг отига бир туркӣ маснавий битибтур. «Рамали мусаддаси маҳбун» вазнидаким, «Субҳа» вазни бўлғай, бисёр суст ва фурудтур, ани ўқуғон киши Муҳаммад Солиҳнинг шеъридин безътиқод бўлур. Бир яхши байти будур:

Бўлди Танбалга ватан Фарғона,
Қилди Фарғонани танбалхона.

Андижон вилоятини Танбалхона ҳам дерлар, ул маснавийда мунча байт маъдум эмаским, бўлғой. Шарир ва золим табъ ва бераҳм киши эди.

Яна Шоҳ Ҳусайн Комий эди, мунинг шеърлари ҳам ёмон эмас, ғазалгўйдур, ғолибо девони ҳам бордур.

Яна Ҳилолий эди. Бу тарихда ҳам бордур. Ғазаллари ҳамвор ва рангин ва кам ҳадшадур. Девони ҳам бордур. Бир маснавийси бор, «ҳафиф» баҳрида «Шоҳ ва Дарвиш»қа мавсум, агарчи баъзи байтлари тавре воке бўлубтур, vale бу маснавийнинг мазмун ва устухонбандлиғи бисёр ковок ва ҳаробтур. Шуаройи мотақаддам ишқ ва ошиқлиқ учун маснавийларким айтибдурлар, ошиқлиқни зорга ва маъшуқлуқни хотунға нисбат қилибтурлар. Ҳилолий дарвишни ошиқ қилибтур, шоҳни маъшуқ. Абётеким шоҳнинг афъол ва ақволида дебтур, ҳосилким, шоҳни жалбий ва фоҳиша қилибтур. Ўз маснавийсининг маслаҳатига бир йигитни ва яна шоҳ йигитини бисёр бесураттурким, жалаблар ва фоҳишалардек таъриф қилғай. Бисёр қавий ҳофизаси бор эмиш, ўттуз-қирқ минг байт ёдида бор эмиш. Дерларким, «ҳамсатайн»нинг аксар

абёти ёдида бор. Аруз ва кофия ва шеър илмига хейли мус-
тахзадур.

Яна Ахлийдур, омийдур. Шеърлари ямон эмас, девони хам бордур.

Хушнавислардин агарчи хейли киши бор эди, vale борининг саромади насҳ таълиқда Султон Али Машҳадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди. Ҳар кунда ўттуз байт мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди.

Мусавирилардин Беҳзод эди, мусавирилик ишини бисер нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чехрасини ёмон очадур. Фабғабини кўп улуғ тортадур. Соқоллик кишини яхши чехрали, күшойлиқ киладур.

Яна Шоҳ Музаффар эди, тасвирни кўп нозук қилур эди. Гаш-
ъирни¹ худ гузаро нозук қилур эди. Хейли умр томади. Яна бир
таснифи бор, ул таснифи тасаввуфтадур, ямон эмас, ғолибо агар сўз
анинг эмас.² Тараққий маҳалида ўқ оламдин борди.

Ахли нафмадин қонунни Хожа Абдулло Марворийча киши чолмас эди, нечукким мазкур бўлди.

Яна Құл Мұхаммад Удий эди, ғижжакни ҳам хұб өлдүр эди. Ғижжакка бу уч кил тақти. Ахли нағмадин ва ахли сөздин ҳеч қим мұнча күп ва хұб пешірав боғлагон әмастур. Пешвардин үзга ишларда мунча әмастур.

Яна Шайхий Нойи эди, удни ва ғижжакни ҳам хўб чолур экандур. Ўн икки-үн уч ёшидин бери найни хўб чолур экандур. Бир навбат Бадиуззамон мирзонинг сухбатида бир ишни найдин хўб чиқарур, Қул Мухаммад ғижжакта ул ишни чиқара олмас. Дерким, ғижжак ноқис создур. Шайхий филҳол Қул Мухаммад-нинг илигидин ғижжакни олиб, ул ишни ғижжакта хўб ва покиза чолур. Шайхийдин яна бир нима ривоят қиёдилар: Нагамотқа андоқ мустахзар экандурким, ҳар нағмаким, эшитса, дер экандурким, фалонининг фалон пардаси мунга оҳангдур, валие хейли иш боғламайдур. Бир-икки нақш андин дерлар.

Яна Шохкулий фижжакий эди. Ироқийдур. Хурсонға келип соз машық қилиб, тараккүй қилды. Хейли накш ва пепшрав ва ишлар боғлабтур.

Яна Ҳусайн Удий эди. Удии мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтур эди. Уднинг торларини якка³ килиб бу чолибтур. Айби бу эдикни, бисёр ноз била чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, такаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтurmай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фрахмлар. Буюрур-ким, сухбатда ўқ галаба гарданилар уурлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор будур, фильвоқе хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга муңдин кўпрак сазо керак.

Яна мусаннифлардан Ғулом Шодий эди, Шодий хонанданинг ўғли эди, агар соз чолур эди, валие бу созандалар чаргасида чолмас эди. Яхши савтлари ва хўб нақшлари бор. Ул замонда онча

нақш ва савт боғлар киши йўқ эди. Охир Шайбонийхон Қозон хони Муҳаммад Аминхонга йиборди, яна хабари келмади.

Яна Мир Азү¹ эди, бу соз чолмас эди, мусанниф эди, агарчи оз иш боғлабтур, vale мазалиқ ишлари бор.

Биной ҳам мусанииф эди. Яхши савт ва нақшлари бордур.

Яна беназир әлдин бир Паҳлавон Мухаммад Бусайд әди. Күштигирликта худ саромад әди, шеър ҳам айтүр әди. Савт ва нақшлар боғлар әди: «Чоргох»да бир яхши нақши бор, хушсұхбат киши әди. Күштигирлик била мунча хайсиятни жамъ қылмоқ гаробати бор.

Султон Ҳусайн мирзо оламдин нақл қылғонда, мирзолардин Бадиuzzамон мирзо ва Музаффар Ҳусайн мирзо ҳозир әдилар, чун суюклук ўғул Музаффар Ҳусайн мирзо эди ва Мұхаммад Бурундуқ барлос сохиби ихтиёр бек эди, аткаси эди, онаси Хадичабегим эди, Мирзонинг эътиборлиқ хотунни эди. Мирzonинг эли ҳам Музаффар мирзога ружуи хейли бор эди. Бу жиҳатлардин Бадиuzzамон мирзо тараддуд килиб келмас хаёлда эди. Музаффар мирзо ва Мұхаммадбек ўзлари отланиб бориб тараддууди мирzonинг күнглидин рафъ қилиб, Бадиuzzамон мирzonи келтурдилар. Султон Ҳусайн мирzonи Ҳирийға келтүруб, подшоҳона расм ва ойин била бардошт қилиб, мадрасасида дағы қылдилар. Бу фурсатта Зуннунбек ҳам ҳозир бўлди. Мұхаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек ва яна Султон Ҳусайн мирздин қолғон ва бу мирзолар била бўлғон беклар йиғилиб, иттифоқ қилиб, Бадиuzzамон мирзо била Музаффар Ҳусайн мирzonи Ҳирий тахтида баширкать подшоҳ қылдилар. Бадиuzzамон мирзо эшигида соҳиби ихтиёр Зуннунбек, Музаффар Ҳусайн мирзо эшигида соҳиби ихтиёр Мұхаммад Бурундуқбек, Бадиuzzамон мирзо жонибидин шаҳр доругаси Шайх Али тағойи, Музаффар мирзо тарафидин Юсуф Али кўкалтоши. Бу ғариб амре эди, ҳаргиз подшоҳликта ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқе бўлди: «Нечукким, «Гулистон»-да келтурубтур:

«Дах дарвеш дар гилеме бихусбанд ва ду подшоҳ дар иқлиме нағунжанд».²

K. б.— шарьни.

² Л. б.— бу ибора йўқ.

3. *K.* 6.— икки.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО АШАРА ВА ТИСЬА МИА¹

Мұҳаррам ойи ўзбек дағын жиҳатидин Хуросон азимати қи-
лиди. Ғўрбанд ва Шибарту йўли била мутаважжих бўлдук.
Жаҳонгир мирзо ул вилоятдин чун нохушлуқ била чиқиб эди,
аймоқни ўзига кўшса базъи шариф ва муфаттиллар яна не
ангизлар қилур экин деб, Уштур шаҳридин, уруқдин айрилиб,
урукта Вали Хозинини ва Давлат қадам қоровулни қўюб, аймоқни
ботроқ иликлиалинг, деб жарида тез тебрадук. Ул кун Захҳок қалъа-
сиға келдук. Андин Гунбазак кўтали била ошиб Сойқонин бостуруб,
Даңдонщикан кўтолидин ўтуб, Коҳмард ўлангига тушулди.

Сайд Афзал хоббинга Султон Мухаммад дўлдойни қўшуб
Кобулдин мутаважжих бўлғонимизнинг кайфиятнин арзодот
қилиб, Султон Ҳусайн мирзоға йиборилди. Жаҳонгир мирзо кейин-
рак қолғон экандур. Бомён тўғрисиға етганда йигирма-ўттуз киши
била Бомённинг сарига келадур экандур. Бомёнга ёвуқ етганда
бизинг кейинг қолғон уруқнинг чодирларини кўрарлар. Бизни хаёл
қилиб тез-ўқ ёнарлар. Урдуларига етгач, хеч нимага боқмай
кўчарлар. Кейинларига боқмай Яка ўланг навоҳисига тортарлар.

Шайбонийхон Балхни мұҳосара қилиб эди. Балхта Султон
Қуличоқ эди. Шайбонийхон икки-уч султонни уч-тўрт минг киши
била Бадахшонни чопқали йиборди. Ул фурсат Муборакшоҳ ва
Зубайр яна Носир мирзоға келиб қўшуслуб эдилар. Агарчи бурун-
роқ никор ва кудуратлари бор эди. Кишимнинг ёғида Шоҳидонда
Кишим суйининг шарқий тарафида чериклаб ўлтурууб эдиларким, бу
ўзбаклар тоиг бошида шабхун келиб, Кишим суйини ўтуб, Носир
мирzonинг устига юруди. Носир мирзо филҳол ўзини пуштаға торт-
ти, пуштадин элини йигаштуруб, нафир чолдурууб юрган била
ўзбакларни олғон била-ўқ тебради. Кишим суйи улуқ эди, бу сув-
дин кечиб келиб эдилар. Қалин кишиси ўққа, қиличқа бориб,
ғалаба кишиси иликка тушти, сувда ҳам кўп кишиси ўлди.

Муборакшоҳ ва Зубайр мирзодин юқкоррок Кишим сари эдилар.
Аларнинг устига айрилғон ўзбаклар аларни пуштаға қочурди.
Носир мирзо ёғийини қочурғонда муни хабар топиб, бу жамоат-
нинг устига юруди. Юқкоридин Кўҳистон беклари ҳам отлик-яё-

гини йиғиб юрган била туруш бера олмадилар, қочтилар. Бу жа-
моаттин ҳам қалин киши иликка тушуб, кўп киши ўққа, қиличқа ва
сувға борди. Шоядки, минг-минг беш юз ўзбак ўлди экин. Носир
мирzonинг бир яхши фатҳи бу эди, бу хабарни Коҳмард жулгасида
эканда Носир мирzonинг кишиси келтурди.

Бу навоҳида эканда бизнинг черик бориб, Ғўри ва
Даҳонадин ошлик келтурдилар. Бу навоҳида Сайд Афзал
била Султон Мухаммад дўлдойдинким, Хуросонға йиборилиб эди,
хатлар келди. Султон Ҳусайн мирzonинг фавтининг хабари эди.
Бовужуд бу хонаводанинг номусини коралаб Хуросон жонибиға
мутаважжих бўлдук, агарчи бу таважжуҳда ўзга ғаразлар ҳам бор
эди. Ажар дарасининг ичи била ўтуб Тўп ва Мандағон била
Балхоб била иниб, Кўхи Софқа чиқилди. Ўзбакнинг Сон ва
Чаҳоряқ чопқонини хабар топиб, Қосимбекни черик била чопқун-
чининг устига йибордук. Бориб учратиб, яхши босиб, қалин бош ке-
сиб келтурдилар. Жаҳонгир мирзоға ва аймоқларға кишилар йибор-
дук, алардин хабар олғунча неча кун Кўхи Соф яйлогида ўлтурдук.

Бу навоҳи кийиги асрү қалин бўлур, бир мартаба овладук.
Бир-икки кундин сўнг тамом аймоқлар келиб мулозамат қилдилар.
Аймоқларға Жаҳонгир мирзо бир неча қатла кишилар йиборди, бир
навбат Имодиддин Масъудни йиборди, бормадилар, менинг қошимға
келдилар. Охир Мирзоға зарурат бўлди. Кўхи Соғдин дараи Бойға
тушганда мени келиб кўрди, чун бизга Хуросон дағдағаси эди,
Мирзоға боқмай, аймоққа парвой қилмай, Гарзавон ва Алмор ва
Қайсор, Чечакту била юруб, Фаҳриддин ўлумидин ўтуб, Бодигис
тавобеидин Дараи Бом деган ерга келдук.

Чун бир тафриқа олами эди, ҳар ким дастандозлиқ қилиб,
вилоятдин ва элдин нима олур эдилар. Биз ҳам бир ёқадин ул
навоҳидағи аймоқ ва атракка таҳмил қилиб нима ола кириштук. Бу
бир ой-икки ойнинг ичидаги шоядким уч юз туман кепакий олидди
екин. Биздин бир неча кун бурунроқ ўзбакнинг чопқунчисини
Хуросон илғори ва Зуннунбекнинг кишилари Пандда ва Марвчоқда
яхши босиб, қалин ўзбак ўлтурубтурлар.

Бадиуззамон мирзо, Музаффар мирзо, Бурундуқ Мұхаммад бар-
лос, Зуннун аргун ўғли Шоҳбек Шайбонийхоннинг устигаким,
Балхда Султон Қуличоқни мұҳосара қилиб эди, юрумакни жазм
қилиб, жамиъ Султон Ҳусайн мирzonинг ўғлонларига кишилар
йибориб тилаттилар. Доги бу азимат била Ҳирийдин чиқтилар.
Бодигисга етганда Чилдухтаронда Абулмуҳсин мирзо Марвдин
келиб қўшулади. Ибни Ҳусайн мирзо ҳам андин сўнг Тўн ва Қойин-
дин келди. Кепак мирзоким, Машҳатда эди, ҳар неча кишилар
йибордилар, номаъкул сўзлар айтиб, номардлик қилиб келмади.
Анинг таассуби Музаффар мирзо била эди, яъни ул подшоҳ
бўлғонда мен нечук анинг қошиға баргоймен, деб мундоқ ма-
ҳалдаким жамиъ оғони бир ерда йиғилиб, иттифоқ қилиб,
Шайбонийхондек ғаним устига азм жазм қилиб юройдурғонда
мундоғ бемаза таассуб қилиб келмади. Анинг бу келмамагини
ҳолоким таассубқа ҳамл қилур, барча номардликка ҳамл қилғу-
ларидур.

¹ Тўққиз юз ўн иккичи (1506—1507) йил воқеалари.

Фаразким, бу дунёда кипидин ушмундоғ нималар қолур, хар ким ақдін баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга икдом қилгайким, андин сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига хушдин асар бўлса, нега андоғ амрга эҳтимом қилмағайким, қилғондин сўнг мустаҳсан дегайлар. «Зикри номеро, ҳакимон умри сони гуфтаанд»¹.

Манга доги элчилар келдилар. Сўнгра Мұхаммад Бурундуқ барлос ҳам келди, мен худ нега бормағаймен. Юз-икки юз йироғ йўлни бу маслаҳат учун тай қилибтурмен. Мен Мұхаммадбек билайқ мутавважжих бўлдум, ул фурсатта мирзолар Мурғобға келиб эдилар. Душанба куни жумодилохир ойининг секкизида мирзодар била мулоқот бўлди. Абулмуҳсин мирзо ярим куруҳ истиқбол қилиб келиб эди, етушдук. Мен бу тарафдин отдин тушдум, Абулмуҳсин мирзо ул тарафтин отдин тушти, юруб кўрушуб отгланлиди. Илгаррак кела ўрдунинг ёвуғида Музаффар мирзо ва Ибни Ҳусайн мирзо келдилар. Булар Абулмуҳсин мирзодин ёшқа кичик эдилар, керакким буруроқ истиқболға келсалар эди, ёлибо бу таъхир хумор жихатидин экандур, не такаббурдин ва бу тақсир айш ва ишрат сабабидин экандур.

Музаффар мирзо муболага қилди, от устида кўруштуқ, Ибни Ҳусайн мирзо била ҳам ушибу навъ кўрушулди. Келиб Бадиuzzамон мирzonинг эшигига туштуқ. Ғариф издиҳом ва жамият эди. Андоғ ғулув эдиким, тикилишда баъзининг уч-тўрт қадам йўл оёғи ерга тегмас эди, баъзиким иш-куч учун ёнмоқ хаёл қиласа эди, тўртбеш қадам кейинга боқа беихтиёр олиб борурлар эди. Бадиuzzамон мирzonинг девонхона уйига еттуқ. Муқаррар андоқ эдиким, мен уйдин киргач юкунғаймен. Бадиuzzамон мирзо кўпуб араққа келгай, доги кўрушулгай. Мен уйдин киргач, бир юкундум, доги бедаранг мутавважжих бўлдум, Бадиuzzамон мирзо оҳистароқ кўпуб, сустроқ юруди.

Қосимбек чун давлатҳоҳ эди ва менинг номусим анинг номуси эди, белбоғимдин бир торти, воқиғ бўлдум. Таани била юруб, муқаррар бўлғон ерда кўрушулди, бу улуғ оқ уйда тўрт тўшак солиб эрдилар. Бадиuzzамон мирzonинг оқ уйлари албатта ён эшиклик бўлур эди. Мирзо доим бу эшикнинг ёнида ўлтурур эди, бир тўшакни бу эшикнинг ёнида солиб эрдилар. Бадиuzzамон мирзо ва Музаффар мирзо бу тўшакда ўлтурдилар, яна бир тўшак рост қўлда солиб эрдилар. Абулмуҳсин мирзо ва мен бу тўшакда ўлтурдук. Бадиuzzамон мирzonинг тўшакидин қуий чап ёнда яна бир тўшак солиб эдилар. Қосим Султон ўзбак Шайбоний султонларидиним, мирzonинг кўёви бўлур эди. Қосим Ҳусайн Султоннинг отаси бўлғай, яна Ибни Ҳусайн мирзо бу тўшакда ўлтурдилар. Манга солғон ҳақиқати қуий ўнг қўлумда яна бир тўшак солиб эрдилар. Жаҳонгир мирзо била Абдураззок мирзо ул тўшакда ўтурсадилар, Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек ва Қосимбек ўнг, ёнда Қосим Султон била Ибни Ҳусайн мирзодин хейли қуйироқ ўтурсадилар.

Ош тортилди, бовужудким, сухбат йўқ эди, ош тортатурғон

ерда шира қўюб олтун ва кумуш суроҳиларни шира устига тердилар. Бурунлар бизнинг ота-оға Чингиз тўрасини ғариф риоят қилурлар эди, мажлиса ва девонда, тўй ва ошда, ўтurmокда ва қўпмокда хилофи тўра иш қилмаслар эди. Чингизхоннинг тўраси насси қотиъ эмастурким, албатта киши анинг била амал қилғай. Ҳар кимдин яхши қоида қолғон бўлса анинг била амал қйлмоқ керак, агар ота ямон иш қилғон бўлса, яхши иш била бадал қйлмоқ керак.

Опидин сўнг отланиб, тушган ерга келдим. Бизнинг ўрду била мирзоларнинг ўрдусининг ораси бир шаръий бўлғай эди. Иккинчи навбат келганда Бадиuzzамон мирзо бурунғидек таъзим қилмади. Мұхаммад Бурундуқбекка ва Зуннунбекка айттурдимким, агарчи ёшим кичиктур, vale тўрум улуғдур, ота тахтидаким, Самарқанд бўлғай, икки навбат зарби рост олиб ўлтурубдурмен. Бу хонавода учун ёт-ёғи билаким мунча жанг ва жадал қилибтурмен, менинг таъзимимда таъхир беважҳдур. Бу сўз мазкур бўлғоч, чун маъқул эди, мұттариф бўлуб, таъзимни хотирхоҳ қилдилар.

Яна бир навбат Бадиuzzамон мирзо қошига борғонда намози пешиндин сўнг чоғир мажлиси бўлди, мен ул маҳаллар ичмас эдим, тавр ороста мажлисе эди, хонларда ҳар навъ газаклар ясаб эдилар: товуқ қабоби ва қоз қабоби ва ҳар жинс атъимадин тортилар. Бадиuzzамон мирzonинг мажлисини хейли таъриф қилурлар эди, филвоқе бегилу таш оромида мажлис эди. Мурғоб ёқасида эканда икки-уч қатла мирzonинг чоғир мажлисида ҳозир бўлдум. Ичмасимни чун билурлар эди, таклиф қилмадилар.

Музаффар мирzonинг мажлисида ҳам бир навбат бордим. Ҳусайн¹ Али Жалойир ва Мир Бадр Музаффар мирзо қошида эдилар. Ул мажлиса бор эдилар. Кайфият бўлғонда Мир Бадр ракс қилди, хўб ракс қилди. Фолибо ул навъ ракс Мир Бадрнинг ихтироидур.

Мирзолар Ҳирийдин чиқиб, иттифоқ қилиб, йиғилиб Мурғобға келгунча уч-тўрт ой бўлди.

Султон Қуличоқ танг келиб Балх қальясини ўзбакка берди. Ўзбак Балхни олғондин сўнг бу жамъиятнинг истимоидин Самарқандга мурожаат қилди. Бу мирзолар агарчи сухбат ва сухбатороликда ва ихтилот ва омизишта тавре эдилар, vale сипоҳилик рев ва рангидин йирок ва марданалик жадал ва жангидин қироқ эдилар.

Мурғобда ўлтурғон маҳалларда хабар келдиким, Ҳақназар чапани тўрт юз-беш юз киши била қелиб Чечакту навоҳисини чопти. Барча мирзолар ҳозир бўлуб ҳар неча қилиб, бу чопқунчининг устига илғор йибора олмадилар. Мурғоб била Чечактунинг ораси ўн йиғоч йўлтур, бу ишни мен тиладим. Номус қилиб манга ҳам рухсат бермадилар. Чун Шайбонийхон ёнди, йил ҳам кеч бўлуб эди. Андоқ қарор топтиким, бу қиши мирзолар ҳар қайси бир муносиб ерда қишлиб, эрта ёз жамъият қилиб ғаним дафъига мутавважжих бўлғайлар, манга ҳам Хуросон навоҳисида қишиламоқ таклифи қилдилар.

Чун Кобул ва Ғазни пуршар ва шўр ерлар эди, турк ва мўгулдин ва аймоқ ахшомдин ва афғон ва ҳазорадин мухталиф эл

¹ «Шуҳрат билан ёдланишини, ҳакимлар, иккинчи умр демишлар».

ва улус анда йигилиб эдилар. Яна Хурросон била Кобул ораси ёвуқ-рок йўлдинким тоғ йўли бўлгай, агар кор ва ях нима моне бўлмаса, бир ойчилик йўл эди. Туз била қирқ-эллик кунлик йўл эди, вилоят ҳам ҳануз яхши қўнгул боемайдур эди. Давлатхоҳлардин ҳеч ким бизнинг анда қишлошимизни салоҳ кўрмадилар. Мирзоларга узр айттук. Қабул қилмадилар. Қўпрак таклиф қилдилар, ҳар неча узр дедук, таклифни бажидроқ қилдилар. Охир Бадиuzzамон мирзо ва Абулмуҳсин мирзо ва Музаффар мирзо отланиб, менинг уюмга келиб, қиш турмоқ таклифини қилдилар. Мирзолар юзига йўқ деёлмадук, мундоқ подшоҳлар ўзлари келиб, турмоқ таклифини қилдилар. Яна Ҳирийниким рубъи маскунда андоқ шаҳр йўқтур ва Султон Ҳусайн мирzonинг замонида мирzonинг тасарруфидин ва такаллуфидин Ҳирийнинг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди, кўрмак орзуси хейли бор эди. Бу жиҳатлардин турмоқни кабул қилдук.

Абулмуҳсин мирзо вилоятига Марвға борди. Ибни Ҳусайн мирзо ҳам Тўн ва Қойинга борди. Бадиuzzамон ва Музаффар мирзо Ҳирийга азимат қилдилар, икки-уч кундин кейинроқдин Чилдухтарон ва Тошработ йўли била мен ҳам Ҳирийга мутаважжих бўлдум.

Барча бегимлар, Поянда Султонбегим, менинг аммам Ҳадичабегим, Офоқбегим, яна Султон Абусаид мирzonинг қизлари амма бегимлар барча Султон Ҳусайн мирzonинг мадрасасида йигилдилар. Барча бегимлар мирzonинг мақбарасида эдиларким, бориб кўрдим. Аввал Поянда Султонбеги била юкунуб кўруштум, андин сўнг Офоқбегим била юкунмай кўруштум, андин кейин Ҳадичабегим била юкунуб кўруштум. Бир замон мунда ўлтуруб ҳофизлар куръон ўқуғондин сўнг жанубий мадрасадаким, Ҳадичабегимнинг уйини тикиб эдилар бордуқ. Ҳадичабегимнинг ошини тортилар. Ош тортилғондин кейин Поянда Султонбегимнинг уйига бордим. Ул кеча анда бўлдум. Аввал манга Боги Навда юрт тайин қилиб эдилар. Тонгласи келиб Боги Навда туштум. Боги Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳирийдин чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим.

Ҳар икки-уч кунда бориб, Боги Жаҳонорода Бадиuzzамон мирзоға кўрунуш қилур эдим. Неча кундин сўнг Музаффар мирзо уйига чорлади. Музаффар мирзо Боги Сафидда ўлтурур эди. Ҳадичабегим ҳам анда эди. Жаҳонгир мирзо менинг била борди. Ҳадичабегим қопида ош ва таом тортилгандин кейин Музаффар мирзо бизни Бобур солғон Тарабхона отлиқ иморатка олиб борди. Тарабхонада ҷоғир мажлиси бўлди. Тарабхона боғчанинг ўртасида воқе бўлубтур, мухтасарроқ имораттур, икки ошёналиқ, vale ширингина имораттур, юқкориги ошёнида тақаллуф қўпрак қилибтурлар. Тўрт кунжига тўрт хужрадур. Ўзга бу тўрт хужранинг ўртаси ва мобайнлари тамом бир уй доҳилидур, бир уйдурким, хужраларнинг мобайнин тўрт шаҳнишин йўсунлук бўлубтур. Бу уйнинг ҳар зильи мусаввардур, агарчи бу иморатни Бобур мирзо қилгандур, vale, бу тасвирларни Султон Абусаид мирзо буюргондур, мансоғ ва урусларни тасвир қилибтурлар, шимолий сарига шах-

нишинда икки тўшак солдилар, бир-бирига рўбарў, тўшакларнинг ёнлари шимол сари эди, бир тўшакда Музаффар мирзо ва мен ўлтурдук, яна бир тўшакда Султон Масъуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўлтурдилар. Музаффар мирzonинг уйида чун меҳмон эдук, мени Музаффар мирзо ўзидин юқкори олди.

Ишрат паймоналарин тўлдуруб, соқийлар юруб мажлис аҳлига тута кириштилар. Мураввақ ҷоғирларни мажлис аҳли ҳам ҳайвон сийидек юта кириштилар, мажлис қизиқти, ҷоғирлар бошқа чиқти, бу хаёлда эдиларким, манга ичиргайлар, мени ҳам бу доираға киоргайлар, мен агарчи бу чоққача нашъя бўлгунча ҷоғир иртикоғ қилмайдур эдим, мастиқ ва сархушлук қайфияти ва ҳолатини камоқақҳу бilmайдur эдим, vale ҷоғир ичмоққа майлим бор эди ва бу водийни тай қилмоққа қўнглум тортар эди. Кичикликта бемайл эдим, ҷоғирнинг нашъя ва қайфиятин билмас эдим. Отам гоҳиким ҷоғир таклифи қисалар ҳам узрлар айтиб, иркитоб қилмас эдим. Отамдин сўнг Ҳожа қозининг юмни қадамидин зоҳид ва муттаки эдим. Шубқалиқ таомдин ижтиnob қилур эдим. Не жой улким, ҷоғир иртикоғ қилғайман. Сўнгларар йигитлик ҳавасидин ва нағс тақозосидинким, ҷоғирға майл пайдо бўлди, таклиф қилур киши йўқ эрди, балки ҷоғирға майлимни билур киши йўқ эди. Кўнглум агарчи майил эди, мундоқ қилмоғон амрни ўзлук била қилмоқ мушкил эди. Хотирга кечтикам, чун мунича таклиф қиладурлар, яна Ҳирийдек ороста шаҳрига келиб турбизким жамиъ айш-ишрат асбоб ва ологи мукаммал ва муҳайё ва бори тақаллуф ва танаъум ашё ва адавоти омода ва пайдо, ҳоло ичмасам қачон ичармен деб, ичмакка азм қилдим ва бу водийни тай қилмоқни жазм қилдим.

Вале хотирга кечтикам, Бадиuzzамон мирзо оғадур, анинг илигидин ва анинг уйида ичмай, инисининг илигидин ва инисининг уйида ичсам, хотирига нима келгай деб, бу тараддудимин айттим. Бу узрумни маъқул деб, бу сухбатта ҷоғир таклифи қилмадилар. Муқаррар андоқ бўлдиким, Бадиuzzамон мирзо била Музаффар мирзо бир ерда бўлғонда иккала мирzonинг таклифи била ичилгай.

Мажлиса нағма аҳлидин Ҳофиз Ҳожи эди, Жалолиддин Махмуд нойи эди, Ғулом Шодининг иниси Шоди бача эди. Чанг чолур эди, Ҳофиз Ҳожи хўб ўқур эди. Ҳирий эли паст ва нозук ва ҳамвор ўқурлар. Жаҳонгир мирzonинг бир хонандаси бор эди. Миржон отлиқ, Самарқандий эди. Баланд ва дурушт ва ноҳамвор ўқур эди. Жаҳонгир мирзо қайфият маҳалда буюрдиким ўқуғай, фаріб, баланд ва дурушт ва бемаза ўқуди. Хурросон эли пур зарофат тирилур эл. Мунинг бу ўқушидин бириси қулоғин тутамудур, яна бир чиройин читамудур, мирзо жиҳатидин ҳеч ким манъ қилаолтмайдур. Намози шомдин сўнг Тарабхонадин Музаффар мирзо солғон янғи қишлоғи уйга келдук. Уйиба уйга келғанда охир мастиғиларда Юсуф Али кўқалтош кўпуб ракқослиқ қилди. Соҳиб усул киши эди, яхши рақс қилди. Бу уйга келғанда сухбат хейли гарм бўлди. Музаффар мирзо бир камар шамшир, бир кўзи жубба, бир бўз тупчоқ манга берди. Бу уйга келғанда Жонақ туркий айтти. Музаффар мирzonини Катта Моҳ ва Кичик Моҳ отлиқ қуллари бор эди, масти-

лик маҳалларда бир пора бемаза гармхўлуклар қилдилар. Кечгача гарм сухбат эди, мажлис тарқалди. Мен бу оқшом ушбу уйда-ўқ бўлдум. Манга чоғир таклифи қилур хабарини Қосимбек эшитиб, Зуннунбекка кипи йиборибтур. Зуннунбек мирзоларга насиҳат йўсунлуқ қаттиқ-қаттиқ айтиб, чоғир таклифини тамом бартараф қилибтурлар.

Бадиуззамон мирзо Музаффар мирзонинг меҳмондорлигини эшитиб, Боги Жаҳонорода Муқаввийхонада мажлис тартиб қилиб, менинг тиладилар, менинг ёвуқтагиларим менинг жиҳатимдин ича олмаслар эди. Агар ичарлари ҳам бўлса бир ой-қирқ кунда эшик-элини боғлаб юз дағдага била ичарлар эди. Андоқ кишиларни чарладилар. Мунда ҳамки келдилар, гоҳи мени ғоғил қилиб, гоҳи иликларини паноҳ қилиб, юз ташвишлар била ичар эдилар. Агарчи мендин сухбаттағи кишига руҳсати ом бўлғон йўсунлуқ бўлуб эди, не жиҳаттиним, бу сухбат ота-офамиздек кишининг сухбати эди, муаллихларни келтурдилар, билмон соchlарининг ё амалий соchlарининг оралариға кимсённи сочининг узунлиги била иничка-иничка кесиб қўюбтурлар, тавре кўрунадур. Бу сухбатта менинг олимға қоз кабоби қўйдилар, чун күш бузмогини ва тўргамоғини қилғон эмас эрдим, илик элтмадим.

Бадиуззамон мирзо дедиким, нега майл қилмассиз. Мен дедим, тўргамоқтни ожиздурмен. Филҳол Бадиуззамон мирзо менинг олимдаги қозни бузуб, тўргаб олимда қўйор. Мундоқ ишларда Бадиуззамон мирзо беназир киши эди. Охир сухбатта бир мурассаъ камар, ханжар бир чорқаб, бир тупчоқ манга берди.

Йигирма кунким, Хирийда эдим, ҳар кунда кўрмаган ерларни отланиб сайр қилур эдим. Ажчимиз бу сайрларда Юсуф Али кўкалтош эди. Ҳар қайси сайргоҳка тушулса эди, Юсуф Али кўкалтош бир навъ ош тортар эди. Бу йигирма кунда машҳур сайргоҳлардин бир Султон Ҳусайн мирzonинг хонақоҳидин ўзга ер кўрулмаган шояд қолмади экин, Гозургоҳ ва Алишербекнинг боғчаси ва жувози когаз ва Тахти остона ва Пуликоҳ ва Каҳдистон ва Боги Назаргоҳ ва Неъматобод ва Гозургоҳнинг хиёбони ва Султон Аҳмад мирzonинг ҳазираси ва Тахти Сафар ва Тахти Навоий ва Тахти Баргар ва Тахти Ҳожибек ва Шайхи Баҳоуддин Умар ва Шайх Зайниддин ва Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг мазорот ва мақобирини ва намозгоҳи Мухтор ва ҳавзи Моҳиён ва Соқи Салмон ва Биллурийким, асли Абувлалид экандур, Имом Фаҳр ва Боги Хиёбон ва мирzonинг мадорис ва мақобирини ва Гавҳаршодбекимнинг мадрасаси ва мақбарасини ва масжиди жомени ва Боги Зороғон ва Боги Нав ва Боги Зубайда ва Султон Абусайд мирзо солғон дарвозаи Ирокнинг тошида Оқсанор ва Пўрон ва Сўфаи Тирандозон ва Чарғонинг Мирвоҳид ва Пулимлон ва Ҳожа Тоқ ва Боги Сафид ва Тарабхона ва Боги Жаҳонор ва Кўшик ва Муқаввийхона ва Савсанихона ва дувоздаҳ бурж ва Жаҳоноронинг шимол тарафидаги улуғ ҳавз ва тўрт тарафидаги тўрт иморат ва қалъанинг беш дарвозаси: Дарвозаи Малик ва Дарвозаи Ироқ ва Дарвозаи Фирузобод ва Дарвозаи Хуш ва Дарвозаи Қипчоқ ва Бозори Малик ва Чорсув ва Шайху-

лисломнинг мадрасаси ва Маликларнинг масжиди жомеи ва Боги шаҳр ва Бадиуззамон мирzonинг Жўйи Инжил ёқасидағи мадрасаси ва Алишербекнинг ўлтуур үйлариким, «Унесия» дерлар, мақбара ва масжиди жомеиниким, «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиниким, «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар, ҳаммом ва доруш-шифосиниким «Сафоия» ва «Шифоия» дерлар, борини андак фурсатта сайр қилдим.

Султон Аҳмад мирzonинг кичик қизи Маъсуама Султонбекимни онаси Ҳабиба Султонбеким бу фатаратлардин бурунроқ Хуросон олиб келгон экандур, бир кун мен оками кўра келганда онаси била келиб, мени кўрди. Кўргач-ўқ манга хейли майл пайдо бўлди. Махфий кишилар бориб окам била, янга била, Поянда Султонбекимни ока дер эдим, Ҳабиба Султонбекимни янга дер эдим, сўзлашиб андоқ муқаррар қилдиким, менинг кейинимча янга қизини олиб Кобулға келгай.

Мени қишлоған деб, Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек бажид саъй қиладурлар эди, vale қишлоқ ери ва қишлоқ асбобини яхши сомон бермайдурлар эди. Қип бўлди ва орадаги тоғларда қорлар ёғди. Кобул тарафидин ҳануз дағдा�ға кўпрак бўлди. Булар не қишлоқлик ерини сомони берадур, не сомонлиқ ерда қишлоқ. Охир зарурат бўлди, сарих айта олмадук. Қишлоқ баҳонаси била Ҳирийдин шаъбон ойининг еттисида чиқиб, Бодғис навоҳисида ҳар юртта бирар кун, иккирар кун таваққуф кила-қила кўч қилур эдук, то вилоятларға таҳсил ва иш-куч учун борғонлар келиб кўшулғайлар. Ул миқдор макс ва даранг бўлдиким; Лангари Мир Ғиёсдин икки-уч кўч ўтганда рамазон ойи кўруди. Вилоятларга иш-куч учун борғон йигит-ялангдин баъзисини келиб котилди, баъзиси йигирма кун, бир ойдин сўнг Кобулда келдилар, баъзиси қолиб мирзоларга навкар бўлдилар. Бу жумладан бир Сейдим Али дарбон эди, қолиб Бадиуззамон мирзоға навкар бўлди.

Хисравшоҳ навкарларидин ҳеч кимни онча риоят қилмайдур эдим, Жаҳонгир мирзо Ғазнини ташлаб чиққанда, Ғазнини Сейдимга берилиб эди. Ўзининг қайн ииниси Ҷуст Ангу шайхни Ғазниға қўюб, ўзи черикка келиб эди. Филвоке Хисравшоҳ навкарларининг орасида бу икки кишидинким, Сейдим Али дарбон била Муҳиб Али қўрчи бўлғай, яхшироқ киши йўқ эди. Сейдим яхши ахлоқ ва атворлик киши эди. Қиличға мардана киши эди. Уйда бемажлис ва бесухбат эмас эди, хейли саҳовати бор эди, ажаб кифоялик ва сомонлиқ киши эди, зарофат ва латофати рангин, ихтилот ва ҳикояти ширин, хушхулқ ва ҳарроф ва ҳаззол киши эди. Айби бу эдиким, гузаро фосиқ ва мўғлим эди, мазҳабида инҳирофи бор экандур. Бир нима муноғиқ шевароқ эди. Баъзи нифоқини ҳазлга ҳамл қилурлар эди, vale бечизе эмас экандур. Бадиуззамон мирзо Ҳирийни Шайбокка олдуруб Шоҳбекка келганда, мирзо била Шоҳбекнинг орасида нифоқ омиз сўз айтқон учун ўлтууруб, Хирманд суйиға ташлатур. Муҳиб Алининг ҳикояти вақоे зайлida келгусидур.

Лангари Мир Ғиёсдин ўтиб, Ғаржистоннинг яқа кентларини бостуруб Чахчаронга келилди. Лангардин ўтуб, Ғаржистон наво-

ҳисида етганда, пайваста қор эди. Борғон сойи қор улуғроқ бўлур эди. Чахчарон навоҳисида худ қор отнинг тизидин юқорироқ эди. Чахчарон Зуннунбекка тааллук эди. Миракжон Ирди отлиқ навкари анда эди. Зуннунбекнинг ошиликларини тамом баҳо бериб олдук. Чахчарондин икки-уч кўч ўтгач, қор асру улуғ бўлди: узангудин юқоррок эди, балки аксар ерда отнинг аёғи ерга етмас эди, яна қор доим ёғар эди. Чароқдондин ўтгач ҳам қор кўп улуғ бўлди, ҳам йўл номаълум бўлди. Лангари Мир Ғиёс навоҳисида Кобулга не йўл била боруrimизни кенгаштуқ. Мен ва аксар барин эдуқким, қишидур, тоғ ўйлида кўп дағдаға ва тарафдудтур, Қандоҳор йўли агарчи бир нима йироккроқдур валие бетараддуд ва бедағдаға борилур. Қосимбек ул йўлни йироқдур, бу йўл била борурбиз, деб кўп жаҳл қилди, бу йўлға бўлдук. Бир Султон отлиқ пешойи бошчи эди, қарилғидинму ё олдорагонидинму ё қорнинг улуғлиғидинму, йўлни йўқотти, бошлай олмади.

Чунки Қосимбек саъий била бу йўлға бўлуб эдук, Қосимбек номусқа тушиб, ўзи ва ўғлонлари-ўқ қор тениб йўл топиб, илгари юрурлар эди. Бир кун ҳам қор асру улуғ бўлди, ҳам йўл номушахас. Ҳар неча саъилар қилдук боролмадук. Чора топа олмай ёниб, бир ўтунлуқ ерга тушиб, етмиш-сексон ўбдан йигитларни таъян қилдуқким, изимиз била ёниб, кўл қуий қишлоғон ҳазора-мазорадин топиб, йўл бошлиғали келтургайлар. Ул борғонлар келгунча учтўрт кун бу юрттин кўчулмади. Борғонлар ҳам ўбдан йўл бошлиар киши келтурмадилар. Таваккул қилиб, Султон Пешойини илгари солиб, ушбу йўлға-ўқ ким топа олмай ёнилиб эди, бўлдук. Ул неча кун бисёр ташвишлар ва машаққатлар тортулди, андоқким, муддатул-умр мунча машаққат камроқ тортилиб эди. Бу матлаъни ўшал фурсатта айтилди:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси колдиму,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдиму?

Бир ҳафтаға ёвуқ қор тениб, кунда бир шаръий-бир ярим шаръийдин ортуқ кўчулмас эди. Қор тепар киши мен эдим, ўн-ўн беш ички била ва Қосимбек эди, икки ўғли Тенгриберди ва Қанбар Али била яна икки-уч навкари ҳам бор эди. Ушбу мазкур бўлғонлар яёқ юруб, қор тепар эдук, ҳар киши етти-секкиз-ўн қари илгари юруб қор тепар эди. Ҳар қадам қўйғонида белигача, кўксигача ботабота қор тепар эди. Бир неча қадам борғондин сўнг илгари кишининг ҳамли куюб турар эди, яна бир киши илгари ўтар эди, бу ўн-ўн беш-йигирма киши яёқ қорниким тепар эди, онча бўлур эдиким, бўш отни тортса бўлур эди. Бўш отни тортилур эди, узангусиғача, қоптолигача кўп-кўп, бота-бота бу бўш отни ҳам ўн-ўн беш қадамча йўл юруб толиқур эди. Бу отни ёқага тортиб, яна бир бўши отни илгари тортилур эди. Ушбу дастур била биз ўн-ўн беш-йигирма киши-ўқ қор тептук. Ушбу ўн-ўн беш-йигирма кишининг отлари-ўқ илгари тортилди, ўзга тамом ўбдан-ўбдан йигитлар ва бек отонғонлар отларидин ҳам тушмай, тайёр тенилган ва босилғон йўлга кириб, бошларин қуий солиб келурлар эди. Маҳал ул эмас

эдиким, кишига таклиф ва зўре қилилгай, ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса бундоқ ишларни ўзи тилаб қилур.

Ушбу тарийқ била қор тениб, йўл қилиб, Инжукон ердин учтўрт кунда кўтали Зарриннинг тубига ҳаволи Кутий деган ҳаволга келдук. Ушбу кун ғариб чонқун била қор ёғар эди. Андоқким, борчага ўлум ваҳми бўлди. Ул эл тоғдаги гор ва ковокларни ҳавол дерлар; бу ҳаволга етганда чопкун беҳад тез бўлди. Ушбу ҳавол қошида-ўқ тушулди. Қор улуқ, йўл якраҳа, тенилган-босилган йўл била ҳам от баҳейла борадур. Қунлар гоят қисқалиққа илгариги киши ёруг чоқта ҳавол олига келдилар, намози шом, намози хуфтантанғача эл кела қолди. Андин сўнгра турғон ерда-ўқ тушди. Кўп эл от устида-ўқ тоғ оттурди, ҳавол торроқ кўрунди. Мен ҳаволнинг оғзида курак олиб, қор кураб, ўзумға бир такия миқдори ер ясадим, қорни кўкусгача қоздим, ҳануз ерга етмайдур эди. Бир нима елга паноҳ бўлди, ўшанда-ўқ ўлтурдим. Ҳар неча дедиларким, ҳаволга боринг, бормадим. Кўнгулга кечтиким, борча эл қорда ва чопқунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат била мунда борча улус ташвиш била машаққатта, мен мунда уйқу била фарогатда. Муравваттин йироқ ва ҳамжиҳатлиқдин қироқ ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайнин, бир форсси масал бор: «Марг бо ёрон сураст»!¹ Ўшандок чопқунда қозғон, ясағон чуқурда ўлтурдум, намози хуфтантанғача қор онча чопқулаб ёғдиким, мен энганиб ўлтуруб эдим, орқамға ва бошимға ва қулоқларимнинг устига тўрт эллик қор бор эди.

Ўшул кеча қулогимға совуқ таъсир қилди. Намози хуфтандаги кирни яхши мулоҳаза қилғонлар қичқириштиларким, ҳавол асру кенг ҳаволдур, бу элга тамом ер бор, муники эшиттим, устумдаги қор-борни силкиб, ҳаволга келдим, ҳавол навоҳисидағи йигитларни ҳам тиладим: қирқ-эллик кишига фарогат била ер пайдо бўлди, озук ва яхни ва қовурдок ва ҳар нимаким ҳозир эди, ҳар кимнинг ким бор эди, келтурдилар. Мундок совуқ ва қор ва чопқунда ажаб иссиқ ва амин ва фарогатлиқ ерга келдук.

Тонгласиға қор ва чопқун турди. Эрта кўчуб, ўшул дастур била қор тениб, йўл ясаб, добон устиға чиқтук. Йўл худ қирлаб юқкори чиқар экандур. Кўтали Заррин дер эмишлар. Биз юқкори чиқмай дара қуий-ўқ индук, добондин тубига етгунча кун кеч бўлди, дара оғзида-ўқ қўндуқ. Ул ақшом кўп қаттиқ совуқ эди, асру кўп машаққат ва субат била ул ақшомни ўтқардук. Кўп кишининг илик-оғиғин совуқ элтти. Кепакнинг аёғин, Суюндук туркман илигин, яна Ахийнинг аёғин ўшул кеча совуқ элтти.

Эртасига дара қуийға-ўқ юрудук, бовужуд йўл бу эмас эканини билиб, кўруб, таваккул қилиб, дара қуий-ўқ юрулди, ямон учма, секиртма ерлардин тушулди. Кеча намози шом эдиким, даранинг оғзиға чиқтук.

Ҳеч қари-улук ёд билмаским, бу кўталнинг мундоқ улуқ қори бор эрконда киши убур этмиш бўлғай, балки бу фаслда маълум

¹ «Дўстлар билан биргаликдаги ўлим тўйдир».

эмаским, бу кўтаддин убур этмак кишининг кўнглига етмиш бўлғай. Агарчи улуғ қордин неча кун ҳейли ташвиш кўрдук, вали охир ушбу улуғ қор сабабидин ўзумизни манзилга еткурдук. Нечунким агар мундоқ улуғ қор бўлмаса, андоқ бераҳ учма ва секретмадин ким ўта олгай эди, балки агар улуғ қор бўлмаса аввалги учмада-ўқ эллининг от ва теваси тамом қолгай эди.

Хар неку баде ки дар шумор аст,
То дар нигари салоҳи кор аст¹.

Намози хуфтан бўлуб эдиким, Яка ўлангта келиб туштук. Яка ўланг эли биз келиб тушғанда-ўқ хабар топтилар. Иссик уйлар, семиз қўйлар, отқа ўт ва бўрсу бениҳоят, ўт ёқмоққа ўтун ва тезакка не ҳад ва не ғоят, андоқ совўқ ва қордин кутулуб, мундоқ кенг ва иссиқ уйлар топмоқ, андоқ машаққат ва балодин ҳалос бўлуб, мундоқ қалин ион ва семиз қўйлар топмоқ ҳузуредурким, мундоқ машаққатларни кўрганлар билур, фарогатедурким, мундоқ балолар кечурганлар (билур). Хотиржамъ ва кўнгул тинч бир кун Яка ўлангда таваққуф қилдук. Яка ўлангдин кўчуб, икки йиғоч йўл келиб тушулди. Тонглasi рамазон ииди бўлди. Бомиён била юруб, Шибарту кўталидин ошиб, Жинглак етмай тушулди. Туркман ҳазораси қўчлари ва моллари била йўлимизнинг устида-ўқ қишилағон экандур. Биздан асло хабарлари йўқ. Тиңглasi кўчуб келурда буларнинг оғил ва олачуқларининг орасига кела туштук. Икки-уч бўлак оғил толон ва торожға борди, ўзгалари уй ва рўзгорни солиб, ўғлон-ушоғин олиб, тоққа торттилар. Илгаридин хабар келдиким, бир неча ҳазора черик элини олини тўсуб, ўқлашиб қишини ўтгали қўймайдурлар. Бу хабар келгач, илдам-ўқ юрудум, етиб кўрдум эрса, танги ҳам эмас, бир неча ҳазора бир тумшукдин келиб ўқ қўядурлар, пул тир йиғилиб турубтур ўбдан-ўбдан йигитлардек.

Шеър:

Қаросин ёғининг кўрубтурлар,
Дангу ҳайрон боқиб турубтурлар.
Мен етиб тез ул сари юрудум.
Юру-юру деб, илгари юрудум.
Ғаразим элни тез қилмоқ эди,
Ёғий била ситеz қилмоқ эди.
Тез этиб элни, торттим ўзни,
Ҳеч ким ҳам эшитмади сўзни,
Йўқ эди, жибау кежиму яроқ,
Менда бор эрди минг ўку садок,
Турдум эрса тамом эл турди,
Ёғий гўё буларни ўлтурди.
Сен навкарким, қилурсен онинг учун,
Яроғи бир маҳалда жоннинг учун

¹ Хар бир юзага келган яхши-ёмонликни текшириб қарасанг, турмуш учун хайриятлидир.

Йўқки навкар туруб беги юруғай,
Навкар осудаву беги чуругай.
Навкареким, бу таврдур не осик,
Не ишининг ярап не ошқа қотик,
Охир от солдим, илгари юрудум.
Сурубон тоғқа юқкори юрудум,
Мени кўруб юруди эл доғи,
Қолди элдин кейинга қўрқоги.
Етибон тез тоққа тормоштуқ,
Ўқига бокмайин юруб оштуқ,
Гаҳи оттин тушуб, гаҳи отлик,
Юрубон илгарига журъатлик,
Ёғий ҳам тогдин ўқ қўяр эди,
Зўр кўргач солиб юруберди.
Тоққа чиқтук ҳазорани қовлаб,
Қийру қўлда кийик киби овлаб,
Доригонни кийикдек отқуладук,
Талабон молу қўйини бўладуқ,
Қирибон туркман ҳазорасини,
Айладук банд қиши қорасини
Эр атоғлиқни дастигир эттуқ,
Аҳлу авлодини асир эттуқ.

Ҳазора молидин мен ҳам бир пора ўй йиғиштурдум. Ерак тағойига тошшуруб, ўзум илгари ўтуб, қирлар била, қўллар била юруб, ҳазораларнинг от ва қўйларини суруб, Темурбек лангариға келтуруб туштук. Туркман ҳазорасининг ўн тўрт-ўн беш саркаши ва раҳзан улуғларидин иликка тушуб эди. Хаёлимда бу эдиким, тушган юртта турлук-турлук азоб ва укубат била ўлтургайларким, жамиъ раҳзан ва саркашларга ибрат бўлғай. Йўлда Қосим-бекка йўлуқуб, бемавқиъ тараҳхум қилиб, ҳалос қилибтур.

Замини шўру сунбул бар наёрад,
Дар ў тухми амал зое магардон.
Накўи бо бадон кардан чунонаст,
Ки банд кардан бажои некмардон.

Асиirlарни ҳам тараҳхум қилиб, озод қилилди. Ушбу туркман ҳазорасини чопқонда эшитилдиким, Муҳаммад Ҳусайн мирзо дуғлат яна Султон Санжар барлос ва жамиъ Кобулда қолғон мўгулларни ўзларига тортиб, Мирзоҳонни подшоҳ қилиб, Кобулни қабабтурлар. Эл орасида бу хабарни солибтурларким, Бадиuzzамон ва Музаффар мирзо подшоҳни тутуб, Ҳирийнинг қальяи Ихтиёридиниаким, ҳоло Олақўргонға машҳурдур, чикорибтурлар. Кобул қўргонида Мулло Бобойи Пашоғарий ҳалифа ва Мухиб Али қўрчи ва Аҳмад Юсуф ва Аҳмад Қосим бошлиқлар эди, булар яхши бордилар. Қўргонни мазбут ва мустаҳкам қилиб асрадилар.

¹ Шўр тупрок ерда сунбул битмайди, ундан ерда умид уругини нобуд қилима. Шунга ўхинаш, ёмонларга яхшилик қилиш ва яхшиларга ёмонлик қилиш ҳам ўрнида бўлмайди.

Темурбек лангаридин Мухаммад Андиконий отлиқ Қосимбек-нинг навкари Тўқбойдин Кобулдоғи бекларга бу ерга келганимизниң изайфияти битиб йибордук. Андоқ муқаррар бўлдиким, Фурбанд таңгасидин чиқиб, аларнинг устига илғагумиздур. Нишона бу бу тоғиким, Манор тоғидин ўтгач-ўқ, улуғ ўт ёндуруғумиздур. Сизлар ҳам аркта эски кўшкнинг устидаким, ҳоло хазинадур, улуғ ўт ёндурунгиз, то билгайбизким, бизнинг келганимизни билибсизлар. Биз бу соридин етгач, сиз ичкаридин чиқиб, илигингиздин келурини тақсири қилманг. Бу сўзларни буттуруб, Мухаммад Андиконийни йиборилди.

Тонглasi Лангардин отланиб, Уштур шаҳр тўғрисига тушулди, андин эрта отланиб, тушқа ёвуқ Фурбанд таңгисидин чиқиб, кўпрук бошида тушдук. От сугориб, отни тиндурууб, намози пешин кўпрук бошичий отландук. Тутқовуллача қор йўқ эди. Тутқовулдин ўта боргон сари қор улуғроқ бўлди. Замма яхши била Манор орасида андоқ сөрүқ эдиким, муддатул-умр онча совуқ кам кўрулуб эди.

Аҳмад ясовул била Қора Аҳмад юртчини даги Кобулдаги бекларга йиборилдиким, ўшул миод била келдук, воқиф ва мардана бўлунг.

Манор тоғидин ўтуб, доманада тушуб, совуқдин бетоқат бўлуб, ўтлар ёндурууб исинидук. Агарчи ўт ёндурур маҳал эмас эди, совуқ зарбидин бетоқат бўлуб, ўт ёндурулди. Тонг ота ёвушуб эдиким, Манор тоғининг доманасидин отландук. Манор била Кобулнинг орасида қор отнинг тизида бор эди. Котқон бўлуб эди, йўлдин чиққон киши ташвиш била юрур эди. Бу оралиқни тамом чубуруб келдук, бу жиҳаттин фарз вақтида Кобулга баҳеяла еттук. Бибимоҳрйаға стардин бурунроқ арктин улуғ ўт чиқти, маълум бўлдиким, хабардор бўлмишлар. Сайд Қосимнинг кўпругига ета Ширим тагойи била буронгор кишисини Мулло бобонинг кўпруги сари йиборилди. Жувонгор ва гул Бобо Лўли йўла била бўлдук. Ул маҳалда Халифанинг боғининг ўрунида бир кичикроқ боқча эди. Улуғбек мирзо солиб эди, Лангар йўсунлук. Агарчи дараҳт ва йиғочи қолмайдур эди, ваде муҳавватаси бор эди. Мирзоҳон анда ўлтурууб эди.

Мухаммад Ҳусайн мирзо Улуғбек мирзо солғон Боги Биҳиштта эди. Мен Мулло Бобо боғининг кўча тарафидаги гўристонға етиб эдимким, тезлиқ қилиб илгари боргонларни уруб, ёндурууб, бизга тиқтилар. Илгари бориб Мирзоҳон ўлтуруғон ҳавлиға кирганлар тўрт киши эди: бир Сайд Қосим эшик оқо эди, яна бир Қанбар Али Қосимбек эди, яна бир Шерқули қоровул мўғул эди, яна бир Султон Аҳмад мўғул эди, Шерқулининг жамоатидин эди.

Бу тўрт киши етган била бетаҳоши-ўқ Мирзоҳон ўлтуруғон ҳавлиға киравлар, ғавғо бўлур. Мирзоҳон бир отқа миниб қочиб чиқар, Абулҳасан Қулбегининг иниси Мухаммад Ҳусайн ҳам Мирзоҳонга навкар бўлуб эди, бу тўрт кишидин Шерқулини чопиб йикор, бошини кесар маҳалда халос бўлур, бу тўрт киши қилич еб, ўқ еб, яралуқ бўлуб, мазкур бўлғон ерда бизга тиқилиб келдилар. Тор кўчада отлиқ эл тиқилдилар, турдилар, не илгари юрой оладурлар, не кейинга ёна оладурлар.

Мен ёвуғмадаги йигитларга дедимким: тушуб зўрланг, Дўст

Носир, Ҳожа Муҳаммад Али китобдор, Бобо Шерзод, Шоҳ Муҳаммад¹ ва яна бир неча йигит тушуб юруб ўқ қўйдилар. Ёғий қоча берди, қўрғондағиларни кўз туттук, иш вақтида етиша олмадилар, ёғийни тебраттгандин сўнг бирин-икин чопишиб кела бошладилар. Ҳануз Мирзоҳон ўлтуруғон чорбоғға кирмайдур эдимким, кўрғондағи элдин Аҳмад Юсуф, Сайд Юсуф келди, менинг била ҳамроҳ-ўқ Мирзоҳон ўлтуруғон бокқа кирдук. Кўрдум, Мираҳон йўқтур, қочиб чиққитур, тез-ўқ ёндим. Аҳмад Юсуф менинг сўнгимча эди. Чорбоғининг эшигидин Дўст Сарипулий пиёдаким, Кобулда марданалиғи жиҳатидин риоят қилиб, кутволлиқ мансабини бериб, Кобулда қўюлуб эди, ялангоч қилич иликда кириб келди. Манга-ўқ тикилиб келадур, мен жиба кийиб эдим, гарбичи боғламайдур эдим, дубулға ҳам киймайдур эдим. Бир неча қичқирав эдим: «Ҳай, Дўст, ҳай Дўст», деб, Аҳмад Юсуф ҳам қичқириди. Мен совуққа ва қорға қўнганимдинму, мени танимади ё уруш изтиробидинму эди, бетаҳоши яланг бозумға-ўқ қилич солди, тенгри инояти эди, сари мўё кор қилмади.

Агар теги олам бижунбад зи жой
Набуррад раге то наҳоҳад худой...²

Андин чиқиб Мухаммад Ҳусайн мирзо ўлтуруғон Боги Биҳиштга келдим, Мухаммад Ҳусайн мирзо қочиб чиқиб, ёшинғондур. Мухаммад Ҳусайн мирзо ўлтуруғон боғчанинг раҳнасида етти-секкиз ўқлук, ёйлик киши турубтур, мен бу кишиларнинг устига отимни пошина қилиб еттим, тўхтай олмадилар, қоча бердилар, мен етиб, бирига қилич солдим, андоқ юмаланиб бордиким, тасаввур қилдимким, магар боши учуб кетти. Ўта чиқтим, мен қилич солғон киши Мирзоҳоннинг кўкалтоши. Тулак кўкалтоши экандур. Қилич эгнига тушган экандур. Мухаммад Ҳусайн мирзо ўлтуруғон ўйларнинг эшигига етганда том устидин бир мўғулким, менинг навкарим эди, мен ани танир эдим, эшиклиқ, тувурлук ердин тортти, ўқни юзумга, ул тарафдин, бу тарафдин ҳай-ҳай, подшоҳдур дейишилар, ўқни ёндурууб солиб қочти, ўқ отмоқтин ҳам иш ўтуб эди. Мирзоси, сардорлари қочти, гирифтор бўлди, ким учун ўқ отар ушбу ерда.

Султон Санжар барлосниким, риоят қилиб Нингнаҳор туманини анга иноят қилиб эдим, ул ҳам бу фитнада булар била шарик эди, тутуб бўйини боғлаб келтурдилар, музтариб бўлуб қичқирадурким:— Ҳай менда не гуноҳ. Гуноҳ мундин ортуқ бўлурмуким, бу жамиъ била ҳамжиҳат ва ҳаммашваратлардин бир улуғроғи сен. Чун хон додамнинг волидаси Шоҳбегим ҳоҳарзодаси бўлур эди, буюрудумким, муйидоқ беиззатона кездурманг, ўлум йўқтур.

Мундин чиқиб Аҳмад Қосим кўхбурни ва неким қўрғондаги беклардин бири ул эди, бир пора йигитлар била Мирзоҳоннинг сўнгича йибордим. Ушбу Боги Биҳишт ёнида Шоҳбегим ва хоним ўйлар ясад ўлтурууб эдилар, бу боғдин чиқиб, Шоҳбегимни ва хо-

¹ Л. б.— Шоҳ Махмуд.

² Агар олам тиги ўз жойидан кўзгалса, худо хоҳламаса бирор тўмирии ҳам кирқомайди.

нимни кўра бордим, шаҳр эли қора таёқ ҳужум қилибтурлар. Гўша ва канорда эл тутмоққа, мол таламоққа илик қўюбтурлар, кинилар қўюб барча элни уруб-еуруб чиқорилди.

Шоҳбегим ва хоним бир уйда ўлтуруб эдилар. Дойимғи ерда тушуб, келиб бурунгидек адаб ва таъзим била юруб кўрушшум, Шоҳбегим ва хоним беҳад ва бекиёс музтариб ва мунфайл ва сарафганда ва хижил бўлубтурлар, не маъқул узр айта оладурлар, не мушфиқона сўрмок тарҳин сола оладурлар. Булардин тамаим мундоқ эмас эди. Бу жамъ бир бадбаҳтилик мақомида бўлсалар эди, андоқ эмас эдиким, бегимнинг, хонимнинг сўзларига қулоқ солмагайлар эди. Мирзоҳон худ шоҳбегимнинг тукқон набираси кеча ва қундуз бегим қошида бўлур, сўзларига кирмаса, Мирзоҳонни қўймай ўзларининг қошида сақласа худ бўлур эди.

Неча қатла ҳам ким, замона поҳамворлигидин ва даврон носозкорлигидин ва таҳт ва мулк ва навкар ва савдардин айрилиб, аларга илтижо этдим, онам ҳам борди, ҳеч навъ риояте ва шафқате кўрмадук. Менинг иним Мирзоҳоннинг ва онаси Султон Нигорхонимнинг айн ва маъмур вилоятлари бор эди, мен ва онам вилоят худ турсун, бир қент ва бир неча қуш эгаси бўла олмадук. Менинг онам Юнусхон қизи ва мен набираси эмасму эдим. Ул табақадин ҳар кимки менинг сарвақтимга тушти, илигимдин келганча тукқонлиқни ва яхшилиқни бажо келтурдим, нечукким Шоҳбегим келдилар. Памғонникам, Кобулнинг аъло ерларидиндур, бердим. Яна ҳар навъ фарзандлик ва хизматторлиқта тақсире қилмадим.

Султон Сайдхон Кошғар хони беш-олти яёқ-яланг била келди, тукқон иниларимдек кўруб Ламғон туманларидин Мандровар туманини бердим. Шоҳ Исмоил Шайбонийхонни Марвда олғонда Қундузғаким, ўттум, Андижон вилояти менинг сори боқиб, баъзи доруғаларини қавлаб, баъзи ерларини беркитиб, манга киши йибордилар. Мен Султон Сайдхонга бори навкарларимни топшуруб, кўмак кўпуб, зоду буд Андижон вилоятини бағишлаб, хон килиб йибордим.

Бу тарихгача ҳам ул табақадин ҳар кимки келди, ўз тукқонларимдин ўзга кўрмадим. Нечукким Чин Темур султон ва Эсан Темур султон ва Тўхта¹ султон ва Бобо султон бу тарихда менинг қошимдадурлар, барчани ўз тукқонларимдин яхшироқ кўруб, риоят ва шафқатлар қилибтурмен.

Бу битилғанлардин ғараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен. Бу маствур бўлғонлардин мақсад ўзининг таърифи эмас, баёни воқеи бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеини таҳрир этилгай. Ложарам ота-оғадин² ҳар яхшилиқ ва ямонлиғким шое эди, тақрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва хуарким баёни воқе эди, таҳрир айладим. Ўқуғувчи маъзур тутсун, эшитгувчи таарruz мақомидин ўтсун.

Мундин қўпуб Мирзоҳон ўлтурғон чорбоғқа келиб, вилоятларға ва аймоқ ва аҳшомга фатҳномалар йибонилди. Андин сўнг отланиб

аркка келдим, Муҳаммад Ҳусайн мирзо хонимнинг тўшакхонасиға кўркунчдин қочиб кириб, тўшакнинг бўғжамасиға ўзини боғлатибтур. Қўрғондағилардин Мирим девонни ва яна баъзини қўйдукким, бу уйларни ахтариб, Муҳаммад Ҳусайн миранзи топиб келтургайлар. Хонимнинг эшигига келиб, дуруштроқ, беадабонароқ сўзлар айтибтур. Боре баҳархол Муҳаммад Ҳусайн миранзи хонимнинг тўшакхонасидин топиб, аркта менинг қошимға келтурдилар. Мен бурунгидек-ўқ таъзим қилиб қўпум, хейли ҳам дуруши юзга келмадим. Муҳаммад Ҳусайн миранзом мундоқ зишт ва шаниъ ҳаракотга иқом қилди ва бу навъ ўйр ва фитна ангиз ва бунёдига эҳтимом айлади, агар пора-пора қилсан, ери бор эди, турлук турлук азобу уқубат била ўлмакка сазовор эди, чун орада бир навъ уруғлук бўлуб эди, менинг тукқон холам Хўб Нигорхонимдин ўғлонлари ва қизлари бор эди, бу ҳукуқни ёд қилиб, Муҳаммад Ҳусайн миранзи озод қилдим. Хуросон сари рухсат берилди, бу бемуруват ва ҳақношунос киши менинг мундоқ яхшилиғимниким, жонини бағишладим, билкул унутуб, Шайбонийхон қошида мендин гибайтлар ва шикоятлар қилибтур. Оз фурсат ўтмадиким, Шайбонийхон-ок ўлтуруб, жазосиға еткурди.

Ту бад кунандаи худро ба рўзгор супор,
Ки рўзгор туро чокарест кина гузор.¹

Аҳмад Қосим қўхбур ва яна баъзи бир неча йигитниким, Мирзоҳоннинг сўнгича йиборилиб эди, Қарға булоқ пушталарида Мирзоҳонға етарлар, қоча ҳам олмас, илик тебратгунча қувват ва журъати ҳам йўқ эди, олиб келдилар. Мен эски девонхонанинг шарқи шимолий сориги айвонида ўлтуруб эдим. Мен дедимки:— Кел, кўрушалинг! Олдарагондин юкунуб келгунча икки қатла йиқилди. Кўрушгандин сўнг, ёнимда ўлтурғузуб, кўнгул бердим. Шарбат келтурдилар. Мирзахоннинг дафъи таваҳхумига шарбатни аввал ўзум ичиб, анга бердим. Чун Мирзоҳонға кирган сипоҳи ва раият ва мўғул ва чигатой мутаваҳҳим ва музабзаб эдилар. Неча кун эҳтиётни маръи тутуб, Мирзоҳоннинг эгачисининг уйида-ўқ буюрдукким, бўлғой. Бу мазкур бўлғон эл ва улусдин чун ҳануз дағдага ва тараддуд бор эди. Мирзоҳоннинг Кобулда бўлмоғини салоҳ кўрмай, бир неча кундин сўнг Хуросон сари рухсат берилди.

Булағра рухсат бергандин сўнг Борон ва Чоштуба ва Гулбаҳор доманаси сайрига бордук. Баҳорлар Борон ёзиси ва Чоштуба дашти ва Гулбаҳор доманаси бисёр хўб бўлур. Сабзаси Кобул вилоятининг ўзга ерларига боқа, хейли яхши бўлур, турлук-турлук лолалар очилур, бир қатла лола анвоини буюрдумким, санадилар, ўттуз тўртнавъ лола чиқти, нечукким бу ерларни таърифида бир байте айтилиб эди:

¹ Сен ўзингга ёмонлик қилганини турмушига топшир, турмуш сенинг ўч олувчи хизматкорингдир.

² К. б.— Тўхта Буга.

² К. б.— ини-оғадин.

Сабзау гуллар била жаниат бўлур Кобул баҳор
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию Гулбаҳор,
Ушбу сайд келганда бу ғазалн туттим,
Менинг қўнглумки гулнинг тунчасидек таҳ-батаҳ қондур
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имкондур.

Филвоке баҳорлар сайд қилмоққа ва қуш солмоққа ва қуш отмоққа бу ерларгача ер кам-оқ бўлгай, нечукким, Кобул ва Ғазни вилоятининг таъриф ва тавсифида шаммаи мазкур ва маастур бўлди.

Ушбу йил Носир мирzonинг ва тарбияткардаларининг ихтилот ва маошидин Бадахшон беклариким, Муҳаммад кўрчи ва Муборакшоҳ ва Зубайр ва Жаҳонгир бўлгай, ранжида балки ёғий бўлди-лар. Барча иттифоқ қилиб, черик тортиб, Кўкча суйининг Яфтал ва Роф сори тузи била отлиқ-яёқни йигиб, ясоб пушталар била Ҳамҷонинг ёвугига келдилар. Носир мирзо ва қошидағи бетажриба йигитлар аниша ва мулоҳаза қилмай, булар била урушика пушталарда келиб урушурлар. Ери буртоғя яёғи қалин бир-икки қатла от солғонда тўхтаб урубки ёндуурлар, бўлдура олмаслар, қоча берурлар. Бадахшонийлар Носир мирзони босиб бўлғон тавобиъ ва лавоҳиқини толон-торож қилдилар.

Носир мирзо ёвуғидагилари била бостуруб, талатиб, Ишкамин ва Норин била Қелойи келиб, Қизил сув юқори-ўқ юруб, Обдара йўли била кириб, Шибарту кўталидин ошиб, Кобулға етмиш-сексон талатғон, олдурғон, оч-яланғоч павкар-савдари била келди. Ажаб қодиредур, икки-уч йил мундин бурун Носир мирзо тамом эл ва улусни кўчуруб суруб, Кобулдин ёрийқиб чиқиб, Бадахшонга етиб, дара ва қўрғонларини беркитиб, не хаёллар била юур эди, бурунғи қилғонларидин сарафганда ва хижил ул навъ айригонларидин шарманда ва мунфаил бўлубтур. Мен доғи ҳеч навъ юзига келмадим. Яхши сўруб-истаб инфиолдин чиқордим.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОСА АШАРА ВА

ТИСЬА МИА¹

Филжини чопмоқ давдағаси била Кобулдин отланилди. Саридеҳга тушганда хабар келтурдиларким, Манит ва Секонадаким, Саридеҳдин бир йигоч, бўлгай, қалип Маҳманд ғофил ўлтурубтур. Бўлғон беклар ва йигитлар барин бўлди-ларким, Маҳмандни чопмоқ керак. Мен дедимким: Раво бўлгайму, не азимат била отлангайбиз, мақсадқа етмай ўз раниятимизни-ўқ чопиб ёнғайбиз. Бу иш мумкин эмас.

Саридеҳдин отланиб, Каттавоз тузини кечаш била қоронгуда тай қилдук. Қоп-коронгу кечаш, туп-туз ер, не тоғ ва пушта кўрунадур, не йўл ва из маълум бўладур, хеч ким бошлай олмади. Охир мен-ўқ бошладим, бир-икки қатла бу навоҳига етиб эдим, ўшулу қиёс била қутбни ўнг яеринимга олиб тебрадим, тенгри рост келтурди. Рост Қиёқту ва Улобату рудига-ўқ келилдиким, Филжи ўлтурғон ергаким, Ҳожа Исмоил сарияти бўлгай, ушбу рудгин йўл чиқар. Ул рўдта тушуб, ўзумиз ва отимиз бир замон уюхлаб, дам олиб, тонг отқонда андин тебрадук.

Офтоб чиқиб эдиким, бу пушталардин тузга чиқғоч, Филжининг корасиму ё тутуниму кўрунди. Ёхуд черик эли тамом чопқун қўйдилар, бир-икки курухгача чопиб, кишини, отни ўқлаб, элни тийдим. мундоқ жилаврез беш-олти минг чопқуни қўйғон черикнинг тиймогининг хейли ашқоли² бор, тенгри рост келтурди, черик тийилди. Яна бир шарыйига ёвук йўл келиб, аффоннинг корасини кўруб, чопқун қўюлди, қалин қўй бу чопқунда тушти. Ҳеч чопқунда мунча қалин қўй тушган эмас эди.

Молни ёндуруб тушгандин сўнг, ҳар тарафдин бўлак-бўлак келиб, тузга тушуб, уруш ангизи қилдилар. Бир бўлакни батзи беклар ва ичкilar бориб, ариқ олиб, тамом ўлтурдилар. Яна бир бўлагини Носир мирзо отланиб, борисини қирди. Ўлган афюнларнинг бошидин калла манора қўпорилди. Дўст пиёдан кутволнингким оти мазкур бўлуб эди, оёғига ўқ тегиб, Кобулға келганда ўлди. Ҳожа Исмоилдин кўчуб, Улобатуға келиб тушдук.

¹ Тўққиз юз ўн учинчи (1507—1508) йил воқеалари.

² Қ. б.—эмгаги.

Мунда фармон бўлдиким, баъзи беклар ва ичкилар юруб, эҳти мом қилиб, бу ғанойимнинг ҳумсини олғайлар. Қосимбек ва баъзилардин риоят қилиб, ҳумсий олмадук. Қаламға келган ҳумс ўн олти минг қўй чиқтиким, сексон мингнинг ҳумси бўлғай. Талаф бўлғон ва риоят қилғон била бир лак қўйда ҳеч сўз йўқ эди.

Ул юрттин эрта била отланниб, Каттавоз¹ тузида ов учун ҷарга қўюлди. Бу даштнинг ҳамеша кийик ва қулони семиз бўлур ва кўп бўлур², ҷарга орасиға қулон ва кийик қалин кирди. Қалин қулон ва кийик ўлтурдилар. Ов асносида бир қулоннинг сўнгича чоптим, ёвуқроқ этиб, бир ўқ урдум, яна бир ўқ ҳам урдум, валие бу захмлар йиқилғуча кори эмас эди. Бу икки захмнинг зарбидин бурунги югуришидин оҳистароқ бўлди. Понина қилдим, яқин сифиниб келиб, икки қулоғидин кейинги чаккасига-ўқ чоптим, кекиртаки-ўқ илиниб колди, қиличим хейли яхши кести. Ғарib семиз қулон эди, қазиси кинининг бир қаришидин жузъи камрак бўлғай эди. Ширим тагойи ва баъзи Мўғулистан қийигини кўрганлар таажжуб қилиб, дедиларким: Мўғулистанда ҳам мунча семиз кийик кам кўрубтурбиз. Букун ҳам яна бир қулон оттим, ушбу овда тушган қулон ва кийик аксари семиз эди, валие ҳеч қайси мен ўлтурғон қулонча семиз эмас эди.

Бу чопқундин ёниб келиб, Кобул туштук. Ўтган йилнинг оёғида Шайбоқхон Самарқанддин Хурсон дояси била черик отланди. Шоҳ Мансур баҳши... намак ҳаромким, Андҳуд анда эди, Шайбоқхонга кишилар йибориб, Шайбоқхонни отланмоққа тезрак қилибтур, Андҳуд навоҳисига келгонда бу... ўзбакка киши йиборибтурмен деб, эътимод қилиб, ясаниб, бошиға ўтага саншиб, пешкаш тортиқ олиб чикорда бошсиз ўзбак туш-тушидин рез қилиб³, бу гандани ва тортиқ ва пешкаш ва киши-корасини тирг-тирг қилибтурлар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо ва Мұхаммад Бурундуқ барлос ва Зуннун арғун бори Бобохоки навоҳисида черик била ўлтуруб эдилар, не урушмоққа озим эдилар, не қўргон беркитмакка жозим, ҳеч ишни мушаххас қилмай, ҳеч ишнинг қилурин муҳаққақ, билмай саросимавор ўлтуруб эдилар. Мұхаммад Бурундуқбек ҳисоб билур киши эди, ул дегандурким: Музаффар мирзо ва мен Ҳирийнинг қўргонини беркиталинг⁴. Бадиуззамон мирзо била Зуннубек Ҳирийнинг атроф ва новаҳисидаги тоғларға бориб, Систондин Султон Али арғуни, Қандиҳор ва Замини Довардин Шоҳбекни ва Муқимни чериклари била келтуруб ўзларига қўшсунлар. Неким бўлғон ҳазора ва накдарий черикларини йигиб мустаид ва мукаммал юрсунлар.⁵ Ганимнинг худ тоққа бормоғи мушкилдур. Ташқариги черикнинг дагдагасидин қўргон устига

¹ Л. б.— Каттавод.

² Л. б.— бу ибора тушган.

³ Қ. б.— тигилишиб.

⁴ Қ. б.— Ҳирий қальясини мазбут қилурмиз.

⁵ Қ. б.— чериклари бўлса йигиштуруб, Қўхистонда мустаид ва мукаммал бўлуб турсунлар.

ҳам кела олмас, ҳубб этибдур. Ҳисоблик раъи хотириға этибур. Зуннун арғун агарчи мардана киши эрди, валие ҳасис ва молдўст ва раъи ва ҳисобдин йироқроқ ва ковокрак ва телбарак киши эди. Бу фурсатлардаким, Ҳирийда оға-ини ширкат била подшоҳ эдилар. Бадиуззамон мирзо қошида бу соҳиби ихтиёр эди, нечукким мазкур бўлди, молдўстлиғи жиҳатидин Мұхаммад Бурундуқнинг шаҳрда турмогига рози бўлмади, ўзи шаҳрда туар ҳаёл қилди, ани ҳам ўхшата олмади. Анинг гўллук ва телбалиғига ҳеч нима мундин яхшироқ далил бўлурмиким, зарроқ ва тামмөз элнинг ёлон ва хушомадин қабул қилиб, ўзини фазихат ва расво қилди.

Тағсили будурким, Ҳирийда мундоқким ихтиёр ва эътибор бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиласур, санга «Ҳизабруллоҳ» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғунгдур. Бу сўзга инониб, бўйига фўта солиб, шукрлар қилибтур. Ушбу жиҳатлардин Мұхаммад Бурундуқнинг маъқул раъи била амал қилмай, не қўрғон ишни мазбут қилибтур, не уруш яргини марбут, не коровул, не чиғдовулким ёғий келуридин огоҳ қилғай, не ясолда тартиб ва насақким ёғий келса уруш хотироҳ қилғай.

Шайбоқхон муҳаррам ойида Мурюбдин ўтуб, Серкай¹ навоҳисига ёвук етгана-ўқ ҳабардор бўлурлар, саросима бўлуб, ҳеч иш қила олмаслар, не элни йига олурлар, не ясолни қила олурлар, тушлўк-тушидин юруй берурлар. Зуннун арғун ушбу хушомадға гарра бўлуб, қирқ-эллик минг ўзбакнинг ўтрусида юз-юз элликча кишиси била Қароработта турад. Қалин қип етган била-ўқ олиб тебрарлар. Зуннунни олиб, ўлтуруб бошини кестидар.

Мирзоларнинг она ва эгачи-сингил ва ҳарамлари ва ҳавотинлари тамом қалъаи Ихтиёриддинда эдиким, Олақўрғонға машхурдур, мирзолар кеч шаҳрға старлар, ярим кечагача отларини тиндуруб, уюхларлар, саҳар вақти солиб тебралар. Қўргон беркутурни худ ҳаёл қила олмаслар. Мунча фурсат ва фуржада она ва эгачи-сингилни ва қўч ва ўғлон-ушоқни ҳам олиб чикмай, ўзбакнинг асирилигига ташлаб қочарлар.

Поянда Султонбегим, Ҳадиҷабегим бошлиқ Султон Ҳусайи миризонинг ҳарамлари ва Бадиуззамон миризонинг ва Музаффар миризонинг ҳарамлари ва ўғлон-ушоқлари неким бўлғай, мирзоларнинг ҳазойин ва байтуоти тамом Олақўрғоннинг ичида эди, қўргонни хотироҳ мазбут ва саранжом қилмайдурлар эди. Қўргон кўмаги (га) йигитлар ҳам етмайдурлар эди. Ошиқ Мұхаммад арғун Мазидбекнинг иниси яёқ черикдин қочиб келиб қўргонға кирди. Яна Алихон Амир Умарнинг ўғли эди², яна шайх Мұхаммад Абдулло бакавул эди, яна Мирзобек Кайхисравий эди, яна Мирақи қўрдевон эди. Шайбоқхон келгач, икки-уч кундин сўнг шайхулислом ва акобир аҳд ва шарт қилиб, тош қўргоннинг калидларини олиб бордилар. Қўргонни бу Ошиқ Мұхаммад ўн олти-ўн етти

¹ Қ. б.— Сарокат.

² Қ. б.— Яна Алихон Кўҳбурининг ўғли Умарбек эди.

кун сахлади, ташқаридин От бозори тарафидин нақб солиб, ўт уруб бир буржини учурдилар. Кўргон эли даст-поча бўлуб, кўргонни сахлай олмадилар, олдурдилар.

Шайбоқхон Ҳирийни олғандин сўнг, бу подшоҳларнинг зоҳ ва зоди била ёмон маош қилди, не ёлғуз бу жамъ била, бори ҳалойик била. Рустойи ва нодида киши, беш кунлук ўтар дунё учун мундок ямон от қозғонди. Шайбоқхондин ношойист ҳаракот ва афъолеким Ҳирийда содир бўлди, аввал буким чирки дунё учун Ҳадичабегимни Шоҳ Мансур бахши кўтаргучига туттуруб, турлук-турлук қийинлар килдурди. Яна Шайх Пурондек вали азиз кишини мўғул Абдулаҳҳобга туттурди, бир ўғлини яна бир кишига туттурди, яна жамъи аҳли шеър ва аҳли табии Мулло Бинойга туттурди.

Хуросон зурафосидин бу моддада бир қитъя машҳур бўлди:

Ба жуз Абдуллоҳи кери хар имрўз
Надида ҳеч шоир рўи зарро.

Бинои зар тамаъ дорад зи шоир
Магар хоҳад гирифтан кери харро¹.

Яна Музаффар мирzonинг Хонзодаҳоним отлиқ ҳарамини Ҳирийни олғоч-ўқ идат чикорига боқмай, никоҳ қилиб олди. Яна Қози Ихтиёр била Муҳаммад Мир Юсуфгаким, Ҳирийнинг машҳур ва хуштабъ муллоларидин эдилар, бовужуди омилиқ тафсирдин сабақ айти. Яна Мулло Султон Али Машҳадий била Беҳзод мусаввирнинг тасвири ва хаттига қалам киуруб, ислоҳ қилди. Яна ҳар неча кунда бир бемаза байт айтур эди ва минбарда ўкутуб, Чорсуда оствуруб, шаҳр элидин сила олур эди. Агарчи саҳархез эди ва беш вақт намозни тарқ қилмас эди, кироат илмини тавре билур эди, vale мундок гўлона ва аблакона ва кофирона ақвол ва афъол андин бисёр содир бўлур эди.

Ҳирийни олғондин ўн-ўн беш кундин сўнг Қаҳдистондин Пули Солорға келиб, бўлғон черигини Темур султон била Убайд султонга бошлатиб, Абулмуҳсин мирзо била Кепак миরzonинг устиғаким, Машҳадта ғофил ўлтуруб эдилар, йиборди. Бир мартаба қалъани беркитмак хаёл қилитурлар. Яна бир мартаба бу черикнинг келадурғанини эштиб, ўзга йўл била Шайбоқхоннинг устиға илғамоқ бўлурлар, бу ажаб яхши хаёл экандур, аммо ҳеч ишга сўзини қарор бера олмай, ўлтурғонда Темур султон била Убайд султон черик била илғаб етишур. Мирзолар ҳам ясоб чиқарлар, Абулмуҳсин миরzonи бот-ўқ олиб тебрарлар. Кепак миরзо озроқ-озроқ киши била оғасининг ғанимиға чопар, ани ҳам кўтарурлар. Иккала оға-инини тушурурлар. Бир ерда ўлтурғузғонда оға-ини бир-бирини қучушуб, ўпушуб, видоъ килурлар.

¹ Букун эшак олати Абдуллодан бошқа ҳеч шоир олтин бетини кўрмаган. Ҳадичабегимни шоирдан олтин тами қиласди, бироқ улардан эшак олатини олади, холос.

Абулмуҳсин миরзодин бедиллиқ зоҳир бўлур. Кепак мириға чандони тафовут қилмас. Иккала мириzonинг бошларини Шайбоқхон Пули Солорда эканда йиборурлар.

Бу айёmdа Шоҳбек ва иинси Муҳаммад Муқим Шайбоқхоннинг тавваҳумидин муқаррар элчилар ва арзадоштлар йибориб, изҳори як жиҳатлиқ ва давлатхоҳлиқлар қилдилар. Муқим худ бир арзадоштида сарих мени тилаб эди. Ўзбак вилоятни мундок янги олғон маҳалда бизнинг боқиб турмонимиз муюносиб кўрунимади, чун мунча элчилар ва арзадоштлар йибориб бизни тиладилар, аларнинг келиб мулозамат қилмокларида тарафдуд камроқ қолди. Бори беклар ва соҳиб рай кинилар била машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдуқим, черик отланилғай, бу аргун беклари қотилғондин сўнг Хуросон устига юрумакни ё ҳар маслаҳат бўлса, буларнинг салоҳ ва савобдийди била қарор берилғай. Бу азимат била Қандиҳор сари мутаважжих бўлдук.

Ҳабиба Султонбегим, ани янга дер эдим, нечукким мазкур бўлди, қизи Маъсума¹ Султонбегимни Ҳирийда муқаррар бўлғон ўйсунлук олиб келди. Газнида мулокот қилдук. Хисрав кўкалитови ва Султонқули чиноқ ва Гадой Билол Ҳирийдин қочиб Ибни Ҳусайн мириzonинг қошиға борур эдилар. Андин Абулмуҳсин миризо қошиға борурлар. Анда ҳам тура олмай, бизнинг қошимизга алар била келдилар.

Қалотга етганда қалин Ҳиндустон савдогариким, Қалотга савдо қилғали келган экандурлар, қоча олмадилар, чеरик эли алар устиға-ўқ етиб борди. Аксар барин бўлдиларким, мундок ёғийлиқ маҳалда ёғий вилоятиға келадурғанини таламоқ корак, мен ризо бўлмадим. Дедимким, савдогарнинг не гуноҳи бор, мундок жузъий-жузъий фойдадин тенгри ризосини арова кўруб кечсан, мунинг муқобаласида куллий-куллий фавоиди тенгри таоло рўзи қилғусидур. Нечукким, ушбу неча кунда Ғилжини чопа отлавонда Маҳманд афғоний қўй ва мол ва аҳл ва аёл била черикнинг бир-йигочда эканда аксар ани чопмокқа барин бўлдунгиз, ушбуни мулоҳаза қилиб мен рози бўлмадим. Тонгласига-ўқ тенгри таоло ёғий афғонийнинг молидинким, ёғийким Ғилжи бўллей, онча чеरик элига рези қилдиким, ҳеч чопқунда мунча қўй тушмабтур эди: Қалоттин ўтуб тушуб, бу савдогарлардин пешкаш расми била бирор нима олилди.

Мирзоҳонниким Кобулни олғондин сўнгра Хуросон сари руҳсат берилиб эди, яна Абдураззоқ мириғим, биз Хуросондин чиқонда анда қолиб эди. Қалоттин ўтганда бу икки миризо Қандиҳордин қочиб келдилар. Баҳор мириzonинг набираси Жаҳонгир мириzonинг ўғли Пирмуҳаммад миризо, бу Пирмуҳаммад мириzonинг онаси миризолар била келиб мулозамат қилди. Шоҳбек била Муқимға қишилар ва хатлар йиборилдиким, сизларнинг сўзунгиз била келдук, ўзбакдек ёт ёғий. Хуросонни олди, келинг! Не таврким салоҳи давлат бўлса сизларнинг иттифоқ ва савобдийдингиз била қарор берали. Ҳат битимоқдин ва бизни тиламоқдин мункир бўлуб, рустоиёна ва дуруши жавоблар йибордилар. Ул рустоиликлари-

¹ К. б.— Ҳадича.

дин бири бу эдиким, Шоҳбек манга битилган хатнинг орқасида беклар бекларга, балки улугроқ мартабалиқ беклар кичикрак чаргалик бекларга муҳр босар ерда қоғознинг ўртасида муҳр босиб йиборибтур. Агар мундоқ рустоиёна ҳаракотлар қилмаса эрди ва бу навъ дурушт жавоблар йиборса эди, иш мунга етмас эди. Нечукким:

Ситета бажои расонад сухан,
Ки вайрон қунад ҳонадони куҳан¹.

Ушбу ситеталаридин ва рустоилиқларидин эдиким, ҳонумонларини ва ўттуз-қирқ йил қозғонларини барбод бердилар.

Шаҳри Сафо навоҳисида эрканда бир кун ўрду ичидагалат ғавғое тушди. Барча черик эли яргланиб отландилар, мен гул ва таҳоратга машгул эдим. Беклар ғалаба изтироблар қилдилар, фориг бўлуб отландим. Чун ғавғо ғалат эди, бир замондин сўнг босилди. Андин кўчбаркўч юруб келиб Гузарға туштук, мунда ҳам бир неча сўзлашмоқ тархини солдук, парво қилмай инод ва саркашлик мақомида-ўқ эдилар. Муни билур давлатхоҳлар арз қилдиларким, Қандиҳорга келур рудларнинг боши Бобо Ҳусайн Абдол ва Халишак тарафидур. Ул юзга ўтуб Қандиҳорға келур рўдларни тамом ийқмоқ керак. Сўзни мунга кўюб, сабоҳи жибаланиб, буронғор, жувонғор, ясол ясаб, Халишак кўчулди. Шоҳбек ва Муқим Қандиҳор тоғининг мен тош иморат қоздурғон тумшуғининг олида шомиёна тикиб ўлтуруб эдилар. Муқимнинг кишиси тезлик қилиб йиғоч орасида яқинроқ келдилар. Тўфон аргунким, Шаҳри Сафо навоҳисида эканда қочиб келиб эди, ёлғуз аргуларнинг ясоли сарироқ сиғинибтур. Ишқулло отлиқ етти-секкиз киши била айрилиб беррак келур. Ишқулло етти-секкиз кишидин илгаррак айрилур. Тўфон аргун ёлғуз бориб рўбарў бўлуб, қилич олишиб, отдин йиқиб бошини кесиб, мен Санги Лахшак тўғрисидин ўтганда келтурди, шугун туттук.

Чун бу ер маҳаллот ва йироҷ ораси эди, мундоқ урушимоқни салоҳ кўрмай, домана била ўтуб, Халишакнинг олида руднинг Қандиҳор тарафидаги ўлангла юрт таъйин қилиб тушадур эдукким, Шеркули қоровул илдам келиб, арз қилдиким, ёғий ясоб етишти. Қалоттин ўтгали черик эли хейли очлик, танқислиқ тортиб эди. Халишак навоҳисиға келгач, юқкори-қуи кўй ва ўй ва ошилик ва сомон жиҳатидин черик элининг кўпраги бутраб тарқаб эди. Черикни йиғилуриға боқмай чона отланиди. Бизнинг иеким бўлғон кишимиз икки мингга ёвшқай эди, мунда тушар маҳалда, нечукким, мазкур бўлди, юқкори-қуи черик элидин хейли киши бориб эди, уруш вақти алар қўшула олмадилар. Урушта хозир кишимиз минг чоғлиқ бўлгай эди. Агарчи кишимиз оз беклини тузук ва мазбурт ясол таъбия ва тартиб эди, vale ҳейли яхши тузук ва мазбурт ясол таъбия ва тартиб

килиб эдим. Ҳеч маҳал онча тартиб ва насақ била ясамайдур эдим. Ҳосса тобиндаким тамом илкдин иш келур йигитларни айрилиб эди, тамом ўн-ўн ва эллик-эллик битилиб, битилиб ўн улуғи ва эллик улуғи таъйин этиб эдим. Ҳар ўн ва ҳар эллик ўнг қўлда ва сўл қўлда турар ерларини билиб, уруш чоги қилур ишларини маълум қилиб, ҳозир ва нозир эдилар. Буронғор, жувонғор ва ўнг қўл ва сўл қўл, ўнг ён ва сўл ён ўнг ва сўл чопа отлангоч бекулфат ясамоқ ва беминнат тавочи черик эли ерлик ери била-ўқ мутаважжиҳ бўлдилар.

Агарчи буронғор ва ўнг қўл ва ўнг ён бир маъниси бор, vale алғоз тағири била ташхис мухталиф маонийфа мен итлоқ қилдим. Нечукким, маймана ва майсараким, буронғор ва жувонғор, дерлар, ясолда қалбнингким, ғул дерлар, дохири эмас. Мунда бу навъ ясонни ўшул сарофате била буронғор ва жувонғор дейилди. Яна ғулдиким, бошқа ясолдур, мунинг ямин ва ясорини имтиёз учун ўнг қўл, сўл қўл битилиб. Яна ғулдаким, ҳосса тобиндур, мунинг ямин ва ясоринин ўнг ён ва сўл ён айтилди. Яна ҳосса тобиндаким, бўй тенгидур, турки лафзида мужаррадни ҳам бўй дерлар, мунда ул бўй мурод эмасдур, яқин муродтур, мунинг ямин ва ясорини ўнг ва сўл оталди.

Буронғор: Мирзахон, Ширин тағойи, Ёрак тағойи оға-инилари била, Чалма мӯғул, Айноббек, Муҳаммадбек, Иброҳимбек, Али Сайд мӯғул мӯғуллари била, Султонқули чуҳра, худобаҳш ва Абулҳасан оға-инилари била.

Жувонғор: Абдураззоқ мирзо, Қосимбек, Тенгриберди, Қанбар Али, Аҳмад элчи Бўға, Ғўри барлос, Сайд Ҳусайн Ақбар, Миршоҳ қавчин. Эровул: Носир мирзо, Сайд Қосим эшик оқо, Муҳиб Али кўрчи, Бобо ўғли Олловеран туркман, Шеркули қоровул мӯғул оға-иниси била, Муҳаммад Али.

Ғулда менинг ўнг қўлумда Қосим кўкалтош, Хисрав кўкалтош, Султон Муҳаммад дўлдой, Шоҳ Маҳмуд¹ парвоначи, Қул Боязид баковул, Камол шарбатчи: сўл қўлумда Ҳожа Муҳаммад Али, Дўст Носир, Мирим Носир, Бобо Шерзод, Ҳонқули², Вали хизоначи, Кутлук қадам қоровул, Мақсуд сувчи, Бобо Шайх; гулда тамом ичкilar эди, улуг беклардин киши йўқ эди. Бу мазкур бўлғонлардин ҳануз ҳеч ким беклик мартабасига етмайдур эди.

Бу бўйда битилган Шербек. Хотам қўрбеги. Кепак, Қулбобо, Абулҳасан кўрчи, мӯғуллардин Урус Али Сайд, Дарвеш Али Сайд, Ҳушкелди Чалма, Дўсткелди Чалма тоғчи³ ва Амачи Минди; туркманлардин Мансур ва Рустам Али оға-иниси била, Шоҳназар, Суюндук.

Раним кишиси икки бўлак бўлди: бир бўлак Шоҳ Шужоъ аргунким, Шоҳбек-ўқ битилгусидур: яна бир бўлак иниси Муқим.

¹ Қ. б.— Шоҳ Муҳаммад.

² Қ. б.— Жон Али.

³ Қ. б.— боғчи.

¹ Зуғм билан айтилган сўз шу даражага етказадики, қадими ҳонадонларни вайрон қилиб юборади.

Бу арғунларнинг қаросини олти-етти минг чинорлар эди, тўртбеш минг яроғлик кишисида худ њеч сўз ўйқ эди. Фул била ва буронғор била ўзи рўбарў бўлди. Муқим жувонғор била рўбарў бўлди. Муқимнинг чериги оғасининг черигидин чийзи камроқ бўлғай эди.

Бизнинг жувонғоргаким Қосимбек ва ҳамроҳлари бўлғайлар, маҳкам зўр келди. Уруш вақтигача икки-уч киши Қосимбекдин келиб кўмак тилади. Чун олимизда бизнинг ғанимибиз ҳам зўр эди, киши айира олмадук. Ғаним тарағифа бедаранг мутаважжиқ бўлдук. Ўқ кела бошлагон фурсатта бир даст бизнинг эровулимиzioni уриб ёндурууб ғулға чиқтилар. Ўқ қўюбким, юрудук, андак фурсат ўқ қўюб, тўхтағондек қилдилар. Ўтумда бир киши элни чақириб, оттин тушуб-ўқ қўяр хаёл қилди. Биз бетаваққуф юруб келганимиз била бўлдура олмади, отланиб юруй берди. Бу яёқ тушган Шоҳбек ўзи экандур.

Уруш асносида Пирибек туркман тўртбеш оға-иниси била дасторларин олиб, ёғийдин юз эвруб бизга кирдилар. Бу Пирибек ул туркманлардиндурким. Шоҳ Исмоил Бояндур салотиниға мусаллит бўлуб, Ироқ мамоликиға мутасарриф бўлғонда Абдулбеки мирзо ва Муродбек Бояндур бошлиқ туркман беклари била келиб эдилар.

Буронғоримизни ёғий бурунроқ олиб тебради. Буронғоримизни учи мен ясағон боғқа санчилиб борди. Буронғоримиз Бобо Ҳасан Абдолдин хейли қуйироқ улуқ ахмил ариқларға етиб борди. Бизнинг жувонғорнинг ўтрусида Муқим эди — тавобе ва лавохиқи била. Жувонғор кишиси ғаними Муқимға боқа асрү оз эди. Тенгри рост келтурди, Қандахор ва кентлариға борур уч-тўрт улуг ахмил ариқлар бизнинг жувонғор била ғаним орасида воқе бўлди. Гузар бошини тутуб, ўтгали қўймадилар.

Жувонғор кишиси бовужуди озлиқ яхшилар тўхтаб, оёқ беркитти. Аргуналар тарафидин Ҳалвочи тархон сув ичида Қанбар Али ва Тенгриберди била чопкулаштилар, Қанбар Али яралиқ бўлди. Қосимбекнинг яғриниға¹ ўқ тегди. Ғўри барлоснинг қопининг устига ўқ тегди. Қочорининг устида чиқди.

Ушбу фурсатта ёғийни кочуруб, бу ариқлардин Мурғон тогининг тумшуғи сари ўттук. Ариқлардин ўтар фурсатта бир бўз тўпчиқ отлиқ киши тоғ доманасида ул сори-бу сори бормоққа мутарафдид бўлуб охир бир-сори боқа тебради. Шоҳбекка ўхшаттим. Голибо, Шоҳбек экандур. Ёғийни босқоч, тамоми чёрик киши тушурмоққа ва ёғийни қувламоққа бордилар. Менинг била саноғлиқ ўн бир киши қолиб эди. Ул ўн бир кишидан дурусти Абдулло китобдор эди. Муқим хануз туруб урушадур эди. Кишимишининг озига боқмай, тенгрига таваккул қилиб, нақораларни қоқиб, ғаним сори боқиб юрудук.

Кўпү озға тенгридур бергучи,
Бу даргоҳда йўқтур кишининг кучи.

¹Л. б.— пешонасиға.

«Кам мин фиатан қалилатин ғалабат фиатан биснисиллоҳ»².

Нақора унини эшитиб, бизнинг мутаважжиҳ бўлғонимизни билиб, қарор тарийқин унутуб, фирор йўлини тутти. Тенгри рост келтуруб, ёғийни кочуруб, Қандахор сори юруб, Фарруҳзодекининг чаҳорбоғигаким, бу тарихта андин асар қолмайдур, келиб туштук. Шоҳбек ва Муқимким қочтилар. Қандахор қалъасиға кира олмадилар. Шоҳбек Шол ва Мастунг сори чиқти. Муқим Замини Довар тарафи борди. Қўргон беркитгунча киши қўймайдур эди.

Кулибек арғуннинг оға-инисидин Аҳмад Али тархон ва баъзиларким, манга ихлос ва акидалари маълум бўлуб эди, қўрғонда әдилар, сўзлашиб оға-иниларининг жонига амон тиладилар. Мазкур бўлғонлар иноят била машмул бўлуб, қылғон истидъолари мабзул бўлди. Қўрғоннинг Моншур дарвозасини очтилар, элнинг бошсизлигини мулоҳаза қилиб, ўзга дарвозаларни очилмади. Ушбу очилғон дарвозада Ширимбекни ва Ёракбекни тайин қилилди. Ўзум бир неча ичкилар била кириб, бошсиз элни отқулаб, сиёсат учун бир-икки кишини ҳам буюрдумким, ўлтурдилар. Аввал Муқимнинг хазинасиға еттимким, Тош қўрғонда эди. Абдурраззоқ мендин илгаррак келиб тушуб эканлар.³ Абдурраззоқ мирзоға бирор нима хазинадин иноят қилиб, бу хазинанинг устига Дўст Носирбекни ва Қул Боязид бақовулни ва баҳшилардин Муҳаммад баҳшини мұқаррар қилилди.

Мундин ўтуб аркка бордим. Хазина устига Шоҳбек, Ҳожа Муҳаммад Алини ва Шоҳ Маҳмудни ва баҳшилардин Тагойи Шоҳ баҳшини мұқаррар қилдук. Мирхон деган Зуннуннинг девонининг уйига Мирим Носирни ва Мақсуд сувчини йиборилди. Носир мирзоға туттурулди. Мирзоҳонға Шайх Бусайд тархонни туттурулди.³ Ул вилоятларда мундоқ қалин оқ ёрмоқни ҳаргиз кўрмай эдук. Балки мунча ёрмоқ қўрган кишидин ҳам эшитилган эмас эди. Ул кечаси аркта-ўқ бўлдум. Шоҳбекнинг Сунбул кулини тутуб кетурдилар. Аввал маҳалда агарчи маҳрами эди, онча риоят топмайдур эди. Бирорга тошпурдим, яхши эҳтиёт қилмай қочурубтур.

Тонгласи Фарруҳзоднинг чаҳорбоғигаким, ўрду анда эди, келдим. Қандахор вилоятини Носир мирзоға бердим. Хизоналарни забт қилиб, юклаб чиқар маҳалда, арктағи хизонадин бир қатор тева юки оқ танга Носир мирзо олиб колибтур. Ани тйламай, Носир мирзоға-ўқ иноят қилдим. Андин кўчуб Қушхона ўлангиға тушулди. Ўрдуни кўчуруб, ўзум сайр қилиб, кечрак ўрдуға келди.

¹ Бу арабча жумланинг мазмуни: «Худонинг амри билан кичик тўданинг катта тўда устидан ғалаба қилгани озмунча эмас».

²Л. б.— Бу ибора ўйқ.

³Қ. б.— Бу жумла қўйидагича: «Ва Миржон отлиқ девонининг уйига Мирзоҳон шайхга Абусайд мирзони туттурулди. Зуннунбек ва Мирим Носир ва Максуд сувчини йибориб, Носир мирзоға туттурудук».

дим. Буруни ўрду эмас, таниғусиз ўрду бўлубтур: яхши тўпчоқ отлар ва қатор-қатор нар ва моя тевалар ва хачирлар ва қумош раҳтлиқ хар, зинлик моялар ва сақарлот ва маҳмал чодирлар ва шомиёналар ва ҳар уйда харвор-харвор сандуқлар. Бу икки оға-инининг жиҳотини бошқа-бошқа хазина қилиб эди. Ҳар хазинада сандук-сандук ва танг-танг раҳтлар ва ортмоқ-ортмоқ ва қоп-қоп оқ тангалар, ҳар кимнинг ўтиғида ва чодирида ҳар жинс ўлжадин бисёр эди, қўй ҳам бисёр эди, қўйға чандон ҳам парво қilmadiлар.

Қосимбекка Қалотнинг ичидағиларниким, Муқимнинг навкарлари анда эди, бошлиғи Қўч аргун ва Тожиддин Маҳмуд эди, мол ва жиҳотлари била иноят қилдим. Қосимбек чун ҳисоб билур кипши эди. Қандаҳор навоҳисида кўп тураримизни салоҳ кўрмай, айта-айта муҳассилларни била кўчтурди. Нечукким мазкур бўлди. Қандаҳорни Носир Мирзоға иноят қилиб, Носир мирзоға рухсат бериб, Кобул азимати қилилди. Қандаҳор навоҳисида хизона улашгучча фурсат бўлмади. Қаробогда тўрт-беш кун туруб, хазинани улашилди. Санамонгинг ишқоли бор эди, тарозу била тортилиб улашилди. Бек ва бегот, навкар ва тобин харвор-харвор ва қоп-қоп оқ тангани важҳ ва улуфалариға юқлаб, кўтариб элтарлар эди. Қалин ўлжа ва мол, улуғ обрӯ ва номус била Кобулға келилди.

Султон Аҳмад мирзонинг қизи Маъсума Султонбекимнингким, Хурсондин тилаб келтуруб эдим, ушбу келганимда акд қилдим.

Олти-етти кундин сўнг Носир мирzonинг навкарларидин бир кипши Шайбоқон келиб Қандаҳорнинг қабағонининг хабарини келтурди. Бурун мазкур бўлуб эдиким. Муқим Замини Довар тарафи қочти, бориб Шайбоқонни кўрар, Шоҳбекдин ҳам мутавотир кишилар борур. Буларнинг ифво ва ангизидин Шайбоқон Ҳирийдин тоғ йўли била мени Қандаҳорда хаёл қилиб, Қандаҳор устига илғар, ушмуни мұлоҳаза қилиб, Қосимбек тажрибалик киши муҳассилларни била Қандаҳордин бизни кўчурди.

Харчи дар оина жавон бинад,
Пир дар хишт пухта он бинад!¹

Келиб Носир мирzonи Қандаҳорда муҳосара қилур. Бу хабар келгач бекларни тилаб машварат қилилди. Бу сўзлар ораға туштиқим, ўзбак ва Шайбоқондек ёт эл ва қари душман жамиъ Темурбекнинг авлодининг илигидағи вилоятка мутасариф бўлдилар. Турк ва чигатойдин ҳар гўша ва канорда ҳам ким қолиб эдилар, баъзи рағбат била, баъзи қарҳ била ўзбакка пайв та бўлдилар. Бир мен Кобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз кўп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқовамат қилмоққа мажол. Мунча кувват ва қудрат. Ўзумизга бир ер

фиркини қилғулукдур ва бу миқдор фуржга ва фурсатта қавий душмандин йироқроқ айрилғулуктур, ё Бадахшон жониби, ё Ҳиндустон сори жазм қилмоқ керак. Бу икки тарафдин бир тарафга бормоқни жазм қилмоқ керак. Қосимбек ва Ширимбек тавобеи била Бадахшон бормоқка барин эдилар. Ул фурсатта Бадахшонда бош кўтартганлар бадахшонийлардин Мубаракшоҳ вазир эди. Яна Жаҳонгир туркман ва Муҳаммад қўрчи эди; Носир Мирзони чиқариб эдилар; ўзбакка ҳам кирмайдурлар эди.

Мен ва баъзи ички беклар Ҳиндустон тарафи бормоқни таржих қилиб, Ламғонға мутаважжих бўлдук. Қандаҳор фатҳидин сўнг Қалот ва Тарнук вилоятини Абдураззок мирзоға иноят қилиб, Абдураззок мирзони Қалотда қўюлуб эди. Ўзбак Қандаҳорни келиб қабағоч Абдураззок мирзо Қалотта тура олмай Қалотни солиб чиқти. Биз Кобулдин кўчган фурсатта келди. Кобулда Абдураззок мирзони қўюлди.

Бадахшонда чун подшоҳ ва подшоҳзодалардин киши йўқ эди.¹ Шоҳбегимнинг муносабати била ё савоб дийди била Мирзоҳон Бадахшон жонибиға майл қилди. Мирзоҳонга Бадахшон сори рухсат берилди. Шоҳбегим ҳам Мирзоҳон била мутаважжих бўлдилар. Менинг холам Мехр Нигорхоним ҳам Бадахшон бормоқ бўлдилар. Менинг била бўлмоғларининг муносабати кўпрак эди, тукқонлари эдим, ҳар неча манъ қилилди, мамнунъ бўлмадилар. Улар ҳам тебрадилар.

Жумодил аввал ойи Кобулдин Ҳиндустон азимати била қўчулди. Ҳурд Кобул била юруб Сурх работ била Кўруқсойга инилди. Кобул била Ламғон орасидаги афғонлар амонлиқта ҳам дузд ва дузд афшордурлар, мундок вақоени худ тилаб топа олмаслар. Мени Кобулни ташлаб Ҳиндустонға борадур деб, бир ёмонлиқлари ўн бўлди, яхшилари ҳам ёмонлиққа эврулди. Анга еттиқим, Жигдалиқдин кўчган сабоҳи оралиқдаги (хиэр хайл, хирилжи ва хугиён) афғонлари Жигдалиқ кўталини тўсмак хаёл қилиб, шимол тарафидаги тоққа ясоб келиб, дабллар чолиб, қиличлар ўйнаб тика қила бошладилар.² Отланғон била буюрдумким; черик эли тушлук-тушидин тоққа юругайлар. Черик эли ҳар қўл ва ҳар қонгсор била чопқон била мутаважжих бўлдилар. Афғонлар бир замон тўхтаб бир ўқ ҳам қўя олмадилар, қоча бердилар. Афғонларни қавлаб тоққа чиқтим, бир афғон қуи ёнимдан ёнлаб, қочиб борадур, кўлиға ўқладим. Бу ўқ теккан афғонни, яна бир неча афғонни тутуб келтурдилар. Сиёsat учун баъзисини сихқа ўлтурғузулди.

Нингнаҳор туманига Одинапур қўргонининг олиға тушулди. Бурунроқдин дур андешлик қилиб, ҳеч бир юрт фикрини қилимайдур эди. Не бормоққа ере муқаррар, не турмоққа юрте муайян, юқкори-қуи яна бир хабар олғунча юргтин кўч қилиб кўчулур эди. Кеч куз эди. Шолини тузларда аксар кўтариб эди-

¹ Ёш киши ойнага караб нима кўрса, кекса одам хиштга қараб, ундан ҳам яхшироқ кўради.

¹ Қ. б.—«Хонмирзани» сўзи бор.

² Қ. б.—тика қила ёздилар.

лар. Бир сув билур кишилар арзга тегурдиларким, Алишанг туманининг руди юқкори Мил қанори шолини қалин экарлар. Черикка қишилик ошлиқ эҳтимоли борким, андин ҳосил бўлғай. Нингнахор жулгасидин отланиб, илдам келиб, Сойгилдин ўтуб, Пуромин дарасигача борилди. Қалин шоли черик эли олдилар. Шолизорлари товнинг тубида эди, эли қочиб чиқти. Бир неча кофир қатла борди. Пуромин дарасининг тумшугидин бир неча йигитни саркўбқа чиқарилиб эди, ёнар маҳалда кофирлар тоғ устига илдам келиб, ўқ қўйдилар. Қосимбекнинг куёви Пуронни етиб, болту била чопиб олур маҳалда, яна йигитлар ёниб зўрлаб қочуруб, Пуронни айриб олдилар.

Куффорнинг шолизорида бир кечака қўнуб, қалин ошлиқ олиб ўрдуға келилди.

Ушбу айёмда Мандровар тумани навоҳисида Мукимнинг қизи Моҳчучукниким, ҳоло бу тарихда Шоҳ Ҳасанинг никоҳидадур. Қосим қўкалтошқа ақд қилилди.

Чун Ҳиндустон жойиби бормоқ салоҳи топилмади, Мулло Бобои Пашибарийни бир неча йигитлар била Кобулга йиборилди. Мандровар навоҳисидин кўчуб, Атар ва Севага¹ келдук. Бир неча кун ул навоҳида ўлтурулди. Атардин Кунар ва Нургилни бориб саир қилдим. Кунардин жолага ўлтурууб, ўрдуға келдим. Андин бурун жолага ўлтургон эмас эдим. Хейли хуш ёқти, мундин сўнг жола шое бўлди.

Ушбу айёмда Мулло Мирак Фаркатий Носир мирзо қошидин келди. Шайбоқхон Қандаҳорнинг тош қўрғонини олиб, аркини ола олмай ёнғонини ва Шайбоқхон ёнғонидин сўнг баъзи жиҳатлардин Носир мирзо Қандаҳорни солиб, Газнига келганининг хабарини машруҳ арз қилди. Бир кундин сўнг Шайбоқхон Қандаҳор устига ғоғиллиқта келур, тош қўрғонни беркита олмаслар, қўярлар, аркнинг гирдида неча ерда нақб солурлар, неча қатла уруш келтуурлар. Ушмундоқ изтиор ҳолатида Ҳожа Муҳаммад Амин, Ҳожа Дўст Ҳованд, Муҳаммад Али пиёда, Шомий² қўрғондин ташлаб чиқарлар. Қўрғон эли маъюс бўлуб олдуур маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини орага солиб, Қандаҳор устидин қўпар.

Қўпмоғининг жиҳати бу бўлурким, Қандаҳор устига келурда ҳарамларини Нератуга йибориб экандур. Нератуда бир киши бош кўтариб, қўрғонга мутасарриф бўлур, бу жиҳатдин сулҳ гуна қилиб ёнар.

Бовужудким, киши ўртаси эди. Бодиж йўли била Кобулға келдук. Бодижнинг устида бир тошда буюрдимким, бу келур ва борурнинг тарихини қозгайлар. Ҳофиз Мирак битиди, Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошлиқ қилди. Шитоб учун ободон қозимади.

Газнини Носир мирзоға иноят қилдим, Абдураззоқ мирзоға Ниганҳор тумони ва Мандровар ва Дарай Нур ва Кунар ва Нургилни берилди.

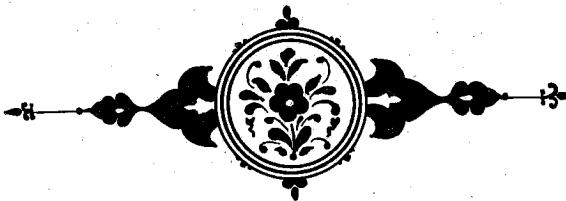
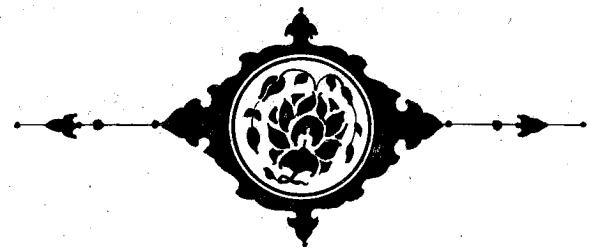
Ушбу тарихқача Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдумким, мени подшоҳ дегайлар.

Ушбу йилнинг охирида сешанба кечаси зилқаъда ойининг тўртида офтоб хут буржиди эди, Кобулнинг аркida Ҳумоюн¹ мутаваллид бўлди. Тарихи валодатини Мавлоно Сайдий шоир «Султон Ҳумоюнхон» топиб эди. Кобул шоирчаларидин бирор, «шоҳи феруз қадр» топиб эди, уч-тўрт кундин сўнг Ҳумоюн исми била мавсум бўлди. Ҳумоюннинг валодатидин беш-олти кундин сўнг Чорбоққа чиқиб, Ҳумоюннинг валодатининг тўйи бўлди. Бек ва бегот улуғ-кичик сочиқ келтурдилар, қалин оқ танга ўкулди, ондин бурун онча қалин оқ ёрмоқни бир ерда кўрулмайдур эди, хейли яхши тўй бўлди.

¹ Ҳумоюн — Бобурнинг биринчи ўғли, хижрий ҳисоби билан 913 йилда туғилганлигини шоирлар «Султон Ҳумоюнхон» ёки «шоҳи феруз қадр» сўзларида «абжад» ҳисоби билан чиқарганлар. Қайси ой ва қайси кунда туғилганини Бобурнинг ўзи айтиб ўтади.

² Қ. б.— Атар ва Шева.

² Л. б.— Сокий.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА АШАРА ВА ТИСЪА МИА¹

Бу ёз Муқур навоҳисида Маҳманд афғоннинг бир бўллагини чопқундин келиб тушгандин неча кундин кейин Кўчек ва Фақир Али Каримдод ва Бобо чухра қочар хаёли қилибтурлар. Хабар топиб, киши йиборилди. Истаргичнинг аёғидин олиб келдилар. Жаҳонгир мирzonинг тиригида ҳам булардин баъзи ярамас сўзлар арзга етиб эди, буюрдумким, барчани бозорбозида ясоққа еткургайлар. Дарвозага элтиб, ип солиб осар маҳалда Халифани Қосимбек йибориб, муболагалар била гуноҳларини тилади. Бекнинг хотири жиҳатидин қонларин бағишладим, зинданга буюрдумки, солғайлар.

Хисорий Қундузийниким, Хисравшоҳ навкари мӯғуллар уруғлари Чалма, Али Сайд Шакма, Шерқули, Эгу Солим, яна Хисравшоҳнинг чигатойдин риоят қўғон навкарлари Султон Али чухра, Худобахш бошлиғ, яна туркмандин Суондук ва Шоҳназар бошлиғ икки-уч мінг ўбдан йигитлар бу муддатда бир-бирлари била сўзлашиб, сўзни бир ерда қўюб, ёмонлик мақомида бўлубтурлар. Бу мазкур бўлғонлар Хожа Ривожнинг олида Сўнг қўғон ўлангидин Чолок ўлантигача ўлтуруб эдилар. Абдураззоқ мирзо Ниганхордин келиб, дехи Афонда ўлтуруб эди. Бир-икки навбат буларнинг мундоқ терсанганини Муҳиб Али қўрчи Халифа била Мулло Бобога айтур, манга ҳам имое қилдилар. Ионгудек сўз эмас эди, парво қилимади.

Бир оқшом Чорбоғда девонхонада ўлтурууб эдимким, кеч намози хуфтанди ёндин Мусо Хожа яна бир киши била илдам келиб, қулоғимға айттиким, мӯғуллар таҳқиқ ёғиқмоқчи бўлдилар. Абдураззоқ мирзони ўзларига қўшарни таҳқиқ билмадук. Буларнинг ҳам бу оқшом ёғи тури жазм эмас эди.

Тағофул қилиб, бир лаҳзадин сўнг ҳарам сари мутаважжих бўлдум. Ул маҳалда, ҳарамлар Боги Хилватда ва Боги Юрунчқада ўлтурурлар эди, ҳарамга ёвуқ етганда чухра-чурпа ва ятиш эли ёндиilar. Эл ёнгондии сўнг мен ва Сарварқул шаҳр сари юрудук. Хандақ йўли била Оҳанин дарвазасига етиб эдимким, ул тарафдин бозор йўли била Хожа Мұхаммад Али келди била келиб мен ҳаммомнинг тоқининг...²

¹ Тўққиз юз ўн тўртинчи (1508—1509) йил воқеалари.

² Асарнинг бу боби бизнинг кўлимиздаги ҳар иккала нусхада ҳам шу ерга етганда узилиб, тамомланмай колади. Шундан кейинги 10—11 йиллик воқеалар ҳам ўйқ.

ВАҚОЕИ БИСТУ ПАНЧУМ¹

Душанба² куни муҳаррам ойининг ғуррасида Чандовал жулгасининг оғигида қаттиқ зилзила бўлди. Андоқким, имтиоди ярим соате нужумийға яқинлашти. Тонгласига бу юрттин қўчуб, Бажур қўргониға зўрламоқ дояси била Бажур қўргонининг яқинига тушуб, дилазок афғонийдин бир мұтабар кишини Бажурға йибордукким, Бажур султонига ва элиға насиҳат қилғайким, қуллук мақомида бўлуб, қальани топшургайлар. Ул жамъи бесаодати жоҳил насиҳатни қабул қилмай, паришон жавоблар йибордилар. Фармон бўлдиким, черик эли тўра ва шоту ва қўргон олмок асбоби тайёр қилғайлар. Бу маслаҳат учун бир кун ўшул юртта ўлтурулди.

Панжшанба куни муҳаррам ойининг тўртида буюрулдиким, черик эли жиба кийиб, яроғланиб, отланғайлар. Жувонғор илгари юруб, Бажур қўргонининг юқкори ёнида сув киришида сувдин ўтуб, қўргоннинг шимол тарафида тушгай. Фул кишиси қўргоннинг ғарби шимолида сувни кечмай, ноҳамвор баландлик ва пастлиқ ерда тушгай. Буронғор куйиги дарвозанинг ғарбида тушгай. Дўстбек бошлиғ жувонғор беклари сувдин ўтуб, тушар маҳалда қўргондин юз-юз элликча яёқ чиқиб, ўқ қўйдилар. Бу беклар қўргондаги илгари юруб, отқулашиб, яёқларни қўргонга тикиб, фасилтубига еткурдилар. Мулло Абдулмалик Хостий девонавор от била фасилнинг тубига кириб юрур эрди. Агар шоту ва тўра тайёр бўлуб, кун кеч бўлмаса эди, ўшал соат қўргон оллур эрди.

Мулло Турк Али ва Тенгрибердининг навкарлари ёгий била чопқуллашиб, ғанимни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Ҳар қайсисига жулду ваъда бўлди. Бажур эли, чун туфанғни қўрмайдур эдилар,³ туфанғ унидин ҳеч парво қилмадилар, балки туфанғ унини эшиттгач, тамасхур қилиб, муқобалада шане ҳаракатлар қилурлар эди. Ўшал куни Устод Аликули беш кишини туфанғ била отиб йиқди. Вали хозин ҳам икки кишини туфанғ била йиқди. Ўзга туфанғандозлар ҳам туфанғ отмоқта бисёр жалодат қўрсатиб яхшилар оттилар. Қалқондин, жибадин, говсардин ўткара-ўткара, йиқита-йиқита оттилар. Оқшомғача шоядким, етти-секкиз-ўн ба-

¹ Йигирма бешинчи воқеалар.

² Қ. б.— Шанба.

³ Л. б.— бу уч сўз ўйқ.

журий туфанг зарби била йиқилди. экин. Андин сўнгра, андоқ бўлдиким, туфангнинг зарбидин бош чиқара олмаслар эди. Фармон бўлдиким, оқшом бўлубтур, черик асбобни тайёр қилиб, саҳар кўргонга ёпушсунлар.

Одина куни, муҳаррам ойининг бешида, фарз вақтида фармон бўлдиким, уруш нақораси чалиниб, ҳар қайси ерлик-еридин юруб, кўргонга ёпушқайлар. Жувонгор била ғул ўз булжорларидин яқдаст тўра киоруб, шоту қўюб ёпуштилар. Халифа Шоҳ Ҳасан¹ арғун ва Аҳмад Юсуф бошлуғ тамом ғулнинг сўл қўлиға фармон бўлдиким, жувонгорга кўмак бўлғайлар. Кўргоннинг шарқи шимолий буржининг тубига Дўстбек қишиси кириб, қазмоқ-йиқмоққа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам анда эди, ул кун ҳам яхシリлар туфанг отти, икки қатла фарангни отти. Вали хозин ҳам бир кишини туфанг била йиқти.

Ғулнинг сўл қўлидин Малик Али қавчин шотуга бурун чиқиб, муддате ҳарбу зарбқа машғул эди, ғул булжорида Муҳаммад Али жанг-жанг ва ииниси Наврўз ҳар қайсиси бирор шотуга чиқиб, найза ва қилич тегурдилар. Яна бир шотуга Бобо ясавул чиқиб, болту била кўргоннинг томини йиқмоққа ва бузмоққа машғул эди. Аксар йигитлар анда яхши юруб, қалин шиба уруб, ганимни бош чиқарғали қўймадилар. Яна баъзи йигитлар ёғийнинг ҳарбу зарбидин ҳеч парвой қилмай, ўқи била тошини зарра кўзга имлай, кўргон тешмак била бузмоққа машғул ва машъуф эдилар. Чошт бор эдиким, шарқи шимолий буржиким, Дўстбекнинг қишиси қозадур эди, тешилиб, Дўстбекнинг қишиси ғанимни қочуруб, бурж устига чиқтилар. Ушал замон ғул қишиси ҳам шотудин қалъага чиқтилар, ғулдин ул кўргонга чиқти. Тенгри таолонинг лутфи ва инояти била мундоқ мазбут ва мустаҳкам кўргон икки-уч соати нукумийда фатҳ бўлди. Йигит-яланг улча имкони жид ва эҳтимом эди, зохир эттилар ва баҳодирлик оти ва некном ҳосил айладилар.

Бажур эли чун боғий эдилар, ислом эли била ёғие эдилар, бовужуди бағий ва душманлиқ куффор русуми бу эл ичида шое эди ва ислом ойини ул хайл арасида зое бўлуб, қатли омға бориб, ахлу аёллари тамом асир бўлди. Тахминан уч мингдин кўпрак қиши қатла борибтур. Чун шарқ сари уруш тушмайдур эди, озрокча қиши шарқ тарафидин қочиб чиқтилар.

Кўргон фатҳ бўлғондин сўнг, кириб кўргонни сайр қилилди. Томларда ва уй ва кўчаларда ва кўйларда бениҳоят ўлук ётиб эди, ўтувчи-кечувчи ўлукларнинг устидин убур ва мурур қилурлар. эди. Сайдин ёниб, султонларининг уйида ўлтуруб, Бажур вилоятини Хожа Калонга иноят қилдук. Кўмак учун ўбдан йигитлардин қалин қиши таъян қилиб, намози шом ўрдуға келилди.

Тонгласи кўчуб, Бажурнинг жулгасида Бобоқаро чашмасига тушулди. Ҳар неча бандиким қолиб эди. Хожа Калоннинг шафоати била гуноҳларин бағишлаб, ахлу аёлларини аларға қайтиб рух-

сат берилди. Баъзи султонлари ва саркашлариким, иликка тушуб эди, ясоққа етди.

Султонларининг боши била бир неча бош бу фатҳ хабари била Кобулға йиборилди. Бадахшон ва Қундуз ва Балхқа ҳам фатҳномалар била бошлар йиборилди. Шоҳ Мансур Юсуф Зайиким, Юсуф Зайдин келиб эди, бу фатҳда ва бу қатли омда бор эди, тўн кийдуруб, Юсуф Зайига сиёсаллар била фармонлар битиб, рухсат берилди.

Бажур кўргоннинг муҳиммотидин хотиржам қилиб, сешанба куни муҳаррам ойининг тўкқузида кўчуб, бирор қуруҳ қуйироқ ушбу Бажур жулгасида-ўқ тушуб, бир баландийда калла манора буюрулди.

Чоршанба куни, муҳаррам ойининг ўнида сайр қила отланиб, Бажур қальясига бориб, Хожа Калоннинг уйида шурб мажлиси бўлди. Бажур навоҳисидағи коғирлар бир неча тулунида чоғирлар келтурдилар. Бажурнинг чоғири ва меваси тамом навоҳисидағи коғиристондин келур. Кеча анда бўлуб, сабоҳи кўргоннинг буржу борусини мудоҳаза қилиб, отланиб, ўрдуға келдим.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизр рўди ёқасига тушулди, андин кўчуб, Чандовал рўди ёқасига туштук. Фармон бўлдиким, Бажур кўргонига кўмак битилган эл бебоқий Бажурга боргайлар.

Якшанба куни ойининг ўн тўртида¹ Хожа Калонга түғ иноят қилиб, Бажур кўргонига рухсат берилди. Хожа калонга рухсат бергондин бир-икки кун сўнг буғина қитъа хотирға келди. Хожа Калонга битилиб йиборилди.

Қарору аҳд ба ёр инчунин набуд маро,
Газид ҳаҷру маро кард бе қарор охир,
Ба ишваҳой замона чи чора созад кас,
Баҷур кард чудо ёрро зи ёр охир.²

Чоршанба куни муҳаррам ойининг ўн еттисида Султон Алоудин Саводий Султон Вайс Саводийнинг муоризи келиб, мулозамат килди.

Панжшанба куни Бажур била Чандовал орасидағи тогни овладук. Бу төғнинг буғу, марали қон-қорға ранглик бўладур. Қуюруги яна бир ўзгача ранглик, ғолибо мундин қуий Ҳиндустон буғу, марали тамом қонқора бўлур. Ушбу кун яна бир сарик қуши тушти, ул даги кора эди. Қўзлари ҳам кора эди. Ушбу кун бургут бир кийик олди.

Черик элида ошлиқ камрок бўлуб эди. Қаҳроj дарасига бориб, ошлиқ олиб, Саводқа Юсуф зайн афғонийнинг устига юрумак азимати била одна куни кўчуб, Чандовал суйи била Бажур

¹ Л. б.— бу иборалар йўқ.

² Менинг ёр билан аҳд, қарорим бундай эмас эди. Охирда ҳажри чакиб, бекарор қилди мени. Замона ишваларига қиши нима чора қиласди? Охирда Бажур ёрни ёрдан жудо қиласди.

¹ Қ. б.— Ҳусайн.

суйининг қотилиши била Панжкўра суйининг оралиғига тушулди.

Шоҳ Мансур Юсуф зайди бир неча хушхўр ва кайфиятлик камоли келтуруб эди. Бир камолини уч бўлуб, бир хиссани мен едим, бирини Гадойи тағойи яна бирини Абдулло китобдор; ғарийб гузаро кайфият қилди, ул мартабадаким, намози шомда беклар йиғилғонда кенгашга чиқа олмадим. Ажаб нимадур, эмдилар ўшал жинс камолидин бирни дуруст ейилса маълум эмаским, анинг ярмича кайфият қилгай.

Андин кўчуб, Каҳроҷ дарасининг ва Пешгром дарасининг оғзи-ға ёвуқ Панжкўранинг олига тушулди. Ушбу юртта эканда қор ўшуктун ёғди. Бу орада аҳёнан қор ёғар экандур, эл таажжуб қилдилар.

Султон Вайс Саводийнинг иттифоқи била черик маслаҳати жиҳатидин Каҳроҷ элига тўрт минг ҳарвор ошлиқ таҳмил бўлди. Бу ошлиқ тахсилиға Султон Вайс йиборилди. Рустои қўхий эл ҳаргиз мундоқ таҳмилларни тортғон эмаслар. Ошлиқ бера олмай, бузулдилар.

Сешанба куни ойининг йигирма учида черикни Ҳиндубекка бошлатиб, Панжкўрага чопкун йиборилди. Панжкўра тоғнинг ўтрасидин юқкорроқ воқе бўлубтур, бир курухқа ёвуқ добон чиқмоқ керак, то Панжкўранинг кентлариға киши етгай. Эл қочиб чиқиб эдилар, бир пора гала қараларини ва уйларидин қалин ошлиқларини келтүрдилар. Тонглasi черикни Кўчбекка бошлатиб чопкун йиборилди.

Панжшанба куни ойининг йигирма бешида черик эли ошлиқ олур маслаҳати жиҳатидин, Каҳроҷнинг дарасининг ичига Мондиш кентлариға тушулди.

Хумоюндин сўнгра Хумоюн била бир тукқон неча фарзанд бўлди, турмади. Ҳиндол хануз туғмайдур эди. Бу навоҳиларда эканда Моҳимдин ҳат келди, битибдурким, хоҳи ўгул бўлсун, хоҳи қиз, менинг баҳту толем — манга беринг, мен фарзандчилай сахлай.

Одина куни ойининг йигирма олтисида ушбу юртта эканда Ҳиндолни Моҳимга бериб, ҳатлар битиб, Юсуф Али рикобдорни Кобулға йиборилди. Ҳануз Ҳиндол туғмайдур эди.

Ушбу юртта эканда, Мондиш вилоятида даранинг ўртасида бир баландий устида бир улуғ суфа тош била ясалдиким, оқ уй пешхонаси била сиғди. Бу суфанинг тошларини тамом ичкilar ва сипоҳилар ташидилар. Бу сўзниң тафсили будурким, чун анинг била тукқонлардин ул замонгача бир ўғулким бор эди, андин кичик, ўзга боридин улуг янага уч қиз: бири Мехржон, янага иккиси кичикликда турмадилар. Ва бир тукқон ҳаваси хейли бор эди. Ул замонда Дилдор оғачанинг бўйи оғир эрди. Мен дер эдимким, не бўлғай, эди анга бир тукқон бўлса эди. Ҳазрат волида дедиларким, агар Дилдор оғача ўғул тукса, олиб асрасам нечукдур? Мен дедим: бисёр ҳўбтур.

Голибо зуафо орасида фоле расмдурким, ўгул бўлурму, ё қиз бўлурму экин деб, икки коғазда бирида Али ё Ҳасан битиб, янага бирида Фотима битиб, икки кулула балчиқ ичиди қўюб, ул

балчиқларни бир аёғ сув ичига қўярлар. Ҳар қайси бурна очилса андин истидилол қилурлар: эр келса, эр бўлур, қиз келса қиз бўлурдерлар, фол қилдилар, эр келди. Чун мужда бўлди, анинг юзидин-ўқ ҳат битиб йибордук.

Неча кундин сўнгра эр ўғул тенгри карам қилди, хабардин бурна уч кун тукқондин сўнгра онаси олидин хоҳи ва наҳоҳи олиб, уйимизга келтуруб саҳлабтурлар. Чун валодатининг хабарини йибордук. Баҳрани олғонда бу хабар етар, таяммунан ва тафаъулан отини Ҳиндол қўйдилар. Бу муносабатлардин манга ҳам инидур ва ҳам фарзанд¹. Юсуф зайди афғондин Малик Шоҳ Мансур Малик Сулаймон шоҳнинг ўғли келиб эди. Давлатхолик макомида эди. Юсуф зайди улусининг маслаҳатига анинг қизини тилялиб эди. Бу юртда хабар келдиким, Шоҳ Мансурнинг қизи била Юсуф зайнининг моли келадур.

Намози шомда ҷоғир сұхбати бўлди, сұхбатта Султон Алоуддинни чорлаб ўлтурғузуб, хосса ҳильъат иноят бўлди.

Якшанба куни, ойининг йигирма секкизида кўчуб, Каҳроҷ дарасидин чиқиб туштук. Товусхон Юсуф зайди Шоҳ Мансурнинг иниси, мазкур бўлғон биродарзодасини бу юртта келтурди. Бисут² элиниң Бажур кўргонида муносабати бор жиҳатидин бу юрттин Юсуф Али баковулни йиборилдиким, кўчуруб Бажур кўргониға келтүргай. Кобулда қолғон черикка фармонлар битиб йиборилдиким, келгайлар.

Одина куни сафар ойининг учида Панжкўра суйи била Бажур суйининг қотилишига тушулди.

Якшанба куни ойининг бешида бу юрттин Бажур бориб, Ҳожа Калон уйида ҷоғир сұхбати бўлди.

Сешанба куни ойининг еттисида бекларни ва дилазок афғонлари улуғларини тилаб, кенгашиб, сўзни мунга қўюлдиким, йил охир бўлубтур, хутға бир-икки кун қолибдур, туздаги ошлиқни тамом кўтарибтурлар. Бу фурсатда Саводқа борсак, черик эли ошлиқ топмай танқислиқ бўлғусидур. Аибоҳар ва Пони Ёли³ ўйли била юруб, Ҳашнағарнинг юқори ёни била Савод суйини ўтуб, Юсуф зайнининг сингири Моҳура⁴ тўғриси туздаги ўлтурғон афғонларниким, Юсуф зайди ва Муҳаммад зайди бўлғай, илғоб чопмоқ керак.

Яна йил эртароқ ошлиқ вақтида келиб, бу афғонларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Сўзни мунга қўюб тонглasi чоршанба куни Султон Вайс ва Султон Алоуддинга отлар ва ҳильъатлар иноят қилиб, истимолатлар била рухсат бериб, кўчуб Бажур тўғриси тушулди. Шоҳ Мансурнинг қизини черикдин муроҷаат қилғунча Бажур кўргонида қўюлди.

Тонглasi кўчуб, Ҳожа Ҳизрдин ўтуб тушдук. Ҳожа Калонга

¹ Л. б.— бу жойлар тунгган.

² Қ. б.— Бихеут ۋەشىۋى.

³ Қ. б.— Пони мол.

⁴ Қ. б.— Маъмурा.

бу юрттин рухсат берилди. Уруғ отлуг била ортуқси черик ма-
солиҳини ва оғир партолни Кунар йўли била Ламғонга йиборилди.

Тонгласи кўчуб, оғир партол ва тевани Хожа Мир Миронға бошлатиб, Жарғоту ва Дарвоза йўли била ва Қаро кўтали била йибориб, ўзимиз жарида отлиқ била илғоб, Аибоҳар кўтали била ошиб, яна бир улуг кўталдин ҳам ошиб, намози шомдин эртарат Пони Ёлиға тушулди. Уғонбердини бир неча киши била тил олғали илгаррак йиборилди. Чун афғонлар била орамиз ёвук эди, эрта кўчмадук. Чопт бор эдиким, Уғонберди келди. Бир афғонни олиб, бошини кесибтур, келурда бошни йўлда тушурбутур, кўнгил тилагудек таҳзиқ хабар келтурмади.

Туши била кўчуб, Савод суйини ўтуб, намози дигардин эртароқ тушулди. Намози хуфтандан отланиб, илдам юрудук, Офтоб бир найза бўйи чиқканда Рустам туркманиким, қоровуллукқа йиборилиб эди, хабар келтурдиким, афғонлар хабардор бўлуб, қўзғолишибтурлар. Бир пора афғон тоғ йўли била борадур. Муни эшитгач илдамроқ юруб, чопқунчини илгарироқ айирдук, бориб, бир неча афғонни ўлтуруб, бошларини кесиб, бир пора асир ва ўй ва галаларини келтурдилар. Дилазок афғонлари ҳам бир неча бош кесиб келтурдилар.

Ёниб, Котланг навоҳисига тушулди. Уруғниким, Хожа Мир Мирон бошлаб келадур эди, ўтрусиға бошчи йиборилдиким, Макомда келиб, бизга қўшулғай.

Тонгласи кўчуб, Котланг била Макомнинг орасига тушулди. Шоҳ Мансурнинг кишиси келди. Хисрав кўкалтош ва Аҳмадий парвоначини бир пора киши била уруқ ўтрусиға йиборилди. Сешанба куни ойнинг ўн тўртида Макомға тушганда уруқ келиб қўшулди.

Ушбу ўттуз-кирқ йилда Шахбоз қаландар отлиқ бир мулхид бор. Экантур. Юсуф зайниниг бир жамоатини ва дилазокнинг бир жамоатини мулҳид қилғон ушбу қаландар экандур. Макомнинг тоғининг тумшүғида бир парча настрок тоғ воқе бўлубтур, тамом даштларға мушриф, хейли пурфазо ва мадди назарлиқ баланди воқе бўлубтур. Шахбоз қаландарни қабри анда эди. Сайр қилиб келиб, мулоҳаза қилилди. Хотирга кечтиким, мундоғ ҳаволиг ерда мулҳид қаландарнинг қабри бетақрибдур: буюрдуким, бузуб, ер била ҳамвор қилдилар. Чун хейли сафолик ва ҳаволиқ ер эди, маъжун ихтиёр қилиб, бир замон анда ўлтурдиди.

Бажурдинким ёнилди. Бехра хаёли била ёнилиб эди, то Кобулға келиб эдук, ҳамиша Ҳиндустон юруши хаёлида эдук, баязи мавоне жиҳатидин мусассар бўлмас эди. Бажур черикинниким, учтўрт ой черикладук, черик элининг илгига мұттамад нима тушмади.

Чун Ҳиндустоннинг сарҳади Бехра ёвук эди, хотирга кечтиким, филҳол жарида кирсанак, черик элининг илгига бир нима тушса,

бу хаёл била ёниб, афғонларни чопиб, Макомға тушганда баязи давлатхоҳлар арзга еткурдиларким, Ҳиндустонға кирилур бўлса, бар-бунёдлик кирилса: баязи черик Кобулда қолди. Бир пора ўбдан йигитларни Бажурда қўюлди. Ламғонға ҳам отлари ориғлигидин қалин черик ёнди. Мунда келғанларнинг ҳам отлари андоқ харобтурким, бир кун қатран мажоли қолмайдур.

Агарчи бу сўзлар маъқул эди, чун бу азимат қилилиб эди, бу ҳисобларға бокмай эрта била кўчуб, Синд сувининг гузари сари мутаважжих бўлдук. Синд дарёсининг гузарини кўрган Мир Муҳаммад жолабонни оға-иниси била яна бир неча йигитларни буларга кўшуб, юқкори-куйи гузар кўргали йиборилди.

Ўрдунӣ дарё сари юрутуб, мен Ҷавоти тарафиким, Каргхона ҳам дерлар, карг овлогали бордим, бир неча карг пайдо бўлди, Вале жангали қалин эди, жангалдин чиқмади. Бир бузовлик карг тузга чиқиб, қоча берди, хейли ўқ урулди, жангаль ёвук эди, ўзини жангальга солди. Жангальға ўт солдилар, ул карг худ то-пилмади. Яна бир карг бузови ўтга куюб, типрачила бётадур эди, бўғузлаб, ҳар киши шибронға¹ олди. Савотидин ёниб хейли саргардонлиқ тортиб, намози хуфтонда ўрдуға келдук. Гузар кўра барғонлар, гузар кўруб келибтурлар.

Тонгласи панжшанба куни ойнинг ўн олтисида от ва тева била ва партол била кечиттин кечилди. Ўрду бозори ва яёқ ва эшакни жолабонлар била кечурдилар. Ушбу кун гузар бошида эканда Нилобийлар келиб, тўққуз от² ва уч юз шохрухий пешкаш қилиб кўрдилар.

Эл тамом кечгач, ўшал намози пешин-ўқ кўчуб, кечанинг бир посиғача юруб, Качакут сувининг ёвуғига тушулди. Андин эрта кўчуб, Качакут сувини ўтуб, туш қотила Санѓаки кўталини ошиб тушулди. Сайд Қосим эшик оғо чоғдовул эди. Кейиндин кўч кейинча келадурган гужурларни тутуб, бир неча бош кесиб келтурди.

Санѓакидин сахар кўчуб, кеч намози пешин Суҳон сувини ўтуб тушулди. Ўрдунинг кейинни тун ярмиғача кела қолди, маҳкам узоқ кўч эди. Отнинг бемажоллиги ва ориқлиги маҳалли бисёр зўр бўлди, хейли от қолди.

Бехрадин етти куруҳ шимол сари бир тоғ тушубтур. Бу тоғни «Зафарнома»да ва баязи китобларда «Кўхи Жуд» битибтурлар, важхи тасмияси маълум эмас эди, сўнгралар маълум бўлди: бу тоғда бир ота наслидин икки хил эл бор. Бирини жуд ва бирини жанжуҳа дерлар. Бу тоғдағи ва Нилоб била Бехра орасидаги эл ва улусқа булар қадимдин хоким ва фармонраво бўла келгандурлар. Вале ёрони ва биродарона ҳукумат қилурлар, ҳарне хотиралари тиласа ола олмаслар. Бир кесим йўсунлуқ қадимдин ҳар нимаким муқаррар қилибтурлар. Буларнинг олиши ва уларнинг бериши бу муқаррардин ортуқ ва ўқсук бўлмас. Муқаррарлари

¹ Қ. б.— широлга.

² Л. б.— бир кечимлик от.

бұдурким, қүші бошидин бир шохрухий берурлар. Кадхудоликда етти шохрухий берурлар, чериклариға ҳам борурлар. Жұд ҳам неча шуъба бўлубтур, жанжуҳа ҳам.

Бу тоғким Беҳранинг етти қурухида воқе бўлубтур. Кашимир тоғларидинким, Ҳиндукуш тоғи ушбу тоғлар била пайваст тоғлардур, айрилиб, гарби-жануб сари тортиб бориб, Динкутнинг аёғида Синд дарёсиға мунтаҳи бўлубтур. Ушбу тоғнинг ярмида жуддур, ярмида жанжуҳа. Бу тоғни жудқа мансуб қилиб, Қўхи Жұд дебтурлар. Булардин бир мұтабар улуғи рой хитоб топар. Ўзга ини-ўслини малик дерлар. Бу жанжуҳа Лангархоннинг тағойилари бўлур. Суҳон суйининг навоҳисидағи эл ва улуснинг ҳокимининг оти малик Ҳаст эди, асли оти Асаддур. Ҳиндустонийлар мундоқ ҳаракатларни гоҳи сокин ўқурлар, нечукким, «хабар»ни, «хабр» дерлар, «асад»ни «асд» деңтурлар, бора-бора «ҳаст» бўлубтур.

Лангархонни малик Ҳаст Жанжуҳага тушгач-ўқ йибогилди. Қатроб бориб, иноят ва шафқатимиздин умидвор қилиб, намози хуфтанды олиб келди. Бир кежимлик оти пешкаш келтуруб, мулозамат қилди. Йигирма икки-йигирма уч ёшида бўлғай эди. Буларнинг гала-қоралари ўрдунинг гирд ва навоҳисида бисёр эди. Чун ҳамиша Ҳиндустон олмоқ хотирда эди, бу бир неча вилоятларким, Беҳра ва Хушоб ва Чаноб ва Чанут бўлғай, неча маҳал турк тасарруфида эди, буларни худ мулкимиздек тасаввур қилур эдук. Зўр била ё сулҳ била ўзимизнинг мутасарриф бўлурмизга мутаяққин эдук. Бу жиҳаттин бу тоғ эли била яхши маош қилмоқ можиб ва лозим эди. Фармон бўлдиким, ҳеч ким буларнинг гала-қоралариға, балки ип учи, игна синуғлариға атроф ва навоҳида зарап ва нуқсон еткурмасун.

Андин эрта кўчуб, намози пешин Калдакахорға келиб туштук. Атроф ва навоҳида қалин хавидзор эди. Бу Калдакахор тавр ери воқе бўлубтур. Беҳранинг ўн қурухида, Жұд тоғининг орасида ҳамвор ере тушубтур, бу ҳамвор ернинг ўртасида бир улуғ кўлдур, атрофдағи тоғлардин ёмғур сувлари йигилиб, бу қўл бўлубтур, гирдо-гирди уч қуруҳга ёвшар. Шимолида яхши ўланг воқе бўлубтур. Фарбида тоғ доманасида чашмадур, бу чашма суви баландиларгаким, бу кўлға мушрифдур, ўлтурур учун қобил ер эди, бое солдим. Боеи Сафоға мавсум, хейли хушҳаво ва босағо ер воқе бўлубтур. Нечукким шарҳи келгусидур.

Калдакахордин саҳар отланилди. Ҳамтоту¹ кўталининг бошида бир неча ерлик эл муҳаққар пешкаш била келиб, мулозамат қилдилар. Абдурахим шифовулға келган кишини қўшуб, Беҳра йибогилдиким, Беҳра элиға истимолат бериб дегайким, бу вилоятлар қадимдин туркка тааллук бўла келгандур, зинхор таваҳхум ва дағдага ўзларига йўл бериб, элни бузулғали қўймасунларким,

бу вилоят ва эл била ёқимиз² бордур, толон ва торож бўлмагусидур.

Чошт кўтал тубига тушуб, Қурбон Чархий, Абдулмулук Ҳас-тий³ бошлиғ етти-секкиз кишини илгари хабар олғали йибогилди. Илгари борғонлардин Мир Мұхаммад Маҳди Ҳожа бир киши келтурдиди. Бу аснода ағғонларнинг улуғларидин бир неча киши пешкаш била келиб, мулозамат қилди. Лангархонга қўшуб, исти-молат жиҳатидин Беҳра элиға йибогилди. Кўталдин ошиб, жангальдин чиқиб, буронгор, жувонгор, фул, ясол била Беҳра сари мутаважжих бўлдук. Беҳраға ёвуқ етган маҳалда Давлатхон Юсуф хайлнинг ўғли Алихоннинг навкарларидин Дева хинду яна Сактунинг ўғли Беҳранинг арబблари била келиб, бир оти пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Намози пешин бўла Беҳра элиға зарап ва заҳмат тегурмай, Беҳранинг шарқида Бахат суйининг ёқасида бир зорда⁴ тушулди.

Темурбек Ҳиндустонға кириб чиққани(дин) бери бу неча вилоятким, Беҳра ва Хушоб ва Чоиоб⁵ ва Чанут бўлғай, Темурбекнинг авлодининг тавобе ва лавоҳиқи тасарруфида эди. Шохрух мирзонинг набираси Суюргитимиш мирzonинг ўғли Султон Масъуд мирzonингким, Кобул ва Зобул аёлат ҳуқумати ул фурсатга анга тааллук учун, Султон Масъуд Кобулий дерлар эди. Тарбияткардаларидин Мир Алибекнинг ўғлонлари Бобои Кобулий ва Дарёхон ва Опоқхонким, сўнгра Фозихон дерлар эди; Султон Масъуд мирзо ва ўғли Али Асғар мирзодин сўнг мутагаллиблик била Кобул ва Зобул ва бу мазкур бўлғон Ҳиндустондағи вилоят ва парганаларға мутасарриф бўлуб эдилар. Султон Абусаид мирзо замонида Кобул ва Газни буларнинг тасарруфида чиқти. Ҳиндустондағи вилоятлар буларнинг тасарруфида эди.

Тарих тўқкуз юз ўнда⁵ Кобула аввал келган йиликим, Ҳиндустонға кирмоқ дояриси била Хайбардин ўтуб, Паршовар⁶ келганданда Боқи Чагониёнийнинг саъи била қуиғи Бангаш сариким Кўхат бўлғай, юруб, қалин Аффонистонни чопиб, кириб Банну ва Дашти толон-торож қилиб, Дуки била чиқилди.

Ул фурсат Беҳра ва Хушоб ва Жоноб ҳуқумати Мир Алининг набираси — Фозихоннинг ўғли Сайд Алихонга тааллук эди. Искандар Баҳлулининг отига ҳутба ўқуб, анинг итоатида эди. Ул черик чериклаганидин мутавваҳҳим бўлуб, Беҳрани ташлаб, Бахат сувидин ўтуб, Беҳра кентларидин Ширкутни ўлтурур ери ясаб эди. Бир-икки йилдин сўнг бизнинг жиҳатимиздин Сайд Алихон била Аффон бадгумон бўлди. Ул ҳам бу сабабтин дағдага ва таваҳхум ўзиға йўл бериб, бу вилоятларни Давлатхон Тоторхон

¹ «Яқинлигимиз» бўлса керак.

² Қ. б.— Қастин.

³ «Сабзазорда» бўлса керак.

⁴ Қ. б.— Жонот.

⁵ Милодий 1504—1505 йил.

⁶ Қ. б.— Пашовар.

Юсуф хайлғаким, Лоҳур ҳокими ул вақт үл эди, топшурди. Давлатхон улуғ ўғли Алихонга Беҳрани бериб эди, ул чоқ Беҳра Алихоннинг тасарруфида эди. Давлатхоннинг отаси Тоторхон олти-етти сардордин бирисидурким, хуруж қилиб, Ҳиндустонга мутасарриф бўлуб, Баҳлулни подшоҳ қилдилар. Сихрин ва Сатлуж дарёсининг шимолий вилоятлари тамом бу Тоторхонда эди. Бу вилоятларнинг жамиъ уч кўрухдин кўпроқ бўлур. Тоторхон ўлгандин сўнг, Султон Искандар подшоҳлиғида бу вилоятни Тоторхоннинг авлодидин олиб эди. Мен Кобул вилоятига келган тарихдин бир-икки йил бурунроқ бир Лоҳурни-ўқ Давлатхонга бериб эди.

Тонглasi баъзи муносаб ерларға чопкунчи йиборилди. Ушбу кун Беҳрани сайр қилдим. Сангархон Жанжуҳа ушбу кун келиб, от пешкаш қилиб, мулозамат қилди.

Чоршанба¹ куни ойнинг йигирма иккисида Беҳранинг улуғларини ва чавдариларини тилаб, бу юртта тўрт юз минг шоҳрухий² моли амон қарор берилиб, муҳассиллар таъйин қилилди. Дағи, отланиб сайр қилиб, кемага кириб, маъжун едуқ. Беҳра ва Хушоб ўлтурушлук булувларга Ҳайдар аламдорни йиборилиб эди. Панжшанба сабоҳи бир гулбодом тўпчоқ пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Арзга еттиким, черик эли Беҳра элиға бесарлик ва дастандозликлар қиладурлар. Кишилар йибориб, бесарлик қилғон элнинг баъзисини ясокқа еткуруб, баъзисини бурнини тешиб, ўрдудин эврурдилар.

Одина куни Хушоб элидин арзадошт келди. Шоҳ Ҳасан ва Шоҳ Шужоъ аргун таъйин бўлдиким. Хушобга борғай.

Шанба куни ойнинг йигирма бешида Шоҳ Ҳасанин Хушобга йиборилди.

Якшанба куни андоқ ёмғур ёғдиким, тамом тузларни сув тутти. Беҳра била ўрду тушган боғлар орасида озгина сув эрди. Намози пешингача арзи бир улуғ дарёча бўлди. Беҳранинг ёвуғида бир тийргаз отими ердин кўпроқ гузар йўқ эди, уздуруб ўтар эдилар, икки намоз орасида кирган сувларни сайр қила отландим. Ёғин ва чопкун андоқ бўлдиким, яна ёниб ўрдуға келмакка таваҳхум бўлди. Икки намоз орасида ўшул кирган сувни уздуруб ўттум. Черик элига ҳам бисёр таваҳхум бўлди. Аксар эл ўтоқларини ва оғир партолларини ташлаб, жиба ва кийим-яроғларини эгниларига олиб, от яланғочлаб, уздуруб ўттилар. Тузларини тамом аксар сув туюб эди. Сабоҳи дарёдин кемаларни³ келтурууб, аксар черик эди чодирларни, партолларни кема била ўткардилар. Тушга ёвуқ Қўчбекнинг кишиси бир шаръий сув юқори бориб, гузар топтилар. Қолон эл гузар била ўттилар.

Беҳранинг кўргонининг ичидаким, Жаҳоннамо дерлар, бир кун туруб, сешанба сабоҳи кўчуб, ёмғур ва сел тараддуидин Беҳранинг шимол сари ёнидаги баландийларнинг остиға тушулди.

Тақаббул ёрмоғида эҳмол қиладурлар эди, тўрт саркор қилиб, бекларга буюрулдиким, эҳтимом қилиб, буткаргайлар. Бир саркор Ҳалифаға таъйин бўлди, яна бир саркор Қўчқа, яна бир саркор Дўст Носирға, яна бир саркор Сайд Қосим била Муҳиб Алиға.

Чун турк ўлтурушлук вилоятларни ўзумизнинг тасаввур қилиб эдук. Ул жиҳаттин талон-торож бўлмади. Ҳамиша элнинг сўзи бу эдиким, агар мусолаҳа жиҳатидин элчи борса, туркка тааллук вилоятларға музояقا қилмоғуларидур.

Панжшанба куни рабиул-аввал ойининг фуррасида бу жиҳаттин Мулло Муршидни Султон Иброҳимғаким, отаси Султон Искандар ўшул беш-олти ойда ўлуб, Ҳинд салтанати мунга тегиб эди, элчиликка таъйин қилиб бир қарчиғай йибориб, қадимий туркка тааллук вилоятларни тиладук. Давлатхонға битилган хатларни ва Султон Иброҳимға битилган хатларни топшурууб, оғиз сўзларни доги айтиб, Мулло Муршидға рухсат берилди. Бу Ҳиндустон эли, алалхусус афғонлар ажаб хуш ва хираддин йироқ ва раъи ва тадбирдин қироқ эллар бўлур эрмиш, не ёғийлик юруш ва турушин қила олдилар, не дўстлук роҳ ва равишин била олдилар. Борғон кишимини Давлатхон неча кун Лоҳурда сахлатиб, не ўзи кўрди ва не китобатни Иброҳимға йиборди. Неча ойдин сўнг борғон кишимиз хеч жавоб тоғмай Кобулға келди.

Одина куни ойнинг иккисида Шайбок ниёда била Дарвеш Али пиёдаким, холо туғангандоздур. Кобулдин арзадоштлар келтурууб, Ҳиндолнинг тукқон хабарини ҳам келтурдилар. Ҳинднинг тасхiri замонида бу хабар келгани учун, шугун тутуб, Ҳиндол от кўйдум. Қанбарбек ҳам Балҳдин Муҳаммад Замон мирзонинг арзадоштларини келтурди.

Тонглasi девон тарқағондин сўнг сайдирға отланиб, кемага кириб, арак ичилди. Мажлис аҳли: Ҳожа Дўст Хованд, Ҳисрав Мирим, Мирзоқули, Муҳаммадий, Аҳмад Гадойи, Нуъмон, Лангархон, Руҳдам, Қосим Али тарёқий, Юсуф Али, Тенгрикули. Кеманинг боши сари толор бор эди, усти ҳамвор, мен бир неча киши била мунда ўлтурууб эдим. Яна бир неча киши толорнинг остида ўлтурууб эдилар, кеманинг қуйруги сари ҳам ўлтурууб ер бор эди. Муҳаммадий ва Гадойи, Нуъмон анда ўлтурууб эдилар. Намози дигаргача арак ичилди. Арақнинг бадхўрлиғидин мутанаффир бўлуб, бу ўздагиларнинг иттифоқи била маъжун ихтиёр қилдук. Кеманинг ул учидагилар маъжун еганимизни билмадилар, арак-ўқичтилар.

Кемадин намози хуфтонда отланиб, кеч ўрдуга келдук. Муҳаммадий била Гадойи мени арак ичадурғон хаёл қилиб, шойиста хизмате қилалинг деб, арак кўзасини от устида навбат била кўтаришиб, ғарийиб нашъя ва башошат била кириб келдилар. Дедиларким, мундок коронғу кечада кўзани ўзумиз навбат била кўтариб келдук. Сўнгра маълум қилдиларким, сухбат ўзгача эмиш в кайфият ўзгача. Жамиъ маъжуний ва жамиъ чоғирмас. Чун ҳаргиз маъжун сухбати била чоғир сухбати рост келмас, бисёр мунифаил бўлдилар. Мен дедимким, сухбатни барҳам урманг, арак

¹ К. б.— Панжшанба куни.

² К. б.— минг шоҳрухий.

³ Л. б.— бу жойлари тушган.

иcharға кўнгулли киши арақ ичсун, маъжун ерга кўнгулли киши маъжун есун. Ҳеч ким бир-бирига тааруз била гуфтугў қилмасун. Баъзи арақ ичтилар, баъзи маъжун едилар. Бир замон тақаллуф била сұхбате тутулди. Бобожон¹ Қанбузийким, сұхбатда йўқ эди, оқ уйга келганда ани тиладук, арақ ичмак истидъо қилди. Турди Муҳаммад қипчоқни ҳам тилаб, мастлар била ҳам-сұхбат қилдук. Чун маъжун сұхбати била ҳаргиз арақ ва чогир сұхбати рост келмас, мастлар ҳар тарафдин паришон гуфтугў қила кириштилар, аксар таарузлари маъжун ва маъжунийлар била эди. Бобожон ҳам маст бўлуб, ғалаба паришонлар айтти. Турди Муҳаммадқа ҳам мастлар тўла-тўла аёқларини пай-дарпай бериб, оз фурсатда мости лояъқил қилдилар. Ҳар неча саъй ва ислоҳ мақомида бўлдук, баҳам стмади. Шалойинлик хейли бўлди. Сұхбат бемаза бўлди, ҳар сарига тарқаштилар.

Душанба куни ойининг бешида Беҳра вилоятини Ҳиндубекка берилди. Сешанба куни Жоноб вилоятини Ҳусайн икракка иноят қилиб, Ҳусайн икракка ва Жоноб элига рухсат бердук. Бу фурсатларда Сайд Алихоннинг Минучехрхон отлиқ ўликим, Ҳиндустондин бизни деб, юқориғи йўл била келадиганда, Тотор какарга йўлукур. Муни қўймай сахлаб, қизини бериб, куёв қилур, неча маҳал анинг била эди, келиб мулозамат қилди.

Нилоб била Беҳра тоғлари оралигида Жуд ва Жанжуҳнинг халойиқидин бошқа Кашмир тоғлариға пайваст Жат ва Гужур ва ул тавойифдин яна қалин эллардурким, ҳар қўлда ва ҳар пуштада кентлар ясаб ўлтурубтурлар, буларнинг хокими ва улуғи какар қабиласидур. Буларнинг улуғлуги ҳам Жуд ва Жанжуҳнинг улуғлугидектур. Бу тоғларнинг доманасидаги халойиқнинг улуғлуги ул тарихда бир ота ўели Тотор какар била Ҳотий какарда эди, эммзода эди. Буларнинг берк ерлари обканлар ва жарлар бўладур. Тоторнинг ерининг оти Парола эди, қорлуқ тоғдин хейли қуюроқ эди. Ҳотийнинг вилояти тоққа пайвастдур. Калонжарниким, Бобухон Бисутқа тааллуқ эди, ани ҳам Ҳотий ўзига боқтуруб эди. Тотор какар Давлатхонни кўруб эди. Фильжумла итоатгуна қилур эди. Ҳотийни кўрмайдур эди. Фитна ва фасод мақомида эди. Тотор Ҳиндустон бекларининг иттифоқи ва сўзлари била келиб, ироқроқтин Ҳотийни қабагон йўсунлук қилиб, ўлтуруб эди.

Ушбу фурсатлардаким, Беҳрада эдук, ов баҳонаси била ғоғилликта Ҳотий Тоторнинг устига юруб ўлтуруб, вилоятини ва ҳарамларини бўлғонини иликладук. Намози пешин сайрга отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Аҳли мажлис: Дўстбек ва Мирзоқули, Аҳмад Гадойи, Муҳаммад Али жанг-жанг асас, Ўғонберди мўғул, аҳли нағма, Руҳдам, Бобожон, Қосим Али, Юсуф Али, Тенгриқули, Абулқосим Рамазон лўли. Намози хуфтангача кемада ичиб, намози хуфтан кемадин маст тоғик чиқиб, отланиб, машъални илгимга олиб, дарё ёқасидин ўрдуғача отнинг бу юзига эгилиб, гах ул юзига эгилиб, якжилов чопиб келибтурмен ғарийиб маст экандурмен. Тонгласиға мундоқ машъал олиб, ўрдуғача якжилов келга-

нимни шарҳ қилдилар. Асло хотиримга келмади. Уйга келганимда хейли истифроғ қилибтурмен.

Одина куни сайр қила отланиб, кема била сувдин ўттуқ. Ул юздағи боғот ва шукуфаларни ва найшакар экилган ерларни тафарруж қилиб, далв ва ҷарҳларини кўруб, сув тортиб чиқармоқ кайфиятини сўруб, балки мукаррар сувлар торттурдук. Сайр асносида маъжун ихтиёр қилилди. Андин ёниб келиб, кемага кирилди. Минучехронға дағи маъжун берилиб эди, андоқ маъжуний бўлуб эдиким, икки киши қўлдаб, турғузуб эдилар. Бир замон сувнинг ўртасида кемага лангар солиб турулди. Андин сўнг сув қуий хейли борилди. Муддаттин сўнг яна кемани юқори боқа торттурдук. Ул оқшом кемада-ўқ уйхулаб, саҳарга ёвук ўрдуға келдук.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида офтоб ҳамалга таҳвили қилди. Ушбу кун намози пешин сайр қила отланиб, кемага кириб арақ ичилди. Аҳли мажлис: Ҳожа Дўст Хованд, Дўст, Бек, Мирим, Мирзо Қули, Муҳаммадий, Аҳмадий, Юнус Али, Муҳаммад Али жанг-жанг, Гадойи тағойи, Мир Хурд асас, аҳли нағма, Руҳдам, Бобожон, Қосим, Юсуф Али, Тенгриқули, Рамазон. Бир шохобга кириб, мудатте сув қуий борилди. Беҳра тўғрисидин хейли¹ қуийроқдин чиқиб, кеч намоз вақтида ўрдуға келдук.

Ушбу кун Шоҳ Ҳусайн Ҳушобдин келди. Чун элчи йибориб, қадимдин туркка тааллуқ вилоятларни тилаб, мусолаҳа ораға солилиб эди, тавжиҳ қилғон ярмоқлар аксар иликка тушти. Иссик ҳам ёвуши. Ҳиндубекка кўмак Шоҳмуҳаммад мухрдорни, яна баъзи муносабатлиқ йигитларни тайин қилиб, ҳар қайсиға фароҳўр ҳоллариға яраша важхи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди. Лангархонгаким, бу юрушларга сое ва боис ул эди. Ҳушобни иноят қилиб, түғ бериб, муни ҳам Ҳиндубекка кўмак муқаррар қилдук. Беҳрада бўлғон турк ва ерлик сипоҳиларнинг дағи важҳа ва улуғаларини орттуруб, Ҳиндубекка кўмак қўйдук. Бу жумладин бир Минучехрхон эдиким, оти мазкур бўлди, яна Назар Али турк Минучехрхоннинг уруғ-қаёши бўлур эди, яна Сангархон Жанжуҳа ва Малик Хаст Жанжуҳа эди.

Вилоят ишини мусолаҳа умиди била бир навъ қарор бериб, якшанба куни рабиул-аввал ойининг ўн бирида Беҳрадин кўчуб, Кобулға мурожаат қилдук. Қалдакаҳорға келиб тушулди. Ул кун ҳам ғарийб ёмғур эди. Кепанаклик, кепанаксиз баробар эди. Ўрдунинг кейини кеч намози хуфтанғача кела қолди. Бу ер ва мулкнинг обутобини билур кишилар алалхусус, жанжуҳким, какарнинг қадимий душмани эди, арақ қилдиким, Ҳотий какар оралиқта ямон киши воқе бўлубтур. Йўлни ул урар, элини ул бузар. Андоқ қилмоқ керакким, бу орадин кетгай, ё анга гўшмоли янбагий етгай.

Бу иттифоқ била тонгласиға Ҳожа Мир Миронни ва Мирим Носирни ўрду била таъйин қилиб, улуғ чонитга ўрдудин айрилиб, Ҳотий какарнинг устиғаким, ўшул неча кунда Тоторни ўлтуруб,

¹ Л. б.— бу жойи тушган.

вилояти Паролага мутасарриф бўлуб, Паролада эди, нечукким мазкур бўлди, илгадук.

Намози дигарда тушуб, отқа бўғиз бериб, намози хуфтандада ул ердин отланилди. Бошчи Малик Ҳастнинг Сурно отлиқ гужур навкари эди. Кеча йўлни озиқиб, сахарга ёвуқ тушулди. Бек Муҳаммад мўғулни ўрдуға ёндурулди. Ёруғ бўлғонда отланилди. Чошт жиба кийиб, илдам юрдук, бир шаръий қолгонда Пароланинг саводи кўрунди. Чопқунчи қўюлди. Буронгор Пароланинг¹ шарқий тарафи борди. Кўчбекким, буронгор эди,— буронғорнинг орқасига кўмак йиборилди. Жувонгор кишиси, фул кишиси Пароланинг устига ўқ тиқилиб борди. Дўстбекни жувонғорнинг Пароланинг устига борғон кишининг орқасига кўмак йиборилди.

Парола жарларнинг² орасида воқе бўлубтур. Икки йўли бор: бири шарқи-жанубий йўлидурким, биз бу йўл била келдук, жарлар усти била келур. Икки тарафида обкан жарлар воқе бўлубтур. Пароланинг ярим қуруҳидин андоқ бўлурким, дарвозасига етгунча тўрт-беш ерда икки тарафтин жар килиб, якраҳа бўлубтурким, бир тийргаз отими чевуруб бормоқ керак. Яна бир йўли гарби-шимолий тарафидиндурким, бир кенг қўлнинг ичи била келиб, Паролага чиқар, бу ҳам якраҳадур. Ўзга ҳеч тарафдин йўли йўқтур. Агарчи фасили ва кунгураси йўқдур, vale зўр келтургудек ери ҳам йўқтур. Атрофи сти-секкиз-ўн қари яқандоз жардир.

Жувонгор кишиси таргилардин ўтуб, дарвозага тиқилиб борди. Ҳотий ўттуз-кирқча отлуқ жибалиқ, кежимлик киши била қалин яёни била чопқунчини ёндуруб солди. Дўстбекким, чопқунчининг орқасига кўмак эрди, етишиб, яхши зўрлаб, кўп кишисини тушуруб, ёғийни бости. Ҳотий какар ул орада мардоналиқ била машҳурдур. Ҳар неча жадал қилди, бўлдурга олмай қочти. Чун бу тангиларда тўхтай олмади, кўргонига етгаč, кўргонини ҳам беркита олмади. Чопқунчи кейинича ўқ қўргонга кирдилар. Бу Парола қўрғонининг тангиси ва жаридин гарби-шимоли саридин югурдилар, Ҳотий жаридা кочиб чиқти. Мунда ҳам Дўстбек яхши борди. Жулду Дўстбекнинг отига бўлди.

Мен ўшул замон Парола қўрғонига кириб, Тоторнинг уйларига туштум. Чопқун қўяр маҳалда менинг била турарға муқаррар бўлғон кишилардин баъзи чопқунга борур эдилар, ул жумладин, Амин Муҳаммад тархон арғунни ва Корачани бу журмона жихатидин Сурно отлиқ гужурни бошчи қўшуб, ўрдунинг рўбарўсиға бесарупа сахро ва биёбонға йиборилди. Тонгласига гарби шимолий жардин ўтуб, хавидзорға тушулди. Вали хизоначига бир неча йигитни қўшуб, ўрду олиға йиборилиди.

Панжшанба куни ойнинг ўн бешида кўчуб, Андароба-ғаким³, Сухон сувининг ёқасидадур, тушулди. Бу Андароба

кўрғони Малик Ҳастнинг отасига қадимдин тааллук экандур. Ҳотий какар Ҳастнинг отасини ўлтурғондин сўнг, бузулубтур, ул фурсатга бузук эди.

Намози хуфтандада Қалдакаҳордин айрилғон ўрду кишиси келиб кўшулди. Ҳотий Тоторни олғонда Парбат отлуғ уругини кежимлик от ва пешкаш била манга йиборгандур, учрамай, кейин қолғон ўрду элига йўлукуб, уруқ била келиб, пешкашларини бериб, мулозамат қилди. Лангархонким, баъзи мухимлар учун Бехрадин кейин қолғон уруқ била келиб эди, мухимларни рост қилиб, баъзи ерлик эл била Бехрага рўхсат берилди.

Доги кўчуб Сухон сувидин ўтуб, бир пушта устига тушулди. Ҳотийнинг уруғи Парбатга хильъат кийдуруб, Ҳотийға истимолат фармонлар битиб, Муҳаммад Али жанг-жангнинг навкарини йиборилди. Бобо Дўст ва Ҳалоҳил бошлиғ Ҳумоюннинг неча навкарини Нилобقا ва Қорлуқ ҳазорасигаким, Ҳумоюнга берилб эди, доругаликка келиб эдилар. Сангар қорлуқ ва Мирза Малвий қорлук бошлиқ ўттуз-кирқча киши қорлуқ улуқларни олиб келдилар. Бир кежимлик от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Диазок афғонийнинг ҳам чериги келди.

Эртаси андин кўчуб, икки шаърий келиб тушулди. Бир баландийға чиқиб, ўрдуни мулоҳаза қилиб, буюрдукким, ўрду тевасини санағайлар, беш юз етмиш тева чиқти.

Сунбул дарахтининг таърифи эшитилиб эди, бу юртта кўрдук. Бу тоғ доманасида сунбул дарахти озроқтур. Бирор-бирор бўладур. Илгаррок Ҳиндустон кўх доманасида сунбул дарахти қалин бўладур, улуқ бўладур. Ҳиндустоннинг ҳайвонот ва набототини зикр қилғонда мазкур бўлғусидур.

Бу юрттин нақора вақти кўчуб, чошт бўла Санѓоки қўталининг тубига тушуб, намози пешин андин кўчуб, кўтал ва рўдтин ўтуб, бир баландийға тушулди. Андин ярим кеча кўчуб, Бехра борурда ўтган гузарни сайр қила борилиб эди. Ўшул ўтган гузарда бир улуғ ошлиқ жолоси лойлабтур, эгалари ҳар неча қилиб жолани тебра олмайдурлар. Бу ошлиқни олиб, бизнинг била бўлғонларга улашилди. Асрү дармаҳал ошлиқ эди.

Тушига ёвуқ келиб, Кобул суви била Синд сувининг қотилишидин қўйироқ кўҳи Нилобдин юқкорроқ икки сувининг орасига тушулди. Нилобдин олти кема келтуруб, буронгор, жувонгор, фулға қисмат қилилди. Бажид сув ўтмақка машгул бўлдилар. Биз келган душанба куни, сешанба оқшоми, сешанба куни ва чаҳоршанба кунигача сув кечга қолдилар. Панжшанба куни ҳам оз-оғлоқ киши сув кечти. Нилобдин кечгондин сўнг¹ Ҳотийнинг Парбат отлуғ уругиниким, Андароба навоҳийсидин Муҳаммад Али жанг-жангнинг навкарини қўшуб, Ҳотийға йиборилиб эди, сув ёқасида келиб, Ҳотийдин бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилдилар.

Муҳаммад Али жанг-жангнинг Бехрада турмокқа ҳаваси бор

¹ Л. б.— бу жойи тушган.

² Л. б.— «жарларнинг» тушган.

³ Л. б.— Андзор. Андазона.

¹ Л. б.— да бу жойлари чалкашиб кетган. К. б. дан олинди.

эди. Беҳра чун Ҳиндубекга иноят бўлди. Беҳра била Синд дарёсининг орасидағи вилоятларни ва элларни, масалан, Корлук, Ҳазора ва Ҳотий ва Faёswol ва Китиб Муҳаммад Али жангжангга иноят бўлди. Раиятлиқка бўюн қўйғон раиятлик қилғай. Хар ерда ҳар кимки, бўюн қўймаса:

Ҳар кимки бўюнни қўймаса они тийгай,
Чопқой, талағай, мунқод этгай.

Бу иноятлардин сўнг Муҳаммад Али жангжангта хосса кора маҳмаллик бошлиқ, қалмоқи жиба бериб, түғ ҳам иноят бўлди. Ҳотийнинг уруғиға рухсат бериб, Ҳотийға қилич ва бош-оёқ ва истимолат фармонларини йиборилди.

Панижшанба куни офтоб чиққонда сув ёқасидин кўчулди. Бу кун маъжун ейилди. Фарийб гулзорлар маъжунийлиқта тафарруж қилдуқ. Сариқ аргувоний парча-парча ерларда яқдаст сариқ гуллар очилибтур. Яна батзи ерларда афшон қилғандек даҳрим очилибтур. Ўрду ёвуғида бир баландий устида ўлтуруб, гулзор тафарруж қилдуқ. Тарроҳлик қилғондек бу тепанинг олти тарафида бир дафъа сариқ ва бир дафъа аргувоний гул хат-хат мусаддас шаклда очилибтур. Икки тарафда гул озроқ эди, кўз кор қилгунча ушмундоқ гулзор эди. Паршоварнинг² навоҳисида баҳор вақти яхши гулзорлар бўладур.

Сахар ул юрттин кўчдук, келурда дарё ёқасидин бир шер гирқираб чиқти, отлар шер унини эшитгач, беихтиёр ҳар сариға элни олиб, титраб, жар ва чуқурға ўзини ташлади. Ёниб, яна жангалаға кирди. Буюрдукким, говмиш келтуруб, жангалаға солиб, шерни чиқарғайлар. Яна гирқираб чиқти, ҳар тарафтин ўқладилар, мен ҳам ўқладим. Холвий³ пиёда найза била санчарда найзанинг синонин ушата тишалди. Шер қалин ўқ еб, бутага сикиниб туруб эди, Бобо ясовул қилич суғуруб, яқин юруб эди, шер ҳамла қилурда, бошиға чопти. Андин сўнг Али Сийсторий белиға чопти, шер ўзини дарёға солди, сув ичидаги ўқ ўлтурдилар. Сувдин чиқариб, терисини буюрдукким, олғайлар.⁴

Эртасига кўчуб, Бигромға етиб, Кўракатрийни тафарруж қилдуқ. Бир савмаа йўсунлук торроқ ва қоронгу уйгинадур. Эшиқдин киргач, икки-уч зина қўйи тушгач, узалиб ётиб кирмак керак, шамъсиз кириб бўлмас. Бу уйнинг гирд ва навоҳисида соч ва соқолким кирқибтурлар, бениҳоят ётибдур. Бу Кўракатрийнинг атрофида мадраса ҳужраларидек хейли ҳужралар бордур. Кобулға аввал келган йиликим, Кўҳат ва Баниу ва Даشتни чопилди. Бигромда улуғ бир йиғочни тафарруж қилиб, Кўракатрийни кўрмаганга таассуф ер эдук, хейли таассуф егудек ер эмас эмиш.

Ушбу кун менинг бир яхши шаҳбозим (йўғолди) ким, Шайхим Миришкор сахлаб эдиким, турнани ва лаклакни асру хўблар олиб эди, икки-уч туллаб эди. Андоқлар олиб эдиким, мендек ҳавассиз кишини қушчи қилиб эди.

Малик Бухон¹ ва Малик Мусо бошлиқ Дализок афғонлари улуғлариға олти кишиға юзар мисқол кумуш, бирар тўнлуқ парча, учар ўй, бирар говмуш Ҳиндустон савғосидин бериб, ўзлариға ҳам фароҳён ҳоллари ярмоқ ва парча ва говмуш иноят бўлди. Али Масжид тушганди, Маъруф олтуқ Дилазок Яқуб хайли батзи ошлиқ, ўн қўй, икки харвор турунч, секкиз улуғ панир пешкаш келтурди.

Али Масжидтин Яда-бир тушулди, Яда-бирдин Жўйи Шоҳийға намози пешин етиб тушулди. Ушбу кун Дўстбекка муҳриқ иситма бўлди. Жўйи Шоҳийдин сахар кўчуб, Боги Вафода тушланиб намози пешин Боги Вафодин тебрадук. Гандамакнинг Сиёҳ обидин ўтуб, кеч намози шомда бир хавидзорда тушуб, отларни тўйғозуб, бир-икки гиридин сўнг отланиб, Сурхобдин ўтуб, Каркта тушуб, уйқуладук.

Тонг отмасдин бурун яна отланиб, Қўратунинг йўли айрилишидин мен беш-олти киши била Қўратуда солғон боғни тафарруж кўра бордим. Халифа ва Шоҳ Ҳасанбекни ва ўзга элни тўғри йўл била йиборилдиким, Қўруқ сойда манга таваққуф қилғайлар. Қўратуға етганда Шоҳбек аргуннинг Қизил отлиқ тавоғиси Шоҳбекнинг Кохонни олиб, талаб, ёнғон хабарини келтурди. Фармон андоқ эдиким, ҳеч ким илгари хабар этмагай.

Намози пешин бор эдиким, Кобулға етдук, Қутлукқадамнинг кўпругига, етгунча ҳеч ким хабардор бўлмади. Андин сўнгра Ҳумоюн била Комрон хабар топиб, от мингунча фурсат бўлмади, чуҳралариға кўтартиб, шаҳр дарвозаси била арқ дарвозаси орасига келиб, мулоzamat қилдилар. Намози дигарда Қосимбек ва шаҳр қозиси ва Кобулда колғон мулоzимлар ва арбоблар келиб, мулоzamat қилдилар.

Одина куни рабиул-охирнинг ғуррасида намози дигарда чоғир мажлиси бўлди. Шоҳ Ҳасанга хосса бош-оёқ иноят қилдим.

Шанба саҳари кема кириб, сабуҳий қилдуқ. Нурбек бу сұхбати уд ҷолур эди, ул вақт тоғиб эмас эди. Намози пешин кемадин чиқиб, Гулкина била тоғнинг орасидағи боғни сайр қилиб, намози дигар Боги Бинафшага келиб ичилди. Намози шом Гулкина тарафидин фасилидиң чиқиб, аркка келдим.

Сешанба кечаси ойнинг бешида Дўстбекким, йўлда тунда иситиб эди, тенгри раҳматиға борди. Басе мутаассир ва мутаъаллим бўлдуқ. Дўстбекнинг наъшини Ғазниға элтиб, сultonнинг равзасининг эшиқининг олида қўйдилар. Дўстбек хейли яхши йигит эди, беглигида ҳануз тараққий қилур эди. Беглигидин бурун ичкликларида неча қатла яхшилар борди. Ул жумладин бир мартаба Андижоннинг бир йиғочи Работи Заврақда Султон Аҳмад Танбал

¹ Л. б.— Бу иборалар йўқ.

² Қ. б.— Пашовар.

³ Қ. б.— Нуҳой.

⁴ Л. б.— илғайлар.

¹ Қ. б.— Тархон.

шабихүн келтганда, мен ўн-ўн беш киши била юруб, чопқунчисини ўруб ёндуруб, гулиға етганда юзча киши била туруб эди, ул фурсатта уч киши қолдиким, менинг била тўрт бўлгой, ул учдин бириси Бўст Носир эди, яна бири Мирзоқули кўкалтош, яна бири Каримдод. Мен ўқ жибалақ эдим. Таңбал яна бир киши била ясолидин эшиклик-тувурлуқ илгаррак туруб эди, мен Таңбал била рўбарў бўлдум, бир ўқ дубулғасига тегар урдум, яна бир ўқ қолқонини қорибчиси била кўклай урдум. Бир ўқ бутумга ўткара оттилар. Таңбал бошимга чопти. Ажабдурким бошимда дубулға бўрки эди, бир тори кесилмади, vale бошимга хейли яра бўлди. Яна ҳеч кўмак етмади, менинг била ҳеч ким қолмади, зарурат бўлуб, жилов ёндурудум. Мендин кейинрак Дўстбек эди, мендин ўтуб, анинг чопибдур. Яна Ахсидин чиқар маҳалда Боқи ҳез билаким, агарчи ҳез дерлар эди, vale қилича маҳкам эрклиқ эди, чопкулашти. Ахсидин чиққонда, мен секкиз киши била қолғонда ҳам била эди. Иккى кишидин сўнг Дўстбекни тушурдилар.

Бекликларида Суюнчуҳон султонлар била келиб, Тошкантда Ахмад Қосимни қабағонда аларни бостуруб кирди. Қаболда яхши жонлар торти. Ахмад Қосим буларға хабар қилмай, солиб чиқти. Анда ҳам хонлар, султонларни бостуруб, Тошкантдин яхши чиқти. Яна сўнгра Ширим тагойи ва Мазид ва алар ёғиққонда Фазнидин икки-уч юз киши била илғоб келатурғонида бу мўгуллар учтўрт юз ўбдан йигитларни Дўстбекнинг олиға йибордилар. Шаруқон навохисида олиға борғонларни яхши босиб, қалин киши тушуруб, ғалаба бош кесиб келтурди. Бажур қўргонини ҳам Дўстбек кишиси элдин бурунроқ, етишиб, фасилға чиқти. Паролада ҳам Дўстбек юруб, Хотийни босиб қочурди. Парола фатҳ бўлди. Дўстбекнинг фавтидин сўнгра вилоятини иниси Мирим Нозирға иноят қилдим.

Одина куни рабиул-охирнинг секкизида қўргондин Чохорбоғقا чиқилди.

Сешанба куни ойнинг ўн иккисида Султон Ҳусайн мирзонинг улуқ қизи Мұҳаммад Султон мирzonинг онаси Султоним бекимким, бу фатаратларда Хоразмға тушуб эди. Йўлбарс султоннинг иниси Эсанқули султон Султоним бегимнинг қизини олиб эди. Кобулга келдилар. Алар ўлтурғали Боги Хилват таъйин бўлди. Ул боғда тушгандин сўнг мен бориб кўрдум. Чун эгачи эдилар, таъзим ва эҳтиромлари жиҳатидин юкундум, алар ҳам юкундилар, юруб орада кўрушулди. Сўнглар доим бу қоидани маръий тутарлар эди.

Якшанба куни ойнинг ўн еттисида Бобо Шайх ҳаромнамакини ким, хейли муддат бандта эди, гуноҳини афв қилиб, бандтин чиқариб, хильят инъом бўлди.

Сешанба куни ойнинг ўн тўққизида туш қайта Ҳожа Сеёрон сариға отланилди. Бу кун рўза эдим. Юнус Али алар таажжуబ қилиб дедиларким, сешанба куни ва сайд ва рўза — бу гарифтур. Беҳзодга келиб, қозисининг уйига тушулди. Кечаси сухбат ангизи бўлди. Қози арзга еткурдиким, менинг уюмда мундоқлар бўлғон эмас, подиоҳ ҳокимдурлар. Бовужудким, мажлис асбоби муҳайё бўлуб эрди, қозининг истиръзойи хотири учун, ичку бартараф бўлди.

Чоршанба куни Ҳожа Сеёронға борилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бирида боф солғон тоғнинг тумшуғида улуғ гирд суфа солдурдук.

Одина куни қўпрукдин жолаға ўлтурдук. Сайёдларнинг уйларининг тўғрисига етганда, сайдлар бир данг деган қушни тутуб экандурлар, келтурдилар. Мундин бурун дангни кўрулган эмас эди, гариб ҳайъатлиқ қуштур, шархи Ҳиндустон ҳайвонотини зикр қилғонда келгусидур.

Шанба куни ойнинг йигирма учидаги бу гирд суфанинг устига чанор ниҳоли ва тол ниҳоли дарҳам тикилди. Намози пешин чогир сухбати бўлди, сахари ушбу суфанинг устида сабуҳий қилдук.

Тушдин сўнгра отланиб, Кобулга мутаважжиқ бўлдук. Ҳожа Ҳасанга калла мастилиқда стиб, лаҳза уйхуладук. Ҳожа Ҳасандин отланиб, ярим кечча Чорбонга келилди.

Ҳожа Ҳасанда мастилик ҳолатида, Абдулло тўн уфроғи била ўзини сувға солди. Отланғонда кечрак бўла совуқға тўнгуб кела олмади. Кечаси Қутлук Ҳожанинг тиолида бўлуб, тонгласи ўтган куннинг беиътидоллиғидин мутанаббиҳ бўлуб, тоиб келди. Мен дедим, филҳол ул навъ тавба мұяссар бўлғай, ё ўқ, бори филҳол мундоқ тавба қилким, менинг сухбатимдин ўзга ерда ичмагайсан. Қабул қилди. Бир неча ой бу қоидани маръий тутуб, ўзига бўлдура олмади.

Душанба куни ойнинг йигирма бешида Ҳиндубекким, Беҳрада ва ул вилоятларда сулҳ умиди била қўюлуб эди, келди.¹ Сулҳ ва салоҳ сўзларига қулоқ солмай, бизнинг сўзларимизни кўзга илмай, қулоққа олмай, биз ёнғоч-ўқ қалин афғон ва Ҳиндустонийни йигиб, Ҳиндубекнинг устига Беҳрага юруди. Ерлик эл ҳам афғонлар сари эврулди. Ҳиндубек Беҳрада тура олмай, Хушоб келиб, Динкут вилоятининг ораси била Нилоб келиб, Кобулга келди. Дева хинду Сектунинг ўели ва яна ҳар хиндуким, Беҳрадин банд килиб келтурулиб эди, мұхимларини бирор нима бериб қатъ қилдилар. Бу хиндуларға отлар, бош-аёқлар инъом қилиб, рухсат берилди.

Одина куни ойнинг йигирма тўққизида баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Фасд қилдим. Кун олуш, гоҳи иккى кун оша, гоҳи уч кун оша иситур эдим. Ҳар иситконда гарки арақ бўлмағунча иситма қўймас эди. Ўн-ўн иккى кундин кейин, Мулло Ҳожаго мамзуж чоғирни нарғис била берди, бир-икки қатла ичтим. Фойда ҳам қилмади.

Якшанба куни жумодил-аввал ойнинг ўн бешида Ҳожа Мұҳаммад Али Ҳосттин келди. Бир эгарлик от пешкаш қилиб, тасаддуққа ёрмоқ ҳам келтурди. Мұҳаммад Шариф мунажжим ва Ҳост мирзолари ҳам Ҳожа Мұҳаммад Али била келиб, мулозамат қилдилар. Тонгласи душанба куни Мулло Кабир Кошгардин келди. Андижон вилоятидин Кошгар била эврулуб, Кобулга келибтур.

Л. б.— тушган.

Душанба куни ойнинг йигирма учида Малик Шоҳ Мансур Юсуф зайн олти-етти Юсуф зайнининг улуғлари била Саводдин келиб, мулоzамат қилди.

Душанба куни жумодис-соний¹ ойнинг ғуррасида Шоҳ Мансур бошлиқ Юсуф зайн афғонийнинг улуғлариға хильъатлар кийдурулди. Шоҳ Мансурга қумош тўн, жиба ва түфаси била яна бирига ялаклик² қумош тўн, яна олти кишига қумош тўнлар кийдурууб, рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдиким, Абуҳадин³ юққори Савод вилоятига дахл қилмагайлар ва жамиъ раиятларни ичларидин чиқаргайлар. Яна Бажур ва Саводта экан афғонлар олти минг харвор ошлиғ девонга тушургайлар.

Чоршанба куни ойнинг учида жуллоб ичтим. Яна икки кун жуллоб ичтим.

Шанба куни ойнинг олтисида доруий кор ичтим.

Душанба куни ойнинг секкизида Халифанинг улуғ қизига Қосимбекнинг кичик ўғли Ҳамзанинг сочиғи кирди. Минг шоҳрухий эди. Бир эгарлик от ҳам тортти.

Сешанба куни Шоҳ Ҳасан Шоҳбек чоғир сұхбатиға рухсат тилаб, Ҳожа Мұхаммад Али бошлиқ баъзи беклар била ичкиларни уйига элтти. Юнус Али ва Гадойи тағойи менинг қошимда эдилар. Мен ҳануз чоғирдин парҳез қиласур әдим. Дедимким, ҳеч андоқ бўлмайдурким, мен ҳушёр ўлтурууб, жамиъ чоғир иртикоғ қилғайлар ва мен соп-соғ турууб, бир бўлак ўзини масти шароб қилғайлар. Келинг, менинг қошимда ичинглар, мензамоне тафарруж қиласур, ҳушёрлар била мастрарнинг ихтилот ва омизиши нечук бўлурин билай. Чанор боғининг эшигига солғон суратхонанинг шарқи-жануб сари ёнида кичикрак оққина уй тикишиб эди, гоҳи анда ўлтуруур әдим, анда мажлис бўлди, Сўнгра Ғиёс масхара келди, неча қатла мажлисидин мутояба тарийқи била буюрудиким иҳроj қилдилар. Охир шалойин бўлуб, масхаралиқ била мажлиса йўл тоити. Турди Мұхаммад қипчоқ била мулло Китобдорни ҳам мажлиска тиладук. Шоҳ Ҳасанга ва уйидаги мажлис аҳлига бу рубойини бадоҳатан айтиб йиборилди:

Аҳбобки базмида гулистон ҳуснтур,
Йўқ лек алар базмида бизга дастур,
Ул жамъда гар ҳузури жамъият бор,
Юз шукр, бу жамъ бехузур эмастур.

Иброҳим чуҳрадин йиборилди. Икки намоз орасиға яқин бу мажлис аҳли маст бўлуб тарқаштилар. Бу бехузурлуқ муддатидаги таҳтиравон била кўтариб юрур әдим. Бир неча кун бурунроғ мамазуғ чоғир ичилиб эди, яна фойда қилмаганидин, ичилмайдуғ

эди. Нақоҳат айёмининг охирида Толор чаманинг гарби-жануб тарафида, олма тубида мажлис тартиб қилиб, мумзуж чоғир ичтим.

Одина куни ойнинг ўн иккисида Аҳмадбек ва Султон Мұхаммад дўлдойким, Бажурда кўмак қўюлуб эди, келдилар.

Чоршанба куни ойнинг ўн еттисида Ҳайдар Накийнинг борида Тенгриберди баъзи бекларга ва йигитларга сұхбат берадур эди, мен ҳам ул сұхбатқа бориб ичтим. Кеч намози хуфтан андин кўпуб қелиб, улуғ оқ уйда ҳам ичилиди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бешида Мулло Маҳмуд қошида фикҳ сабаки ўқумоқ таъйин бўлди.

Сешанба куни ойнинг салҳида Шоҳ Шужоъ аргунинг қошидин Абу Муслим кўкалтош элчиликка келди. Бир тўпчоқ от пешкаш келтурди. Ушбу кун Юсуф Али рикобдор Чинор боридаги ҳавзни узуб, қўл солиб, юз навбат эврулди. Бош-оёқ ва эгарлик от ва ёрмоқ инъом бўлди.

Чоршанба куни разжаб ойнинг секкизида Шоҳ Ҳасанбекнинг уйига бориб ичтим. Аксар беклар ва ичкilar бор эдилар.

Шанба куни ойнинг ўн бирида мажлис эди, намози дигар била намози шомнинг орасида, улуғ Кабутархонанинг томининг устиға чиқиб ичилиди. Кечроқ бир кеча отлик дехи Ағғон саридин йўл била шаҳр сари ўтуб борадур. Таҳқиқ қилиди: Дарвеш Мұхаммад сорбон экандурким, Мирзоҳон қошидин элчиликка кела-дур экандур, том устидин чорладук. Дейилдиким, тўра ва тўқа била элчилик қилурни қўйғул, бетакаллуфона келтил! Дарвеш Мұхаммад қелиб, сұхбатга ўлтурди, ул фурсаатта тоиб эди, ичмас эди. Фояти шабқача мунда ичилиди.

Тоғласи девон ўлтурғонда русум ва қоида била қелиб, Мирзоҳон йиборган пешкашларни тортти. Ўтган йил юз ташвиш ва кўп ваъда била табоб ул юздаги аймоқларни кўчуруб, Кобул келтуруб эдук. Кобул тор ердур, аймоқ ва атрокнинг гала-қорасиға фароғат била қишлоқ ва яйлок ер эмас. Саҳронишнин элни ўз кўнглуга қўйса, ҳаргиз Кобулни ҳавас қилмас. Қосимбекка хизмат қилиб, ул юзга ўтар учун, орға солдилар, Қосимбек кўп муболага қилди. Охир аймоқларға Қундуз ва Бофлон сари ўтмак учун рухсат олди.

Хоғиз Мир котибнинг оға-иниси Самарқандтин қелиб эрди, бу фурсаатта Самарқандға рухсат бериб, Фўлод султонға девонимни йибордим. Девоннинг орқасида бугина қитъани битидим:

Ул сарвнинг ҳаримиға гар етсанг, эй сабо,
Бергил бу ҳажр ҳастасидин ёд кўнглиға:
Раҳм айлабон соғинмади Бобурни, бор умид
Собғай худой раҳмни Фўлод кўнглиға.

Одина куни ойнинг ўн еттисида Шоҳ Мазид кўкалтош Мұхаммад Замон мирзо қошидин тасаддуқ ва пешкаш от келтуруб, мулоzамат қилди. Ушбу кун Шоҳбекнинг элчиси Абу Муслим кўкалтошқа хильват кийдурууб, инъом қилиб, рухсат берилди. Ҳожа Мұхаммад

¹ Л. б.— жумодил-охир

² К. б.— билаклик.

³ К. б.— Ануҳ.

⁴ К. б.— эрга.

Али била Тенгрибердига ҳам вилоятлариға — Хост била Андаробқа бормакка ушбу күн рухсат бўлди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма учидаги¹ Муҳаммад Али жангжангким, Каҷакут ва Қорлуқ навоҳисида қўюб, ул вилоятларни анга уҳда қилилиб эди, Мирзойи Малвий Қорлуқнинг ўғли Шоҳ Ҳасан яна Ҳотийнинг кишиси ҳам била қелдилар. Ушбу кун Мулло Алихонким, Самарқандга кўчини келтургали бориб эди, келиб, мулозамат қилди.

Абдураҳмоний афғон Гардиз сарҳадида ўлтурурлар эди, мол ва муомаладарай ишлар, борур-келур корвонийлар ҳам булардийн мутазаррир эдилар. Чоршанба куни, ражаб ойнинг йигирма тўқкузида бу афғонларни чопа отланилди. Танги Вағҷон навоҳисида тушуб, ош еб, кеч намози пешин андин отландук. Кечаси йўл озиқиб, Панжоб Шаҳинанинг шарқи-жануби сари пушталарда ва даштларда хейли саргардонлик тортилди. Муддатдин сўнгра йўлга келиб кирдук. Чашмаи Паранинг қўталидин ошиб, Гардиз сари² боқишилик қўлидин фарз вақтида тузга чиқиб, чопқун йиборилди. Бир бўлак черик эли Кирмош тоги сарифаким, Гардизнинг шарқ ва жанубидур, чопқун бордилар. Ул чопқунчи орқасига Хисрав Мирзакули ва Сайд. Али бошлиқ гулнинг ўнг қўлини йиборилди, кўпроқ черик эли Гардизнинг шарқий тарафи жулага юқкори бока чопқун бордилар. Бу чопқунчининг орқасига Сайд Косим эшик оға, Миршоҳ қавчин, Қиём, Ҳиндубек, Қутлукқадам, Ҳусайн бошлиқларни йиборилди. Чун черик элининг қўпраги жулага юқкори бока чопқун бориб эдилар, аларни узотғондин сўнг, мен ҳам буларнинг кетича-ўқ юрудум. Бу жулага юқкори эл йироқ экандур. Жулага юқкори борғон черик элининг отлари бўлдурди. Онча нима черик элига тушмади. Қирқ-элликча афғон яёри тузда кўрунур. Бу черик орқасига борғонлар алар сари мутаважжиқ бўлуб, манга киши чаптурдилар. Мен дағи илдамроқ юрудум. Мен етгунча Ҳусайн ва Ҳасан батақриб ва беҳисоб ёлғуз от солибтур. Афғонларнинг ичига кириб, қилич солур маҳалда отини ўқлаб йиқарлар. Қўпроқ, оёғига чопиб йиқитурлар. Туш-тушидан пишқираб, чопқулав, пора-пора айладилар. Бу беклар боқиб туруб, кўмакка етишмаслар.

Бу хабар келгач, Гадойи тағойи, Поянда Муҳаммад қоплон, Абул-Ҳасан қўрчи, Муъмин атка бошлиқ ичклиларни ва йигитларни жиловрез илгари йибориб, ўзум ҳам тез юрудум. Боридин бурун Муъмин атка бир афғонни найза била тутуб, бошини кесиб келтурди. Абул-Ҳасан қўрчи ҳам яланғоч яхши юруб, афғонларнинг олини тўсуб, от солуб, бир афғонни чопқулав йиқиб, бошини кесиб келтурди. Ўзига уч яра бўлуб эди, отига бир яра бўлуб эди. Поянда Муҳаммад қоплон ҳам яхши юруб, бир афғонни чопқулав, бошини олиб келтурди. Агарчи, Абул-Ҳасан била Поянда Муҳаммад қоплоннинг йигитликлари мундин бурун ҳам маълум

эди, бу юрӯшта ишларини кўпрак билдурдилар. Бу қирқ-элликча афғон тамомиси ўкка, қиличқа бориб, пораландилар. Бу афғонлар қирилғондин сўнг, бир хавидзорга тушуб, буюрдукким, бу афғонларнинг бошларини калла манора қилдилар.

Йўлда келадургонда, Ҳусайн била бўлғон беклар келдилар. Сиёсат ва ғазаб била дедимким, мунча кипи боқиб туруб, бир неча яёқ афғонга туп-туз ерда мундоқ йигитларни олдурубсиз. Сизларни тўра-мучангиздин, паргана ва вилоятингиздин айриб, соқалларингизни қирқиб, шаҳрларда ташхир қилмоқ керак, то ҳар ким мундоқ йигитни мундоқ ғанимә олдурса, мундоқ туп-туз ерда илик тебратмай боқиб турса, сазоси бўлгай.

Кирмош сари борғон черик эли қўй ва ўлжа олиб келдилар. Бобо Қашқа мўғул ҳам Кирмош сари борғон черик била бориб эди. Бобо Қашқаға бир афғон қилич тегурур маҳалда яхши тўхтаб туруб, ўқини тўлдуруб, бу афғонни уруб йиқибтур.

Сабоҳи кўчуб, Кобул сари мутаважжиқ бўлдук. Муҳаммад баҳши ва Абдул-Азиз мироҳур ва Мир Ҳурд баковулга ҳукм бўлдики, Чашмаи Парани ўтуб, андин қирғовул овлагайлар. Ўзум бир неча киши била Майдони Рустам йўли билаким, кўрулмаган эди, бордим. Майдони Рустам тоғларнинг орасида воқе бўлубтур, тоғнинг бошиға ёвуқроқ, хейли сафолик ер эмастур. Икки тоғнинг орасида кенграк жулагаси тушубтур. Жануб тарафида пуштанинг этагида кичикроқ чашмаси бор. Улуғ-улуғ рим¹ дарахтлари ҳам бор. Бу Майдони Рустамнинг Гардиз тарафида чиқар йўлда чашмалари бор, дарахтлари ҳам хейли бор. Бу кичикрак дарахтлардур. Агарчи жулагаси торроқдур, vale бўгина дарахтларнинг туби кўп қўй, яхшигина ўланглардур. Сафолик-кина жулагадур. Майдони Рустамнинг жануб тарафидағи тоққа чиқилди. Кирмош тоғлари ва Бангаш тоғлари оёқ остида кўрунадур. Кирмош тоғларидин нари пашкол булатлари таҳ-батаҳ кўрунадур, ул вилоятлар сариким пашкол бўлмас, асло булат кўрунмайдур. Намози пешин Ҳунийға² келиб тушулди. Тонгласи Муҳаммад оғо кентининг навоҳисида тушуб, маъжун иртикоғи килиб, балиқ дорусини сувға солиб, бир пора балиқ тутулди.

Якшанба куни шаъбон ойнинг учидаги Кобулға келдук. Сешанба куни ойнинг бешида Ҷарвеш Муҳаммад Фазлий била Хисравнинг навқарини тилаб, Ҳусайн олилгондаги қисқалиқ қилғонларнинг кайфиятини сўруб, тўра-мучаларидин хураттук. Намози пешин чапор тубида чоғир мажлиси бўлди. Бобо Қашқа мўғулға хульят инъом бўлди.

Одина куни ойнинг секкизида Кепакким, Мирзоҳон қошиға бориб эди, келди.

Панжшанба намози дигар Ҳожа Сеёрон ва Борон ва Домани кўхнинг сайрига отландим. Намози хуфтандада Момо хотунга тушулди. Тонгласи Исталиф келиб туштук. Ул кун маъжун ейилди.

¹ Қ. б.— йигирма тўқкузда.

² Қ. б.— тушган.

Шанба куни Исталифда чоғир сұхбати бўлди. Сабоҳи Исталифдин отланиб, Санжид дарасининг ораси била ўтуб, Хожа Сеёроннинг яқинига етганда, бир улуғ йилонким, йўғонлиги билакча ва узунлиги бир кулоч бўлгай эди, ўлтурулди. Бу улуғ йилоннинг ичидин бир инчкарак йилон чиқти, голибо ўшул яқинда ютуб экандур, бори аъзоси бутун эди. Бу инчка йилон бу улуғ йилондин жузвий қисқарок бўлғай эди. Бу инчка йилоннинг ичидин бир катта сичқон чиқти, ул ҳам бутун эди. Ҳеч ери ҳал бўлмайдур эди. Келиб Хожа Сеёронда чоғир мажлиси бўлди. Ушбу кун кичкина тунқатордирн ул юздаги бекларга булжор либа фарманлар битиб йиборилдиким, черик отланиладур, муқаррар бўлғон булжорга эҳтимом қилиб, етиша келсунлар.

Сабоҳи отланиб, маъжун еб, Парвон сув қотилишида Парвон сувига бу эл дастури била балиқ доруси солиб, қалин балиқ тутулди. Миршоҳбек ошу об тортти.

Мундин отланиб, Гулбаҳор борилди. Намози шомдин сўнг чоғир сұхбати бўлди. Бу сұхбатларда Дарвеш Муҳаммад сорбон бўлур эди. Агарчи йигит эди ва сипоҳи эди, vale чоғир иртиқоб қилмас эди, тоиб эди. Қутлуқ Хожа кўкалтош муддати мадид эди, сипоҳилиқни тарқ қилиб, дарвеш бўлуб эди. Ёши ҳам хейли бор эди, соқоли худ оппоқ оқориб эди. Ҳамиша сұхбатларда ҳарифи шароб эди.

Мен Дарвеш Муҳаммадқа дедимким, Қутлуқ Хожанинг соқолидин уят! Дарвеш ва қари ва оқ соқоллик ҳамиша чоғир ичар. Сен сипоҳи ва йигит ва қоп-қора соқоллик, ҳарғиз ичмассен, не маъни?

Чу менинг даъб ва тарийқим андоқ эмас эдиким, ичмас кишига чоғир таклифи қилғаймен. Ушимунча била-ўқ ҳазл била ўтти, чоғир таклифи қилимади. Сабоҳи сабуҳий қилдук.

Чоршанба куни Гулбаҳордин отланиб, Абуининг¹ кентида тушуб, таом еб, отланиб, Боғоти Хумға бориб тушулди. Намози пешиндин сўнг чоғир сұхбати бўлди. Тонгласиға андин отланиб, Хожа Хонд Сайднинг мазорини тавоғ қилиб келиб, Жина қўроғидин жолага кирдук. Панжхир сувининг қотилишида жало тоғнинг тўқунишига урунуб, ғарқ бўлаётди. Руҳдам, Тенгриқули, Мир Муҳаммад жолабон жола тоғқа урунгач, сувға йиқилдилар. Руҳдам била Тенгриқулини ташвишлар била тортиб, жолага-ўқ чикордилар. Чини пиёла ва қошуқ ва доира сувға борди. Мундин ўтуб, Сангибурийда тўғрисига етганда, жола сувнинг ўртасида шоҳкаму ё банд учун қоққон қозуқ-каму урунди, Шоҳ Ҳасан Шоҳбек арқонга-ўқ борди. Мирзоқули кўкалтошини ола-ўқ йиқилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон ҳам сувға йиқилди. Мирзоқули тавре борди. Йиқилур маҳалда илиғидаги қовун кесадур, пичоқни жалоннинг устидаги бўрёға санчиб-ўқ йиқилди. Мирзоқули жолага келмай, тўн уфроғи била узуб чиқти, жоладин чиқиб, ул оқшом жолабонларнинг уйида кўндуқ. Биайинҳи сувға боргон хафтранг пиёладек Дарвеш Муҳаммад пешкаш қилди.

¹ К. б.— Алуининг.

Одина куни сув ёқасидин отланиб, Иничқадин қуйига Кўҳба-ча¹нинг доманасида тушуб, ўз илигимиз била ғалаба мисвок олдук. Андин ўтуб, Хожа Хизрийларнинг уйида ош еб, отланилди. Намози пешин Қутлуқ Хожанинг ятули. Ламғоний кентиға тушдук. Қутлуқ Хожа моҳазаре ҳозир қилди. Тановул қилиб, отланиб, Кобулға келилди.

Душанба куни ойнинг йигирма бешида Дарвеш Муҳаммад сорбонға хосса хильят ва эгарлик от иноят қилиб, навкарликка юкундурулди. Тўрт-беш ой сочимни қирқмайдур эдим, чоршанба куни ойнинг йигирма еттисида сочимни қирқтим. Бу кун чоғир сұхбати бўлди.

Одина куни ойнинг йигирма тўқузида Мир Хурдининг Хиндолнинг аткалигига юкундурулди. Минг шоҳруҳий сочиқ киорди.

Чоршанба куни рамазон ойнинг бешида Тулак кўкалтошнинг қошидин Барлос Жики отлиқ навқари арзодонтини келтурдид. Ўзбак чонқучиси ул навоҳига келган экандур, Тулак чиқиб, урушуб босибтур. Бир тирик ўзбак ва бир бош келтурди.

Шанба оқшоми ойнинг секкизида Қосимбекнинг уйига бориб² оғиз очдук. Бир эгарлик от тортти.

Якшанба оқшоми Халифанинг уйида оғиз очилди. Бир эгарлик от пешкаш қилди. Тонгласи Хожа Муҳаммад Али ва Жон Носирниким³ черик маслаҳатига тилалиб эди, вилоятларидин келдилар.

Чоршанба куни ойнинг ўн иккисида Комроннинг тағойиси Султон Али мирзоким, мен Хостдин Кобулға борур йил Кошгарға бориб эди, нечукким мазкур бўлди, келди.

Панжшанба, куни ойнинг ўн учида Юсуф Алининг⁴ дафъи ва рафъига азм-жазм қилиб, отланиб, Дехи Яъқуб сувининг Кобул тарафидаги ўлангга тушулди. Отланур чоқ Бобоҳон ахтаци ярамасроқ от тортти, аччиғимдин бир мушт юзига урдум. Бинсир, бармоғим тубидин синди. Ул фурсатта хейли оғримади. Келиб, юртқа тушганда хейли ташвиш берди. Бир неча маҳал хейли риёзат тортти. Хат битий олмас эдим, охир чур бутти. Ушбу сафар қилғон юртта менинг холам давлат Султонхонимнинг Қутлуқ Муҳаммад отлиқ кўкалтоши Кошгардин Хоним қошидан хат ва билқот келтирди. Ушбу кун Дилазокнинг улуғлари Бухон ва Мусо келиб, пешкашлар била мулозамат қилдилар.

Якшанба куни ойнинг ўн олтисида Кўчбек келди.

Чоршанба куни ойнинг ўн тўққизида кўчуб, Бичоқдин⁴ ўтуб, доим тушар ергаким, ушбу Бичоқ рудининг ёқасидур, тушулди. Бомиён ва Коҳмард ва Фўри Кўчбекка тааллук вилоятлар ўзбакка яқин жиҳатидин Кўчбекни бу черикдин маоф тутуб, ушбу юрттин ўзум чирмоғон мандил ва бош-аёқ иноят қилиб, вилоятига рухсат берилди.

Одина куни ойнинг йигирма бирида Бодом чашмага тушдук.

¹ К. б.— Кўҳча.

² Л. б.— Ҳонжирниким.

³ К. б.— Юсуф Зайи.

⁴ К. б.— Типхок (Таржималарда Пут-хок. Бут-хок).

Тонгласи Борик об тушулди. Ўзум Коратувни сайр килиб келдим. Ушбу юртта йиғочдин асал топилди. Кўч-баркўч мутаважжих бўлдук.

Чоршанба куни ойнинг йигирма олтисида Боги Вафода тушдук. Панжанба куни боғда-ўқ бўлдум. Одина куни кўчуб, Султонпурдин ўтуб тушулди. Бу кун Шоҳ Мир Ҳусайн вилоятидан келди. Бухон ва Мусо бошлиқ Дилазокнинг улуғлари ҳам букун келдилар. Саводқа Юсуф зайнининг дафъиға азимат килилиб эди, Дилазок маликлари арзга еткурдиларким, Ҳашанғарда улус қалиндур, ошлиқ ҳам кўп топулур, Ҳашанғарга саъй қилдилар. Машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдиким, чун Ҳашанғарда ошилик қалин эмиш, андаги афғонларни чопиб, Ҳашанғар қўргонини ё Паршовар қўргонини рост қилиб, бу ошиликдин захира солиб, Шоҳ Мир Ҳусайнни бир пора йигитлар била анда қўюлғай. Бу — маслаҳат учун Шоҳ Мир Ҳусайнга ўн беш кунлук булжор била рухсат берилдиким, вилоятига бориб, ярогини қилиб келгай.

Тонгласига кўчуб, Жўйи Шоҳийга келиб тушдук. Тенгриберди, Султон Муҳаммад дўлдой кейиндин бу юртка келдилар. Ҳамза ҳам Қундуздин букун келди.

Якшанба куни ойнинг салхина Жўйи Шоҳийдин кўчуб, Қирқ ариққа тушулди. Мен бир неча маҳсуслар била жолаға кириб келдим. Ийд ҳилоли бу юртта кўрулди.

Дараи Нурдин бир неча улоғ чоғир келтурууб эдилар, намози шомдин кейин чоғир мажлиси бўлди. Аҳли мажлиси: Мухиб Али кўрчи, Ҳожа Муҳаммад Али китобдор, Шоҳ Ҳасан, Шоҳбек, Султон Муҳаммад дўлдой, Дарвеш Муҳаммад сорбон эди. Дарвеш Муҳаммад тоиб эди. Кичиклиқдин бери менинг шартим андоқ эдиким, ичмас кишига таклифе қилмағоймен. Дойим сұхбатларда Дарвеш Муҳаммад бўлур эди, ҳеч наёвъ таклифе қилинmas эди. Ҳожа Муҳаммад Али эркига кўймай, таклиф қила-қила чоғир ичурди.

Душанба куни сабоҳи ийд куни кўчтук. Йўлда хумор доғъиға маъжун едук. Маъжуннокликта бир ҳанзал келтурдилар. Дарвеш Муҳаммад ҳанзални кўрган эмас эди. Мен дедимким, Ҳиндустоннинг ҳиндувонасикур, бир карж кесиб бердим. Рағбат била тишлади, оқшомғача аччилиғи оғзидин кетмади. Гарм ҷашманинг баландисида тушуб, яхни тортиладур, эдиким, Лангархонким, неча маҳал ўз ерида эди, келиб, от ва бир пора маъжун тортиб¹, мулозамат қилди. Келиб Яда-бирға туштуқ. Намози дигарда бир неча маҳсус била жолаға кириб, бир курухча қуий бориб чиқтук. Тонгласи аиди кўчуб, Хайбар кўталининг тубига тушулди.

Унбу кун Султон Боязид Нилобдин Пора йўли била ўтуб, бизнинг хабаримизни топиб, кейинимизча келиб, арз қилдиким, Афридий афғон кўч ва моли била Порада ўлтурубдур. Шоли қалин экибтурлар, шолиси пишиб, тамом оёқ устигадур. Чун Ҳашанғардағи Юсуф зайн афғонлар устига азимат қилиб эдук, анга парво қилмадук. Намози пешинда Ҳожа Муҳаммад Алининг

ўтоғида шароб мажлиси бўлди. Ушбу мажлисида-ўқ Султон Тароҳийдин² бу сорига келган қайфиятини машруҳ битиб, Бажурға Ҳожа Калонга йиборилди. Фармон ҳошиясида бу байти битидим:

Сабо, ба лутф биғу он газоли раъноро,
Ки сар ба кўху биёбон ту додаи моро³.

Андин сабоҳ кўчуб, кўталдин иниб, Хайбар тангисидин ўтуб, Али Масжидга тушулди. Андин намози пешин отланиб, партолдин айрилиб, икки пос бўлуб эдиким, Кобул сувининг ёқасига келиб, озроқча уюхладук. Саҳар гузар топиб, сувдин кечилди. Қоровулдин хабар келдиким, афғонлар хабар топиб, қочроңдурлар. Юруб, Савод сувидин ўтуб, афғонларнинг экинининг орасига тушулди. Таъриф қилғоннинг ярими, балки чорагича ошилик топилмади. Ҳашанғарни бу ошилик умиди била ясамоқ ҳисоби тағайор топти. Бу юрушга саъй қилғон Дилазок маликлари бу жиҳаттин мунфайл бўлдилар. Намози дигар Савод сувининг Кобул тарафиға кечиб тушулди.

Тонгласи Савод сувидин кўчуб, кенгашга кирар бекларни чорлаб, кенгашиб сўз мунга қарор топтиким, Султон Боязид айтқон Афридий афғонини чопиб, анинг молини ва ошилигини кўчи била Паршовар қўргонини ясатиб, киши қўюлғай. Ҳиндубек қавчун ва Хост мирзодалари кейиндин бу манзилда келдилар.

Букун маъжун ейилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон, Муҳаммадий кўкалтош, Гадойи тағойи, Асас эди. Сўнгра Шоҳ Ҳасапни ҳам тиладук. Ош тортиғондин сўнг намози дигар жолаға кирдук. Лангархон Ниёзийни³ ҳам жолаға чорладук. Намози шомда жоладин чиқиб, ўрдуға келилди. Ўшул Қарор била сув ёқасидин саҳар кўчуб, Жомдин ўтуб, Али Масжид сувининг чиқишида тушулди.

Абулҳошим Султон Аликим, кейиндин келиб эди, дедиким, арафа кечаси Жўйи Шоҳийдин Бадахшондин келган киши била Жамрудтин ўтуб эдим. Ул дедиким, Султон Сайдхон жазм Бадахшон устига келди. Мен подшоҳқа хабар қила келадурмен.

Бекларни чорлаб, машварат қилиб, бовужуди бу хабар қўрғон ясамоқнинг маслаҳатини топмай, Бадахшон азимати била мурожаат қилилди. Лангархонга хилъят бериб, Муҳаммад Али жанг-жангга кўмак таъян қилиб, рухсат берилди.

Ул оҳшом Ҳожа Муҳаммад Алининг чодирида чоғир мажлиси эди. Эрта била бу ердин кўчуб, Хайбар кўталидин ошиб, кўтал тубига тушулди. Хизр хайлидин кўп ношойист ҳаракатлар зоҳир бўлуб эди. Черик борурда кейинга қолғон, ёқага тушган че-

¹ Л. б.— Султон Бароҳидин.

² Эй тонг ели, у гўзал оҳуга юмшоқлик била айтки, бизни тог ва саҳроларга улоқтирган сенсан.

³ Қ. б.— Сориний.

рик элига ўқлар кўюб, отларини элтурлар эди. Аларға таъдибе қилмоқ ва гўшмоле бермоқ вожиб ва лозим кўрунди. Бу хаёл била кўтал тубидин саҳар кўчуб, Дехи Ғуломонда тушландук. Намози пешин отга бўғуз бериб, отланилди.

Муҳаммад Ҳусайн кўрчини Кобулға чоптурулдиким, Кобулда бўлғон Хизр хайлини бандлаб, жиҳотини мафсал қилиб, арзға еткургайлар. Бадахшондин даги ҳар хабар бўлса, машруҳ битиб, бир кишидин бот йиборгайлар.

Ул кечаки икки посқача юруб, Султонпурдин озроқча ўтуб, тушуб, лаҳза уюхлаб, отландук. Хизр хайли Баҳор ва Масхгиromдин Қорасувғача ўлтурғон экандурлар. Тонг бурнида ётиб, чопқун кўйолди. Аксар моли ва ўғлон-ушоги черик элига тушти. Оз-оғлоқчи-си токқа ёвук эди, токқа тортиб кутулди.

Тонглasi Қилогуға тушулди. Ушбу юртта қирғовул олилди. Кейин қолғон уруқ ҳам буқун бу юртта келиб қўшулди. Вазирий афғон дойим яхшиғина мол бермас эди. Бу сиёсаттин уч юз қўй¹ пешкаш келтурди.

Илигим чиққони (сабабли) ҳеч нима битимайдур эдим, ушбу юртта якшанба куни ойнинг ўн тўртида озроқча нима битидим.

Тонглasi хирилжи Шаму хайл бошлиқ афғонларнинг улуғлари келдилар. Дилазокнинг уруклари бу жамоанинг гуноҳларини мубо-лағалар била дарҳост қилдилар. Гуноҳларин бағишлаб, асиrlарин озод қилдук. Молларин тўрт минг кўйға қарор бериб, улуғларига тўплар кийдуруб, таҳсилдорлар таъйин қилиб йиборилди.

Бу ишларга қарор бериб, панжшанба куни ойнинг ўн секкизида кўчуб, Баҳор ва Масхгиromга тушуб, тонглasi Боги Вафоға келдим. Боги Вафонийг хўблук маҳаллари эди, саҳнлари тамом себаргазор, айор дараҳтлари сап-сариф хушранг ҳазон бўлубтур. Айорлар дараҳтларда қип-қизил, норунж дараҳтлари сабз ва хуррам, норунж дараҳтларда бениҳоят, vale норунжлар хотир-ҳоҳ, сарғаймайдур эди. Айорлари яхши, айорлари гарчи вилоятларнинг яхши айорларича эмас эди. Боги Вафодин бир яхши маҳзузким бўлдук, бу навбат эди. Бу уч-тўрт кунким бу боғда эдук, бори ўрду эли ифрат била айор едилар.

Душанба куни боғдин кўчтук. Мен бир паҳрacha юруб, баъзи норунжларни олдурдум. Шоҳ Ҳасанға икки дараҳтнинг норунжи инъом бўлди. Баъзи бекларга бир дараҳт норунжи, баъзиларига икки кишига бир дараҳт норунжи инъом бўлди. Чун қиши Ламғон сайри қилур хаёли бор эди, ҳавзнинг атрофида йигирмача норунж дараҳтини буюрдумким, кўргайлар.

Буқун Гандамакка тушуб, тонглasi Жингалик тушулди. Намози шомға яқин чоғир мажлиси бўлди, аксар ичклиар бор эди тар, охир сухбатта Қосимбекнинг хоҳарзодаси Гадойи Муҳаммад хейли шалойинлик қилди. Маст бўлғонда менинг ёнимдағи такяга таянди. Гадойи тағойи мажлисидин кўтариб чиқарди.

¹ Л. б.—Юз қўй.

² Л. б.—Гадойи Беҳжат.

Ул юрттин эрта кўчулди. Қўруқсој ёнидаги Борик об қуий юқкори саир қила бордим. Бир неча туроқ дараҳтлари асру хўб ҳазон бўлунтур. Уша ерда тушуб, йилқирон ошини тортурулди. Ҳазон боис бўлди, чоғир ичилди. Йўлдин қўй келтуруб, буюрулдиким, каబоблар қилгайлар. Балут шоҳлариға ўтлар кўюб, тафаруж кўрдук.

Менинг келадурган хабаримни Мулло Абдулмалик девона эшишиб, истидъо қилдиким, Кобулға ёлтгай. Кобулға Мулло Абдулмаликни йиборилди. Ҳасан набира Мирзоҳон қошидин мени деб келган экандур. Бу ерда келиб мулозамат қилди. Завол вақтигача мунда ичилди. Андин сўнг отланилди. Мажлис аҳли гузаро маастлар бўлуб эдилар. Сайд Қосим андоқ маст эдиким, икки навқари ташвиш била от устига солиб, ўрдуға еткурдилар. Дўст Муҳаммад Бокир андоқ маст эдиким, Амин Муҳаммад тархон ва Мастий чуҳра бошлиқлар ҳар неча саъй қилиб, отландурга олмаслар. Бошиға сув қуярлар ҳам бўлмас. Бу фурсатда бир пора афғон пайдо бўлур, Амин Муҳаммад тархон чоғир кайфиятида хаёл қилурким, муни мундоқ этиб олдурғунча бошини кесиб олиб кетарбиз. Бори юз машакқат била от устига солиб, олиб келарлар.

Ярим кечада Кобулға келдук. Сабоҳи девонда Қулибекким, Кошғарға Султон Сайдхон қошиға элчиликка бориб эди, келиб, мулозамат қилди. Бешка мирзойи итарчини Қулибекка қотиб, элчиликка йибориб эди, ул вилоятнинг матоидин бир пора савғот келтурди.

Чоршанба куни зилқаъда ойнинг ғуррасида Қобилнинг гўрининг қошида ёлғуз бориб, сабуҳий қилдим. Сўнгра аҳли мажлис бирин-иккин келдилар. Офтоб ёйила Боги Бинағаша бориб, ҳавз ёқасида ичилди. Туш бўла уйқулаб, намози пешин яна ичилди. Ушбу намози пешин сухбатида Тенгрикулибек ва Маҳдигаким, мундин бурун сухбатта чоғир берилмайдур эди, чоғир бердим. Намози хуфтан ҳаммомга келдим. Ул кечада ҳаммомда эдим.

Панжшанба куни Яхҳе Нуҳоний бошлиқ Ҳиндустон савдогарларига хильъатлар иноят қилиб, руҳсат берилди.

Шанба куни ойнинг тўртида Кошғардин келган Бешка марзоға хильъат кийдуруб, инъом қилиб, руҳсат берилди.

Якшанба куни эшик устидаги кичкина суратхонада сухбат эди. Бовужудким, торғиша ҳужра эди, аҳли мажлис ўн олти киши эдилар.

Душанба куни ҳазон саирига Исталифға борилди. Буқун маъжун иртиқоб қилилиб эди. Бу кечада ёмғур бисёр ёғди. Менинг била келган беклар ва ичклиар аксар менинг чодиримфаким, Боги Калоннинг ичидаги тикилиб эди, кирдилар. Тонглasi ушбу боғда чоғир мажлиси бўлди. Оҳшомғача ичилди, Сабоҳи сабуҳий қилдук. Маст бўлуб уюхлаб, намози пешин Исталифдин отланиб, йўлда маъжун ейилди. Намози дигар бўла Беҳзодийға келдук. Ҳазонлар асру хўб бўлуб эди. Ҳазон саир асносида чоғирға майил ҳарифлар чоғир ангизи қила бошлидилар, бовужуди маъжун. Чун ҳазонлар асру хўб бўлуб эди, ҳазон бўлғон дараҳтларнинг тубида ўлтуруб, чоғир ичилди.

Намози хуфтанғача ушул ерда-ўқ сухбат эди. Мулло Маҳмуд

Халифа келди. Ани ҳам сухбатга чорладук, Абдулло ҳейли масти эди. Халифа тарафидин бир сўз чиқти. Мулло Маҳмудтин ғофил бу мисраъни ўқудиким:

Бар ҳар ки бингари ба ҳамин доғ мубталост!

Мулло Маҳмуд ҳүшёр эди, Абдулло ҳазл тарийки била бу мисраъни ўқугон жиҳатидин тааррузлар қилиди. Абдулло воқиғ бўлуб, изтироблар қилиб, ҳейли ширин гуфтугўлар қилиди.

Панжшанба куни ҳазонлар сайр қилиб, кеч намози шом Чорбоғқа келиб туштум.

Жўума куни ойнинг ўн олтисида Боги Бинафшада маъжун еб, батзи маҳсуслар била кемага кирилди. Ҳумоюн била Комрон ҳам сўнг келдилар. Ҳумоюн бир ўрдакни яхши отти.

Шанба куни ойнинг ўн секкизида Чорбоғдин тун яримида отландим, тунқатор ва ахтачини ёндурудум. Мулло Бобонинг кўпрутидин ўтуб, Деврин тангиси била чиқиб, Куш Нодир ва бозбрларнинг кориза била Ҳирсхона орқасидин эврулуб, эрта суннат вақтида Турдивек Ҳоккорнинг коризига келдим. Турдивек хабар топиб, изтироб била юѓуруб чиқти. Турдивекнинг қаллошлиги маълум эди. Ўзум била юз шоҳрухий олиб бориб эдим, Турдивекка бердим, дедимким, чоғир ва асбоб тайёр қилғилким, хилват ва лавандона сухбат тутар хаёлим бор. Турдивек чоғир учун Бехзодий сари борди. Отимни Турдивекнинг қулидин бир қўлға йибордим. Ўзум коризнинг орқасида бир пуштада ўлтгурдум. Бир пос бор эдиким, Турдивек бир кўза чоғир келтурди. Икковидин-икковичмакка машғул бўлдук. Турдивек чоғирни келтуурда Муҳаммад Қосим барлос ва Шоҳзода воқиғ бўлубтурлар. Мендин холи зиҳн Турдивек сўнгича яёқ келдилар, сухбатга чорладук. Турдивек дедимким, Ҳулҳул² энаганинг армони борким, сизнинг била чоғир иштаг. Мен дедимким, мен ҳам хотун кишининг ичганини кўрмайдурмен, сухбатқа тиланг. Шоҳи деган қаландар била яна бир коризлик рубобийни ҳам сухбатга чорладук. Намози шомғача коризнинг орқасидаги баландийда ўлтуруб ичилди. Андин сўнг Турдивекнинг уйига келиб, шамъ ёруғида кеч намози хуфтантча ичтим. Тавр беғилу ғаш сухбате эди. Мен такя қилдим. Аҳли мажлис яна бир уйга бориб, нақора вақтиғача ичтилар. Охир ўзумни мастлиққа солиб ҳалос бўлдум. Ҳаёлимда бу эдиким, элни ғофил қилиб, ёлгуз отланиб, Истарғачга боргайман. Эл воқиғ эди, муяссар бўлмади.

Охир нақора вақтида отландим. Турдивек била Шоҳзодаға ҳабар қилиб, учовлон отланиб, Истарғач сари мутаважжиҳ бўлдук. Фарз вақтида Исталифнинг оёғи Ҳожа Ҳасанға еттук. Бир замон тушуб, маъжун еб, ҳазон сайри қилдук. Офтоб чика Исталиф боғига тушуб, узум еб, отланиб, Истарғач тавобиидин Ҳожа Шиҳобга тушуб уйқладук. Ота мирохурнинг уйи ул орада экандур. Уйғончанча ошишириб, бир кўза чоғир ҳозир қилибтур. Ҳейли яхши ха-

зон эди. Бир неча пиёла ичиб, отландук. Намози пешин Истарғачда бир яхши ҳазонлик боғда тушуб, сухбат тутулди. Бир лаҳзадин сўнг Ҳожа Муҳаммад Амин келди. Намози хуфтантча ичилди. Ул куни ва оҳшоми Кобулдин Абдулло асас, Нурбек, Юсуф Али келдилар. Сабоҳи ош еб отланиб, Истарғачнинг оёғидаги подшоҳий богини саир қилилди. Бир олма ниҳоли яхши ҳазон бўлуб эди, ҳар қайси шоҳида беш-олти барг сиёқ била қолиб эди, андокким, агар нақошлар тақаллуф била тортсалар, онча торта олмағай эдилар. Истарғачдин отланиб. Ҳожа Ҳасанда ош еб, намози шом Бехзодий келиб, Ҳожа Муҳаммад Аминнинг Имом Муҳаммад отлиқ навкарининг уйидаги чоғир ичилди. Тонгласи сешанба куни Кобул чорбогига келилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма учида кўчуб, қальғаға кирилди. Одина куни Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдор бир туйғун тутуб, келтуруб тортти.

Шанба куни ойнинг йигирма бешида Чинор боғида сухбат эди. Намози хуфтант отланилди. Сайид Қосимнинг ўтган воқеадин инфиали бор эди. Келурда анинг уйидаги тушуб, бир неча оёқ ичилди.

Панжшанба куни зилхијжжа ойнинг фуррасида Қандаҳордин Тожиддин Маҳмуд келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни ойнинг ўн тўққузида Муҳаммад Али жанг-жанг Нилобдин келди.

Сешанба куни Сангархон Жашкуҳа Бехрадин келиб, мулозамат қилди.

Одина куни ойнинг йигирма учида Алишербекнинг тўрт деонидин буҳур, авзон бир байти¹ била ғазаллар ва абётким, интиҳоб қилиладур эди, итмомига етти.

Сешанба куни ойнинг йигирма еттисида аркта сухбат эди. Бу сухбатта андоқ фармон бўлдиким, сухбаттин ҳар киши масти бўлуб чиқса, яна ул кишини сухбатқа тиламагайлар.

Одина куни зилхијжжа ойнинг салҳида Ламғон сайри азимати била отланилди.

¹ Кимга қарасанг, шу дардга мубталодир.

² Л. б.—Булбул.

¹ К. б.—«бир байти» ўринда —«тартиб».

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА ИШРИНА ВА ТИСЬА МИА¹

Шанба куни муҳаррам ойининг фуррасида Ҳожа Сеёрон келилди. Пушта устида янги арифким чиқарилиб эди, яқосида шурб мажлиси бўлди. Сабоҳ отланиб, Реги равонни сайр қилиб, Сайд Қосимнинг² Булбулининг уйига тушуб сухбат тутулди. Сабоҳ андин отланиб,² маъжун еб, бориб Билгарға туштук: Бе улким, охшом ичилгай, сабоҳи сабуҳий қилдук. Намози пешин бориб, Дурномага тушулди. Шурб мажлиси бўлди, эрта сабуҳий қилдук. Ҳақдод Дурноманинг улуғи богини пешкаш қилди.

Панжшанба отланиб, Нижровда тоҷиклар кентига тушулди. Одина куни Чиҳл қулба била Борон сувининг орасидаги тоғни овладук, хейли кийик тушти. Илигим озурда бўлғали ўқ отмайдур эдим. Бир нармдек³ (?) ёй била бир кийикнинг қўлтуғифа оттим. Ўқ пархонасининг яримиғача кирди. Намози дигар овдин ёниб, Нижровға келдук. Тонгласи Нижров эли пешкашини олтмиш олтунга қарор берилди.

Душанба куни Ламрон сайра азиматига отланилди. Ҳаёлда бу эдиким, бу сайдарда Ҳумоюн ҳам бизнинг била бўлғай. Турмокка майл қилди, Кўра кўталидин рухсат берилди. Келиб Бадровга тушдук. Андин отланиб, Ўѓбуға⁴ туштук. Борон сувида сайдлар бир пора балиқ туттилар. Намози дигарда жолага ўтуруб ичилди. Намози шомдин кечроқ жоладин чиқиб, оқ уйда ҳам ичилди. Ҳайдар аламдорни Довартин коғирлариға йиборилиб эди, Бодичнинг тубида коғирнинг улуглари бир неча тулум чоғир келтуруб, мулозамат қилдилар. Кўталдин ингандан ажаб ғалаба чивиртка кўрулди. Тонглasi жолага кириб, маъжун еб, Бўлондин қўйироқ чиқиб, ўрдуға келдук. Икки жола эди.

Одина куни кўчуб, Мандировардин қўйироқ доманада тушулди. Кеча шурб сухбати эди.

Шанба куни жолага кириб, Дарута тангисидин ўтуб, Жаҳонна-

мойдин юқкорроқ жоладин чиқтук. Одинапур олидағи Боги Бафода бордук. Қиём Урдушоҳ Нингнаҳор туманининг ҳокими жоладин чиққанда келиб, мулозамат қилди. Лангархон Ниёзий неча маҳал эдиким, Нилобта эди, йўлда келиб мулозамат қилди. Боги Бафода тупшук, норунжалари хўб сарғарибтур, сабзалари хўб етилибтур, бисёр сафолик бўлубтур. Беш-олти кун Боги Бафода турдук.

Чун бу дағдага бор эдиким, қирқ ёшқа бир йилдин озрок қолиб эди, ифрат била ичилур эди.

Якшанба куни ойнинг ўн олтисида сабуҳий қилиб, ҳуш ёр бўлуб, маъжун эҳтиёр килгонда Мулло Ёрак панжгоҳда мухаммас даврида боғлағон нақшини ўткарди. Яхши нақш боғлабтур. Неча маҳал эди, мундок нималарға машғуллук қilmайдур эди. Манга ҳам дағдага бўлди, бир нима боғлагаймен. Бу тақриб била чортоҳ савтини боғладим. Нечукким, маҳаллида мазкур бўлғусидур.

Чаҳоршанба куни сабуҳий килгонда мутояба жиҳатидан де-йилдиким, ҳар ким сортча айтса бир аёғ ичсун. Бу жиҳаттин кўп киши аёғ ичти. Суннат вақтида чаман ўртасидаги толор остида ўлтурулди. Дейилдиким, ҳар киши туркичә айтса бир аёғ ичсун. Бунда ҳам ғалаба киши аёғ ичти.

Офтоб чиқа норунжалар тубида, ҳавз ёқасида бориб ичилди. Тонгласи Дутаҳдин жолага кириб, Жўйи Шоҳийдин чиқиб, Атарға бордук. Атардин отланиб, Дараи Нурни сайр қилиб, Сувсон кентиғача етиб, ёниб, Омлаға тушулди. Ҳожа Калон Бажурни яхши забт қилиб эди. Чун мусоҳиб эди, ани тилаб, Бажурни Шоҳ Мир Ҳусайн уҳдасига қилилди.

Шанба куни ойнинг йигирма иккисида Шоҳ Мир Ҳусайнга рухсат бўлди. Буқун ҳам Омлада ичилди. Тонгласи ёмғур ёғдуруб, Кунарда Қула-гиromғаким, Маликкулининг уйи анда эди, келиб ўртанчи ўғлининг уйидаким, норунжзорға мушриф эди, тушулди. Ёмғур жиҳатидин норунжзорға бормай, ўшанда-ўқ ичилди. Ёғин кўп бехад бўлди. Бир тилеме билур эдим, Мулло Алихонға¹ ўргатдим: тўрт парча когазға битиб, тўрт тарағфа ости. Ўшул замон ёмғур туруб, ҳаво очилмок бунёд бўлди. Сабоҳи жолага кирдук, яна бир жолада баъзи йигитлар кирдилар.

Бажур ва Савод ва гирди ул навоҳийда бир бўза қилурлар, бир «ким» деган нима бор, ўтлар илдизидин ва баъзи адвиядин қилибтурлар. Ноңдек гирд-гирд ясаб қурутуб, соқлабтурлар. Бу бўза мояси бу «ким», бўладур, баъзи бўзалари ғариб пур кайфият бўладур. Вале ғариб талҳ ва бемаза бўладур. Бу бўзани ичмак хаёл қилдук, талҳлиғидин ича олмай, маъжун ихтиёр қилилди.

Асас ва Ҳасан Икрак ва Мастиғаким, яна бир жолада ўлтуруб эдилар, фармон бўлдиким, бу бўзадин ичгайлар. Ичиб маст бўлуб, Ҳасан Икрак бемаза шалойинлик қила киришти. Асас худ гузаро маст бўлуб эди, мукаррар ноҳуш ҳаракатлар қилди. Андоқким,

¹ «Тўққиз юз йигирма олтинчи (1519) йил воқеалари»

² Л. б.— тушган.

³ ل. ب.— نومد يك تیرمذیک

⁴ К. б.— Улубуға.

батанг бўлдук. Бир хаёл қилдимким, жоладин чиқарип, сувнинг ул юзида ўткарғайбиз. Яна баъзилар дарҳост қилдилар.

Бу фурсат Бажурни Шоҳ Мир Ҳусайнга иноят қилиб, Ҳожа Калонни тиляб эдук. Негаким, Ҳожа Калон мусоҳиб эди. Бажурда турмоги мумтад бўлди. Бажур ишини ҳам осонрок тасаввур қилилди. Шоҳ Мир Ҳусайн Бажурга борурда, Қунар¹ сувининг гузариға етганда йўлуқти. Тиляб, баъзи оғиз сўзларни айтиб, хосса кўрни иноят қилиб, рухсат берилди.

Нургил тўғриси етганда бир қари келиб, гадойлик қилди. Жоладагилар ҳар қайси тўн ва дастор ва фўтадек нима бердилар. Қари хейли нима олди. Ярим йўлда бир ёмон ерда жола дакка урди, хейли таваҳхум бўлди. Агарчи жола гарқ бўлмади, Мир Муҳаммад жолабон сувға йиқилди. Кечак Атарнинг ёвуғида бўлдук.

Сешанба куни Мандировар келилди. Кутлуққадам ва Давлатқадам отаси қалъанинг ичидаги сұхбат тартиб қилиб эдилар, агарчи сафосиз ер эди, аларнинг хотири учун бир неча аёғ ичиб, намози дигар ўрдуға келилди.

Чоршанба куни Кингдар чашмасига бориб, сайд қилдук. Кингдар Мандировар туманига тааллук кенттур. Тамом Ламғонотда ушбу кентта ўқ хурмо бордур. Бу кент тоғ этагидин юқкорроқ воқе бўлубтур. Наҳлистони шарқ сариур. Бу чашма наҳлистоннинг ёнидадур, ён ердадур. Чашма бошидин олти-етти қари қўйироқ тошларни қалаб, гусл қилғали паноҳе қилибтурлар. Бу мартағача сувни мушриф қилибтурларким, гусл қилур кишининг бошига сув тўқуладур. Бу чашма суви бисёр мулойим, кищ кунлари кишига бу сув аввал жузъий совуқ маҳсус бўладур, сўнгра турғон сойи кишига сув хуш ёқадур.

Панжшана бу куни Шерхон Таркалоний уйига тушуруб зиёфат қилди. Намози пешин андин отланиб, ясағон моҳихоналарда балиқ тутилар. Бурнароқ бу моҳихонанинг кайфияти мазкур бўлуб эди.

Одина куни Ҳожа Мирмироннинг кентининг яқинига туштук. Намози шомда мажлис бўлди.

Шанба куни Алишанг била Алангорнинг оралиғидаги тоғни овладук. Бир тарафдин Алангорлик, яна бир тарафдин Алишганлик ҷарга қилиб, тоғдин кийикни индурдилар. Хейли кийик ўлди. Овдин ёниб, Алангорда маликларнинг боғига тушуб, сұхбат тутулди. Илгариги тишимнинг ярими синиб, ярими колиб эди, бугун таом ейдурганда қолгон ярими ҳам синди. Сабоҳи отланиб, балиқка тўр солдурдрук. Туш бор эдиким, Алишангга бориб, боғда ичилди. Тонгласи Ҳамзахон Алишангнинг маликинингким, ёмон ишлар қилиб, ноҳақ қонлар тўкур эди, қонликларига топшурулди, қасосга еткурдилар.

Сешанба куни вирд ўқуб, Ёнбулоқ йўли била Кобулға мурожаат қилдук. Намози дигар Алғанудин² сув кечиб, намози шом Қорабуға келиб, отқа буғуз бериб, моҳазаре ҳозир қилдилар, от ариасини тутатгач, отландук.

ВАҚОЕИ САНАИ ЙСНО ВА САЛОСИНА ВА ТИСЬА МИА¹

Одина куни сафар ойнинг гуррасида тарих тўққуз юз ўттуз иккидаким, офтоб қавс буржида эди, Ҳиндустон азимати била сафар қилиб, Яқланга пунитасидин ўтуб, Деҳи Яъқуб сувининг гарб тарафидағи ўлангга тушулди. Бу юртта Абдулмулук кўрчиким, етти-секкиз ой эди, Султон Саидхон қошиға элчиликка бориб эди, Ҳоннинг Янгибек кўкалтоши отлиқ кишиси била келди. Ҳонимлардин ва Ҳондин ҳатлар била муҳаққар савғот ва йилюқ келтурди. Икки кун черик маслаҳати учун бу юртта туруб, мундин кўчуб, ора қўнуб, Бодом чашма тушулди. Бу юртта маъжун едук.

Чаҳоршанба куни Бориқ об тушганда Ҳиндустонда қолғон Нурбекнинг иниларидин йигирма минг шоҳрухийлиқ олтун ва ашрафий ва тангаким, Ҳожа Ҳусайн² девон Лоҳур холисотидин йибориб эди, келтурди. Аксарини Мулло Аҳмад³ Балх арбобидин Балх маслаҳати учун йиборилди.

Одина куни ойнинг секкизида Гандамакқа тушганда манга тунд резандалиқ бўлди. Биҳамдилло осонлик била ўтти.

Шанба куни, Боғи Вафода тушулди. Бир неча кун Ҳумоюн мирзо ва ул юзнинг черики учун Боғи Вафода таваққуф қилилди.

Боғи Вафонинг ҳадди ва ҳудуди ва сафо латофати бу тарихда мукаррар мазкур бўлубтур. Асру сафолиқ боғ воқе бўлубтур. Ҳар ким ҳаридорлиқ кўзи била кўрса, билгайким, не турлук ердур. Нечакунким, анда эдук, ичар кунлари аксар ичилди ва сабуҳий қилилди, ичмас кунлари маъжун сұхбати эди. Ҳумоюн мийоддин кўп кейин қолғон жиҳатидин дурушт ҳатлар битиб, қаттиқ хитоблар қилиб йиборилди.

Якшанба куни сафар ойнинг ўн еттисида сабуҳий қилилиб эдиким, Ҳумоюн келди. Кеч келган жиҳатидин бир пора қаттиқ-қаттиқ сўз айттим. Ҳожа Калон ҳам Ғазнидин ушбу кун келди.

¹ «Тўққуз юз ўттиз иккичи (1525) йил воқеалари».

² Қ. б.— Ҳожа Ҳасан.

³ Л. б.— Мулло Муҳаммад.

¹ Л. б.—Каз суви.

² Қ. б.—Афиту.

Ўшул душанба охшоми-ўк кўчуб, Султонпур била Хожа Рустамнинг орасида солғон янги бокқа тушулди.

Чаҳоршанба куни андин кўчуб, жолага кириб, Кўшгунбазгача чоғир ичиб бориб, Кўшгунбаздин чиқиб, ўрдуға тушулди. Тонгласи ҳам ўрдуни кўчуруб, жолага кириб, маъжун ихтиёр қилилди. Дойим тушар юрт Қирқ ариқ эди. Қирқ ариқ тўғрисига етганда ҳар неча мулоҳаза қилилди, ўрдудин асаре зоҳир бўлмади. Отлар ҳам пайдо бўлмади. Хотирға кечтиким, Гарм чашма ёвуқтур, шояд ўрду анда тушуб экин деб, бу ердин ўтулди. Гарм чашмаға етган чоғ худ кеч бўлуб эди, анда ҳам турмай, кечаси ҳам юрулди. Бир ерда жолани турғузуб, бир пора уйқулаб¹, суннат вакти Ядабирға чиқтук. Кун бурни била черик эли кела бошлиди. Ўрду худ Қирқ ариқ навоҳисига тушган экандур, бизга кўрунмайдур.

Жолада шеър айтур эл хейли бор эдилар. Мисли, Шайх Абул Воҳид ва Шайх Зайн ва Мулло Алихон² ва Турдебек Хоксөр, яна баъзилар ҳам бор эди. Суҳбатта Муҳаммад Солихнинг бу байти мазкур бўлдиким:

Маҳбубии ҳар ишвагареро чи кунад кас,
Жое ки ту боши дигареро чи кунад кас³,

дедукким, бу гўшада айтсанлар. Табъи назми бор эл айтмоқ мақомида бўлдилар. Чун Мулло Алихон била хейли мутояба қилилур эди, ҳазл тарийқи била бу байт бадиҳада хотирга келди.

Монанди ту мадхуншу кареро чи кунад кас,
Ҳар говкуни мода хареро чи кунад кас.⁴

Мундин бурун яхши ва ёмон, жид ва ҳазл ҳарие хотирга етса эди, мутояба тарийқи била гоҳи манзум бўлур эди. Ҳар нечук қабиҳ ва зишт назм бўлса марқум бўлур эди. Бу фурсаттаким, «Мубаййин»ни назм қиласадур эдим, хотири фотирга хутур этти ва ҳазин кўнгулга мундоқ еттиким, ҳайф бўлғай ул тилдинким, мундоқ алфозни дарж қилғай, яна фикрини қабиҳ сўзларга ҳарж қилғай ва дариф бўлғай ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зуҳур этгай, яна зишт хаёллар анда хутур этгай.

Андин бери ҳажв ва ҳазл шеър ва назмидан торик ва тоиб эдим. Бу байти айтур маҳал асло хотирға етмади ва бу маъни ҳаргиз кўнгулга хутур этмади.

Бир-икки кундиң сўнг Бигромда тушганда резандолиқ бўлуб иситтим. Бу резандалиқ сурфага мунжар бўлди. Ҳар йўталгандা

қон тукуур эдим, аксар иситма бўлди, билдимким, бу иситма¹ қондиндур ва бу ташвишни қилғандин...

Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жиҳатингдин менинг ичим қондур.
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър
Бириси фаҳшу бири ёлғондур,
Гар десанг куймайин бу журм била,
Жилавингни бу арсадин ёндар.

...Яна бошдин истиғфор ва эътизор мақомида бўлуб, бу навъ ботил андешадин, бу йўсунлуқ нолойик пешадин кўнглумни тиндуруб, қаламни синдурудум. Ул даргоҳдин осий бандаларға бу навъ танбиҳлар давлатдеру азим, ҳар банда ҳамқим, мундоқлардин мутанаббиҳ бўлғай саодатедур жасим.

Оҳшом андин кўчуб, Али Маҗид тушулди. Бу юртнинг торлиғидин дойим мен бир пушта устига тушар эдим, черик эли тамом бир кўлда тушар эдиким, мен тушган пушта борига мушриф эди. Кеча черик элининг ўтидин ажаб яхши чароғон бўлур эди. Ҳар навбатким бу юртта тушулубтур, бу жиҳаттин албатта ичилибур. Бу қатла ҳам мунда тушганда ичилиди. Субҳдин бурун маъжун ихтиёр қилиб, отландим. Ушбу кун рўза ҳам тутдум. Келиб Бигромнинг ёвуғига тушулди.

Тонгласи ул юртта таваққуф қилиб, карг овифа отландук. Черик Бигром олидағи сиёҳ обдин ўтуб, сув қуий боқа чарга солдук. Муддате бориллондин сўнг кейиндин киши келдиким, Бигромнинг ёвуғида-ўк орόқча жангалаға карг кирди, теграсини олиб турубтурлар, ўшандин жилаврез тебраб еттук. Жангалаға чарга солиб, ғавғо қилғон била карг чиқиб, тезга қоча берди. Ҳумоюн ва ул юздин келганлар ҳеч ким каргни кўрган эмас эрди, бори хотирроҳ тафарруж қилдилар. Бир курухга ёвук қовлаб, қалин ўқлаб ийқитилар. Бу карг ҳеч кишига ва отга яхши ҳамла қилмади. Яна икки каргни ҳам ўлтурдилар. Дойим хотирға кечар эдиким, фил била каргни рўбарў қиласа, нечук муомала қилғайлар. Бу навбат филбонлар филларни келтурадур экандурларким, бир карг рўбарў ўқ чиқар, филбонлар илгаррак юрган била карг рўбарў келмас, ўзга сари кочар.

Ул кунким, Бигромда турулди, баъзи бекларни ва ичклиарни ва баҳши ва девонлар била олти-етти саркор қилиб, Нилоб гузарида кемаларнинг устига таъйин қилилдиким, жамиъ черик элини номбаном битиб, сонларин олғайлар.

Оқшоми резандалиқ бўлуб, иситтим, бу резандалиқ йўталга торти, ҳар йўталгандага қон тукуур эдим, хейли таваҳхум бўлди, алҳамдулиллоҳ икки-уч кундин сўнг бартараф бўлди.

Бигромдин кўчуб, ёмғур ёғдуруб, Кобул суви ёқасида тушулди. Хиндустандин хабар келдиким, Давлатхон ва Ғозихон йигирма-

¹ Л. б.— уйқулди.

² Қ. б.— Алихон.

³ Ҳар бир ноз-карашмачининг мухаббатини нима қиласин киши, сен бўлган жойда бошқани нима қиласин киши.

⁴ Сенга ўхшаш ҳушсиз, карни нима қиласин киши. Ҳар бир ҳўқизга чопувчи урочи эшакни нима қиласин киши.

¹ Л. б.— «иситма» ўринда «танаббуҳ» ёзилган.

ўттиз минг черик йиғиб, Калонурни олди, Лохур устига келмакчидур. Мўмин Али тавочини қадага била чоптурулдиким, биз кўч-баркўч мутаважжиҳурбиз, биз етгунча урушкунчи бўлмасунлар. Икки қўнуб, панижсанба куни ойниг йигирма секкизида Синд ёқасиға туштук.

Шанба куни рабиул-аввал ойниг ғуррасида Синд суви кечиб, Качакут сувидин ўтуб, дарё ёқасида тушулди. Кемалар устига қўйғон беклар ва баҳшилар ва девонлар черикка келган элниг сонини арзга еткурдилар. Улуқ-кичик, яхши-ёмон навкар, ғайри навкар ўн икки минг қаламга келибтур.

Бу йил тузда пашкол оз бўлғондур. Тоғ доманасидағи вилоятларда пашкол яхши бўлғондур. Ошлиқ маслаҳатидин тоғ доманаси била Сиялкут йўли била мутаважжих бўлдук. Хотий қақарнинг вилояти тўғриси етганда, бир рўдта ҳар ерда-ҳар ерда қалин сувлар турубтур. Бу сувлар тамом ях боғлабтур бир иликча қалинлиги бўлғой. Ҳиндустонда бу навъ ях гаритур. Яхни ўшанда-ўқ кўрулди. Бу неча йилки Ҳиндустонда эдук, қор ва яхдин осор ва аломат кўрулмади.

Синдин беш кўч, олтинчидаги Жуд тоғига пайваст Болнот жўгининг тоғининг тубида Бакиёллар юрти рўдқа келиб тушулди. Тонгләси эл ошлиқ олур маслаҳати учун ул юртта турдук. Ул кун арақ ичилди, Мулло Муҳаммад Парғарий кўп ҳикоят қилдиким, онча пургўйлук қилиб эди, Мулло Шамс худ эртаки шалойин эди, бир шалойинлик бошласа, кечгача тугата олмас эди.

Ошлиқка борғон қул-қуллукчи ва яхши ва ямон ошлиқдин ўта чиқиб, чангл ва тоғ ва қаттиқ ва бўртоғ ерларга парешон ва беҳисоб бориб, бир неча киши олдурдилар. Кичкина тунқатор анда ўлди.

Андин кўчуб, Биҳат сувининг Жиламдин қўйироқ гўзар била кечиб туштук. Вали Қизилким, парганаси Бимргурий ва Акриёда эди, Сиялкут қўмаги эди, мунда келиб кўрди. Сиялкутни асрманағон жиҳатидин итоб ва хитоб мақомида эдуқким, арз қилдиким, мен парганага келиб эдим, Хисрав қўкалтош Сиялкуттин чиқарида манга хабар ҳам келмади. Бу узри масмуш эди. Дейилдиким, Сиялкутни асрмадинг. Лохурда бекларга неча бориб қўшулмадинг? Мулзам бўлди. Чун иш ёвуқ эди, аниг бу жаримасини парво қилмадук.

Ушбу юрттин Сайд Тўфон, Сайд Лочинни Лохурдағиларга қўш от била чоптурулдиким, урушкучи бўлманг. Сиялкутта ё Парсурда келиб бизга қўшулунг.

Ҳар кимнинг сўзи бу эдиким, Фозихон ўттуз-қирқ минг кишини йигитбур. Давлатхон ул қарилиги била белига икки қилич боғлабтур. Булар жазм урушурлар. Хотирға кечтиким, у масал борким, «гах ёздаҳ бех, гах нух»¹. Чун бу кетмас, Лохурдағиларни ўзумизга қўшуб-ўқ урушалинг. Бекларга киши йибориб, ора қўнуб, Чоноб суви ёқасида тушулди. Йўлдин бориб, Баҳлулпурким, холиса эди, сайд қилдук. Қўрғони Чоноб сувининг ёқасида баланд жар устида

вое бўлубтур. Хейли хотирға ёқти. Сиялкутни мунда келтурур хаёл қилдук. Иншооллоҳ фурсат бўлғоч-ўқ келтурулгусидур.

Баҳлулпурдин ўрдуғача кема била келдук, сухбат эди, баъзи арақ, баъзи бўза ичтилар, баъзи маъжун едилар. Кемадин намози хуфтандин кечроқ чиқиб, хиргоҳда ҳам озроқча ичилди. От маслаҳатиға бир кун бу сув ёқасида отқа дам бердук.

Одина куни рабиул-аввал ойининг ўн тўртида Сиялкутка туштук. Дойим Ҳиндустонга борсак, гов ва говмиш ўлжасига тоғдин ва туздин жат ва қажур беҳад ва бекиёс келур эди. Бошсизлиқ ва зулм қилғучи ушбу бадбахтлар эди. Бурун вилоятлар ёғий эди. Хейли тили қисиқ йўқ эди. Бу навбатким, бу вилоятлар тамом эл бўлубтур, ўшандоқ муомала қила кириштилар. Сиялкутнинг эшикта яланғоч фақир, мискиниким, ўрдуға келиб эдилар, баякбор ғавғо тушти, толонға бордилар. Бошсизлиқ қилғон элни топтуруб, икки-учни пора-пора қилдурдум.

Сиялкуттин Шоҳим Нурбекни ҳам Лохур бекларига чоптурулдиким, ёғий не ерда эканини таҳқиқ қилиб, қайда қотилурларини соҳиб вуқуф кишидин билиб, айтиб йиборсунлар.

Ушбу юртта бир савдогар келиб, Оламхон Султон Иброҳимхонға бостурғонини арз қилди. Шарҳи будурким, Оламхон рухсат олғондин сўнг ушмундоқ иссиқ ҳавода ҳамроҳқа боқмай, икки кўчни бир қилиб, Лохур келур. Оламхонға рухсат берган фурсатта ўзбак хонлари, султонлари тамом келиб, Балхни қабаб эди. Оламхонға Ҳиндустон сари рухсат бериб, ўзумиз Балх устига отландук.

Лохурга келгандин сўнг, Ҳиндустондаги бекларга муҳассил кирарким: «Подшоҳ сизларни манга қўмак бўлсун дебтур, манга қотилиб юрунг. Фозихонни ўзумизга қўшуб, Дехли ва Огра устига юрулинг». Булар дерларким: «Фозихонға не эътимод била қотилалинг. Фармон ҳам мундоқтурким, ҳар қачон Фозихон иниси Ҳожихонни ўғли била даргоҳга йиборса, ё улким, Лохурға йибориб, гарав йўсунлуқ турса, сизлар қотилинг. Йўқ эрса қўшулғучи бўлмағайсиз, деб. Сиз ҳам тұна-кун урушуб бостурубсиз, яна не эътимод била қўшуласиз. Сизга ҳам маслаҳат эмаским, қотилғайсиз».

Ҳар неча бу йўсунлуқ сўзлар айтиб манъ қилурлар, етиққа кирмас. Ўғли Шерхонни йибориб, Давлатхон ва Фозихон била сўзлашиб қўрушурлар. Диловархонким, неча маҳал бандта эди, икки-уч ой бўлуб эдиким, Лохурға бандтин қочиб келиб эди, ани ҳам ўзи била олиб борур. Махмудхон Ҳонижажонким, Лохурда паргана берилиб эди, ани ҳам ҳамроҳ элтар. Голибо сўзни бу ерга қўярларким, Давлатхон ва Фозихон Ҳиндустонда қўюлғон бекларни, балки тамом бу тарафни ўзига олур. Диловархонни ва Ҳожихонни Оламхонга қотар. Булар Дехли ва Огра тарафини ўзларига олурлар. Исмоил Жилвоний¹ ва яна баъзи умаро

¹ «Гоҳ ўн бир яхши, гоҳ тўккүз».

келиб, Оламхонни кўрарлар. Бетаваққуф Дехли сари кўч-баркўч тебарлар. Индириға етганда, Сулаймон Шайхзода ҳам келиб кўрар. Буларнинг жамъияти ўттуз-қирқ мингга тортар, келиб Дехлини қабарлар, уруш ҳам сола олмаслар, кўргон элига танқис ҳам бера олмаслар.

Султон Иброҳим буларнинг жамиъятидин хабар топиб, буларнинг устига черик отланур. Ёвуқроқ етгач, булар ҳам хабар топиб, қўргон устидин қўпуб, муқобалаға юрурлар. Сўзни мунга қўярларким, агар кундуз уруш солсак, афғон бир-бири номусдин қочмаслар. Агар шабихун борсак, коронгу кечада кишини кўрмас, бошлиқ-бошиға бўлурлар деб ора олти курух ердин шабихун келурлар. Икки қатла шабихунға кун тушга отланиб икки пос, уч посрacha от устида-ўқ туруб, не кейин ёниб, не илгари юруб, сўзни бир ерга қўя олмай, учунчисида кечанинг бир паҳри қола шабихун келурлар. Буларнинг шабихуни чодирға ва ўтоққа ўрт қўймоқ эмиш. Келиб бир бошдин ўрт қўюб, фаво-солурлар. Жалолхон Жикаҳт ва яна баъзи умаро келиб, Оламхонни кўрарлар.

Султон Иброҳим ўз сарочасидин-ўқ бир неча хос хайли била тебранмас. Мунгача тонг отар. Оламхоннинг бўлғон кишиси эл таламоққа ва ўлжа олмоққа машғул бўлурлар, Султон Иброҳимнинг чериги кўрарким, буларнинг кишиси асру оздур, ўшандин бир озроқ фавж, бир фил била булар сари мутаважжиҳ бўлур. Фил илгаррак юругач, булар тўхтай олмаслар. Кочарлар. Ўшандин қочғон била Оламхон Миёни дуб сари кечиб, Понипат навоҳисидин яна Понипат сари ўтарлар. Индириға етган маҳалда бир баҳона қилиб, Миёни Сулаймондин уч-тўрт лак олиб қўярлар. Исмоил Жильвонийдин Оламхоннинг улуғ ўғли Жалолхон булардин айрилиб, Миёни дуб сари ўзларини тортарлар.

Оламхонға йигилғон чериқдин бир пораси, мисли Сайфхон ва Дарёхон ва Маҳмудхон ва Хонижахон ва Шайх Жамол фармулий яна баъзилар уруштин бурун-ўқ қочиб, Иброҳимға борурлар. Оламхон ва Диловархон ва Хожихон Сиҳринидин ўта бизнинг келиб Милватни олғонимизни хабар топарлар. Диловархон чун ҳамиша давлатхоҳлиқ мақомида эди ва бизнинг учун уч-тўрт ой банд тортиб эди, айрилиб Султонпурга кўчига келиб, биз Милватни олғондин уч-тўрт кун сўнг Милват навоҳисида бизга келиб, мулозамат қилди.

Оламхон ва Хожихон Шатлут¹ сувидин кечиб, Дун била Даشتнинг орасидағи тоғда Гингута отлиқ бир берк қўргонға келиб киаралар. Бизнинг чопкунчи аффондин ва ҳазордин келиб, буларни қабарлар. Ўшандоқ берк қўргонни ола ёвшқон экандурларким, кеч бўлур, чиқар хаёли килурлар, отларининг дарвозага йиқитилғон жиҳатидин чиқа олмаслар. Филлари бор экандур, филларни илгари солурлар. Аксар отларни филлар босиб ўлтурур. Бовужуд ҳам от била чиқа олмаслар. Коронгуда яёв чиқиб, юз минг ташвишлар била

Фозихонким, Милватға кирмай, тоғ сари қочиб эди, бориб кўшуурлар. Фозихон яхшигина ошнолиқ ҳам бермас.

Зарурат бўлуб, Дуннинг аёғида Лампур² навоҳисида Оламхон келиб, мулозамат қилди. Сиялкүтта Лоҳурдагилардин киши келдиким, тонгла борча келиб, мулозамат қилурлар.

Тонгласи кўчуб, Парсуррга туштук. Муҳаммад Али жанг-жанг, Хожа Хусайн, яна баъзи йигитлар мунда келиб, мулозамат қилдилар. Ёғийнинг доираси Рови сувининг Лоҳур тарафда экандур, Бўжак³ бошлиқларни хабар учун йибордук. Кечанинг уч паҳри бўла ёвшуб эдиким, хабар келтурдиларким, ёғий хабар тоқоч, бир-бирига боқмай бурулуб қочарлар.

Эрта кўчуб, партолдин ва урукдин айрилиб, Шоҳ Мир Ҳусайнни, яна Жонбекни урукка қўюб, ўзумиз илдам тебрадук. Икки намоз орасида Калонурга келиб туштук. Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон, ўзга беклар мунда келиб, мулозамат қилдилар.

Калонурдин эрта кўчуб, йўлда Фозихон ва қочконларнинг хабарини ёвуқ солик бердилар. Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Кутлукқадам ва Вали Ҳозин бошлиқ ва аксар бекларниким, бу навбат Кобулда бекликка юкундурулуб эди, бу қочконларнинг кейнига қовгунчи йибордук. Андоқ муқаррар бўлдиким, ета олсалар худ хўб, агар ета олмасалар Малут қўргонининг гирдо-гирдини яхши эҳтиёт қилтайларким, қўргон эли қочиб кестмагайлар. Бу эҳтиётлардин ғарз Фозихон эди.

Бу бекларни илгари йибориб, Конваҳин тўғрисидин Биёҳ сувини кечиб тушулди. Андин ора икки қўнуб, Милват қўргонининг қўлини оғзида туштук. Бурун келган беклар била Ҳиндустондағи бекларга ҳукм бўлдиким, қўргонни яқин қабаб тушгайлар.

Давлатхоннинг набираси, улук ўғли Алихоннинг Исмоилхон отлиқ ўғли мунда келди. Бир пора ваъда ва ваъид ва истимолат ва таҳдид била яна қўргонға йибориб, одина куни ўрдунни илгари қўчуруб, қўргонға ярим курух ёвуқ туштук. Ўзум келиб, қўргонни қўруб, буронғор, жувонғор, гулға булжорлар таъян қилиб, ёниб ўрдуға туштум.

Давлатхон киши йибориб, арз қилдиким, Фозихон қочиб тоққа борди. Менинг гуноҳимни афв қисалар, кулдукқа бориб, қўргонни топшурай. Ҳожа Мирмиронни йиборилди, таваҳхумни хотиридин чиқариб келтурди. Давлатхон ва ўғли Алихон била келдилар. Буюрдумким, ўшал икки қиличким, бизнинг била урушур учун белга боғлаб эди, бўйниға остилар. Мундок рустойи ва лода мардақ бўлғаймуқим, иши бу ерга етиб, ҳануз таалул қиласур. Илгаррак келтурдилар. Буюрдумким, қиличларни бўйнидин олдилар. Қўрушур вақт юкунмакта таъхир қиласур. Буюрдумким, оёғини тортиб юкундурилар. Илгари ўлтурғузуб, бир ҳиндустонийни билур кишига буюрдумким: Бу сўзларни бирор-бирор анга хотир нишон қила айтқил, мундок дегилким, мен сени ота дедим, таъзим ва эҳтиромингни ул тарийқким, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхши-

¹ К. б.—Сатлуж.

² К. б.—Бўжка.

³ К. б.—Бўж.

роқ қилдим. Ўзунгни ва ўғлонларингни, булужларнинг дарбадарликларидин қутқордим. Хайлхоналарингизни ва ҳарамларингизни Иброҳимнинг бандахонасидин ҳалос қилдим. Уч курур Тоторхоннинг вилоятини санга иноят қилдим. Сенинг ҳаққингда ямон бордиммуким, тўшунг била белингга икки қилич боғлаб, черик тортиб, бизнинг вилоятларнинг устига келиб, мундок шўр ва фитна солурсен.

Қари мабҳут мардак бир-икки сўз оғзида-ўқ пуйпади, сўзлай олмади. Андоқ муқаррар бўлдиким, хайлхоналари ва ҳарамларини мунга топшуруб, ўзга бўлғон жамиъ жиҳотларни забт қилғайлар. Фармон бўлдиким, Ҳожа Мирмирон била тушгай.

Шанба куни рабиула-аввал ойининг йигирма иккисида уларнинг хайлхона ва ҳарамхоналарини солим чиқармоқ учун ўзум келиб, Милват қўргонининг дарвозасининг рўбарёйидаги баландийга туштум. Алихон чиқиб, бир пора ашрафий пешкаш қилди. Намози дигарга ёвуқ хайлхоналари ва ҳарамлари чиқара кириштилар.

Фозихонни агарчи чиқиб кетибтур дейдурлар эди, vale ғазилар дедиким, биз қўрдукким, қўргондадур. Бу жиҳатдин баъзи ичклиарни ва чухраларни дарвозада қўюлдиким, гумонлиқ кишини ахтаргайларким, Фозихон муғаллат қилиб, чиқмагайким, кўнлий гараз ул эди. Яна баъзи жавохир ва жаровини ҳам яшуруб чиқарадурғон бўлса, забт қилғайлар.

Ўшул дарвозанинг олидаги баландийда чодир тикитуруб, кечакида-ўқ бўлдум. Сабоҳи Муҳамадий ва Аҳмадий ва Султон Жунайд ва Абдулазиз ва Муҳамад Али жанг-жанг ва Қутлукқадам ва бир неча ички бекларга фармон бўлдиким, ичкари кириб, хизоналари ва бўлғон жиҳотларини забт қилғайлар. Эл қўрғон эшингда бисёр гулув қиласурлар эди, сиёсат учун бир неча ўқ оттим, якбор бир қазо ўки Хумоюн мирzonинг қиссанонига текгач-ўқ жон баҳақ таслим қилди.

Икки кеча ўшул баландийда қўнуб, душанба куни қўргонга кириб саир қилиб, Фозихоннинг китобхонасига кирдим. Бир неча нафис китоблар чиқти, бир нечасини Хумоюнга бериб, бир нечасини Комронга йибордин. Муллоёна китоблар худ бисёр эди. Вале онча нафис китобларким, кўз тутулур эди, онча чиқмади. Кечаси анда қўнуб, тонгласи ўрдуға келдим.

Фозихонни қўрғонда тасаввур қилур эдук, ул бехамият номардота, оға, инисини ва она-эгачи-синглини Милватта ташлаб, маъдуде била тоғ сари қочибтур.

Мабин он бехамиятро ки ҳаргиз
Наҳоҳад дид рӯй некбахтий,
Тан осони гузинад хештанро,
Зану фарзанд бигузорад ба саҳтий!

Чаҳоршанба куни ул юрттин қўчуб, Фозихон кочқон тоғ сари мутаважжих, бўлдук. Милватнинг оғзидағи юрттин бир курух йўл келиб, бир кўлда туштук. Диловархон мунда келиб, мулоза-

¹ Ундай бехамиятни қўрма, у хеч қачон хушбахтлик юзини қўрмайди. У ўз гавасини кутқариб, хотин, бола-чақасини ёмон ҳолда колдиради.

мат қилди. Давлатхонни ва Алихонни ва Исмоилхонни ва яна бир неча уруғларини банд қилиб, Каттага топшурдуқким, Баҳрадаги Милват қўрғонига элтиб сахлағай. Ўзгаларниким, ҳар кишига туттурулуб эди, Диловархоннинг иттиғоқи била хунбаҳо таъйин қилилди. Баъзини кафилга бериб, баъзини банд қилиб, сахладилар. Катта бандиларни элтти. Давлатхон Султонпурга ета ўлди.

Милват қўрғонини Муҳаммад Али жанг-жангнинг уҳдасида қилдук. Ўз жонибидин оғаси Арғунни бир пора йигитлар била анда қўйди, Ҳазора ва афғондин ҳам икки юз элликча киши қўрғонга кўмак таъйин бўлди.

Ҳожа Калон Ғазни чоғирларидин бир неча тевада юклатиб эди. Ҳожа Калоннинг юрти бир баландийда воқе бўлуб эдиким, қўрғонга ва ўрдуға мушриф эди, анда сухбате тутулуб, баъзи эл чоғир ичти, баъзи эл арақ ичтилар, тавр, сухбате эди.

Андин қўчуб, Милватнинг бир арғадоллиқ ушоқ тоғларидин ошиб, дунға келдук. Ҳиндустон тили била жулгани «дун» дермишлар. Ҳиндустонда бир оқар сув ушибу дундадур. Дуннинг атрофи қалин кентлардур. Жевол парганаси эмишким, Диловархон аларнинг тағойилари бўлғай. Дун тавр жулгае тушубтур. Руднинг атрофлари ўлангдур, баъзи ерда шоли экибтурлар, ўртасидин уч-тўрт тегирмон сув оқиб борадур. Жулганинг кенглиги бир куруҳ икки курух, баъзи ери бўлғайким, уч курух ҳам бўлғай. Тоғлари кичикрак-кичикрак пушта ўйсунлук тоғлардур, қентлари бу тоғларнинг доманаларида воқе бўлубтур. Кент бўлмағон ерларда товус ва маймун бисёр. Уй товуғидек товуқ ҳам кўптур. Биайнихи товуқдур, вали аксар бир рангдур.

Чун Фозихоннинг хабари бир ерда муҳаққақ эмас эди. Турдикани ва Бирим Див Малинхос била таъйин қилдукким, ҳар ерда Ғозихон бўлса, бориб, бир навъ қилиб, иликлигағайлар.

Бу дун атрофидаги ушоқ тоғларда тавре мазбут қалъалар тушибтур. Шарқи шимол тарафилар бир қалъа воқе бўлубтур. Кўтила отлиқ, атрофи етмиш-сексон қари яқандоз, улуғ дарвозаси тарафи етти-секкиз қари бўлғай. Пули равон солур, ерининг кенглиги ўн-ўн икки қари бўлғай, икки узун йиғочни кўпрук қилибтурлар. Отни ва галани андин ўткарурлар.

Бу кўхистонда Фозихоннинг беркитган қўрғонларидин бири будур, кишиси бор экандур. Чопқунчи етиб, уруш солур. Алар ёнуни кондурлар. Кеч бўлғоч, қўрғоннинг ичидагилар мундок руст қўрғонни ташлаб қочарлар.

Бу дун навоҳисида яна бир руст қўрғон Гинкута қўрғонидур, анинг атрофи ҳам учмадур, vale ул мунча руст эмастур. Оламхон ушибу Гинкута қўрғонига кириб эди, бурун мазкур бўлди.

Фозихоннинг устига илгор айирғондин сўнг химмат рикобига оёқ қўюб, таваккул инонига илик уруб, Султон Иброҳим бинни Султон Искандар бинни Султон Баҳлул Лудий афғоннинг устиғаким, ул тарихда Деҳли пойтакти ва Ҳиндустон мамолики анинг таҳти тасаруғифа эди, ҳозир черигини бир лак дерлар эди, ўзида ва бекла-рида мингга ёвуқ фил ченарлар эди мутаважжих бўлдук.

Бир кечдин сўнг Боқи шиговулға Диболпурни иноят қилиб, Балх-ка кўмак йиборилди. Балх маслаҳати жиҳатидин, қалин ярмоқ ва Кобулдағи уруқ-қаёш ва ўғлон-ушоққа Милват фатҳида тушған матоъдин савғотлар йиборилди.

Дундин қуий бир-икки кўчтин сўнг Шоҳ Имод Шерозий Оро-йишхон ва Мулло Муҳаммад музаххабнинг ҳатларини олиб келди. Бир пора давлатоҳлиқ изҳори қилиб, бу юрушга саъӣ ва эҳтимомлар қилубтурлар. Биз даги бир яёқдин иноят фармонлари йибориб, илгари кўчтук.

Милваттин борғон чопқунчи Харур, Каҳлур, ва ул навоҳидаги тоғ кўргонлариниким, муддатлар экандур, ултораға берклигидин ҳеч ким борғон эмас экандур, тамом олиб, элини талаб, бизга келиб қўшулдилар. Оламхон ҳам хароблаб, яёқ-яланг келди. Ўтрусиға беклардин ва ичкilarдин йибориб, отлар ҳам йибордрук. Ушбу навоҳида келиб, муловзamat қилди. Бу навоҳининг тоғ ва дараларига дағи чопқунчи бориб, бир-икки қўнуб келдилар. Муътабар нима иликка тушмади. Шоҳ Мир Ҳусайн ва Жонбек ва баъзи йигитлар чопқунга руҳсат тилаб бордилар.

Дунда эканда икки-уч навбат Исмоил Жилвонийнинг ва Бибаннинг арзандоцлари келди. Мундин ҳам аларнинг кўнгли тилагандек фармонлар йиборилди.

Дундин кўчуб, Арупар келдук. Арупарда эканда қалин ёмғурлар ёғди. Филжумла совуқ бўлди. Оч-ялангоч ҳиндустонийлар қалин кирилди.

Арупардин кўчуб, Сихринд тўғриси Карапга¹ тушуб эдуқким, бир ҳиндустоний: «Султон Иброҳимнинг элисибурмен», — деб келди. Агарчи, ҳат ва китобати йўқ эди, биздин бир киши элчиликка истидъо қилибдур. Биз ҳам аниңг муқобаласида бир Саводий тунқаторни йибордрук. Бу фақирлар етгач, ҳар иккисини Иброҳим банд қилдурур. Ўшал кунким, Иброҳимни бостук, ўшал замон Саводий халос бўлуб келди.

Ора қўнуб, Банур² ва Санур рўдий ёқасиға туштук. Ҳиндустонда дарёлардин бошқа бир оқар сувким бор—будур, муни Гагар суви дерлар. Читр ҳам бу сув ёқасидадур. Бу сув юқкори сайр қила отландук. Читрдин уч-тўрт куруҳ юқкоррок бу сув рўднинг зиҳидин чиқиб келадур, рўд юқкориким, сайрга борилди, бир кенг дарадин тўрт-беш тегирмон сув чиқиб келадур. Юқкорроқ хейли латиф ва хуш ҳаво муносиб ерлардур. Ушбу сувнинг кенг дарадин чиқишида бир чаҳорбоғ буюрдум. Бу сув тузга тушуб, бир-икки куруҳ ўйл бориб, рўдға сингадур. Гагар суви заҳобдин чиқар, бу сув сингар ердин уч-тўрт куруҳ куйироқ бўлғай. Пашкода бу рўд суви қалин келиб, Гагар сувига қотилиб, Сомона ва Саномга борурлар.

Бу юртта хабар топтукким, Султон Иброҳимким, Деҳлининг бери ёнида эди, андин илгари боқа кўчубтур. Яна Ҳисори Фирузани шакдори Ҳамидхони хосса хайлий Ҳисори Фируза ва ул наво-

хининг черики била Ҳисори Фирузадин ўн-ўн беш курух берирак чиқиб келибтур. Каттабекни хабар учун Иброҳимнинг ўрдусига йиборилди. Мўмин аткани Ҳисори Фируза черикига хабар учун йиборилди.

Якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн учиди Аиболадин кўчуб, бир кўл ёқасига тушуб эдуқким, Мўмин атка ва Каттабек ушбу кун келдилар. Ҳумоюнни тамом буронгор кишиси билаким, Ҳожа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Вали Хозин бўлғай ва Ҳиндустонда қолғон беклардин Ҳисравбек ва Ҳиндубек ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва ғулдин, ичкilarдин ва йигитлардин Шоҳ Мансур барлос ва Каттабек ва Муҳиб Али ва бир пора киши қўшуб, Ҳамидхон устига таъйин қилдук.

Бибан ушбу юртта келиб, муловзamat қилди. Бу афғонлар кўп рустойи ва беҳуш эл бўладур. Бовужудким. Диловархон ҳам навкар ва ҳам марта баға андин улуқрок, ўлтурмас, Оламхоннинг ўғлонлариким, подшоҳзодалардур, алар ўлтурмас, бу ўлтурмок истидъо қилди, аниңг номаъкулиға ким кулоқсолур.

Душанба куни сабоҳи ойнинг ўн тўртида Ҳамидхон устига Ҳумоюн муттаважжиҳ бўлди, Илғоб, Ҳумоюн ўзидин илгаррак юз-юз эллик ўбдан йигитни коровул айиур. Коровул кишиси ёвук етиб, илик олишиб, бир-икки даст эгаришган маҳалда кейиндин Ҳумоюннинг қораси пайдо бўлғач-ўқғаним қочар. Юз-икки юз киши тушуруб, яримининг бўйини уруб, яримини етти-секкиз фил била келтурди. Ҳумоюннинг бу фатҳининг хабарини одина куни тушвақтида ойнинг ўн секкизида Бек Мирак мўғул ўшал юртта-ўқ келтурди. Филҳол хосса бош-оёқ ва тавиладафи хосса отлардин бир от иноят қилиб, жулду ҳам ваъда бўлди.

Душанба куни ойнинг йигирма бирида ўшал юртта Ҳумоюн юзча банди била ва етти-секкиз фил била келиб, муловзamat қилди. Бандиларни Устод Аликули ва туғандандозларга буюрулдиким, сиёсат жиҳатидин борини туғанг била қирдилар. Аввали юруши ва аввал иш кўргани бу эди. Шугунға бисёр яхши бўлди, Қовуғунчи қочғон элини ковлаб, Ҳисори Фирузага етган била-ўқ олурлар, Ҳисори Фирузани талаб келдилар. Ҳумоюнға Ҳисори Фирузани тавобе ва лавоҳиқи билаким, бир курур вилояттур, яна бир курур ярмоқ жулду берилди.

Ул юрттин кўчуб, Шоҳобод келдук. Тил тутар учун Султон Иброҳимнинг ўрдусига киши йибориб, неча кун бу юртта тавакқуф бўлди. Раҳмат пиёдана фатҳномалар била Кобулға йиборилди.

Ушбу юртта душанба куни жумодил-аввал ойнинг йигирма секкизида офтоб ҳамал буржига таҳвил қилди. Ўн секкиз ёшда эди, ушбу юртта Ҳумоюн юзига устара ё микрöz тегурди, тарих сана 961 бўлғай!

Иброҳимнинг ўрдусидин ҳам мутавотир хабарлар кела бошладиким, бир куруҳ-икки куруҳ кўчуб ҳар юртта икки-уч кун мақом

¹ Қозон босмасида Ҳумоюннинг 18 ёшга киргани тарихини 961 йил деб кўрсатилиши хато. Лошон босмасида бу жумла туширилиб қолдирилган.

² Қ. б.—Кармол.

² Л. б.—Танур.

қила-қила келадур. Биз ҳам мутаважжих бўлуб, Шоҳободдин ора икки қўнуб, Жўн дарёсининг ёқосига Сарсова гарбиси келиб туштук. Хожа Калоннинг навкари Ҳайдарқулини тил тута йиборилди.

Мен Жўн дарёсини гузар била кечиб бориб, Сарсовани сайд қилидим. Ул кун маъжун ҳам едук. Сарсованинг чащмаси бор, озрокча сув бу чашмадин чиқиб борадур, ёмон ер эмас. Бир Турдигек хоксор таъриф қилди. Мен дедимким, сенини бўлсун. Бу такриб била Турдигекка Сарсова берилиди.

Бир кемада толор ясатиб, гоҳи кема сайри қилур эдим, гоҳи кўчларда кема била андин келур эдим.

Ул юрттин дарё ёқалай қўйга бока икки қўч кўчулуб эдиким, тил тута борғонлардин Ҳайдарқули хабар келтурдиким, Довудхон Ҳайтимхонни беш-олти минг киши била Миёни дуоб сари кечурубтурсур. Уч-тўрт курух Иброҳимнинг доирасидан берирак доира уруб ўлтурубтурсур.

Бу фавжнинг устида якшанба куни жумодил-охир ойининг ўн секизида¹ Чин Темур Султонни ва Маҳди Хожа ва Мухаммад Султон² мирзо ва Одил Султонни тамом жувонгор кишининиким, Султон Жунайд ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Қутлукқадам бўлғай гулдин ҳам Юнус Али ва Абдулло ва Аҳмадий ва Каттабекни илгор айрдук. Намози пешин бу ердин сув кечиб, намози дигар-намози шом орасида ул юздин тебрадилар. Бибан ушбу илгор баҳонаси била сувдин ўтуб қочти. Фарз вактида ғаним устига етарлар. Оз-оғлөқ ясаб чиққандек қилурлар. Бизнинг киши етган била ўқ олиб тебарлар. Иброҳимнинг доираси тўғрисигача тушура борурлар. Ҳайтимхонниким, Довудхоннинг оғаси ва бир сардори ул эди, тушуруб, етмиш-сексон банди била, олти-стти фил била, келиб кўрдилар. Сиёсат учун, аскари ясокқа етти.

Андин кўчуб, буронгор, жувонгор, ғул ясол ясаб кўрулди. Ул мидорким, қиёс қилур эдук, онча черик назарға келмади.

Бу юртта фармон бўлдиким, жамиъ черик эли фароҳчўр ҳолиға ароба келтургайлар. Етти юз ароба бўлди. Устод Аликулиға фармон бўлдиким, Рум дастури била арабаларнинг орасида занжир ўрниға ўйнинг хомидин аргамчилар эшиб, бир-бириға боғлайлар. Ҳар икки ароба орасида олти-етти тўра бўлгай. Туфакандозлар бу ароба ва тўраларнинг кейнида туруб, туфак отқайлар. Бу асбобининг тартиби жиҳатидин беш-олти кун бу юртта таваққуф бўлди.

Ва бу асбоб ва олот тайёр ва мукаммал бўлғондин сўнг, тамом бекларни ва сўз билур ўбдан йигитларни даги кенгашга тилаб, ом кенгаш қилиб, раъйлар мунга қарор топтиким, Понипат шахредур, маҳаллот ва уйлари қалин, ҳар тараф маҳаллот ва уйлар бўлур, яна атрофини ароба ва тўра била беркитиб, туфақандоз ва яёки ароба ва тўра орқасида таъин қилмоқ керак.

Бу қарор била кўчуб, ора қўнуб, панжшанба куни жумодил-охир ойининг салхи Понипат келдук. Ўнг қўл шаҳр ва маҳаллот бўлди.

Олимизда тартиб қилғон тўралар бўлди. Сўл қўлда ва баъзи ерларда хандақ ва шоҳ бўлди. Ҳар ўқ отими ерда юз-юз эллик отлиқ чиққадек ерлар қўюлди. Черик эли баъзи хейли мутараддид ва мутаваҳхим эдилар. Тараддуд ва таваҳҳум бетакрибдуру. Неким азалда тенгрри тақдир килибтур, андин ўзга бўлмас. Агарчи аларни ҳам айб килиб бўлмас, хақ алар жониби эди. Неучунким, ватандин икки-уч ойчилиқ ўйл қелилиб эди. Ғариф қавме била эллининг иши тушуб эди. Не биз аларнинг тилларини билур эдук, не алар бизнинг тилимизни.

Парешон жамъэю, жамъэ парешон,
Гирифтор қавмею, қавме ажойиб.

Ғанимнинг ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг-икки мингта ёвуқ фили бор дерлар эди. Икки отасидин қолгон ҳазина худ нақд илигига эди, Ҳиндустонда расме бордурким, мундоқ иш тушганларда ярмоқ бериб, мийод била навкар тутарлар. Бу элни бидҳиндий дерлар. Агар мундоқ ҳаёл қилса эди, бир лак, икки лак ҳам навкар тута олур эди. Тенгри таоло рост келтурди, не йигитини рози қила олди, не ҳазинасини улаша олди. Қандин йигитини ризо қила олурким, табиатига имсок қўп ғолиб эди. Ўзи ярмоқ йиғиштурмоққа беҳад толиб, бетажриба йигит эди. Не келиши саранжомлиқ эди, не туруши, не юруши эҳтимоммлик эди, не уруши.

Ул фурсаттаким, Понипатта черик эллининг атроф ва жавонибии ароба ва шоҳ ва хандақ била мазбут ва мураттаб қилиладур эди. Дарвеш Муҳаммад сарбон арзға етгурдиким: «Мунча эҳтиёт ким бўлди, ул не имкондурким келгай».

Дедимким: «Сен буларни ўзбак хон, султонлариға қиёс қилурмусен? Ул йил Самарқанддин чиқиб, Ҳисор келтанди ўзбакнинг жамиъ хон ва султонлари йиғилиб, иттифоқ қилиб бизнинг устумизға келур азимат била Дарбанддин ўттилар. Биз жамиъ сипоҳи ва мўғулнинг кўч ва молларини маҳаллотқа кијоруб, маҳаллотни кўчабанд қилиб, беркиттук. Чун ул хонлар ва султонлар юруш-турушининг ҳисоб ва яроғини билур эдилар, кўрдиларким, ўлук-тирикни Ҳисорда кўруб, Ҳисорни беркиттук. Ҳисор устига келмакнинг ҳисобин топа олмай, Чагониён навоҳиси Навандокдин-ўқ ёндила. Буларни аларға ўхшатма. Иш ҳисобини ва юруш яроғини қанда билурлар?»

Тенгри рост келтурди, мен дегандек-ўқ бўлди. Етти-секкис кун Понипатта эдук, оз-оз кишимиз бориб, доирасиғача қалин кишила-рига ўқ қўярлар эди, бош кесиб келтурурлар эди. Алар хеч ҳаракате ва жуибуше қилмаслар эди. Охир баъзи давлатҳоҳ ҳиндустоний бекларнинг раъи била амал қилиб, Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Ҳисрав ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Султон Жунайд барлос ва Абдулазиз миҳохур ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Қутлукқадам ва Вали Хозин ва Муҳиб Али халифа ва Муҳаммад баҳши ва Жонбек ва Қарақўзи бошлиғ тўрт-беш минг кишини шабиҳунға йибордук. Кеча била ўбдан иттифоқ қила олмай, парешон бориб тегарлар, иш қила олмадилар. Тонг отиб, ёруқ бўлғуича ғаним-

¹ Л. б.—«Ўн» сўзи ўйқ.

² Л. б.— тушган.

нинг доирасининг яқинида эдилар. Ганим кишиси нақораларни чолдуруб, филлар била ясаб чиқтилар. Агарчи иш қила олмадилар, андоқ қалин киши била илик олишиб, vale ҳеч киши қора олдурмай, солим ва саломат чиқтилар. Мұхаммад Али жанг-жангнинг оёғига ўқ тегди, агарчи муҳлик эмас эди, vale уруш куни ишга ярамади.

Бу хабарни топиб, Ҳумоюнни черики била бир курух-бир ярим курух буларнинг ўтрусиға йибориб, ўзум ҳам қолрон черик била ясаб чиқтим. Шабиҳун борғонлар Ҳумоюнға қўшулуб келдилар. Чун ганим кишиси илгаррак келмади, биз ҳам ёниб туштук.

Бу кеча ўрдуда ғалат ғавғе тушти. Бир гириға ёвуқ сурон эди ва ғавғо эди. Мундок ғавғоларни кўрмаган элларга хейли тарадуд ва таваҳхум бўлди. Бир замондин сўнг ғавғо босилди.

Одина куни ражаб ойининг секкизида фарз вақтида қоровулдин хабар келдиким, ганим ясаб келадур. Биз даги жибаланиб, ярголаниб отландук. Буронғор Ҳумоюн ва Ҳожа Калон ва Султон Мұхаммад дўлдой ва Ҳиндубек ва Вали Хозин ва Пирқули Сийстоний эди. Жувонғор Мұхаммад Султон мирзо ва Маҳди Ҳожа ва Одил Султон ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Султон Жунайд барлос ва Қутлукқадам ва Жонбек ва Мұхаммад баҳши ва Шоҳ Ҳусайн Ёрагий¹ мўгул ғончи эди.

Ғулнинг ўнг қўли Чин Темур Султон ва Сулаймон мирзо, Мұхаммадий қўкалтош ва Шоҳ Мансур барлос ва Юнус Али ва Дарвиш Мұхаммад сорбон ва Абдулло китобдор эди. Ғулнинг сўл қўли Ҳалифа ва Ҳожа Мирмирон ва Аҳмадий парвоначи ва Турдебек ва Қўчбек ва Мұхіб Али ҳалифа ва Мирзобек тархон эди. Ировул Ҳисрав қўкалтош ва Мұхаммад Али жанг-жанг эди. Абдулазиз миҳоҳурни тарҳқа тайин қилиб эдук. Буронғорнинг учиди Вали Қизил ва Малик Қосимни, Бобо қашқани мўғуллари била тўлғамаға муқаррар қилдук. Жувонғорнинг учиди Қорақўзи ва Абул Мұхаммад найзабоз ва Шайх Али ва Шайх Жамол борин ва Маҳди ва Тенгрикули Пиши мўғулни тўлғамаға ясадук. Ганим кишиси ёвуқ келган, бу икки бўлақ тўлғана ўнг қўлдин, сўл қўлдин ганимнинг орқасиға эврулгайлар. Ганимнинг қораси кўрунганда, буронғор сари майли қўпрак эди, бу жиҳаттин Абдулазизниким, тарҳқа муайян эди, буронғорға қўмак йиборилди.

Султон Иброҳимнинг қораси йироқтингим, кўрунди, ҳеч ерда даранг қилмай, тез-ўқ келадур эди. Илгаррақ кела бизнинг қорамизким, аларға кўрунди, бу тартиб ва ясолниким, мулоҳаза қилдилар, ҳаср бўлуб, турай-турмай, келай-келмай дегандек қилиб, не туралди, не бурунгидек бедаранг кела олди.

Фармон бўлдиким, тўлғамаға тайин бўлғон киши ўнг қўлдин, сўл қўлдин ганимнинг орқасиға эврулуб, ўқ қўюб, урушқа машғул бўлғайлар. Буронғор, жувонғор ҳам юруб, ганим била тегишгайлар. Тўлғама кишиси орқасиға эврулуб, ўқ қўя кириштилар. Жувонғордин Маҳди Ҳожа бурунроқ тегишти. Маҳди Ҳожанинг ўтрусиға бир ғавж бир фил била келди. Булар ҳам қалин ўқ қўюб, ул фавжни

ёндурдилар. Жувонғорға қўмак ғулдин Аҳмадий парвоначи ва Турдебек, Қўчбек ва Мұхіб Али ҳалифани йиборилди. Буронғорда ҳам уруш койим бўлди.

Мұхаммад Али қўкалтош ва Шоҳ Мансур барлос ва Юсуф Али ва Абдуллоға фармон бўлдиким, гулнинг олида рўбарўдин юруб, урушқа машғул бўлдилар. Устод Аликули ҳам ғулнинг олидин неча қатла яхши фарангилар отти. Мустафо тўғчи ҳам ғулнинг сўл қўлидин ароба устидаги зарбзанлар била яхши зарбзанлар отти. Буронғор, жувонғор ва ғул ва тўлғамаға ганимнинг гирдо-гирдини олиб, шиба қўюб, бажид урушқа машғул бўлдилар. Бир-икки қатла жувонғор, буронғор сари қисқа-қисқа ҳамлалар қилдилар. Бизнинг киши ўқ қўюб, шиба зарби била яна ғулиға тиқтилар. Ганимнинг ўнг қўли ва сўл қўли бори бир ерда йиғилиб, андоқ тиқилиш бўлдиким, не илгари кела олдилар, не қочғали йўл топа олдилар.

Офтоб бир наиза бўйи чиқиб әдиким, уруш ангизи бўлди. Кун тушгача зарб уруш эди: Кун туши бўла аъдо мағлуб ва мақхур ва аҳиббо мубтаҳиж ва масрур бўлдилар. Тенгри таоло фазлу қарами била мундок душвор ишни бизга осон қилди ва андоқ қалин черикни ярим кунда андоқ ер била яксон қилди. Беш-олти минг киши Иброҳимнинг яқинида бир ерда-ўқ қатлаға етибтурлар. Ўзга ҳар ерда ўлганларни бу маъракада ўн беш-ўн олти минг таҳмин қилур эдук. Сўнгра Оргага келгандা Ҳиндустон эли тақридин андоқ маълум бўлдиким, кирқ-эллик минг киши бу маъракада ўлган экандур.

Ёғийин босиб тушира-тушира юрулди. Ўтрудин тушурган умароларни ва ўғлонларни олиб кела бошладилар. Сурўк-сурук филларни филбонлари келтуруб, пешкаш қилдилар. Ёғийининг кейнича юруб, хосса тобиндин Қисмтой мирзони¹ ва Бобоҷуҳрани ва Бужка бошлиқларни, Иброҳимни чиққан хаёл қилиб, қувғунчи таъйин қилдукким, Оргага етгунча таъжил била бориб, иликлагайлар.

Иброҳимнинг ўрдусининг ичи била ўтуб, сароча ва уйларини саир қилиб, бир кора сув ёқасиға туштук. Намози дигар бор әдиким, Тоҳир Табарий ҳалифанинг қайин иниси Султон Иброҳимнинг ўлгини қалин ўлуклар ичидаги таниб, бошини келтури.

Ушбу кун-ўқ Ҳумоюн мирзони ва Ҳожа Калон ва Мұхаммадий ва Шоҳ Мансур барлос ва Юнус Али ва Абдулло ва Вали Хозинни тайин қилдукким, жарида илдам юруб, Органи иликлаб, хизонани забт қилғайлар.

Маҳди Ҳожани ва Мұхаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Султон Жунайд барлос ва Қутлукқадамни муқаррар қилдукким, партолдин айрилиб, илғаб, Деҳли қўргониға кириб, хизоналарни ёхтиёт қилғайлар.

Тонгласи қўчуб, бир курух ўйл қелиб, от маслаҳатига Жўн² ёқасиға туштук. Ора икки қўнуб, сешанба куни Шайх Низом авлиёнинг мазорини тавоғ қилиб, Деҳли тўғриси Жўн ёқасида тушулди. Ушбу чаҳоршанба оҳшоми-ўқ Деҳли қўргонини саир қилиб, кечаси анда

¹ Қ. б.—Қосмой мирзо.

² Қ. б.—Жўй.

бўлуб, тонгласи панжшанба куни Хожа Кутбиддиннинг мазорини ўзларига ўқ маоф туттук. Иброҳимнинг отасига етти лаклик паргана нақд иноят бўлди. Бекларига ҳам ҳар қайсиға парганалар берилди. Иброҳимнинг отасини байрилари² била чиқариб, Оградин бир курух сув қуий юрт берилди.

Панжшанба куни андин кўчуб, Тугулқобод тўғриси Жўн¹ ёқасига тушулди.

Одина куни ул юртда таваққуф қилдук. Мавлоно Маҳмуд ва Шайх Зайн, яна баъзи бориб, Дехлида жумъа намози қилиб, менинг отимға хутба ўқуттилар. Фуқаро ва масокинға бир пора ярмок улашиб, ўрдуға келдилар.

Шанба куни ул юрттин кўчуб, кўч-баркўч Огра азимати қилилди. Мен бориб, Тугулқободни сайр қилиб, ўрдуға туштум.

Одина куни ражаб ойининг йигирма иккисида Ограничинг маҳоллоти Сулаймон фармулийнинг манзилига тушулди. Чун бу юртхейли кўргондин йироқ эди. Тонгласига кўчуб, Жалолхон Жикхатнинг иморатига тушулди.

Хумоюнким, илгаррак келиб эди, кўргондаилар узр айтиб, ҳиял қилибурлар, булар ҳам элнинг бесарлиғини мулоҳаза қилиб, хизонаға дастандоз бўлмағайлар деб биз келгунча чиқар йўлларни эҳтиёт қилиб, ўлтурубтурлар.

Бикраможит ҳиндукум, Гувалёр рожаси эди, юз йилдин кўпрак Гувалёр вилоятида оталари салтанат қилиб эдилар. Искандар Гувалёри олур маслаҳатига неча йил Ограда ўлтурди. Сўнгра Иброҳим замонида Аъзам Хумоюн Сарвоний неча маҳал бажид урушти, охир сулх била олиб, Шамсободни анга берди. Бикраможит Султон Иброҳимни босқонда дўзахқа борди. Авлоди ва хайлхонаси экандурким, Хумоюн қўйғон кишилар кўп эҳтиёт мақомида бўлур, жаров Ҳумоюнга пешкаш қилур. Бу жумладин бир ашҳар олмос² эдиким, Султон Алоуддин келтурган экандур. Андок машҳурдурким, бир муқайим³ мунинг қийматини тамоми оламнинг икки ярим кунлук ҳаржи⁴ дебтур, ғолибо секкиз мисқолдур. Мен келганда Ҳумоюн менга пешкаш қилди, мен Ҳумоюнга ўқ бағишладим.

Кўрғон ичидаги сипоҳилардин билгулук кишилардин бири Малик Дод Кароний эди, яна Малик Сўрук, яна Фирузхон Мевотий эди, бир нима ҳиял булардин зохир бўлди. Сиёсат қилиб йиборилди. Малик Дод Каронийни чиқариб, баъзи истидъолар қилибурлар.

Бора-кела бу сўзлар қарор тоққунча тўрт-беш кун ўтти. Алар-

нинг муддаосидек иноят ва шафқат қилиб, жамиъ жихотларини ўзларига ўқ маоф туттук. Иброҳимнинг отасига етти лаклик паргана нақд иноят бўлди. Бекларига ҳам ҳар қайсиға парганалар берилди. Иброҳимнинг отасини байрилари² била чиқариб, Оградин бир курух сув қуий юрт берилди.

Панжшанба куни ражаб ойининг йигирма секкизида намози дигар Ограга кириб, Султон Иброҳимнинг манзилига тушулди. Тарих тўққуз юз ўндаким,³ Кобул вилояти мусаххар бўлди, ул тарихдин бу тарихқача хамиша Ҳиндустон ҳаваси қилилур эди. Гоҳи бекларининг суст райлигидин, гоҳи оға-инининг ноҳампойлигидин Ҳиндустон юруши мұяссрар бўлмас эди. Охир мундоқ мавоне қолмади. Кичик-кирим бек ва бекоттин хеч ким хилофи мақеуд сўз айта олмади.

Тарих тўққуз юз йигирма бешида⁴ черик тортиб, Бажурни зўр била икки-уч керида олиб элини қатли ом қилиб, Беҳраға келдук. Толон ва торож қилмай. Беҳра элига моли омон солиб, нақд ва жинсдин тўрт лак шоҳрухий олиб, черик элига навкар адади била улашиб, Кобулға мурожаат қилилди.

Ушбу тарихдин тўққуз юз ўттуз иккигача⁵ Ҳиндустонга, бажид юрушуб, етти-секкиз йилда беш навбат Ҳиндустонға⁶ черик тортиб. Бешинчи навбат тенгри таоло ўз фазлу қарами била Султон Иброҳимдек ғанимни мақхур ва абтар илиб, Ҳиндустондек васе мамлакатни бизга мұяссрар ва мусаххар қилди.

Ҳазрати рисолат замонидин бу тарихқача ул юз подшоҳларидин уч киши Ҳиндустон вилоятига мусаллит бўлуб, салтанат қилиб-турлар; бир, Султон Маҳмуд Ғози ва авлоди Ҳиндустон мамлакатида муддати мадид салтанат таҳтига ўлтурубтурлар. Иккинчи, Султон Шиҳобиддин Ғурий ва қуллари ва тавобеи кўп йиллар бу мамоликда подшоҳлик сурубтурлар. Учунчи мендурмен, вале менинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ўҳшамас: не учунким, Султон Маҳмуд Ҳиндустонниким мусаххар қилди, Ҳурросон таҳти анинг таҳти забтида эди ва Хоразм ва Дорўлмурз⁷ салотини анга муте ва мунодк эди. Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти эди. Черики икки лак бўлмаса, худ бир лакта не сўз эди. Яна ғанимлари рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар рожа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлик қилур эди.

Яна султон Шиҳобиддин Ғурий агарчи Ҳурросон салтанати анда эмас эди, оғаси Султон Ғиёсиддин Ғурийда эди, «Табакоти Йосирий»да келтурубтурким, бир навбат бир лаку йигирма минг баргустондор била Ҳиндустонга черик тортибдур. Мунинг ғанимлари ҳам рой ва рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир кишида эмас эди.

¹ Л. б.— Бу ибора тушган.

² Л. б.— партоллари.

³ Милодий йил хисоби билан 1504/5 йил.

⁴ Милодий 1519 йил.

⁵ Милодий йил хисоби билан 1526 йилгача.

⁶ Л. б.— бу жойи тушган.

⁷ Л. б.— Дор-модор.

Аввал навбатким, Бехрага келдук, минг беш юз, ниҳояти икки минг киши бўлғай эдук. Бешинчи навбатким келиб, Султон Иброҳимни босиб, Хиндустон мамоликини фатҳ қилдим, ҳеч қачон Хиндустон юрушида мунча черик била келилмайдур эди. Навкар ва савдар ва чокар жамиъ черик била бўлғонлар ўн икки минг киши қаламга келди. Манга тааллук вилоёт Бадаҳшон ва Қундуз ва Кобул ва Қандахор эди, вале бу вилоятлардин мұттаддун бих нафъе йўқ эди, балки бაъзи вилоятлар ёғийга ёвук воқе бўлғон учун, қуллий мададлар қўлмоқ лозим эди. Яна жамиъ Мовароуннахр вилоятлари ўзбак хавонин ва салотиннинг тасарруфида эди, юз мингга ёвук чериклари бор эди, қадимий душман эди. Яна Хиндустон мамлакати Бехрадин Баҳорғача аффон тасарруфида эди, подшоҳи Султон Иброҳим эди. Вилоят ҳисоби била беш лак черики бўлмоқ керак эди. Ул фурсатта юруб¹ умароси муҳолафат мақомида эдилар. Ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг чоғлиқ фили бор дерлар эди. Бу ҳол ва бу кувват билан таваккул қилиб, ўзбақдек юз минг қари ёғийни орқада қўюб, Султон Иброҳимдек қалин чериклик ва вассе мулклук подшоҳ билан рўбарў бўлдук. Таваккулимизга яраша тенгри таоло ранж ва машаққатимизни зое қилмай, мундоқ зўр ғанимни мағлуб қилиб, Хиндустондек кенг мамлакатни мафтуҳ айлади. Бу давлатни ўзумизнинг зўр ва кувватидин кўрмасбиз, балки тенгрининг маҳзи лутф ва шафқатидиндур ва бу саодатни ўзумизнинг саъй ва ҳимматидин билмасбиз, балки тенгрининг айни қарам ва иноятидиндур.

Хиндустон мамолики васе ва пурмардум ва пурхосил вилюят воќе бўлубтур. Шарки ва жануби, балки ғарби ҳам Мухит дарёсига мунтахи бўлур. Шимоли бир тоғдурким, Хиндукӯш ва Кофиристон ва Кашмир тоғлари била пайвасттур. Ғарби шимоли Кобул ва Ғазни ва Қандаҳор воќе бўлубтур. Жамиъ Хиндустон вилюятининг пойтахти Дехли эрмисш. Султон Шихобиддин Фурийдин сўнг, Султон Фирузшоҳнинг охир аҳдиғача аксар Хиндустон Дехли салотинининг таҳти забтида экандур.

Бу тарихдаким, мен Ҳиндустонни фатх қилдим, беш мусулмон подшоҳ ва икки коғир Ҳиндустонда салтанат құлурлар эди. Агарчи кичик-кирим рой ва рожа тоғ ва жангалда хейли бор эдилар, vale мұтабар ва мустақил булар эдилар. Бир ағғонлар әдиким, Дехли пойтахти аларда эди. Беҳрадин Баҳорғача қобиз эдилар. Ағғонлардин бурун Жунпур Султон Ҳусайн Шарқийнинг қабзида эди. Бу жамоатни цурий дерлар. Буларнинг оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотиннинг олида саққо экандурлар. Фирузшоҳдин сұнг Жунпур мамлакатына мусаллит бўлубтурлар.

Дехли Султон Алоуддининг илигига эди. Бу табақа сайдтур. Темурбек Дехлини олғонда Дехли ҳукуматини буларнинг оталариға берип, бориб эди. Султон Баҳлул Лудий афғон ва ўғли Султон Искандар Дехли пойтахти била Жунпур пойтахтига қозабиз бўллилар. Ҳар икки пойтахт бир подшоҳнишин бўлди.

Иккинчи Гужаротта Султон Музаффар эди. Султон Иброҳим

фатҳидин бир неча кун бурунроқ оламдин нақл қилди. Бисёр муташарре подшоҳ эди, толиби илмлиғи бор эрди, ҳадис мутолаа қилур эрди, доим мұсхаф китобат қилур эрди. Бу табақаны тонк дерлар. Буларниң ҳам оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотинға шаробдор экандурлар. Фирузшоҳдин сүнг Гужарот вилоятиға қобиз бўлубтурлар.

Учунчи Дақанда Баҳманийлар эди. Вале бу тарихта Дақан салотинига ихтиёр ва иқтидор қолмайдур эди. Тамом вилоятларни улуг беклар иликлаб эди. Бир нимаға эхтиёж бўлса, беклардин тилар эди.

Тўртунчи Молва вилоятидаким, Мандов ҳам дерлар, Султон Махмуд эди. Бу табақани халжий дерлар. Муни Роно Санго коғир босиб, аксар вилоятиға қобиз бўлуб эди, бу ҳам заиф бўлуб эди. Буларнинг оталари Фирузшоҳнинг тарбияткардаларидин экандур. Андин сўнгра Молва вилоятиға қобиз бўлубтурлар.

Бешинчи Бангола вилоятида Нусратшоҳ эди. Отаси Банголада подшоҳ бўлуб эди. Сайид эди ва Султон Алоуддинға мулаққаб эди. Мунга салтанат мерос тегиб эди. Ажаб расмедур, Банголада салтанат мероси камрок бўлур. Подшоҳининг бир муайян таҳти бор. Умаро ва вузаро ва соҳиб мансабларнинг ҳар қайсининг бир муқаррарий ери бордур. Бангола эл қошида ул таҳт ва ерлар мұтабардур. Ҳар қайси ерда тобе ва муте навкар ва чокар ва жамъи муайян ва муқаррардур. Подшоҳининг наасб ва азли хотири тиласа ҳар кимни ким бироннинг ериға ўлтурғузди, ул ерга тобе ва муте навкар ва чокар тамом бу кишининг бўлур, балки подшоҳининг таҳтида ҳам бу хосияттур. Ҳар ким подшоҳини ўлтуруб, таҳтға чиққунча фурсат тоңса, ул подшоҳ бўлур. Умаро ва вузаро ва сипоҳи ва раият барча анга итоат ва инқиёд қилурлар. Бурунғи подшоҳидек подшоҳ ва фармонраво билурлар. Бангола элининг сўзи будурким, биз таҳти ҳалолхуридуrbиз. Ҳар ким таҳт устида бўлса, биз анга муте ва мунқоддуrbиз. Нечукким, Нусратшоҳининг отаси Султон Алоуддиндин бурун бир ҳабаший подшоҳини ўлтуруб, таҳтқа чиқиб, муддате салтанат қилди. Ҳабашийни Султон Алоуддиндин сўнг, ирс тарийики била холо ўғли подшоҳ бўлубтур.

Яна Банголада бу расмдурким, ҳар кишиким подшоҳ бўлди, бурунги подшоҳларнинг хизоналарини сарф ва ҳарж қилмоғлиқ куллий айб ва ордур. Ҳар ким подшоҳ бўлса, яна янги хизона йиғмок керак. Хизона жамъ қилмоғлиқ ул элнинг қопида фахр ва мубоҳоттур. Яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ ва мулк салотининг жамиъ маунотининг қадимдин муқаррар ва муайян танлари парганалар бордурким, ўзга ерга асло ҳарж бўлмас.

Улук мұттарбаар ва мусулман ва қалин чериклик ва бисёр вилоят-
лик бу беш подшоқ әдиким, мазкур бўлди.

Кофирилардин улуғроғи вилоят ва черик била Бижонгар рожасидур. Яна Рено Сангудурким, бу ёвуқларда ўзининг журъати ва қиличишин мунча улғайиб эди. Асли вилояти Четур эди, Мандов

«Юрт» бүлсә керак.

салотинининг салтанати ҳалал топгандага Мандовга тааллук қалин вилоятка қобиз бўлди: мисли, Ратанпур ва Сорангпур ва Бхилсон ва Чандрий.

Тарих тўқкуз юз ўн тўртта тенгри таоло инояти била Чандрийким, неча йил эди, дорулҳарб бўлуб эди. Медини-ров отлик Рено Саңғонинг улуг ва мұтабар кишиси тўрт-беш минг кофир била анда эди. Бир-икки керидаги зўрлаб олиб, кофирларни қатли ом қилиб, дорул-ислом килдим, нечунким, шархи мазкур бўлғусидур.

Яна Ҳиндустоннинг атроф ва жавонибида ғалаба рой ва рожадур, баъзи мутиул-ислом, баъзи йироқлигидин ё ери берклигидин ислом подшоҳлариға итоат қилмайдурлар.

Ҳиндустон аввалғи иқлимин ва иккинчи иқлиминдин ва учунчи илқимдиндур. Тўртунчи иқлимин Ҳиндустонда йўқтур. Ғарб мамлакате воқе бўлубтур. Бизнинг вилоятларга боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангл ва саҳроси, мавозиъ ва вилоёти ва ҳайвонон ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели борча ўзгача воқе бўлубтур. Кобул тавобени гармсерлар агарчи баъзи ишта Ҳиндустонга мушобахати бор, баъзида йўқ. Синд сувини ўтгач, ер ва сув ва йигоч ва тош ва эл ва улус ва роҳ ва расм тамоми Ҳиндустон тарийкидадур. Шимолдаги тоғким, мазкур бўлди, Синд² дарёсидин ўтгач, бу тоғда Кашмир тавобени вилоятлардур. Агарчи бу тарихда бу тоғда вилоятлар, мисли, Пакли ва Шаҳманг аксари Кашмирга итоат қилмас, vale бурун Кашмир доҳили экандур. Кашмирдин ўтгач, бу тоғда бениҳоят эл ва улус ва паргана ва вилоятлардур. Байгола ва балки муҳит ёқасиғача бу тоғда пайваст ҳалойиқдур. Ҳиндустон элидин мунча таҳқиқ ва тафтиш қилилди, хеч ким бу тавойифдин таҳқиқ ҳабар айта олмади. Ушмунча дейдурларким, бу тоғ элини Кас дерлар. Хотирға еттиким, Ҳиндустон эли «шин»ни «син» талаффуз³ қилур. Чун бу тоғда мұтабар шаҳр Кашмирдур, балки Кашмирдин ўзга бу тоғда яна шаҳре эшитилмайдур. Бу жиҳаттин бўла олурким, Кашмир демиш бўлғайлар.

Бу тоғ элидин матоъ нофа, мушик ва кўтоси баҳрий ва заъфарон ва сурб ва мисдур. Бу тоғни Ҳинд эли Саво лак парбат дерлар, ҳинд тили била «саво»— рубъ, «лак»— юз минг, «парбат»— тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йигирма беш минг тоғ бўлғай. Бу тоғларда кор ўқсумас, Ҳиндустоннинг баъзи вилоятидин, мисли Лоҳур ва Сиҳринд ва Санбалдин бу тоғда қор оқариб кўрунур. Ушбу тоғ Кобулда Ҳиндукунша мавсумдур. Кобулдин бу тоғ шарққа боқа борибтур, бир нима жанубқа мойил. Жануби тамом Ҳиндустонноттур. Бу тоғнинг ва бу номаълум улусларнинг ким, «кас» дерлар, шимоли. Тебат вилоятидур.

Бу тоғдин қалин дарё чиқиб, Ҳиндустоннинг ичи била оқар. Сиҳриндин шимол сари боқа олти дарёким, Синд ва Баҳат ва Чоноб ва Ровий ва Биёҳ ва Сатлуж бўлғай ушбу тоғдин чиқиб,

Мўлтон навоҳисида борча бир ерда қотилур, борча бир ерда қотилғонда ҳам Синд дерлар: Ғарб сари оқиб Татта вилоятининг ичи била ўтуб, Уммонға қотилур. Бу олти дарёдин ўзга дарёлар: Жўн ва Ганг ва Раҳаб ва Гўмти ва Гагар ва Сиру¹ ва Гандак ва яна қалин дарёлардурким, бори Ганг дарёсига қотилиб, Ганг-ўқ атанур. Шарқ сари оқиб, Бангола вилоятининг ораси била ўтуб, муҳитқа тўкулур. Борининг манбаи ушбу саво лак парбаттур. Яна баъзи дарёлар дурким, Ҳиндустон тоғларидан чиқар, мисли, Чанбал ва Банос ва Битви ва Сун², бу тоғларда кор асло бўлмас, алар ҳам Ганг дарёсига қотилур.

Ҳиндустонда ҳам тоғлар бордур. Ул жумладин бир тоғе тушуб тур, шимолдин жанубқа боқа бориптур. Бу тоғнинг ибтидоси Дехли вилоятида Фирузпоҳнинг Жаҳонномо отлиқ иморатдиндурким, парчағина тошлиқ тоғнинг устида воқе бўлубтур. Мундин ўтгач, Дехли навоҳисида парча-парча, кичикрак-кичикрак, анда-мунда тошлиқ тоққиналар пайдо бўлибтур. Мевот вилоятиға ета бу тоғлар улуғроқ бўлур, Мевотдин ўтуб, Биёна вилоятиға борур, Секри ва Бори ва Дулпурнинг тоғлари ҳам ушбу тута тоғлардиндур, агарчи пайваст эмас. Гувалёрнингким, Колпур дерлар, тоғлари ушбу тоғнинг шуъбаларидиндур. Рантанбур ва Четур ва Мандов ва Чандрий тоғлари ҳам ушбу тоғ разгларидиндур. Баъзи ерларда етти-секкиз куруҳ мунқатиъ бўлубтур. Бу тоғлар паст-паст ва дурушт ва тошлиқ ва жангалик тоғлардур. Бу тоғларда кор асло ёғмас.

Ҳиндустонда баъзи дарёларнинг манбаи бу тоғлардур. Ҳиндустоннинг аксари вилояти туз ерда воқе бўлубтур. Мунча шаҳрлар ва мунча вилоятларким бор, хеч ерда оқар сув йўқтур. Оқар суви дарёлардур, баъзи ерларда кора сувлардур.

Баъзи шаҳрларнингким, ариқ қозиб, сув чиқарур қобилияти ҳам бор, сув чиқормайдурлар. Бу неча жиҳаттин бўла олур: бир буким, зироат ва боғотига асло сув эҳтиёж эмас, ҳарифий маҳсули худ пашкол ёмғури била бўладур. Бу гаритурким, рабиий маҳсулиға агар ёмғур бўлмаса ҳам бўладур. Дараҳтларнинг ниҳолига бир-икки йил сувни ташиб ё чарх била ё даль била сув берадурлар, андин сўнг асло бермак эҳтиёж эмас. Баъзи сабзиларға сув берадурлар. Лоҳур ва Диболпур ва Сиҳринд ва ул навоҳида чарх била сув берадурлар.

Икки узун ипни чоҳнинг қадича ҳалқа қилибтурлар, икки ипнинг орасига йигочлар боғлаб, кўзаларни йигочларга беркитибтурлар. Бу кўзаларни беркитган ипни чоҳ устидаги чархга солибтурлар. Бу чархнинг тийрининг яна бир бошида яна бир чарх қилибтурлар, бу чархнинг қошида яна бир чарх қилибтурларким, ўқи тик турубтур, ўй бу чархни эвургач, парралари иккинчи чархнинг парралариға кириб, ул кўзалик чарх өврулур.

¹ Қ. б.— Ранпур.

² Л. б.— Ҳинд.

³ «Шин»ни «син» талаффуз қўймок—«ш» ҳарфини «с» деб айтмоқ.

¹ Қ. б.— Сирд.

² Л. б.— «сун» йўқ.

Сув тўкулур ерда нов қўюбтурлар, новдин ҳар қаёи сув элтарлар.

Яна Огра ва Чандувор ва Биёна ва бу навоҳида далв била сув берурлар. Бу машаққатлиқтур ва мурдорлиғи ҳам бор. Чоҳ ёқасида айри йиғочни беркитиб, айрининг орасида ғалтак тартиб қилибтурлар. Узун аргамчиға улуғ далвни боғлаб, бу ғалтак устига солибтурлар. Аргамчининг бир учини ўйға боғлабтурлар. Бир киши ўйни ҳайдамоқ керак, бир киши далв сувин тўқмак керак. Ҳар қатла ўй тортиб, далвни чикориб ёнар маҳалда ул аргамчи ўйнинг йўлиғаким, ўй сийдук ва тезаги била мулаввасдур, тегиб, яна ҷоҳса тушар. Баъзи зироатларға сув эҳтиёж бўлса, кўза била эр ва хотун сув ташиб сугорадурлар.

Хиндустоннинг шаҳрлари ва вилоятлари асру бесафодур. Бори шаҳрлари ва бори ерлари бир вазълик, богоғига том бўлмас. Аксар ерлари туб-туз воқе бўлубтур. Баъзи дарёларнинг ва рудларнинг ёқаси пашкол ёғинлари жиҳатидин обқанлар бўлубтурким, ҳар ердин убур ва муур мутаа兹издур. Тузларида баъзи ерларда тиконлик дараҳт жангали бордурким, парғаналарнинг эли бу жангалларда қузғадаб мутамарридиқ қилиб, мол бермаслар.

Хиндустонда оқар сув дарёлардин ўзга камдур. Аҳёнан баъзи ерда кора сувлар бор. Ушмунча шаҳр ва вилоят чоҳ суви била ё ҳавз суви билаким, пашкол ёмғуридин йигилмиш бўлғай, майшат қилурлар.

Хиндустонда мавозиъ ва кентларнинг, балки шаҳрларнинг бузулмоқ ва тузалмаги бир замонда бўладур. Ушмундоқ улуқ шаҳрларким, йиллар анда мутаваттиндурлар, агар қочарлари бўлса, бир кунда-бир ярим кунда андоқ қочарларким, осор ва аломатлари қолмайдур. Агар тузалмакка юз қўйсалар, ариқ қозмоғи ва банд боғламоги эҳтиёж эмас. Экинлари тамом лалимийдур. Элига худ ниҳоят йўқтур, жамиъ йигилдишар, бир ҳавз ясадилар, ё чоҳ қозидилар. Уй ясамоқ ё том қўпармоқ худ йўқтур. Ҳас бисёр ва дараҳт бешумор, чирилар қилдилар, филҳол кент ё шаҳр бўлди.

Ҳайвонотким, Хиндустон махсусидур, вухушдин бир фидурким, Хиндустоний «ҳотий» дерким, Колпи вилоятининг сарҳадларида бўлур. Андин юқкори шарқ сари боқа борғон сари саҳроий фил қўпрак бўлур. Ул орадин фил тутуб келтурурлар. Карра ва Мониқпурдин ўттуз-қирқ мавзиънинг иши фил тутмоқдур. Девонға фил-ўқ жавоб берурлар. Фил азимул-жусса ва зийрак жонивордур. Ҳар не десалар билур ва ҳар не буюрсалар қилур. Баҳоси улуқ-луғига ярашадур, қарилаб сотарлар. Ҳар неча улукроқ — баҳоси қўпроқ. Андоқ ривоят қилдиларким, баъзи жазойирда ўн қари фил бўлур эрмиш. Бу орада худ тўрт-беш қаридин икизрак қўрулмади. Филнинг емак ва ичмаги тамом ҳартуми биладур, ҳартуми бўлмаса тирилмас. Ҳартумининг икки ёнида юқкориги энгагида икки улуқ тиши бор, томға ва йиғочқа ушбу тишларини қўюб, зўрлаб йиқитур. Урушмоқ ва ҳар зўр тишларким бўлса, ушбу тишлар била қилур. Ож бу тишларни дерлар. Бу тишларнинг хинд элининг қошида хейли қадри бор. Филнинг туки йўқтур. Хиндустон элининг қошида филнинг бисёр эътибори бор. Черикларида ҳар фавжким бор,

албатта, бир неча фил ҳамроҳдур. Филнинг баъзи яхши ҳайсиятлари бор: улуқ сувлардин ва тунд ва тез сувлардин қалин юқ қўтариб, осон ўтадур. Яна тўрт-беш юз киши тортар қазон аробасини уч-тўрт фил осон тортиб борадур, vale бўғузи хейли улуктур, икки қатор теванинг бўғузини бир фил ер.

Яна карқур: бу ҳам улуғ жониворедур, заҳомати уч говмишча бўлғай. Ул сўзким, ул вилоятларда машҳурдурким, карк филни шоҳ била қўтарур эмиш, ғолибо ғалаттур. Бир шоҳи бор, бурнининг устида, узунлиги бир қаришдин қўпрак, икки қариш худ қўрулмайдур. Бир улуқ шоҳидин бир обхўра киши бўлди, яна бир нардининг тоси бўлди, яна уч-тўрт эллик ҳам шояд ортти экин. Териси бисёр қалин бўлур. Қаттиқ ёй била бағалкушо ва хўб тўлтуруб, урсалар, яхши кирса, тўрт эллик кирав. Дерларким, пўстининг баъзи ерларидин ўқ хейли ўтар эрмиш. Икки қўлининг қошидин ва икки бутининг қошидин тиҳи тушубтур. Йироқдин ёнуп ёпқондек қўрунур. Ўзга ҳайвоноттин отқа мушобаҳати қўпрактур. Нечукким, отнинг улуқ қорни бўлмас, мунинг ҳам улук қорни йўқтур, нечукким, отнинг ошуқ ўрнида парча сўнгаги бўлур, мунинг ҳам ошуқ ўрнида парча сўнгаги бор: нечукким отнинг илгода қўмук бўлур, мунинг ҳам илгода қўмук бор. Бу филдин даррандароқтур. Вале онча муте ва мунқод бўлмас, Паршовар ва Ҳашангарнинг жангалларида қалин бўлур. Яна Синд суви била Бехра вилоятининг орасидаги жангалларда ҳам бўлур. Яна Хиндустонда Сару дарёсининг ёқасида қалин бўлур. Аксар Хиндустон юрушларида Паршовар, Ҳашангар жангалларида карк ўлтурулур эди. Тавр шоҳлар ураг. Бу овларда ғалаба кишиний ва отни шоҳ урубтур. Бир овда Мақсуд отлиқ чуҳранинг отини шоҳи била бир найза бўйи ташлади. Бу жиҳаттин Мақсуд қаркка мулакқаб бўлди.

Яна, саҳроий говмишидир. Бу говмишдин хейли улуғроқдур. Шоҳи бу говмишнинг шохидек кейинга боқа ётуқ эмастур. Бу маҳкам музир ва дарранда жонивордур. Хиндустонда Сару дарёсининг ёқасида ҳам қалин бўлур.

Яна нилағовдур, баландлиги отча бўлғай, отдин бир нима иничкарактур. Эркаги қўктур. Бу жиҳаттин ғолибо нилағов дерлар. Икки кичикрак шоҳи бор. Бўғзида бир қаришдин узунрок туки бордур. Баҳрий қўтосқа мушобаҳати бор: Тувоги ўйни тутоги ёк айридур. Модасининг ранги бўғу-маралнинг ранги — пр. Ш. ҳам йўқтур. Бўғзидаги туки ҳам йўқтур. Эркагига боқа тунч, вазъдур.

Яна қўтаҳпойдур. Улуклуғи оқ кийикча бўлғай. Мунинг икки қўли ва икки бути қисқароқдур. Бу жиҳаттин қўтаҳпой дерлар. Мунгузи бўғу мунгузидек шохчалиқдур, vale кичикрактур. Ҳар йил, бўғудек, бу ҳам мунгуз солур. Югурунда забунироқдур. Бу жиҳатдин жангальдин чиқмас.

Яна бир жайраннинг эркаги хуна йўсундуқ кийикдур. Орқаси кора, туки оқ, хунанинг шохидин мунинг шоҳи узунроқтур ва

1. Л. б.— тушган.

парипонроктур. Ҳиндустоний «ғалахра» дер. Аслда «голоҳран» экандур, яъни қора кийик, таҳфиф қилиб, «галахра» дебтурлар. Модаси оқдур. Ушбу галахра била кийик тутарлар: бу галахранинг шохига тузоқнинг ҳалқасини беркитурлар. Оёғига тўпукдин улуғроқ тошни овизой боғларлар, яъни кийик элтғондин сўнг йирок кетарига моне бўлғай. Андин сўнг ёзи галахраси кўруб, муқобаласида қўя берурлар. Бу кийик урушقا ғариб ҳарисдур, филҳол урушга кирур, шоҳ урушуб, сусуб-сусуб илгари кейин борурда келурда ул кийикнинг шехи бу кийикнинг шохига беркитган тузоққа кирап. Ул қочмокқа майл қиласа, ром кийик қочмас, ғолибо оёғига боғлагон тош моне бўлур. Бу навъ била қалин кийик тутарлар. Тутқондин сўнг ром қилурлар. Яна кийикларни тутмоққа ром қилурлар. Яна бу ром кийикларни ҳам уйда урушга солурлар. Яхши урушур.

Яна Ҳиндустонинг тоғ доманаларида кичикрак кийик бўлур. Арқар ғалчанинг бир йиллик тўқлисича улуғлуғи бўлғай.

Яна биргина ўйдур, кичиккина ўйдур. Ул ерларнинг улуқ қўчкорича бўлғай. Гўшти бисёр юмшоқ ва лазиздур.

Яна маймундур. Ҳиндустоний «бондар» дер. Бу ҳам пуранвоъ бўлур. Бир навъи улдурким, ул вилоятларға элтарлар. Лўлилар ўюн ўргатурлар. Дараи Нур тоғларида Кўхи Сафиддининг жар навоҳисидағи доманаларида ва андин қўйи тамом Ҳиндустонотта бўлур. Булардин юққори бўлмас. Туки сариқ ва юзи оқдур, қўйруғи хейли узун эмастур.

Яна бир навъ маймун бўлур. Бажур ва Савод ва ул навоҳиларда кўрулмайдур. Ул вилоятларға элтар маймунлардин хейли улуқроқдур. Кўйруғи ҳам бисёр узундур. Туки оқроқтур. Юзи қоп-қорадур. Бу навъ маймун Ҳиндустонинг тоғларида ва жангалларида бўладур. Ул вилоятлarda йўқтур.

Яна бир навъ маймун бўладур, юзи ва туки ва бори узви қопкорадур.

Яна нулдур¹, кишидин жувзий кичикрак бўлғай. Йиғочқа чиқар. Баъзи муш хурмо ҳам дерлар. Муни муборак тутарлар.

Яна бир сичқондурким, килоҳирий дерлар. Бу ҳамиша дарахтларда ўқ бўлур. Дараҳтларнинг устида юққори-қўйи ажаб чустунаспон югурур.

Ту ю рди: бир товусдур. Пурранг ва пурзеб жониворедур. Андоми ранг ва забича эмас. Жуссада турнача бўлғай, турнача баланд эмастур. Нарининг ва модасининг бошида йигирма-ўттуз пар бордур, икки-уч эллик баландиги бўлғай. Модасининг яна зеб ва ранги йўқтур. Нарининг бошида товки савсаныйdir, бўйни хушранг кўқтур. Бўйнидин қўйи орқаси сариқ тутагири ва кўқ ва бинафша ранглар била мунакқаш воқе бўлубтур. Орқасидағи гуллари кичикрак-кичикрак гуллардур. Орқасидин қўйроқ ушбу ранглар била мунакқаш улуғ-улуғ гуллар қўйруғининг учигача бордур. Баъзи товусларнинг қўйруғи бирар қулоч бўлур ва гуллук

парларининг остида қисқароқ, ўзга қушларнинг қўйругидек, қўйруғи ҳам бордур. Бу расмий қўйруғи ва қанотлари қизилдур. Бажур ва Саводда ва андин қўйи бўлур. Андин юққори Қунар ва Ламғонот ва хеч ерда бўлмас. Учмоқта қирғовулдин ҳам оқизроқдур. Бир-икки қатладин ортуқ уча олмас. Учмоқта забун жиҳатидин ётоғда бўлур ё жангалда. Бу ажабтурким, товус бўлур жангалларда шағол кўп бўлур. Бир қулоч қўйруғи била жангалдин жангалға юур, шағолдин нечук мутазаррир бўлмас экан. Ҳиндустоний «мўр» дер. Имом Абуханифа мазҳабида ҳалолдур. Гўшти холиаз маза эмас, дуррож гўштига ўхшар, vale тева этидек кароҳати табъ била ейладур.

Яна тўтидур. Бу ҳам Бажур ва андин қўйиги вилоятларда бўлур. Ёзлар тут пишиғида Нингхаҳор ва Ламғонотқа келур. Ўзга вактларда бўлмас. Тўти турлук-турлук бўладур². Бир навъи улдурким, ул вилоятларға элтарлар, сухангўй қилурлар.

Яна бир навъи бу тўтидин кичикрак бўлур. Муни ҳам сухангўй қилурлар. Бу жинсни жангалий дерлар. Бу жинс Бажур ва Савод ва ул навоҳида бисёр бўлур. Ул мартабадаким, беш минголти минг бир хил учар. Бу тўти била ул тўти орасида жуссада тафовуттур. Ранглари худ бирдек-ўқтур.

Яна бир навъ тўти бўлур. Бу жангалий тўтидин ҳануз кичикрак, боши қип-қизил, қанотларининг усти ҳам қизил бўлур. Қўйруғининг учи икки элликча ер оқ бўлур. Ушбу жинснинг баъзисининг боши савсаний бўлур. Бу жинс сухангўй бўлмас. Муни Кашмир тўтиси дерлар.

Яна бир навъ тўти бўлур. Жангалий тўтидек кичикрак бўлур. Тумшуғи қора, бўйнида улуқ қора тавқи бор, қанотларининг усти қизил, яхши сўз ўрганур. Хаёл қилур эдукким, тўти ва шорак ҳарине ўргатсалар айтур, ўз бошича маъни тахайюл қилиб, талаффуз қила олмас. Бу фурсатга Абулкосим жалойирким, яқин мулозимларимдиндур, ажаб нима ривоят қилди: ушбу жинс тўтидин қафаси ёнуқ экандур, тўти айтибтурким, «Рўйи маро во кун ки дамтир шудам».³ Яна бир навбат кўтартган қаҳорлар⁴ дам оғлали ўлтурғонда раҳгузар эл ўтуб борадурлар экандур, тўти дебтурким: «Мардум рафтанд, шумоён намеравед?»⁵ вал-ухдату аларровий⁶. Бовужуд киши ўз қулоги била эшитмагунча инонса бўлмас.

Яна бир навъ тўти бўлур, хушранг қип-қизил. Яна баъзи ранглари ҳам бор. Мушаххас хотирда қолмағон учун машруҳ битилмади. Қизил, бисёр хушранг ва хушишакл тўтидур, сухангўй ҳам

¹ Гўшти мазадан холи эмас, яъни бемаза эмас, мазаликдур демокчи.

² Қ. б.— Тўти неча навъдур. Қўқ бўладур.

³ «Менинг юзимни оч, димикдим».

⁴ Қ. б.— қаҳр бордар.

⁵ «Одамлар кеттилар, сиз кетмайсизми?»

⁶ Бу арабча жумлани эшитилган сўзга ишонилмаган тақдирда айтилади: «сўзининг тўғри-потўғрилиги айтувчининг бўйнига» маъносида.

қилурлар эмиш. Айби будурким, чинни синиғини мис табакқа тортқондек кўп ноҳуш ва тез уни бор.

Яна бир шоракдур. Бу Ламғонотта бисёрдур. Андин қуий тамом Хиндустаннотта кўп бўлур. Бу ҳам турлук-турлук бўладур. Бир навъни будурким. Ламғонотта кўптур, боши қора, қанотлари ола, жуссаси чуғурчукдин бир нима улуқ ва қабороктур. Сўз ўргатурлар. Бир навъни мийно дерлар. Банголадин келтуурлар. Якранг қорадур, жуссаси бу шоракдин хейли улуқдур, тумшуғи ва оёғи сариқдур, икки қулоғида сариқ пўстлари бор, солиниб турадур. Мунинг баднамолиги бор. Сухангўй қилурлар, яхши айтур ва фасиҳ айтур.

Яна бир навъ шорак бўлур. Бурун мазкур бўлғон шоракдин иничкарактур. Кўзларининг гирди қизил бўлур. Бу жинс сухангўй бўлмас, «вин шорак» дерлар.

Яна бу фурсатдаким, Ганг сувига кўпрук боғлаб ўтуб, муҳолифларни қочурдук. Лакнурда¹ ва навоҳисида бир навъ шорак кўрулдиким, қўкси оқ, боши ола, елкаси қора, ҳаргиз кўрулмайдур эди. Бу жинс ғолибо сўз ўрганмас.

Яна лўчадур,² бу қушни буқаламун ҳам дерлар. Бошидин қуриғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйиниdek барроқдур. Улуқлуғи кабки дарийча бўлғай, ғолибо Хиндустан кабки дарийсидур. Нечукким, кабки дарий тоғларнинг қулларида юрур, бу ҳам тоғ қулларида юрур. Кобул вилоятларидин Нижров тоғларида ва андин қуийги тоғларда бўлур. Андин юққори бўлмас. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: қиши бўлғоч, тоғ доманалариға тушар, агар ўчурсаларким, узум боғидин ўтса, яна асло учомлас, тутарлар. Маъқулул-лаҳмур³, бисёр лазиз эти бордур.

Яна бир дуррождур. Бу Хиндустан махсуси эмастур. Гармсер вилоятларда бўлур, vale баъзи жинси Хиндустандин ўзга ерда бўлмас учун, муни тақриб била зикр қилдим. Дуррожнинг жуссаси какликча бўлғай. Нарининг орқаси қирғовулнинг модаси рангидекдур, бўғзи ва қўкси қорадур, оқ-оқ туклари бордур, икки қўзининг икки ёнида қизил ҳатте тушубтур, товре қичкуурким: «Шир дорам шакарак»⁴ анинг унидин масмұй бўлур, «шир»ни китдек айтадур, «дорам шакарак» худ дуруст муталаффиз бўладур. Астробод дуррожлари «бот мени туттилар» деб қичкирур эмиш. Арабистон ва ул навоҳининг дуррожи «Бишишукри тадумун-нааум»⁵ деб чорлар эмиш. Модаси қирғовулнинг юзларидек рангликдур. Нижровдин қуий бўлур.

Яна бир дуррож жинси бир қушдур, «канжал» дерлар. Жуссаси дуррожча-ўқ бўлғай, уни қакликнинг⁶, унига хейли ўштар, vale

муниг уни кўп тездур. Нари била модасининг ранги орасида тавоғут камдур. Паршовар ва Ҳашанғар вилоятида ва андин қуийги вилоятларда бўлур, андин юққори бўлмас.

Яна пул-пакордур¹, улуқлуғи кабки дарийча бўлғай, уй товуғи андомлиқдур, ранги ҳам мокиён рангликдур, томоғидин қуий кўксигача ҳушранг қии-қизилдур. Пул-пакор Ҳиндустан тоғларида бўлур.

Яна саҳройи товуқдур. Уй товуғи била бу товуқнинг орасида фарқ будурким, бу саҳройи товуқ қирғовулдек учар, яна уй товуғидек ҳар ранг-ҳар ранг бўлмас. Бу товуқ Бажур тоғларида ва андин қуийги тоғларда бўлур. Бажурдин юққори бўлмас.

Яна чалсийдур. Жуссада пул-пакордектур, пул-пакор мундин ҳушрангроқдур. Бажур тоғларида бўлур.

Яна шомдур. Улуқлуғи уй товуғича бўлғай. Файри мукаррар ранглари бор. Бу ҳам Бажур тоғларида бўлур.

Яна бўданадур. Агарчи бўдана Хиндустан махсуси эмасдур, vale тўрт-беш жинс бўданадурким, Хиндустан махсусидур. Бир бўданадурким, бизнинг вилоятларға борур бўданадин улуқроқдур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятқа борур бўданалардин қисқароқдур, қанот-қуриғининг қизилроқ ранги бор. Бу жинс бўдана чирдек ҳайл-ҳайл учадур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятларға борур бўданадин кичикрак, бўғзи била қўксисида қораси кўпрак бўлур. Яна бир бўданадур. Бу бўдана Кобулға оз-оз борур. Кичиккина бўданадур, қорчадин бир нима улуқроқ бўлғай, Кобулда «куроту» дерлар.

Яна бир ҳарчалдур, улуғлиғи түғдоқча бўлғай. Ғолибо, Хиндустан түғдоғидур. Гўшти бисёр лаззатлиқдур. Баъзи қушнинг бут эти яхши бўлур, баъзининг қўкеига эти яхши бўлур: ҳарчалнинг бори эти лаззатлик ва хўбдур.

Яна ҷарздор. Түғдоридин жуссаси бир нима кичикракдур. Нарининг орқаси түғдоридектур, қўкси қорадур. Модаси якрангдур. Чарзинг гўшти ҳам бисёр лазиздур. Нечукким, ҳарчалнинг түғдоққа мушобаҳати бор, чарзинг ҳам түғдорига мушобаҳати бор.

Яна Хиндустан бағриқаросидур, ул бағриқародин кичикрак ва иничкарактур. Бағрининг қораси ҳам камдур. Уни ҳам андин иничкарактур.

Яна қушлардурким, сувда ва сув ёқаларида бўлур: ул жумладин: бир дингдур, улуқ жуссалик жонивордур, ҳар қаноти бир қулоч бордур. Бошининг ва бўйнининг туки йўқтур. Бўғзида ҳаритадек бир нима солиниб турубтур. Орқаси қора, қўкси оқдур. Аҳёнан Кобулға борур. Бир йил Кобулда динг тутуб келтууруб эдилар, яхши ром бўлуб эди. Гўшти ташлаб берсалар ҳаргиз хато қилмас эди, тумшуғи била олур эди. Бир қатла бир шаш наъл кағини ютуб эди. Яна бир навбат бир бутун товуқни қанотлари ва патлари била дуруст ютти.

¹ К. б.— Пул-пайкар.

¹ К. б.— Лакнав.

² К. б.— Кужа.

³ «Макуул-лаҳм»— эти ейладиган.

⁴ «Сутим бор шакаргина».

⁵ «Шукур килсанг, неъмат фаровон бўлади» маъносидা.

⁶ К. б.— Қабк.

Яна бири сорасдур. Ҳиндустонда бўлғон турклар теватурна дайдурлар. Бу бир нима дингдин кичикрак бўлғай, бўйи дингдин баландроқдур, боши қип-қизилдур. Муни уйда сахлайдурлар, яхши ром бўладур.

Яна маникдур. Бўйи сораска ёвушур. Жуссаси кичикрактур. Лаклакдин хейли улукдур, лаклакка мушобаҳати бор, тумшуғи лаклакнинг тумшугидин узунроқдур. Тумшуғи қорадур, боши савсаний, бўйни оқ, қаноти оладур, жарка қанотларининг учлари ва тублари оқдур, ўргаси қорадур.

Яна бир лаклакдур. Бўйни оқдур, боши ва жамиъ аъзоси қорадур. Ул вилоятларга борур лаклакдин кичикракдур. Бу лаклакни Ҳиндустоний якранг дер. Яна бир лаклакдур — ранги ва ваззи тамом ул вилоятларга борур лаклаклардектур. Фояташ, тумшуғи қорароқтур. Ул лаклакдин хейли кичикдур.

Яна бир қушдур, уқор била лаклакка мушобаҳати бор. Укордир тумшуғи улукроқ ва узунроқдур, жуссаси лаклакдин кичикрактур.

Яна бир улуғ бўзакдур. Улуғлуғи сорча бўлғай. Икки қанотининг орқаси оқдур. Баланд уни бордур.

Яна бир, боши ва тумшуғи қора оқ бўзакдур. Ул вилоятқа борур бўзакдин хейли улукдур. Ҳиндустон бўзакидин кичикрактур.

Яна бир ўдактур, фармой дерлар, сўна бурчиндин улуғроқдур, нари ва модаси бир рангдур. Ҳашангарда дойим бўлур, гоҳи Ламғонотқа ҳам борур. Гўшти хейли лазиздур.

Яна бир ўрдактур, шаҳмурғ дерлар, қоздин жузвий кичикрак бўлғай, тумшугининг устида баландлиги бор, кўкси оқдур, орқаси қорадур. Гўшти мазалиқдур.

Яна бир зумаждур, улуғлуғи бўркча¹ бўлғай. Қора ранглиқдур. Яна бир сор бўладур орқаси ва қўйруғи қизил.

Яна Ҳиндустонин олақарғасидур, ул вилоятнинг олақарғасидин кичикрак ва иничкарақдур. Бўйнида жузвий оқи бордур.

Яна бир қушдур қарға била аккага мушобаҳати бор. Ламғонотта мурғи жангал дерлар. Боши ва кўкси қора, қанотлари ва қўйруғи қизилроқ, кўзлари қип-қизил. Учмоқта ожиз учун жангалин чиқмас. Бу жиҳатдин мурғи жангал дерлар.

Яна бир улуғ шашпаратдур, чамагдар дерлар. Улуқлуғи япалоқча бўлғай. Боши итнинг қучугининг бошига ўхшар. Даражатқаким, қўнгар хаёли қиласдур, бир шоҳни тутиб, сарнигун бўлуб турадур. Фаробати бордур.

Яна бир Ҳиндустон аккасидур, мато дерлар. Аккадин жузвий кичикрак бўлғай. Аккә оқ-оладур, мато малла оладур.

Яна бир қушқинадур, улуқлуғи сондуғочча бўлғай, хушранг қизилдур, қанотларида озроқча қоралари бордур.

Яна бир қарчадур, корлуғоч йўсунлукдур, корлуғочдин хейли улукдур, якранг қоп-қорадур.

Яна бир қуйилдур, узунлуғи зорча бўлғай, зорчадин хейли

иничкарақдур. Тавре ўқур. Ҳиндустон булбули бу эмиш. Ҳиндустон эли қошида булбулча ҳурмати бордур. Қалин дараҳтилик боғларда бўладур.

Яна бир қушдур шақроқ йўсунлукдур. Йирғочларға ёпушӣ юрур, улуқлуғи шақроқча бўлғай. Тўтидек сабз ранглиқдур.

Сувҳа ҳайвоноти: бир шери обийдур, қора сувларда бўладур, калега мушобаҳати бор. Дерларким, кишини ва балки говмини олур эмиш.

Яна сепсордур, бу ҳам қалс вазълиқдур. Тамом Ҳиндустон дарёларида бордур. Тутуб келтуруб эдилар, узунлуғи тўрт-беш қари ёвушар эди. Йўғонлиғи қўйча бўлғай. Мундин улуғроқ ҳам бўлур эмиш. Ярим қаридин узунроқ тумшуғи бор, юқкориги тумшуги ва қўйиги тумшугида иничка-иничка қатор кичик тишлари бор. Сув ёқаларида чиқиб ётадур.

Яна хуки обийдур, бу ҳам тамом Ҳиндустон дарёларида бўлур. Сувдан баяқбор чиқар, боши кўрунур-кўрунимас яна сувға чўмар, қўйруғи кўрунуб қолур. Мунинг тумшигу ҳам сесор тумшугидек ўзундур ва ушоқ қатор тишлари бордур. Ўзга боши ва танаси балиқдектур, сувда ўйнап вакт мушук йўсунлук кўрунадур. Сару сувидаги хуки обийлар ўйнап маҳалда сувдин дуруст чиқадур. Бу балиқдек сувдин ташқарий харгиз чиқмас.

Яна қарёлдур, бу улук бўлур эмиш. Сару дарёсида чеरик элидин хейли киши кўрдилар. Бу кишини олур эмиш. Сару ёқасида эканда бир-икки додакни олибтур. Ғозипур била Банорас орасида ўрду элидин уч-тўрт кишини олди. Ушбу навоҳида мени ҳам қарёлни ўироқтин кўрдум, ўбдан мушаххас кўрулмади.

Яна какка² балиқдур. Икки қулоғининг тўғриси икки сўнгак чиқибтур, узунлиғи уч эллик бўлғай. Ётқонда бу икки сўнгакни тебратадур. Фарип тавр ун келадур. Голибо ул уни жиҳатидин какка² дебтурлар.

Ҳиндустон балиқларининг гўшти лазиз бўлур эди ва қилтири бўлмас. Ажаб чуст балиқдурлар. Бир қатла бир сувнинг икки тарафидин тўр солиб кедилар, тўрнинг бир тарафи сувдин ярим қаридин кўпрак юқкори эди, балиқларнинг кўпраги тўрдин бир қари юқкорроқ сачраб ўтилар.

Яна Ҳиндустоннинг баъзи сувларида ушоқ балиқлар бор, бир қаттиқ ун ё товуш бўлса баяқбор сачраб, сувдин бир қари-бир ярим қари баланд чиқадурлар.

Яна Ҳиндустон бақалари, агарчи ўшал бақалардектур, вале бақалар сувнинг юзида етти-секкиз қари югурадурлар.

На бототким, Ҳиндустон маҳсусидур, бир анбадур. Аксар Ҳиндустон эли «бе» ни бехаракат талаффуз килурлар; ёмон муталаффиз бўлур учун баъзи «нағзак» дебтурлар, нечукким, Ҳожа Хисрав дебтур:

¹ Қ. б. — бургут.

² Л. б. — гала 45

Нагзаки мо нағз куни бўстон,
Нағзтарин меваи Ҳиндустон.¹

Яхшиси яхши бўладур, ғалаба еса бўладур, vale яхшиси кам бўладур. Аксар ҳом узадурлар, уйда пишадур, хоми хўб ош қатиғи бўладур. Гўрасининг мураббоси ҳам хўб бўладур. Филвоке Ҳиндустоннинг яхши меваси будур. Дараҳти бисёр болида бўладур. Баъзи эл анбани андоқ таъриф қилиб эдиларким, қовундин ўзга жамиъ мевага таржих қилиб эдилар. Эл таъриф қилғонча худ эмас-тур. Кордий шафтотуға шабоҳати бор. Пашкол вақтида пишадур. Икки навъ ейилур: бири, сиқиб, пўла қилиб, терисини тешиб, сўруб сувини ичарлар, яна бир шафтотуи кордийдек терисини аритиб ерлар. Барги шафтоту баргига андаке ўхшар, танаси бадна-мо ва бад андомдур. Бангола ва Гужаротта яхши бўлур эмиш.

Яна кайлайдур, араб мавз дер. Дараҳти хейли баланд эмас, балки дараҳт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дараҳт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дараҳт орасида бир нимадур. Барги амон қаронинг баргига мушобиҳдур, vale кайланинг баргининг узунлуғи икки қари бўлур, яссилиғи бир қариға ёвушур, ўртасида юракдек бир шоҳ чиқар, ғунчаси бу шоҳда бўлур ва улук ғунчаси қўй юраги вазълиқдур, ғунчасининг ҳар барги очилюч, баргининг тубида қатор олти-етти тули бўлур, бу қатор гуллар кайла бўлур. Ушбу юракдек шоҳ узогон сойи ул улук ғунчанинг барглари очилиб, қатор кайла гуллари зоҳир бўлур. Ҳар кайла дараҳти бир қатла-ўқ бар бе-рур эмиш. Кайланинг икки латофати бор: бир улким, териси осон сўюлур. Яна бир улким, ҳеч донаси ва жирми бўлмас, бодинжон-дин бир нима узунроқ ва иничкарақдур, хейли чучук эмас. Бангола кайлалари бисёр чучук бўлур эмиш. Хейли хушнамо дараҳти бор, ясси-ясси хушранг сабз барглари яхши кўрунур.

Яна анбулидур, хурмойи ҳиндийни бу от била айтурлар. Реза барги бор, жавзи-бўё баргига филжумла ўхшар, vale мунинг барги бўё баргидин резароқтур. Хейли хушнамо дараҳтедур, сояси қалин бўлур. Дараҳти хейли болида бўладур. Саҳрайиси ҳам қалин бўладур.

Яна бир маҳвадур, гул чикон ҳам дерлар. Мунинг дараҳти ҳам хейли болида бўлур. Ҳиндустон элининг иморатлари аксар маҳва йиғочидиндур. Маҳванинг гулидин арак тортарлар ва гулини мавиздек қурутуб ерлар ва арак ҳам тортарлар. Филжумла киши-мишга шабоҳати бор. Бад мазалиғи бор. Гулининг ўли ҳам ёмон эмас, еса бўлур. Бу ҳам саҳройи бўладур. Меваси бемаза бўладур. Донаси улукроқ, териси юпқо, мунинг донасининг магзидин ёғ ҳам тортарлар.

Яна кирнидур. Мунинг дараҳти агарчи кўп болида бўлмас, кичик ҳам бўлмас. Меваси сариг рангликдур, жигдадин иничкарактур. Мазаси филжумла узумга ўхшар, охирида озрокча бадтаъмлиғи бор, ёмон эмас, еса бўлур. Донасининг териси юпқадур.

¹ «Нагзак»имиз бўстон безаги ва Ҳиндустоннинг энг гўзал мевасидир.

Яна жомандур, барги тол баргига филжумла ўхшар, гирдроқ ва яшилроқтур, дараҳти холи аз хуш намолиқ эмас.¹ Меваси қора узумга ўхшар, туршроқ мазаси бор, хейли яхши эмастур.

Яна камракдур. Панж паҳлудур. Уруғлуғи гайнолуча бўлғай, узунлуғи тўрт эллик бўлғай, сарик пишадур, мунинг ҳам донаси ўйқутур. Ҳомроқ узгани кўп аччиктур. Яхши пишоннинг туршлиғи майхушдур, ёмон эмас, холи аз латофат² эмас.

Яна қадҳилдур. Бу ғарийб бадҳайъат ва бадмаза мевадур, биайниҳи қўйининг қонидурким, киссадек кориннинг ичи ташқари бўлғай. Мазаси дил очур чучукдур, ичиди фундуқдек-фундуқдек доналари бор. Ҳурмоға филжумла шабоҳати бор. Мунинг доналари гирдур, узун эмастур. Бу доналарнинг ҳурмодин юмшоқроқ гўшти бор, ани ейдурлар, хейли часпандадур. Часпандалигидин баъзи иликни, обизни ёғлаб ер эмишлар. Ҳам дараҳтнинг шоҳида бўладур, ҳам таҳасида, илдизида ҳам бўлур эмиш. Дараҳтдин гўёқим киссаларни осиб-осиб қўюбтурлар.

Яна бадҳалдур, улуғлуғи олмача бўлғай эди. Ёмон эмас, хомлиғида ғарип ғурш ва бемазадур, пишиғи ямон эмас юмшоқнишар ва ҳар еридин илик била узуб еса бўладур. Мазаси биҳининг ганда бўлониға хейли ўхшар, турш-турш яхшифина мазаси бор.

Яна бийрдур, форсий қунор дерлар эмиш. Бу анвоъ бўладур. Олучадин бир нима улукроқдур. Бир навъи бўладур, ҳусайнин узум андомида, аксари хейли яхши бўлмайдур. Бондирда бир бийр кўрдук, хейли яхши эди. Мунинг дараҳти савр ва жавзода барг тугуб, саратонда ва асадтаким, айни пашколдур, барг чиқариб, тар ва тоза бўладур. Меваси дальв ва хутта пишадур.

Яна каруидадур, бизнинг вилоятнинг жикаси ўйсанлук бутабути бўладур. Жика тоғларда бўлур. Бу даштларда бўладур. Мазаси мириҳонға³ ўхшар, мириҳондин⁴ чучукроқ ва кам оброқтур.⁵ Андин қалиялик ошиширадурлар, мазалик бўладур. Хейли қалияси ривожқа ўхшар.⁶

Яна панёладур, олучадин улувроқтур, қизил олманинг гўра-сиға шабиҳдур, туршина мазаси бор, яхшигинадур. Дараҳти анор ийғочидин улувроқтур, барги бодом баргига ўхшар.

Яна гулардур, меваси дараҳтнинг танасидин чиқар, анжирға ўхшар. Гулар ғарип бемаза мевадур.

Яна омиладур, бу ҳам панж паҳлудур, гўзанинг ғунчасига ўхшар, зумухт ва бемаза нимадур. Мураббоси ёмон эмас. Хейли пур фойда мевадур. Дараҳтнинг яхши ҳайъати бор, бисёр реза баргликтур.

Яна чирунчикур, дараҳти кўхий эмиш. Бизнинг боғларда учтўрт туп бор экандур, сўнгра билдим. Маҳвага хейли шабиҳдур,

¹ «Дараҳти чиройли қўринишдан холи эмас».

² «Латифликдан холи эмас».

³—⁴ Қ. б.—мириҳон.

⁵—⁶ Л. б.—тушган.

мағзи ёмои эмас, мағзи янгоқ мағзи била бодом мағзи орасида бир нимадур. Мағзи писта мағзидин кичикрактур. Чирұнчининг мағзи гирдтур, полудаға ва ҳалволарға солурлар.

Яна хурмодур. Агарчи хурмо Хиндустон махсуси эмас. Чун ул вилоятларда йўқ эди, мазкур бўлди. Хурмо дараҳти Ламғонда ҳам бордур, шохлари дараҳт калласида бир ерда-йўқ бўлур. Барглари шохларининг тубидин учигача икки тарафида бўлур, танаси ноҳамвон ва бадрангдур. Меваси узумининг хўшасидек бўлур, узумининг хўшасидин хейли улуғроқ бўлур.

Дерларким, наботот орасида хурмо дараҳтининг икки иши ҳайвонатқо ўхшар: бир улким, нечукким, ҳайвонот бошини кесарлар — хаёти мунқатиъ бўлур. Хурмо дараҳтининг ҳам боши кесилса, дараҳти куур. Яна бир улким, нечукким, ҳайвоноттин бе нар натижага хосил бўлмас, хурмо дараҳтига ҳам нур хурмодин шохини келтуруб, тегурмасалар. яхши бар бермас. Бу сўзниң ҳақиқати маълум эмас.

Хурмонинг бошиким мазкур бўлди, ул паниредий ибораттур. Хурмо панири андоқ бўлурким, шоҳ ва баргининг чиқар ери панирдек оқ бўладур. Бу оқ панирдекдин шоҳ ва барг чиқадур. Шоҳ ва барг узогон сойи барги сабзорқ бўладур. Бу оқ нимани хурмонинг панири дерлар. Тавредур, ямон эмас. Ул ёнғоқнинг ўл мағзига хейли ўхшар. Ушбу панири бўлур ерии заҳм қиласурлар. Ул заҳмга хурмо баргини андоқ қўядурларким, ул заҳмдин ҳар сув келса, бу хурмо баргининг усти била оқадур, баргини кўзапинг оғизига кўюб, кўзани дараҳтқа боғлабтурлар, ул заҳмдин ҳар сувким хосил бўлса, кўзада йигиладур. Агар филҳол ичилса, чучумонроқ сувдур, уч-тўрт кундин сўнг ичилса, филижумла кайфияти бор дерлар. Мен бир навбат Борини сайр қилаборғонда, Чанбал дарёсиning ёқасидағи кентларға сайр қила бориб эдим. Йўлда кўлда ушбу навъ хурмо сувини оладургоилар учради. Бу сувдин хейли ичилдиким, анинг кайфияти маълум бўлгай, кайфияти маълум бўлмади. Голиб хейли ичмак керакким, андак кайфияти маълум бўлгай.

Яна норгилдур, араб муарраб килиб «норжил» дер, Хиндустон эли нолир дейдур. Голибо ғалати омдур. Норгилнинг бириси жавзи ҳиндиидурким, қора қошқуларни андин қилурлар. Улуғроғини гижжакнинг косаси қилурлар. Дараҳти биайниҳи хурмо дараҳтидур, ғояташ, норгилнинг шохи пурбаргактур. Баргининг ранги ҳам равшанроқтур. Нечукким, ёнғоқнинг тошида кўк пўсти бўлур, норгилнинг тошида ҳам кўк пўсти бор, vale норгилнинг пўсти решашеша бўладур. Тамом дарёдағи жиҳозларнинг ва кемаларнинг тайобини ушбу норгилнинг пўстидин қилурлар эмиш. Кемаларнинг дарзларини ҳам мунинг или била тикар эмишлар. Норгилнинг пўстини артқоч, бир учида мусаллас уч тўшак ўрини зоҳир бўлур, иккиси руст, бири бўш, андак ишорат била тешиладур. Мағз боғлардин бурун норгилнинг ичи сув бўладур. Бу тушукни тешиб, ул сувни ичадурлар. Мазаси ямон эмас, гўёқим хурмо панирини сув килибтурлар.

Яна бир тордур, торнинг шохлари ҳам бошида-йўқ бўлур, торға ҳам хурмодек кўза боғлаб, сувини олиб ичадурлар: бу сувни торий

дейдурлар. Мунинг кайфияти хурмо сувининг кайфиятидин тундрок бўлур эмиш. Торнинг шохларининг бир қари-бир ярим қаригача ҳеч барги бўлмас, андин сўнг ўттуз-кирк барг шохининг учиди бир ердин-йўқ ирикроқ панжа урадур. Бу баргларининг узунлуғи бир қарига ёвшур. Ҳинди хатларни дафттар йўсунлуқ бу баргларда хейли битийдурлар. Ҳиндустан эли кенг-кенг қулоқларининг тушукларига ҳалқа бўлмаса, бу тор баргидин ясаб соладурлар. Ушбу тор баргидин қулоқ тушугуга солмоқ учун бозорларда ясаб-ясаб сотадурлар. Танаси хурмо дараҳтнинг танасидин яхшироқ ва ҳамворроқтур.

Яна норанж ва лиму машхур мевалардур. Норанж Ламғонотта ва Бажур ва Саводга кўп бўлур ва хўб бўлур. Ламғонот норанжи кичикрак ва киндиклик бўлур, бисёр латиф ва нозук ва сероб бўлур. Хурсон навоҳисининг норанжига ҳеч нисбати йўқтур. Ноҳзуклугидинурким, Ламғоноттин Қобулғачаким, ўн уч-ён тўрт йиғоч бўлгай, келтургунча баъзи норанжалар ҳароб бўлур. Астробод норанжини Самарқандғаким, икки юз етмиш-икки юз сексон йиғоч бўлгай, элтарлар. Терисининг қалинилиғидин ва кам облиғидин онча ҳароб бўлмас. Бажурда ушбу жине норанжнинг бир дараҳтидин олиб санадук, етти минг норанж чиқти. Менинг хотиримға дойин кечар эдиким, «норанж» лафзи муарраб монандур, ўшандок-йўқ экандур. Бажур ва Савод эли норанжни тамом норанг дейдурлар.

Яна лимудур, бисёр бўладур, улуғлуғи юмуртқача бўлгай, юмуртқа андомликтур. Илдизини масмум қайнатиб исча, мазарратини дафъ қилур эмиш.

Яна бир норанж мушобиҳи мева турунждур. Бажур ва Савод эли болинг дейдурлар. Бу жиҳаттин турунж пўстининг мураббосини мураббойи болинг дер эмишлар. Ҳиндустанда турунжни бажурий дейдурлар. Турунж икки навъ бўладур: бири чучук ва бемаза ва дил ошур. Чучук, еярга худ ярамас, магар пўсти муроббоға ярағай. Ламғонотнинг турунжи ушмундоқ дил ошур чучуктур. Яна Бажур турунжлари ва Ҳиндустан турунжлари турши бўладур ва хўб туршурлар. Шарбати бисёр хушмазса ва хуштаъм бўладур. Турунжнинг улуғлиғи хисравий қовунча бўлгай. Пўсти кутур-путур ва ноҳамвондур. Учи иничка ва тумшуқлук бўлур. Турунжнинг ранги норанж рангидан сариғроқтур. Дараҳти таналиқ дараҳт бўлмас, кичикрак бўлур. Ва бута-бута бўлур, барги норанж баргидин улуғроқ бўлур.

Яна норанж мушобиҳи мева лардин сантгорадур, ранги ва вазни турунждекдур, ғояташ, мунинг териси сийдамдур, ноҳамвон эмас, жузвий турунждин кичикракдур. Дараҳти улук бўладур. Ўрук дараҳтича бўладур, барги норанж баргига ўхшар, хўб туршлуғи бордур. Шарбати яхши лаззатлиқ ва хуштаъм бўладур. Бу лимудек муқаввийи меъдадур, норанждек музъиф эмас.

Яна норанж мушобаҳати мева лардин улук лимудурким, Ҳиндустанда галгал лиму дейдурлар. Андоми қоз юмуртқасига ўхшар,

вале юумуртқадек икки боши иничкарак эмас. Мунинг пўсти ҳам сангтора пўстидек хамвордур, ғарип сероб бўладур.

Яна чанбирийдур, норанж мушобиҳидир. Андоми норанждектур, вале ранги сариқдур, норанжий эмас, иди турунж идига ўхшар, мунинг ҳам яхши туршлиги бор.

Яна норанж мушобиҳи садофалдур, амурд андомликтур, ранги биҳи рангидектур. Чучук бўладур, вале чучук норанжча дил ошур эмас.

Яна норанж мушобиҳи амрадпалдур.

Яна норанж мушобиҳи карнадур. Мунинг улуғлуғи галгал лимуча бўлғай. Бу ҳам туршдур.

Яна норанж мушобиҳи амалбеддурким, бу уч йилдан бери эмди назарға келди. Андоқ дедиларким, иғнани мунинг ичига солсалар эрир, туршлиғидинму экин, ё хосиятинику экин. Туршлиги норанж ва лимуча бўлғай.

Яна Хиндустанда тавре гуллар бордур: бир жосундур. Баъзи хиндустаний қарҳал дейдур. Гиёҳ эмас, дарахти сокликтур. Гулбундин бир нима баландракдур, ранги анор гулидин ҳануз саброткүр, улуғлуғи қизил гулча бўлғай, вале қизил гул гуңча бўлғондин сўнг бир-ўқ очилур. Бу жосунким, очилди-ўртасидин яна ҳам ушбу баргидин иничка бўлуб, танадек бир эллик узаб, яна ушбу жосун барглари очиладур. Ҳосил дусунба¹ гул бўладур, холи аз гаройиб эмас. Дарахтининг устида бисёр хушранг ва хушиамо кўрунадур, кўн турмайдур, бир кунда-ўқ пажмурда бўладур. Тўрт ой — пашкол ойларида асрү хўб ва кўп очиладур, ёлибо аксар йил очилур, вале бу кўклук била иди йўқтур.

Яна бир канирдур, оқ ҳам бўладур, қизил ҳам бўладур. Шафтолу гули вазълиқ панж барга бўладур. Қизил канирнинг шафтолу гулига шабоҳати бор. Вале канир гули ўн тўрт-ўн беш гул бир ерда очиладур, йироқтин бир улук гулдек кўрунадур. Мунинг бутаси гулбундин улуғроқтүр. Қизил канирнинг тавреғина иди бор, хушояндадур. Бу ҳам пашколда кўп ва хўб очиладур. Бу ҳам аксар йил топилур.

Яна киурадур, бисёр латиф иди бор. Мушкнинг айби будурким, хушклуғи бордур, муни «мушки тар» деса бўлур. Бисёр латиф иди бордур. Агарчи ўзининг ғарип тавр ҳаъйати бордур, гулининг узунлуғи бир ярим қариш-икки қариш бўлғай. Вазъи ғарав баргидек узун барглардур. Мунинг тикани бордур. Фунчадек тиқилғон ташқарифи барглари саброт тиканликрак, ичкариги барглари юмшоқроқ барглар бўладур. Ичкариги баргларининг ораларида гулининг ўртасидағидек нималар бўладур, яхши иди аидин келадур. Яничиқиб, ҳануз тана пайдо қилмағони эркак қамишнинг бутасига ўхшар. Мунинг барги яссироқтүр, ва тиканлик, таналиғи бисёр беандомдур, ийдизлари кўрунуб турубтур.

Яна ёсуман бўладур оқ, мунинг жамбулий дерлар. Бизнинг ер ёсуманларидин улуғроқ ва иди тундроқ бўладур.

Яна ул вилоятларда тўрт фасл тур. Хиндустанда уч фасл бўлур, тўрт ойи ёздуру, тўрт ойи пашкол¹, тўрт ойи қиши. Ойларнинг ибтидоси ҳилолий ойларнинг истиқболидиндор. Ҳар уч йилда бир ойни пашкол ойлариға зиёда қилурлар. Яна уч йилда қиши ойлариға зиёда қилурлар. Буларнинг кабисаси будур.

Читар, байсок, жит, асор — тобистон; мувофиқи: ҳут ва ҳамал ва савр ва жавзо.

Сован, бодун, кувор, котик — пашкол; мувофиқи; саратон ва асад ва сунбула ва мезон.

Агҳан, пўс, моҳ, погун — зимистон; мувофиқи; акраб ва қавс ва жадӣ ва далв.

Хинд² эли фусулниким, тўртар ой тайин қилибтурлар, ҳар фаслда яна иккিар ойни иссиқнинг ва ёғиннинг ва совуқнинг зўри тутубтурлар. Эз ойларидин икки сўнти ойким, жит била асордур, иссиқнинг зўри бу икки ойдур. Пашкол ойларидин икки бурунғи ойким, сован ва бодундур, ёғиннинг зўри бу икки ойдур. Қиши ойларидин икки ўртадаги ойким, пўс ва моҳдур, совуқнинг зўри бу икки ойдур. Бу эътибор ила буларнинг фасли олти бўладур.

Кунларга ҳам от қўюбтурлар: шанба — (соничар); яқшанба — (айтвар); душанба — (сумвар); сешанба — (монгалвар); чаҳоршанба — (будвор); панжшанба — (бриспатвор); одина — (сукрвор³).

Нечукким, бизнинг вилоятлар истилоҳида кечакундузни йигирма тўрт қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир соат дебтурлар ва ҳар соатни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир дақиқа дебтурларким, бир кечакундуз минг тўрт юз дақиқа бўлғай. Дақиқанинг миқдори такрийбан олти қатла «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунчадурким, бир кечакундуз секкиз минг олти юз қирқ навбат «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Хинд эли кечакундузни олтмини қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир гири дебтурлар, яна кечани тўрт ва кундузни тўрт қисмат қилибтурлар. Ҳар қайсисини бир паҳр дебтурларким, форсиси пос бўлғай. Ул вилоятларда пос ва пособон эшитилур эди, бу хусусият била маълум эмас эди.

Ушбу маслаҳатқа Хиндустаннинг жамиъ мультабар шаҳрларида жамиъи муқаррар ва муайяндурларким, карёлий дерлар. Биринжидин бир ясси нима қўюбтурлар, улуғлуғи табакча бўлғай, қалинилиғи икки элликча бўлғай. Бу биринжин «карёл» дерлар. Бу карёлни бир баланд ерда овзон қилибтурлар. Ҳар ғирида бир тўлар, карёлийлар навбат анинг қуйиси тушукдур, ҳар ғирида бир тўлар, карёлийлар навбат била тоғни сувға қўюб мунтазирдурлар. Масалан: кун туғар вақтаким, бу тоғни қўйдилар, тос бир тўлса, тўқмоқлари била карёлтаким, бу тоғни қўйдилар.

¹ Қ. б.— тушган.

² Бу ибораларни Қ. б. дан олиниди.

³ Бу жойлар Қ. б. дан олиниди.

¹ Қ. б.— Дил шабҳ.

га бир урарлар, икки тўлса, икки, то паҳр тугагунча. Ҳар паҳрким туганса, аломати будурким, тўқмоқни карёлға бот-бот ғалабагалаба қоқарлар. Агар кундуздин аввалги паҳр бўлғон бўлса, бот-бот қоққондин сўнг даранг қилиб, бир навбат қоқарлар. Иккичи паҳр бўлғон бўлса, бот-бот қоққондин сўнг икки қоқарлар, учунчиди уч, тўртунчиди тўрт. Кундузning тўрт паҳриким туганди, кеча паҳридин бошлаб ушбу дастур била кечанинг тўрт паҳрини тутатурлар.

Бурун карёлийлар кеча-кундузда паҳр туганганди-йўқ паҳр аломатини қоқарлар эди. Кечалар уйкудин уйғонғонларга уч гири ё тўрт гирининг қоққон уни келса эди, маълум бўлмас эдиким, иккинчи паҳрмудур, ё учунчи паҳрмудур. Мен буюрдумким, кеча гириларини ва булатлуқ кундуз гириларини қоққондин сўнг, паҳрнинг аломатини қоққайлар, масалан, кечанинг аввалги паҳридин уч гири қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳрнинг аломатини яна бир ҳам қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу уч гири аввалги паҳрдиндур. Кечанинг учунчи паҳридин тўрт гири қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳрнинг аломатини уч қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу тўрт гири учунчи паҳрдиндур, хейли яхши бўлди. Кеча ҳар вақт уйғонданда карёл уни келса, мушаххас бўладурким, қайси паҳрдин неча гири бўлубтур.

Яна ҳар гирини олтмиш бўлубтурлар, ҳар бирини пул дебтурларким, бир кеча-кундуз уч минг олти юз пул бўлғай. Яна ҳар бир пул миқдорини олтмиш қатла кўзни юмуб очқунча дебтурларким, кеча-кундуз икки юз ўн олти минг кўзни юмуб очқунча бўлғай. Бир пулни тажриба қилиди, тақрийбан секкиз қатла «кулхувалло» ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлдиким, кеча-кундуз йигирма секкиз минг секкиз юз «кулхувалло» ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Яна ҳинд эли вазнларни тавре таъйин қилиб турлар: секкиз рати бир моса, тўрт моса бир тонгким, ўттуз икки рати бўлғай. Беш моса бир мисқолким, қирқ рати бўлғай. Ўн икки моса бир тўлаким, тўқсон олти рати бўлғай. Ўн тўрт тўла бир сер. Бу худ муқаррардурким ҳар ерда қирқ сер бир ботмон бўлур, ўн икки ботмон бир мони бўлур. Юз монини бир миноса дерлар. Жавоҳир ва марворидни тонг била тортарлар.

Яна ҳинд эли ададни ҳам ҳўб тайин қилибтурлар: юз мингни лак дерлар, юз лакни куур дерлар. Юз куурни арб дерлар. Юз арбни карб, юз карбни нил, юз нилни падам, юз падамни сонг. Бу ададларнинг тайини Ҳиндустон молининг кўплугининг далиллар.

Ҳиндустон элининг кўпраги коғир бўладур. Ҳинд эли коғирни ҳинду дерлар. Ҳиндулар аксар таносухий бўладур. Омил ва мустаъжир ва коргузор тамом ҳиндуур.¹

Бизнинг вилоятларда, сахрова юрур элнинг қабила-қабила отла-

ри бўлур, мунда вилоят ва кентларда мутаваттин әлларнинг қабила-қабила отлари бўладур.

Яна ҳар ҳирфагарким бор, ота-отасидин бери ул хирфани қила келибтур.

Ҳиндустон кам латофат ер воқе бўлубтур. Элида хусн йўқ ва хусни ихтилот ва омизиш ва омаду рафт йўқ ва табъ ва идрок ва адаб йўқ ва қарам ва мурувват йўқ ва хунарларида ва ишларида сиёқ ва андом ва разжа ва гўния йўқ ва яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва шамъ йўқ ва машъял йўқ, шамъдан йўқ ва шамъ ва машъял ўрнига жамиъ касир чиркини бўладур, «девтий» дейдурлар, чап иликларида кичикрак сепоя ту tubturlar�im, бу сепоянинг бир поясининг учиди шамъданнинг бошидек бир темурни сепоя йигочига беркитибтурлар. Бир йўғон фатиланиким, бош бармоқча бўлғай, сепоянинг темурлук йигочига боғлабтурлар. Ўнг иликларида бир қадудурким, тўшукини торроқ кўюбтурларким, ёғи андин иничка чубуруб оқадур. Ҳарқачон фатилаға ёғ эҳтиёж бўлса, бу қадудин ёғ қуядурлар. Улуғларнинг бу девтийлари юзики юз бўлладур,¹ шамъ ва машъял ўрнига муни истиъмол қиласурлар. Подшохлари ва бекларига кечалар шамъга эҳтиёж бўлгулук иш бўлса, ушбу чиркин девтийлар бу чирғни келтуруб, якин олиб турадурлар.

Дарёларидин ва қора сувларидин ўзгаким, жарлар ва чуқурларда оқадур, боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ. Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёқ ва андом йўқ. Раият резапой эли тамом яланоч юрудурлар. Лункутадек бир нима боғлайдурлар, киндиқдин икки қариш қуи, қисиқ латта солилиб турубтур, бу солинғон қисиқ латтанинг устида яна бир парча латта бор, лункутанинг боғинингким боғларлар, ул парча латтани икки бутнинг аросидин олиб, кейин лункутанинг боғидин ўткариб беркитадурлар. Хотунлари худ бир узун луиг боғлабтурлар, ярмини белларига, ярмини бошларига соладурлар.

Латофатеким, Ҳиндустонда бор — улук вилоятдур. Ва олтун ва ярмоғи қалин бўлладур ва пашкол ҳаволари бисёр ҳўб бўлладур. Гоҳ қуни бўлладурким, ўн-ўнбеш-йигирма қатла ёғадур. Ёгинларида бир замонда селлар келадур, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқадур. Ёгар маҳаллида ва ёғиб турғон маҳалларида гариф яхши ҳаволар бўлладур, андокким, ҳавонинг эътидоли ва латофати андин ўтмас. Айби будурким, ҳаво кўп пурнам бўлладур.

Ул вилоятларнинг ёйларига пашкол ўлса, худ ўтиб бўлмайдур, тез бузулладур, не ёлғуз ёй, жиба ва китоб, раҳт ва матоъга — борига таъсир қиласур. Иморат ҳам кўп турмайдур. Пашколдин бошқа ҳам кин ва ёз яхши ҳаволардур, vale шимол ели ҳамиша кўпладур. Гард ва хок хейли бўлладур. Ёзлар савр ва жавозда пашколга ёвуқ бу ел йилда тўрт-беш навбат бисёр тунд кўпладур.

¹ Л. б.— тушган.

Андоқким, гард ва хок ул мартабада бўладурким, бир-бирни қўруб бўлмайдур, муни «анди» дейдурлар. Жавзо иссиқ бўладур, vale онча беиътидол иссиқ эмастур. Балх ва Қандаҳорининг иссиғича йўқтур ва имтиоди худ ул ерларининг иссиғининг ярмисича бўлғай.

Яна бир латофати будурким, ҳар синфдин ва ҳар ҳирфагардин беҳад ва бениҳоят қўитур. Ҳар иш учун ва ҳар нима учун жами мұқаррар ва муайяндурким, ота-оталаридин бери ул иш ва ул нимани қила келгандурлар. Нечукким, «Зафарнома»да Темурбекнинг «масжиди сангин» иморатини қилурда Мулло Шараф мундоқ муболага била битибдурким, Озарбайжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз кини масжидда иш қилурлар эди. Бир Ограда ушбу Органинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз сексон кини иш қилурлар эди. Яна Ограда ва Секрида ва Биёнада ва Дулпурда ва Гувалёрда ва Кўлда минг тўрт юз тўқсан бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди. Ҳар ҳирфагар ва ҳар коригардин ушбу қиёс била Ҳиндустонда беҳад ва бениҳоятдур.

Бу вилоятларким, Бехрадин Баҳоргача ҳоло менинг тасарру-фимдадур, эллик икки курурдур, нечукким, бу муфассалидин мужмали маълум бўлғусидир. Бу жумладин секкиз-тўқиз курур рой ва рожжаларниң парганаляридурким, итоат қилиб, қадимдин бу парганаотни важхи истикомат тариқида топибтурлар.

Тахмини жамъи Ҳиндустон аз ончи бил-феъл дар таҳти тасхираи раъяти нусрат оят даромада.

Саркори он рўй оби Сатлуж ва Бехра ва Лоҳур ва Сиёлкут ва Диболпур ва Гайриҳо: се куруру сию се лаку пёнздаҳ ҳазору нуҳсаду ҳаштоду нуҳ танга.

Саркори Сиҳринд: як куруру бисту нуҳ лаку сию як ҳазору нуҳ саду ҳаштоду панж танга.

Саркори Ҳисори Фируза: як куруру сий лаку ҳафтоду панж ҳазору яқсаду ҳафтоду чаҳор танга.

Саркори дорул-малики Деҳли ва Миёни дуоб: се куруру шасту нуҳ лаку панжоҳ ҳазору дувисту панжоҳу чаҳор танга.

Саркори Мевотки дар замони Искандар доҳил набуда: як куруру шасту нуҳ лаку ҳаштоду як ҳазор танга.

Саркори Биёна: як куруру чихлу чаҳор лаку чаҳордаҳ ҳазору нуҳ саду сий танга.

Саркори Огра: бисту нуҳ лаку ҳафтоду шаш ҳазору нуҳ саду нуздаҳ танга.

Саркори Миёни вилоят: ду куруру наваду як лаку чаҳор ҳазор танга.

Саркори Гувалёр: ду куруру бисту се лаку панжоҳу ҳафт ҳазору чаҳор саду панжоҳ танга.

Саркори Колпий ва Сиҳанда ва Гайриҳи: чаҳор куруру бисту ҳашт лаку панжоҳу панж ҳазору нуҳ саду панжоҳ танга.

Саркори Кануж: як куруру сию шаш лаку шасту се ҳазору сесаду панжеҳу ҳашт танга.

Саркори Санбал: як куруру сию ҳашт лаку чихлу ҳазор танга.

Саркори Лакнур¹ ва Бакасар як куруру сию нуҳ лаку ҳаштоду ду ҳазору чаҳор саду сию се танга.

Саркори Хайробод: дувоздаҳ лаку шасту панж ҳазор танга.

Саркори Уд ва Баҳроҷ: як куруру хафдаҳ лаку як ҳазору сесаду шасту нуҳ танга.

Саркори Жуннур: ҳазор куруру ҳаштоду ҳашт ҳазору сесаду сию се танга.

Саркори Карра ва Моникпур: як куруру шасту се лаку бисту ҳафт ҳазору дувист ҳаштоду ду танга.

Саркори Баҳор: ҳазор куруру панж лаку шаст ҳазор танга.

Саркори Сарвон: як куруру панжоҳу панж лаку ҳафдаҳ ҳазору понсаду шашу ним танга.

Саркори Соран: як куруру даҳ лаку ҳаждаҳ ҳазору сесаду ҳафтоду се танга.

Саркори Чапоран: як куруру навад лаку ҳаштоду шаш ҳазору шаст танга.

Саркори Кандда: чихлу се лаку сий ҳазору сесад танга.

Саркори Тирҳут аз ҳадди миёнаи рожа Руп Нарин: ду лаку панжоҳу панж ҳазор тангаи нуқра, бисту ҳафт лаку панжоҳ ҳазор сиёҳ танга.

Саркори Рантанбур Бўли дар Чотсу Малона: бист лак.

Саркори Ногур.

Саркори рожа Бикраможит аз Рантанбур.

Саркори Каланжарий.

Саркори рожа Синг-дев.

Саркори рожа Бикам-дев.

Саркори рожа Бикам чанд.

Ҳиндустон вилоятининг ерининг хусусиёти ва кайфиёти улча маълум ва мушаххас бўлуб эди, мазкур ва маствур бўлди. Мундин сўнг яна битилгудек нима назарға келса, таҳир килғумдур; эшитулгудек нима эшитилса, тақрир қилғумдур.

Душанба куни ражаб ойининг йигирма тўққизида ҳизонани кўрмак ва улашимак бунёд бўлди: Ҳумоюнға етмиш лак ҳизонадин берилди. Яна бир битилмаган, таҳқиқ қилмаган ҳизона уйини ўшандок-ӯқ Ҳумоюнға инъом қилдим. Яна баъзи бекларга ўн лак, баъзилариға секкиз лак, етти лак, олти лак берилди. Жамиъ че-рикта бўлғон афрон ва ҳазора ва араб ва балуж ва ҳар жамоатка қадри ҳолларига яраша ҳизонадин нақд инъомлар бўлди. Ҳар савдогар ва ҳар толиби илм ва балки ҳар кишиким, бу черикда ҳамроҳ эдилар, барча инъом ва баҳшишдин ҳаззи воғир ва насиби комил элтилиар.

Черикта бўлмагонларга ҳам бу ҳизонадин қалин инъом ва баҳшишлар борди. Мисли, Комронға ўн етти лак, Муҳаммад Замон

¹ К. б.—Лакнав.

мирзога ўн беш лак, Аскарийга ва Ҳиндолға ва балки жамиъ уруқ-қаёш, ўлон-ушоққа қалин қизилдин, оқтин, раҳттин, жавоҳирдин, бардадин савғотлар борди.

Ул юздаги бекларга ва синоҳиларга қалин инъомлар борди. Самарқанд ва Хурросон ва Кошгар ва Йоркқа уруқ қаёш учун савғотлар йиборилди. Самарқанд ва Хурросондаги машойихқа нузур борди. Макка ва Мадинаға ҳам назр борди. Кобул вилояти била Варсак садасининг жондор бошига эрдин ва хотундин банда ва озоддин, болиг ва ноболигдин бирор шохрухий инъом бўлди.

Биз аввал Ограга келганда, бизнинг эл била бу элниг орасида ғариб муғоярат ва мунофарат эди. Синоҳиси ва раияти бизнинг элдин қир-қир қочарлар эди. Бир Деҳли ва Оградин ўзга жамиъ кўргонлиқ ерлар кўргонларини беркитиб, итоат ва инқиёд қилимадилар. Санбалда Қосим Санбалий эди, Биёнада Низомхон эди. Мевотта худ Ҳасанхон Мевотий эди. Бу шару шўрни бошлиғон тамом ушул мулҳид мардак эди. Дулипурда Муҳаммад Зайтун эди, Гувалёрда Тоторхон Сорангхоний эди. Робирийда Ҳусайнхон Нуҳоний² эди. Атовада Қутбхон эди, Колпийда Оламхон, Қануж ва Гангнинг нари юзи худ тамом мухолиф аффонларда эди. Мисли, Насирхон Нуҳоний³ ва Маъруф Фармулий ва яна қалин умаро эди. Иброҳим, ўларидин икки-уч йил бурундии бери ёғиқиб эдилар.⁴ Мен Иброҳимни босқон фурсат Қануж ва андин нарити жамиъ вилоятларға қобиз бўлуб, Қануждин бир-иккни кўч бери келиб, ўлтуруб эдилар. Дарёхоннинг ўсли Баҳорхонни⁵ подшоҳ қилиб, Султон Муҳаммад лакаб қўюб эдилар. Маҳовинда Марғубқўл эди. Шумунча ёвуқ туруб, неча маҳалгача келмади.

Биз Ограга келганда иссиқ вақтлари эди, ҳалойик таваҳхумдин тамом қочиб эдилар. Ўзга ва отқа ошилик ва ҳас тоғилмас эди. Кентлар муғоярат ва мунофарат жиҳатидин ёғийлиққа ва ўғурлуққа ва раҳзанлиққа юз қўюб эдилар. Йўллар равон бўлмайдур эди. Бизга ҳануз фурсат ул бўлмайдур эдиким, хизонани улашиб, ҳар паргана ва ҳар ерга мазбут кишилар тайин қилғайбиз. Яна ул йил хейли иссиқ эди. Хейли эл боди самумнинг таъсиридин ҳар замонда йиқилиб-йиқилиб, ўла кириштилар. Бу жиҳатлардин ақсан беклар ва ўбдан-ўбдан йигитлар кўнгул солиб эдилар. Ҳиндустонда турмоққа рози эмас эдилар, балки кетарга юз қўюб эдилар.

Улуқ ўшлик тажрибалиқ беклар мундоқ сўзларни айтса айби ўқттур. Мундоқ сўзларни ҳамким айттилар, бу кишида онча ақл ва ҳуш бордурким, алар тақрир қилғондин сўнг салоҳ ва фасодига етгай ва яхши-ёмонни фарқ этгай. Борчани бу киши ўзига кўруб, бир ишиниким жазм қилди, ўзга айтилғон сўзларни мукаррар оида қилмоқнинг не мазаси бор. Кичик-киримдин худ мундоқ сўзлар ва мундоқ bemaza раъйларнинг не тақрийби бор. Бу ғарибдурким,

кичик-киримдин бу навбат Кобулдин отланадургонда, бир нечани янги бек қилилиб эди. Менинг чашмдоштим булардин мундоқ эдиким, мен ўтқа, сувға кирсам-чиқсам, бетаҳоший булар била киргайлар ва била чиққайлар. Мен ҳар сорига бўлсам, алар менинг сори бўлгайлар. Йўқум: менинг хилофи мақсадум сўз айтқайлар, ҳар иш ва ҳар мухимнингким, борининг кенгаш ва иттифоқи била ўзумизга жазм қилдук, кенгаитин кўшинасдин буруирок ул сўз ва мухимдин қайтқайлар.

Булар агарчи ёмон бордилар, Аҳмадий парвоначи ва Вали Хозин булардин ёмонроқ борди. Кобулдин чиқиб, Иброҳимни босиб, Ограни олгунча, Ҳожа Калон яхшилар борди, мардана сўзлар айтти ва соҳиб ҳимматон раъйлар кўрсатти, vale Ограни олғондин неча кун сўнгра тамом раъйлари ўзга бўлди. Бир бормокка бажид Ҳожа Калон эди.

Элнинг бу музабзаблигини билиб, тамом бекларни тилаб кенгаштук. Мен дедимким: «Салтанат ва жаҳонгирлиғ беасбоб ва олот даст бермас. Подшоҳлиқ ва амирилик бенавкар ва вилоят мумкин эрмас. Неча йил саъйлар қилиб, машаққатлар кўруб, узок ерлар қатни этиб, чериклар юруб, ўзумузни ва черикни ҳарб ва қитол мухотараларига солғайбиз. Тенгри инояти била бу навъ қалин ёғийларни босиб, мундоқ кенг мамлакатларни олғайбиз. Ҳоло не зўр келибтур ва не зарур қилибтурким, мундоқ жонлар тортиб олғон вилоятларни бежихат солғайбиз. Яна бориб, Кобулга тантаслиғ ибтиносига қолғайбиз. Ҳар ким давлатҳоҳдур, мундин сўнг мундоқ сўзларни айтмасун, ҳар ким токат келтура олмай кетарга юз қўйса, борғонидин қайтмасун».

Мундоқ маъқул ва муважжаҳ сўзларни хотирнишон қилиб, хоҳи ва ноҳоҳи элни бу дағдагалардин ўткардук.

Чун Ҳожа Калоннинг турар кўнгли ўқ эди, мукаррар андоқ бўлдиким, савғотларни Ҳожа Калон, қалин навкарлик кишидур, олиб борғай. Кобул ва Ғазнида ҳам киши оздур, аларни забт ва саранжом қилғай. Ғазни ва Гардиз ва Султон Масъудий ҳазорани Ҳожа Калонга иноят қилдим. Ҳиндустонда яна уч-тўрт лаклик Қуҳром парганасини ҳам берилиди. Ҳожа Мирмирон ҳам мукаррар бўлдиким, Кобулга борғай. Савғотилар Мирнинг уҳдасига бўлди. Қобиз Мулло Ҳасан сарроғ ва Тўка ҳинду таъйин бўлди.

Ҳожа Калон чун ҳинддин мутанаффир эди, борурида ўйининг иморатларининг томида бу байти битибтурким:

Агар ба хайру саломат гузар зи Синд кунам,
Сиёҳ рўй шавам, гар хавои Ҳинд кунам.¹

Биз Ҳиндистонда туруб, мундоқ зарофатомиз байт айтмоқ ва битмоқ бесураттур. Кетмақдин бир кудурат бўлса, бу навъ зарофатин икки кудураттур. Мен даги бадиҳада бир рубойӣ айтиб, битиб йибордим:

¹ Агар соғ-саломат Синддан ўтиб кетсан Ҳиндустонни яна ҳавас қиласам, юзим кора бўлсин».

¹ Қ. б.— бобурий.

^{2—3} Қ. б.— Луҳоний.

⁴ Л. б.— тушган.

⁵ Қ. б.— Баҳодирхон.

Юз шукур де, Бобурки, кариму гаффор
Берди сенга Синду Ҳиндуд мулки бисёр.
Иссиқлигига гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг Фазни бор.

Бу фурсатта Мулло Опоқниним, бурунлар мартабаси асрү фурд эди, икки-уч йил эдиким, оға-инисини йигиштуруб, филжумла жамъият қилиб эди. Ўрук зайни ва Синд ёқасидағи баъзи афғонларни берилиб эди, Кўлга йиборилди. Ул навоҳида бўлур таркашбанд ва сипохига истимолат фармонлари йиборилди.

Шайх Гўран эътиқод ва ихлос била келиб, мулоzамат қилди. Миёни дуоб таркашбандларидин ҳам икки-уч минг сипохини келтуб, мулоzим қилди. Алихон Фармулийнинг ўғлонлари ва уруғи Деҳли била Ограничинг орасида, Юнус Али озиқиб, Ҳумоюндин айрилғон маҳалда учрар. Оз оғлоқ урушуб босиб, ўғлонларини банд қилиб, келтуруб эди. Бу тақрийб била Давлатқадам туркнинг ўғли Мирза. Мўгулға Алихоннинг банддаги ўғлонларидин бирини қўшуб, Алихонғаким, бу бузуқлукта бориб эди, истимолат фармонлари била йиборилди, олиб келди. Алихонға тарбият қилиб, йигирма беш лаклиқ айни парганаларидин берилди.

Султон Иброҳим, Мустафо Фармулий ва Фирузхон Сарангхоний бошлиқ неча умарони бузуб, тоги ёгий боғий умро устига тайин қилиб эди, Мустафо бу боғий умаро била яхшилаб ҳарб ва зарб қилди. Неча қатла яхши бости, Иброҳимнинг шикастидин бурунроқ Мустафо ўлди. Шайх Боязид иниси эди. Чун Иброҳим мұхимми устида эди, филҳол оғасининг эл-кунини ул боши-кўз қилди.

Фирузхон ва Шайх Боязид ва Маҳмудхон Нуҳоний ва Қози Жиё қуллуққа келдилар. Буларни ҳам муддаоларидин ортуқроқ риоят ва шафқатлар қилиб, Фирузхонға Жўнпурдин бир куруру кирқ олти лаку беш минг танга: Шайх Боязидқа Уддин бир куруру тўқсон лаку ўттуз беш минг танга ва Қози Жиёға Жўнпурдин йигирма лак¹ иноят бўлди.

Шаввал ийдидин неча кун ўтуб эдиким, Султон Иброҳимнинг ҳарамсарайининг ўртасидағи тош сутунлуқ айвон гунбазта улук сухбат тутулди. Ҳумоюнға чорқаб ва камар шамшир ва олтун эгарлик тупчоқ, Чин Темур Султонға ва Маҳди Ҳожаға ва Мұхаммад Султон Мирзоға ҳам чорқаб ва камар шамшир ва камар ханжарлар инъом бўлди. Яна бекларга ва йигитларга фароҳур ҳоллари камар шамшир ва камар ханжар ва хильъатлар инъом бўлди. Нечукким, мужмали мунда мастурдур;

Тупчоқ от эгари била; камар шамшири мурассаъ икки қабза;

¹ Лондон босмасида бу ерда кишиларга берилган тангалар саноғи форсича берилган (К. б. дан олинди).

ханжари мурассаъ йигирма беш қабза; катора мурассаъ ўн олти қабза; жамдараи мурассаъ икки қабза; пичоқбанд ва бори олтун қабза; чаҳорқаб тўрт тўп; сақарлот чакман йигирма секкиз тўп.²

Суҳбат куни ажаб ғалаба ёмғур ёғди. Ўн уч марта бори ёмғур ёғди. Баъзиларга ер ташқари тегиб эди, гарк ўл бўлдилар.

Мұхаммад кўкалтошиқа Сомона вилоятини иноят қилиб, Санбалга илғор таъян қилилди. Ҳисори Фирузани Ҳумоюнға жулду берилиб эди. Санбални даги Ҳумоюнға иноят қилдим. Ҳиндубекни Ҳумоюн қошида қўйполуб эди, бу муносабаттин Мұхаммадий ўриниға Санбалга илғор Ҳиндубекни ва Катта бекни ва Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била, Мулло Опоқни, Шайх Гўранни Миёни дуоб орасидағи таркашбандлари била илғор йиборилди.

Уч-тўрт навбат Қосим Санбалийдин киши келиб эдиким, Бибан ҳаромхўр Санбални қабаб, ожиз қилибтур, илғор келсун деб, Бибан бу шақ ва ҳайъати била биздинким қочти, тогни доманараб бориб кочқан-кўрараган афғон ва ҳиндустанийни йигиб, бу фатаратта ерни холи топиб, келиб Санбални қабабтур.

Ҳиндубек ва Каттабек ва тайин бўлғон илғор, Оҳор гузарига стиб, сув кечмакка машғул бўлуб, Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била илгаррак аюрурлар. Малик Қосим сув ўтган била юз-юз эллик киши ўз оға-иниси била илдам-ўқ юруб, намози пепшин Санбалға етар. Бибан ҳам ясаб, ўрдусидин чиқар, Малик Қосим алар тез-ўқ юруб, кўргонни орқага олиб, илик қўшарлар. Бибан тўхтай олмай қочар. Бир пора кишисининг бошини кесиб, бир неча фил ва қалин от ва ўлжа олур.

Тонгласига бу илғор беклари ҳам етар. Қосим Санбалий келиб кўрар, vale қўргонни буларга топшурмоқ хуш ёқмас, хаял қилур.

Бир кун Шайх Гўран, Ҳиндубек алар била сўзлашиб, бир баҳона била Қосим Санбалийни бу беклар копига келтуруб, бизнинг кишини Санбал қўргонига киорур. Қосим Санбалийнинг кўч ва мутаалиқларини солим ва саломат чиқариб йибордилар.

Биёна Каландар пиёдана йибориб, Низомхонға вайда ва вайд фармонлари йиборилди. Буғина қитъани бадиҳада айтиб, битиб йиборилди:

Бо турк ситеза макун, эй мири Биёна,
Чолокиу мардонагии турк аёнаст,
Гар зуд наёни насиҳат накуни гўш,
Онжо ки аёнаст чи ҳожат ба баёнаст.²

Биёна қўргони Ҳиндустаннинг машҳур қалъаларидиндур. Бехуш мардак кальясининг берклигига ишониб, ҳавсаласидин ортуқроқ

¹ Лондон босмасида (бу абзац орасида) берилган инъомлар ҳам форсича ёзилган (К. б. дан олинди).

² Э Биёна мири, турк билан ўйнапма.

Туркнинг эпчилик ва мардлиги ҳаммага аёndir.

Агар тез келиб, насиҳатни қулоққа олмасаңг.

Аён бўлған гапни баён қишишининг нима ҳожати бор.

нималар истидъо қилиб йиборибтур. Анинг келган киписига яхши жавоб бермай, қальғирлик асбобига иштиғол қўрсатилди.

Бобоқулибекни Муҳаммад Зайтунга ваъда ва вайд фармонлари била йиборилди. Бу ҳам узр айтиб, хаял қилибтур.

Роно Санго кофир агарчи биз Кобулда эканда элчиси келиб, изҳори давлатхоҳлиқ қилиб, мундоқ қарор қилиб эдиким, подшоҳ ул тарафдин Дехли навоҳисига келсалар, мен бу саридин Огра устиға юруймен.

Мен Иброҳимни бостим ва Дехли ва Ограби олдим: бу чоққача бу кофирдин ҳеч харакате зоҳир бўлмади. Неча маҳалдин сўнг келиб, Кандор деган кўргонниким, Макандин Ҳасан отлук ўғли анда эди, қабади. Ҳасан Макандин неча қатла кишилар келди, Макан ҳануз келиб кўрмайдур эди. Бу теградаги кўргонлар, мисли Атова ва Дўлпур, Гувалёр, Биёна ҳануз кирмайдурлар эди. Шарқ сариги афғонлар инод ва саркашлик мақомида эдилар. Қануждин икки-уч кўч Огра сарига чериклаб ўлтуруб эдилар. Ёвуқдағи гирду гўшадин ҳануз хотир тамом жамъ бўлмайдур эди. Бу жиҳаттин анинг кўмагига кипи айира олмадук.

Икки-уч ойдин сўнг Ҳасан бечора бўлуб, аҳд қилиб, Кандор кўргонини берди. Робирийдаги Ҳусайнхон таваҳҳум қилиб, Робирийни ташлаб чиқти. Робирийни Муҳаммад Али жанг-жангга берилди. Қутбхонким, Атовада эди, неча навбат ваъда ва вайд била фармонлар йиборилди, не келиб бизни кўрди, не Атовадин солиб чиқти.

Атовани Маҳди Ҳожага иноят қилиб, Муҳаммад Султон мирзони ва Султон Муҳаммад дўлдой, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абулазиз миҳоҳур бошлиқ беклардин ва ичкилардин бир пора қалин кишини кўмак қўшуб, Атова устиға йиборилди. Қанужни Султон Муҳаммад дўлдойга берилди. Фирузхон ва Маҳмудхон ва Шайх Боязид ва Қози Жиё бошлиқларғаким, асру улуқ риоятлар қилиб, Пўруб сари парғаналар берилиб эди, булар ҳам Атоваға таъйин бўлдилар.

Муҳаммад Зайтун Дўлпурда ўлтуруб, хаял қилиб, келмайдур эди. Дўлпурни Султон Жунайд барлосқа иноят қилиб, Одил Султон, Муҳаммадий кўкалтош, Шоҳ Мансур барлос, Қутлукқадам, Абдулло Вали, Жонбек, Пиркули, Шоҳ Ҳусайн Боракий бошлиқларни тайин қилдукким, Дўлпурни зўрлаб олиб, Султон Жунайдқа тошшуруб, Биёна устиға борғайлар.

Бу черикларни тайин қилғондин сўнг, турк умаросини ва ҳинд умаросини тилаб машварат қилиб, бу сўзни ораға солдуқким, Пўруб ёгий бори умароким, Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий бошлиқ бўлгай, қирқ-эллик минг кипи Гангдин ўтуб, Қанужқа мутасариф бўлуб, икки-уч кўч берроқ келиб ўлтурубтур. Роно Санго кофир Кандорни олиб, фитна ва фасод мақомидадур. Пашкол ҳам охир бўла ёвушти. Ё боғий устиға ё кофир устиға мутаважжих бўлмоқ вожиб ва лозим кўрунадур. Бу гирд ва навоҳидаги кўргонларнинг иши саҳлдор. Бу улуқ душманлар дағъи бўлғондин сўнг булар қаён борғайлар.

Роно Сангони мунча тасаввур қилилмас эди, борча муттафи-

қул-калима арз қилдиларким, Роно Санго йирокроқтур, мълум эмаским ёвуқ ҳам кела олғай. Бу ёғийларким, мунча ёвуқ келибурлар, буларнинг дағъи аҳам ва авлодур.

Бу ёғийларнинг устиға отланмоқчи эдукким, Ҳумоюн арзга еткурдиким, подшоҳ, отланмоқ не ҳожат, бу қуллукни мени қиласай.

Борчаға бу хуш келиб, турк ҳинд умароси бу раъйни писанд туттилар. Ҳумоюнни Пўрубқа тайин қилиб, Дўлпурға тайин қилғон черикларга Кобулий Аҳмад Қосимни чоптурулдиким, ул чериклар келиб, Ҳумоюнга Чандворда қўшулсан. Маҳди Ҳожа, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ Атова устиға таъйин бўлғон черикларга ҳам фармон бўлдиким, Ҳумоюнга қўшулғайлар.

Панжшанба куни зулқаъда ойининг ўн учидаги Ҳумоюн сафар қилиб, Жилисир деган кентгинагаким, Оградин уч қурух бўлғай, тушти. Бир кун анда таваққуф қилиб, андин кўчуб, кўч-баркўч мутавважжих бўлди.

Панжшанба куни ушбу ойнинг йигирмасида Ҳожа Калонға Кобулға борурға рухсат бўлди.

Доим хотирга етар эдиким, Ҳиндустоннинг бир улуғ айби будурким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлуқ бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тархлиқ ва сиёқ ерлар ясаса бўлур. Ограга келганидан бир неча қундин сўнг ушбу маслаҳатка Жўн сувидин ўтуб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва ҳароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва ноҳушлуқ била андин убур эттук. Бу ерининг макрухлуғи ва ноҳушлуғидин чорбоғ ҳаёли хотирдин чиқти. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Ограда чун йўқ эди, неча қундин сўнг зарур бўлуб, бу ерга-ўқ илик қўюлди. Ул улуг чоҳким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу нарча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улуғ ҳавз ва саҳне бўлди. Андин сўнг тоин иморат олидаги ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳликлар ва сиёқлиқ боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада мақбул чамаллар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настаранлар мураттаб ва мукаммал бўлди.

Ҳиндустоннинг яна уч ишидин мутазаррир эрдук: бир иссиғидин, яна бир гардидин, яна бир тунд елидин. Ҳаммом ҳар учласининг доғни эрмини. Гард ва сл ҳуд ҳаммомда не қиласар. Иссиқ ҳаволарда андоқ совуқ бўладурким, ёвуқдурким, кипи совуқка тўнграй. Ҳаммомнинг бир ҳуярасиниким, қуллатайин ҳавз андадур, тамом тошдин тутатибтурлар. Изораси оқ тошдин, ўзга тамом фарип ва сақфи қизил тошдинким, Биёна тошидур.

Яна Халифа ва Шайх Зайн ва Юнус Али ва ҳар кимгаким дарё ёқасида ер тегиб эди, сиёқлиқ ва яхши тарҳлиқ боғчалар ва ҳавзлар ясадилар. Лоҳур ва Диболпур дастури била чарх рост қилиб, сувлар жорий қилдилар.

Ҳинд эли бу тарҳ ва бу андом била ерлар кўрмаган жиҳатидин. Жўннинг иморатлари қилғон тарафи ерларга Кобул от қўюбтурлар. Яна кўргон ичида Иброҳимнинг иморати била фасилнинг орасида бир холи ер эди, анда ҳам бир улуқ войин буюрдум даҳидардаҳ.

Ҳиндустон истилохи била зиналиқ улук ҷоҳни «войин» дерлар. Бу войинни бу чорбодгин бурун бунёд қилилиб эди. Айни пашколда қазмоқда машғул эдилар, неча навбат йиқилди, муздуурларни бости. Рено Сангонинг газвидин сўнг тамом бўлди. Нечукким, тарих тошида битибурлар, итноми газвидин сўнгра эрконига ишорат этибтурлар. Тавр войине воқе бўлубтур. Уч табақа иморат бу войиннинг ичида бўлубтур. Боридин у қўйиги табақаси уч айвондур, йўли ҷоҳка тушадур, зинадин ўқтур. Ҳар уч айвонга бир йўл-ўқ борур. Ҳар айвон бир-биридин учар зина баландтур. Боридин қўйиги айвондин сув тортилғон чоғда сув бир зина қўйи тушар. Боридин юқориги айвонга пашкол вақти сув улгайгонда тоҳи чиқар. Ўртанчи табақасида бир қазноқлик айвондур. Бу айвоннинг қаринаси бир гунбаздурким, сув ҷархини уюрур, ўй бу гунбазта уюрулур. Юқорири табақаси бир айвондур, ташқари боқишилик ҷоҳ устидаги саҳидин беш-олти зина қўйироқ, икки тарафдин зинадин бу айвонга ўйл борур. Рост тарафиға борур йўлнинг ўтрусида тарих тошидур. Бу ҷоҳнинг ёнида яна бир ҷоҳ қўйорилибтур. Ул ҷоҳнинг туви бурунги ҷоҳнинг ўтасидин бир нима юқкорроқ бўлғай. Мазкур бўлғон гунбазта ҷархиниг ўйи уйрулуб, ул ҷоҳдин сув бу ҷоҳқа келур. Бу ҷоҳқа яна бир ҷарх ясалибтурким, ул ҷарх била сув фасилнинг устига чиқар. Фасил усти билан юқкориги боғчага сув борур. Ҷоҳнинг зинаси чиқар ерда ҳам бир тошдин иморат бўлубтур. Бу¹ ҷоҳнинг муҳавватасидин ташқари бир тош масжид қилибтур, vale яхши қилмайдурлар. Ҳиндустон тарийки била қилибтурлар.

Ҳумоюн отланғон фурсатта, Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий бошлиғ ёғий умаро Жожмовда жамият қилиб ўлтуруб эдилар. Ҳумоюн ўн-ўн беш куруҳ йўлдин Мўмин аткани хабарга йиборур, молға чопқунга бўлур, яхшигина ҳам хабар келтура олмас. Мўмин атканинг борғонидин хабардор бўлур, бу ёғийлар турӯш бермай қочиб кетарлар, Мўмин аткадин сўнгра Қисимтой била Бобоҷӯҳра ва Бўчкани хабар учун йиборурлар. Бу борғонларнинг ёғийнинг бузулуб, қочқанинг хабарини келтуур. Ҳумоюн юруб, Жожмовни ўтуб, Далмов навоҳисида келганда Фатҳхон Сарвоний келиб кўрар. Фатҳхон Сарвонийни Маҳди Ҳожа ва Муҳаммад Султон мирзоға қўшуб, бизга йиборти.

Ўшбу йил Убайхон буҳородин черик тортиб, Марв устига келди. Марвнинг арқида ўн-ўн беш раият экандур, олиб қириб Марвнинг бандини қирқ-эллик кунда боғлаб, Сарахс устига борди. Сарахса ўттуз-қирқ қизилбош экандур, дарвозани тортиб, қўрғонни бермаслар. Раиятлар олақишиб дарвозани очарлар. Ўзбаклар қириб, бу қизилбошларни ҳам қирарлар. Сарахсни олиб, Тус ва Машҳад устига борурлар. Машҳад эли бечора бўлуб, қирарлар. Тусни секкиз ой қабаб, сулҳ била олиб, аҳдга турмай, тамом эр атоғлиғини қириб, хотунларини асир қилурлар.

Ҳам ушбу йил Султон Музаффар Гужаротийнинг Баҳодурхон отлиқ ўғлиқим, ҳоло отасининг ўрнига Гужаротга подшоҳ бўлубтур,

отасидин ямонлаб, Султон Иброҳим қошиға келди. Бу беиззатона кўрди. Йонипат навоҳисида эканда манга арзадонлари келди. Мен ҳам иноят омиз мушфиқона фармонлар йибориб, тиладим. Келур ҳаёлда эди. Яна раъий мунқалиб бўлуб, Иброҳим черикидии айрилиб, Гужарот сари мутавваҗжих бўлди.

Ушбу фурсатларда отаси Султон Музаффар фавт бўлуб, оғаси Искандаршоҳким, Султон Музаффарнинг улук ўғли бўлғай, отаси ўрнига Гужаротта подшоҳ бўлди. Маошининг ямонлиғидин Имодулмулк отлиқ қули жамиъ била ҳамжиҳат бўлуб. Искандаршоҳни бўғуб ўлтурууб, Баҳодурхонниким, ҳапуз йўлда эди, тизаб келтурууб, отасининг ўрнига ўлтурғузди. Баҳодуршоҳ мулакқаб бўлди. Бу ҳам хўб борди. Имодулмулқдинким, мундоқ намакхаромлиқ бош уруб эди, ўлтурууб жазосига еткурди. Мундин бошқа ҳам отасидин қолғон бекларни хейли ўлтурди. Хейли сағифок ва бебок йигит нишон берадурлар.

¹ Л. 6. — тушган.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЬА МИА¹

Мұхаррам ойда Форуқнинг таваллудининг хабарини Бек Вайс келтурди. Агарчи бурун хабарни бир пиёда келтуруб эди, vale севинчига Бек Вайс бу ойда келди. Одина кечаси шаввол ойининг йигирма учида мутаваллид бўлғондур, Форуққа мавсум бўлди.

Биёна ва баъзи кирмаган қўрғонлар маслаҳатига бир улук қозон Устод Алиқулига буюрулуб эдиким, қўйғай. Кўра ва жамъи масолиҳини тайёр қилиб, манга киши йиборди. Душанба куни муҳаррам ойининг ўн бешида устод Алиқулининг қозон қуярининг тафарружига бордук. Қозон қуяр ернинг гирдида секкиз кўра қилиб, олотни эритибтур. Ҳар кўранинг тубидин бир ариғе бу қозоннинг қолибиға рост қилибтур. Биз борғоч, қўраларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдин эриган олот сувдек шарилоб қолибға кирап эди. Бир замондин сўнг қолиб тўлмай, бу қўралардин келатурган эриган олотнинг келмоғи бирар-бирар мунқате бўлди. Кўрада ё олотта қусуре бор экандур. Устод Алиқулига ғариб ямон ҳолате бўлди. Дарин эдиким, ўзини қолиб ичидаги эриган мисқа ташлағай. Устод Алиқулиға дилжўйлук қилиб, хильъат кийдуруб, бу инфиъолдин чиқардук. Бир-икки кун қолиб совуғондин сўнг очтилар. Устод Алиқули кўп башошат била киши йиборибтурким, қозоннинг тош уйи бекусурдур. Дорухонасини қўймоқ осондур. Қозоннинг тош уйини чиқариб, жамъэни аниг ислоҳиға тайин қилиб, ўзи қозоннинг дорухонасини қўймоққа машғул бўлди.

Маҳди Ҳожа Фатҳхон Сарвонийни Ҳумоюннинг қошидин олиб келди. Ҳумоюндин Дағмовдин айрилибурлар. Фатҳхонни яҳши қўруб, отаси Аъзам Ҳумоюннинг парғаналарини бериб, яна ортуқси вилоятлар ҳам иноят бўлди. Бир куруру олтмиш лаклик паргана берилди.

Ҳиндустонда улук риоят қўлон умароға муқаррарий хитблар берурлар: ул жумладин бири Аъзам Ҳумоюндор, яна бир — Ҳонижон, яна бир — Ҳонихонон. Мунинг отасичинг хитоби Аъзам Ҳумоюн эди. Бовужуди Ҳумоюн бу хитоб била бирорни мухотаб

қилмоқлиқ бесураттур. Бу хитобни бартараф қилдим, Фатҳхон Сарвонийга Ҳонижон хитоб берилди.

Чаҳоршанба куни сафар ойининг секкизида анбули дарахтларининг юқкориги ёнидағи улук ҳавзининг ёқасида шомиёналар тикиб, мажлис тартиб қилиб, Фатҳхон Сарвонийни ҷоғир мажлисига чорлаб, ҷоғир бериб, кийган дастор ва бош-оёғимни иноят қилиб, бу иноят ва илтифот била сарафroz қилиб, вилоятиға рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдиким, ўғли Махмудхон доим мулозаматга бўлғай.

Чаҳоршанба куни муҳаррам ойининг йигирма тўртида Муҳаммад Али Хайдар рикобдорни Ҳумоюнга қадаға била йиборилдиким, Шукр Пўруб ёғлари қочмиш. Бу борғон киши етгач, Жўнпурга бир неча муносиб бекларни тайин қилиб, ўзинг черикни олиб, бизга бот етишпакелгайсан, Роно Санго коғир ёвуқ қопуда келибтур, аниг фикрини бар асл килалинг.

Чериклар Пўруб сари борғондин сўнг Турдигек Қўчбекни ва иниси Шерафғанинг оға-иниси ва ахтасида била ва Рустам туркмонни оға-иниси била ва яна Ҳиндустон элидин Ровуий-Сарвонийни тайин қилилдиким, бориб Биёна навоҳийсини чопиб, талағайлар. Агар қўрғондағиларни ваъда ва истимолат била бизга боқтура олсалар, боқтурғайлар. Йўқ эрса чопиб, талаб, ғанимни ожиз қилғайлар.

Бу Биёнадаги Низомхоннинг бир оғаси Оламхон отлиқ Таҳангар қўрғонида эди, аниг кишилари муқаррар келиб, қуллуқ ва давлат-ҳоҳлиғини арзга тегурдилар. Бу Оламхон ўзига олдиким, подшоҳдин фавж тайин бўлса, жамиъ Биёна ва бу кентларнинг тарқаш-бандиларини ваъда ва истимолат била келтурмак ва Биёна қўрғонни иликламак манга тегди.

Бу муқаррар бўлғон Турдигек бошлиқ илғор йигитларига фармон бўлдиким, Оламхон, чун ерлик кишидур, бу навъ қуллуқ ва хизматкорлиқни ўзига оладур. Биёна маслаҳатида аниг салоҳ ва савоб диди била амал қилинг.

Ҳиндустон эли агарчи баъзиси қилич чонқай, vale аксар синоҳилик роҳ ва равишидин ва сардорлиқ юруш-турушидин орий ва бебаҳрадурлар. Бу Оламхонгаким, бизнинг илғор қўшулур, ҳеч кишининг сўзига боқмай, ишнинг яхиси ва ямонини мулоҳаза қилмай, Биёнаға бу илғорни ёвуқ олиб борур. Бизнинг борғон илғор турқдин икки юз эллик-уч юзга ёвушур эди. Ҳиндустонийдин ва атрофий черикдин икки мингдин бир нима қўпрак бўлғай эди. Низомхон ва Биёнадаги аффон ва синоҳи тўрт мингдин қўпрак отлиқ черик бор эди. Яёғи худ ўн мингдин ҳам қўпрак эди. Буларни қўруб, билиб, ушбу мазкур бўлғон отлиқ-яёқ черики била тез ўқ буларнинг устига чиқар; илдам етиб, қалин киши от солғон била бу илғор кишисини қочуур. Оламхон Таҳангарийниким, оғоси эди, тушуурлар. Яна беш-олти киши ҳам олурлар. Бир пора партол олдуурлар. Бовужуди бу ҳаракат ваъда ва истимолат бериб, бурунги ва сўнгги жаримасини афв қилиб, фармонлар йиборилди.

Роно Санго коғирининг хабари тезрак бўлғач, чора қила олмади. Сайид Рафиъни тилаб, Сайид Рафиънинг тавассути била қўрғонни,

¹ «Тўққиз юз ўттиз учинчи (1526) йил воқеалари».

бизнинг кишига топшуруб, Сайд Рафиъ била келиб, мулозамат давлатига мушарраф бўлди. Йигирма лаклик паргана Миёна дуобни иноят қилдим.

Дўст эшик оғани Биёнага орияттий йиборилди. Неча кундин сўнг Биёнани Маҳди Хожага иноят қилиб, важхи истикоматини етмис лак қилиб, Биёнага рухсат берилди.

Тоторхон Саронгхонийким, Гувалёрда эдиким, кишиси келиб, изҳори қуллук ва давлатхоҳлиқ қилур эди. Кофир Кандорни олиб, Биёнага ёвукроқ келганда Гувалёр рожаларидин Дарманкат яна Хонижахон отлиқ кофир Гувалёр навоҳисига келиб, қалья тамаиға шўр ва фитна ангез қила бошладилар. Тоторхон келиб, Гувалёрни топшурмоқ бўлди. Беклар ва ичкilar ва аксар ўбдан йигитлар тамом черикта ва ҳар тараф илғорда эдилар. Раҳимдодқа бир неча Беҳралик ва Лоҳурлуқни, Ҳастичи тунқаторни оғо-иниси била қўшуб, ушбу мазкур бўлғонларға Гувалёрда-ўқ парганалар тайин қилиб йиборилди. Мулло Опоқ ва Шайх Гўранни даги йиборилдиким, Раҳимдодни Гувалёрда ўлтурғузуб, келгайлар. Буларким Гувалёрнинг ёвуғига борурлар. Тоторхоннинг раъи мунқалиб бўлуб, буларни қалъаға тиламас.

Ушул аснода Шайх Мұхаммад¹ Ғавским, дарвеш кишиидур, хейли машгуллуги ҳам бор, мурид ва асҳоби ҳам бисёрдур, Гувалёрнинг қўрғонининг ичидин Раҳимдодқа киши йиборурким, ҳарнавъ қилиб, қўрғонға ўзингизни солингким, бу кишининг раъи мунқалиб бўлур, фосид хаёлдадур.

Бу хабар Раҳимдодқа келгач, айтиб йиборурким, ташқарилар кофирлар жиҳатидин мухотарарадур. Мен бир неча киши била қўргонға кирай, ўзгалар ташқари турсун. Муболагалар била мунга рози бўлур. Озроқ киши била киргач дерким, бу дарвозада бизнинг киши турсун. Хотипулда² ўзининг кишисин кўяр. Ушбу кеча-ўқ ушбу Хотипулдин бўлғон кишисини кијурур. Тонгласига Тоторхон бечора бўлур, қўрғонни хоҳи-ноҳоҳи топшуруб чиқар. Келиб, Оғрада мулозамат қилди. Анинг важоҳи истикомати Биёна паргана-сидин йигирма лаклик тайин бўлди.

Мұхаммад Зайтун ҳам чора қила олмай, Дўлпурни топшуруб, келиб мулозамат қилди. Анга бир неча лаклик паргана иноят бўлди. Дўлпурни холиса қилиб, шақдорлиғини Абулфатҳ туркманга иноят қилиб, Дўлпурға йиборилди.

Ҳисори Фируза навоҳисида Ҳамидхон Сорангхоний ва бир пора паний афғонларидин ва яна атрофий афғонлардин уч-тўрт минг жамъият қилиб шўр фитна мақомида эдилар.

Чаҳоршанба куни — сафар ойининг ўн бешида Чин Темур Султонға, Аҳмадий парвоначи ва Абулфатҳ туркман ва Маликодд Кароний ва Мужоҳидхон Мўлтоний бошликларни қўшуб, бу афғонларнинг устига тайин қилдик. Бориб, йироқтин илғоб, бу афғонларни яхши босиб, қалин кишисини қириб, ғалаба бошлар йиборди.

Сафар ойининг охирларида Хожагий Асадким, Ироққа Шаҳзода Таҳмосбқа элчиликка бориб эди, Сулаймон деган туркман била келиб, савготлар келтурди. Ул жумладин икки чаркас қиз эди.

Одина куни рабиул-аввал ойининг ўн олтисида ғариб воқеа даст берди: ичукким, Кобулға битиган китобатда машруҳ битилиб эди. Ул китобати-ўқ беziёда ва бенуқсон мунда келтурулди. Ул китобат будур:

«Воқеаи узмоким, жумъа куни рабиул-аввал ойининг ўн олтисида тарих тўққуз юз ўттuz учта рўй берди, тафсил будурким, Иброҳимнинг онаси бу бадбаҳт эшитурким, мен Ҳиндустон элининг илигидин нима ейдурман. Бу қисса мундок эдиким, уч-тўрт ой бу тарихдин бурунроқ Ҳиндустон ошларини чун кўрмайдур эдим, дедимким, Иброҳимнинг бовуручиларини келтурдилар. Эллик-олтмишча бовуручидин тўртни сақладим. Бу қайфиятни бу эшитиб, Аҳмад чошнигиргаким, Ҳиндустон эли бакавулни чошнигир дейдурлар, Атоваға киши йибориб келтурууб, бир додак илгига чорсўта қилғон коғазда бир тўла заҳр берур, тўла икки мисқолдин бир нима қўпрак бўлур, нечукким, бурунроқ мазкур бўлдиким, Аҳмад чошнигирга бергай. Аҳмад бизнинг бовуручонадаги Ҳиндустоний бовуручига бериб, тўрт паргана ваъда қилурким, ҳар тавр қилиб менинг ошнимга заҳрни солғай. Ул додакдинким, заҳрни Аҳмад чошнигирга йиборур, яна бир додакни анинг сўнгича йиборурким, кўргай, ул заҳрни берадурму ё йўқму? Яхшиким, қозонға солмай, табаққа солур. Бу жиҳаттин қозонға солмаским, бакавулларга таъкидлар қилиб эдимким, Ҳиндустонийлардин ҳозир бўлғайлар, қозонда ош пиширур маҳалда тоттуурлар эрмиш. Ош торгарда бизнинг бедавлат бакавуллар тоғил бўлурлар. Чийни устига юнқа нонни солур ва нон устига ул қоғаздаги заҳрнинг озрок ярмини сепса, заҳрнинг устига ёғлиқ қалияни солур. Агар қалия устига сепса эди, ё қозонға солса эди, ёмон эди. Дасть-поча бўлуб, заҳрнинг улуғ ярмини ўчоққа ташлар.

Одина куни кеч намози дигар ош тортилар. Товушқон ошидин хейли едим. Бу Ҳиндустоний заҳрлиқ ошининг устидин бир-икки тикка майл қилдим, қалия олиб едим, хеч ноҳуш маза маълум бўлмади. Қоқ гўшттин бир-икки тикка олдим. Кўнглум барҳам урди, ўтган куни қоқ гўштни етапимда бир ноҳуш маза анда бор эди, кўнглумининг барҳам урғонин андин хаёл қилдим. Яна бир кўнглум қўзғолиб келди. Дастьурхон устида икки-уч марта кўнглум барҳам уруб, қусаёздим. Охир кўрдумким, бўлмас, қўптум. Обхонаға боргуича ўйда бир навбат қусаёздим. Яна бир навбат қусаёздим. Обхонаға бориб, қалин қустум. Ҳаргиз ошдин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим. Кўнглумға шубҳа кечти. Бовуручини сахлатиб буюрудумким, ул қайни итга бериб, итни сахлагайлар. Тонгласига бир паҳрага ёвуқ ит бехолроқ бўлуб, юрни дам қилғондек бўлди. Ҳар неча тош била урдилар, эвруштилар, қўпмади. Бир-икки чўхра ҳам бу ошдин егандур. Тонгласига алар ҳам қалин қустилар, бирисининг худ холи хароб эди, охир бори халос бўлдилар. Мисраъ

¹ Қ. б.— Махмуд.

² Қ. б.— Ҳосипул.

«Расида буд балоे, vale ба хайр гузашт».¹

Тенгри манга бошдин жон берди. Ул дунёдин келадурмен, онадин эмди туғдум. Мен хаста ўлуб эдим, тирилдим. Жон қадрини, биллох эмди билдим.

Султон Мұхаммад баҳшиға буюрдумким, бовурчини эхтиёт қылғай. Қийингаким тутар, мазкур бўлғондек бирин-бирин шарҳи била айтур.

Душанба куни девон куни буюрдумким, акобир ва ашроф ва умаро ва вузаро девонда ҳозир бўлғайлар. Ул икки эр кишини ва икки хотун кишини келтуруб сўргайлар ва баёни воқени шарҳи ва бости била айттилар. Ул чошигирни пора-пора қилдурум. Бовурчини тириклай терисини сўйдурум. Ул хотунлардин бирисини фил остиға солдурум, Бирини эхтиёт қилдурум.² Ул ҳам ўз амалига гирифтор бўлуб, жазосига етгусидур.

Шанба куни бир аёқ сут ичтим. Якшанба куни ҳам бир аёқ сут ичтим, «тили маҳтум»ни ва «тарёки форуқ»ни эзиб ичтим. Душанба куни сут ичтим, сут ичимни хейли сурди. Шанба куни, аввалин куни сафрайи сўхтадек қора-қора нималар дафъ бўлди. Шукр, ҳоло ҳеч кисса йўқтур. Жон мундок азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраль борким:

«Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон қадрини».

Ҳар қанча бу воқеаи хоила хотиримға келса, бехост ҳолим мутагайир бўлур. Тенгри таолонинг инояти бор экандур, манга янги бошдин жон бағишлади. Мунунг шукрини на тил била қылғаймен. Хотирларға тараддуд кечмагай деб, ҳар не воқе бўлғонни шарҳи ва бости била битидим. Агарчи тилга, оғизға сикқусиз кўрққудек воқеа эди, шукр тенгриға яна кун кўрарим бор экандур. Хайр-хўблуқ била ўтти. Ҳеч дағдага ва тараддуд хотирларинизга кечурманг деб, сешанба куни рабиул-аввал ойининг йигирмасида чаҳорбоғда эрурда битилди».

Булардин фориг бўлуб, бу битилган хатни Кобулға йиборилди. Чун мундок улуғ гуноҳ бу бадбахттин сарбар урди, Юнус Али била Ҳожагий Асадға буюрулдиким, нақд ва жинс ва қул ва додакини олондидин сўнг, Абдураҳим шиғовулга тошшурулдиким, эхтиёт била сахлағай. Бунинг набираси Иброҳимнинг ўғлиникум, хейли таъзим ва эҳтиром била нигоҳдошт қилинур эди, чун мундок касде бу табақадин содир бўлди, Иброҳимнинг ўғлини мунда сахламоқнинг салоҳини кўрмай, панжшанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма тўқузида Мулло Сарсонғаким, Комрон қошидин баъзи иш-куч учун келиб эди, кўшуб Комронға йиборилди.

Ҳумоюниким, Пўруб тоги ёғийлар устига бориб эди, Жўнпурни фатҳ қилиб, Фозипурга Насирхоннинг устига илдам борди. Хабар

топиб, Ганг дарёсини кечтан экандур. Ғозипурдин Хариғ¹ устига борди. Андағи аффонлар ҳам хабар топиб, Сару сувини кечган экандур. Хариғни черик эли торож қилиб, андин ёнди. Мен муқаррар қилғон йўсунлук Шоҳ Мир Ҳусайн била Султон Жунайдин бин пора ўбдан йигитлар била Жўнпурда қўюб, Қози Жиёни ҳам булар била тайин қилди. Удқа Шайх Боязидни муқаррар қилди. Бу муҳиммотни забт ва саранижом қилиб, Карра Мошиқнур навоҳи-сидин Ганг дарёсини ўтуб, Колпий ўйли била мутаважжих бўлур вақтта, Оламхон ва Жалолхон жикхатким Колпийда эди, арзодонти келур эди, ўзи келмайдур эди. Ҳумоюн Колпий² тўгериси етганда киши йибориб, дағдагани анинг кўнглидин чиқариб, ўзи била олиб келди.

Якшанба куни рабиул-охир ойининг учидаги «Ҳашт биҳиншт» боғида Ҳумоюн келиб, мулизамат қилди. Ушбу кун Ҳожа Дўст Хованд ҳам Кобулдин келди.

Бу кунларда Маҳди Ҳожанинг кишиси пай-дарлай кела бошлидиким, Роно Сангонинг келури таҳқиқ бўлди. Ҳасанхон Мевотий ҳам Ронога кўшулемоқчи эмиш. Буларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Чериктин илгаррек бир пора кўмак киши ҳам Биёнаға келса, давлатта муносибдур деб, черик отланмоққа азм-жазм қилиб, ўзумиздин илгаррек Мұхаммад Султон мирзо, Юнус Али, Шоҳ Мансур барлос, Қаттабек, Қисимтой, Бўжака бошлиқларни Биёнаға илғор йиборилди.

Ҳасанхон Мевотийнинг Ноҳиржон отлик ўғли Иброҳимнинг урушида иликка тушуб эди, гаравга сақлаб эдук. Бу жиҳаттин отаси Ҳасанхон зоҳирда омаду рафт қилур эди. Ўғлини доим тилар эди. Баъзининг хотириға еттиким, Ҳасанхоннинг истимолати жиҳатидин ўғлини йиборилса кўпрак мустамол бўлуб, хизматкорлиқни яхшироқ бажой келтурғай. Ҳасанхоннинг ўғли Ноҳирхонга хильят кийдуруб, отасига ваъдалар қилиб, рухсат берилди. Бу муноғиқ мардак худ ўғлиниң рухеатига маътал экандур. Ўғлиниң рухсатини хабар топқоч, ўғли етмасдин бурун-ўқ, Алвордин чиқиб келиб, Роно Сангоға Тўдада келиб кўшулди. Анинг ўғлини мундок маҳалда рухсат бермок беҳисоб экандур.

Бу фурсатларда ёмғур хейли ёғор эди, доим сухбатлар тутулур эди. Ҳумоюн ҳам сухбатларда бўлур эди. Агарчи мутанаффир эди, ул бир неча кун иртиқоб қилди.

Бу овонда ўтган гаройиб воқеаоттин бири будурким, Ҳумоюн Қалъа Зафардин Ҳиндустон черикинга келурда йўлдин Мулло Бобо Пашогарий ва иниси Бобошайх қочиб, Кетин Қаро султоннага бордилар. Балҳдағилар оқиз бўлдулар. Балҳ Кетин султоннинг илиғига тушти. Бу ковок мардак иниси била бу тарафнинг иш-кучини бўйинларига олиб, Айбак ва Хуррам ва Сорбоғ навоҳисига келурлар. Шоҳ Искандар Балхнинг кирганидин бепой бўлуб, Ёри қалъасини ўзбакка берур. Мулло Бобо била Бобо-

¹ Қ. б.—Хайробод.

² Қ. б.—Кобул.

¹ «Бир бало-стишған эди, бироқ яхшилик билан кечди».

² Л. б.—тушган.

шайх бир неча ўзбак кишиси била Ёюри қўрғонига келиб ки-
рарлар. Мирҳаманинг қўрғони чун яқин эди, чора қила олмас,
ўзбакка кирап. Бир неча кундин сўнг Мирҳамани жамоати била
қўчуруб. Балх сори элтар маслаҳатидин Бобошайх бир неча
ўзбак кишиси била Мирҳаманинг қўрғонига келурлар. Мирҳама
Бобошайхни қўрғонида тушурур. Ўзгаларни ҳар ерда-ҳар ерда ўтқ
берур. Мирҳама Бобошайхни чопқулаб, бир неча кишиси била
банд қилиб, Тенгрибердига Қундузға киши чонтурур. Тенгрибер-
ди Ёр Али ва Абдуллатифни бир неча ўбдан ѹигити била йибо-
рур. Булар етганча Мулло Бобо ўзбак кишиси била Мирҳама-
нинг қўрғонига келиб, уруш-муруш солур хаёли қилур, ҳеч иш
қила олмас. Тенгрибердининг кишисига қўшулуб, Қундуз кел-
дилар.

Бобошайхнинг бир иниси ямон экандур, ул жиҳаттин бошини
кесиб, ушбу фурсатларда Мирҳама келтурди. Иноятлар ва шафқат-
лар била сарафроз қилиб, акрон ва амсолидин мумтоз айладим.
Боқи шиговул борғонда бу икки кўхна бедавлатнинг бошиға бирар
сер олтун ваъда қилиб эдим. Бу иноятлардин бошқа, бир сер олтун
ўшал ваъда ѹисуни била Мирҳамага берилди.

Бу фурсатта Қисимтойким, Биёнаға илғор бориб эди, бир
неча бош кесиб келтурди. Қисимтой била Бўжака бир неча казоқ
йигитлар била тил тута борғонда икки бўлак кофириңнинг чопқунчи-
сини босиб, етмиш-сексон киши оулурлар. Ҳасанхон Мевотийнинг
таҳқиқ келиб қўшулғон хабарини Қисимтой айта келди.

Якшанба куни ойнинг секкизида Устод Алиқули ўшул улук
қозони билаким, қуярда тош уйи бенуқсон эди, дорухонасини ҳам
сўнгра қуబ, тайёр қилиб эди, тош отарида тафарружиға бордим.
Намози дигар бор эди, ошотти. Минг олти юз қадам борди. Устодга
камар ханжар ва хильмат ва тупчоқ от инъом бўлди.

Душанба куни жумодил-аввал ойнинг тўққузида газо иши била
сафар қилиб, маҳаллоттин чиқиб, тузда тушулди. Уч-тўрт кун
мунда черик йиғилмоққа ва черикнинг жабдуғи қилмоққа кутуб
турдук. Чун Ҳиндустон элиға хейли эътимод ўқ эди, ҳар тарафга-
ҳар тарафга бу Ҳиндустон умаросидин илғор битилди: Оламхонни
Гувалёрға илғор йиборилдиким, бориб Раҳимдодға, кўмак бўлғай.
Маканин ва Қосимбек Санбалийни ва Хомид ва оға-иниси била ва
Муҳаммад Зайтунни Санбалға илғор битилди.

Ушбу юртта хабар келдиким, Роно Санго бўлғон черики била
Биёнанинг яқинигача чопар. Қоровулликқа борғонлар хабар еткура
олмаслар, балки қўргонга ҳам кира олмаслар. Қўргон эли қўрғонидин
йироқроқ ва бесирпароқ чиқарлар. Ёғий зўррок келиб, буларни
дурбатур. Сангархон жанжуҳа анда шаҳид бўлди.

Бу ғавғода Каттабек жибасиз-ўқ чопиб чиқар. Бир кофирини
яёклатиб олур маҳалда Каттабекнинг бир навкарининг қиличини
олиб, Каттабекнинг кифтига ўқ чопар. Ғалаба ташвишлар торти.
Роно Сангонинг ғазосида кела олмади. Неча маҳалдин сўнг яхшироқ
бўлди. Вале маъюроқ бўлубтур.

Қисимтой ва Шоҳ Мансур барлос ва ҳар кимки, Биёнадин
келди, билмон қўрқонлариму эди, ё элни қўрқутқонлариму эди?

Кофириңнинг черикини жалд ва жаррорлиқ била асрү кўп ситойинш ва
татъриф қилдилар.

Сафар қилғон юрттин Қосим мирохўрни белдорлар била йиборил-
диким, Мадхокур парганасидаким, ўрду тушар ердур чоҳ козгуру-
гай.

Шанба куни жумодил-аввал ойнинг ўн тўртида Огра навохи-
сидин кўчуб, ҷоҳлар қозилғон юртқа келиб тушулди. Эртасига-
андин кўчтук. Хотирға кечтиким, бу навоҳида улук ўрдуға суйи
вафо қилур ер Секридур. Эҳтимол борким, кофир сувни олиб туш-
гай. Бу жиҳаттин буронғор, жувонғор, гул ясол ясаб-ўқ мутаваж-
жих бўлдук. Дарвеш Муҳаммад Сарбон била Қисимтойким, Биёнаға
бориб келиб, ер-сувни кўрубилиб эди. Илғари Секри кўлининг ёқасида
юрт қўра йиборилди. Келиб, юртта тушуб, Маҳди Ҳожага, Биёнаға-
диларга киши чонтурулдиким, бетаваққуф келиб қўшулуғайлар.

Хумоюннинг навкарни Бекмирак мўғулни бир неча ѹигит била
кофиридин хабар олғали йиборилди. Кечаси бориб, хабар олиб,
тонгласига хабар келтурдиларким, ғаним кишиси. Басовардин бир
курух илгарроқ келиб тушган эрмиси. Ҳам ушбу кун Маҳди Ҳожа
ва Муҳаммад Султон мирзо ва Биёнаға илғор келиб қўшулуғайлар.
Беклар навбат била қоровуллукқа тайин бўлдилар.

Абдулазиз қоровуллук навбатида илғари-кейинни мулоҳаза қил-
май, рост Конвоҳага борибтурким, Секридин беш курух йўлдур,
кофир илгаррак кўчган экандур. Буларнинг мундоқ жиловсиз
илғари борғонларини билиб, тўрт-беш минг киши тез-ўқ етиб
келурлар.¹ Абдулазиз ва Мулло Опоқ минг беш юзча киши бўлғай
эди, ғаним кишисини чоғламай, булар ҳам илик қўшарлар. Қалин
киши олғон била-ўқ тебрас. Бу хабар бизга келгач, Муҳиб Али
халифани навкарлари била йибордук. Мулло Ҳусайнни ва яна
баъзиларни уброк-субрук буларнинг қўмакига йибордук. Сўнгра
Муҳаммад Али жанг-жангни ҳам йиборилди.

Илғари таъйин бўлғонлар, Муҳиб Али алар етгунча Абдулазиз
аларни тебратиб, тугини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва
Мулло Опоқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилғон экан-
дурлар. Булар етгач, Тоҳир Табарий Муҳиб Алининг тағойиси
чопар, кўмак етмас, Тоҳирни ўшанда-ўқ оулурлар. Муҳиб Али ҳам
уруш асносида йиқилур. Болту қўндалондин кириб, Муҳиб Алини
чиқарур. Бир куруҳгача буларнинг кейнича келурлар. Муҳаммад
Али жанг-жангнинг кораси пайдо бўлғач, туарлар.

Бизга паёпай хабар келдиким, ғаним кишиси ёвуқ келди. Жийба
кийиб, отларга кежим солиб, яроғланиб, чопа отландук. Буюрдум-
ким, аробаларни тортиб келтурғайлар. Бир куруҳ келдук. Ғаним
кишиси ёнғон экандур. Ёнимизда улук кўл эди, сув маслаҳатиға
ушбу ерда тушулди. Аробаларни илғари мазбут қилиб, занжирлар
била аробаларни марбут айладук. Ҳар икки ароба фосиласи етти-
секкиз ҳари бўлғай эдиким, занжир тортилур эди. Мустафо Румий
Рум дастури била ароба қилиб эди, хейли чуст ва часпон яхши
аробалар эди. Чун Устод Алиқули зиддана маош қилур эди, бу
жиҳаттин Мустафони буронғорда Хумоюннинг олида тайин қи-

¹ Л. б.— тушган.

лилди. Ароба етмаган ерга хуресоний ва ҳиндустоний белдорлар ва каландииларни солиб, хандак қоздурулди.

Бу коғирнинг мундоқ илдам келишидидин ва Биёнада бўлғон уруш ишидин ва Шоҳ Мансур ва Кисимтой Биёнадин келганиларнинг таъриф ва ситойишидин черик элида бедиллир зохир бўладур эди. Абдулазизнинг бостурғони худ бир сари бўлди. Элнинг итмайонни хотири ва черикнинг истиҳоми зохирни учун ароба етмаган ерига йиғочдин сепоядек нима ясаб, ҳар икки сепоянинг орасиниқим, етти-секкиз қари бўлгай, ўйнинг хомидин аргамчилар қилиб мазбут ва марбут қилилди. Бу асбоб ва олот муҳайё ва муқаммал бўлғунча йигирма-йигирма беш кунга торти.

Ушбу фурсатта Кобулдин Султон Ҳусайн мирзонинг қиз набираси, Қосим Ҳусайн султон ва Аҳмад Юсуф, Сайд Юсуф ва Қивом Ўрдушоҳ яна батъзи якка-яримдин беш юзча киши келдилар. Муҳаммад Шариф Мунажжим шумнафас ҳам булар била келди. Бободўст сувчиким, чоғир учун Кобулға бориб эди, Фазнининг муважжаҳи чоғирларидин уч қатор тёвада юклаб, ул ҳам булар била келди.

Мундоқ маҳалдаким, ўтган вақое ва ҳолот паришон сўз ва қалимоттин, нечукким мазкур бўлди, черик элнинг тараддуни ва таваҳҳуми бисёр эди. Муҳаммад Шариф мунажжим шумнафас, агарчи манга айтур ёроси йўқ эди, ҳар кимга йўлуқса муболагалар билан айтур эдиким: «Бу айёмда Мирриҳ ғарб саридур, ҳар ким бу тарафдин урушса мағлуб бўлур». Мундоқ шумнафас неким сурди, бедил элнинг кўнглини кўпрак синдерди. Анинг бу паришон сўзларига гўши қилмай, қилур ишларимизни тигилмай уруш ишида бажид ва масоғ қилмоққа мустаид бўлдук.

Якшанба куни ойнинг йигирма иккисида Шайх Жамолни йиборилдиким, Миёни дуоб таркашибандларидин ва Деҳлидин йиға олонча, черик йигиб, Мевотийнинг кентларини чопиб, талаб, илигидин келганини тақсир қилмагай. То буларга ул тарафдин ҳадўге бўлғай. Мулло Турк Аликим, Кобулдин келадур эди, фармон бўлдиким, Шайх Жамол била кўшулуб, Мевотини чопмоқта ва бузмоқта тақсир қилмагайлар. Магфур девонга ҳам бу йўсунлук фармон бўлди. Бориб, Мевотининг бир неча ёқа бучқоқдағи кентларини чопиб, талаб, асир қилибтурлар. Ул мамардин буларга ҳандон ҳадук бўлмади.

Душанба куни жумодил-аввал ойнинг йигирма учидаги сайр кила отландим. Сайр асносида хотиримга еттиким, ҳамиша тавба дағдагаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртикоидин алладдавом кўнглумда губор эди, дедимким, эй нафс:

Чанд боши зи маосӣ мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест би чаш¹.
Неча исён била олудалиғинг,
Неча ҳирмон ара осудалиғинг,
Неча нафсингта бўлурсен тобе,
Неча умрунгни қилурсен зое

¹ «Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан; тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кўр».

Нияти ғазв илаким юрубсен,
Ўлмакингни ўзунга кўрубсен,
Кимки ўлмак ўзига жазм этар,
Ушбу ҳолатта билурсенки нетар,
Дур этар жумла маноҳийдин ўзин,
Аритур барча гуноҳидин ўзин,
Хуш қилиб ўзини бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликтин.
Олтуну нуқра суроҳийо аёқ,
Мажлис олоти тамомин ул чоқ,
Хозир айлаб борини синдердум,
Тарқ этиб майни, кўнгул тиндердум.

Бу синдерулғон олтун-кумуш суроҳий ва олотни мустаҳқларга ва дарвешларға улашилди. Ул кишиким, тавбада мувофақат қилиб эди, Асас эди. Соқол қирмоқта ва қўймоқта мувофақат қилиб эди, ул кечаси ва тонглasi беклардин ва ичкilarдин ва сипоҳилардин ва гайри сипоҳидин уч юзга яқин киши тавба қилдилар. Ҳозир чоғирларни тўқтуруб, Бободўст келтурган чоғирларни буюрдукким, туз солиб, сирка қилғайлар. Чоғирларни тўқкан ерда бир войин қоздурулди. Ният қилдимким, бу войинни тош била қўпортиб, бу войиннинг ёнида буқайи хайре қилғайлар.

Муҳаррам ойи тўққуз юз ўттuz бешдаким¹, бориб Гувалёри сайр қилдим, ёнғонда Дўлпурдин Секрий келдим. Бу войин тамом бўлуб эди.

Буруроқ ният қилиб эдимким, Роно Санго коғирға зафар топсам, тамғани мусулмонларға бағишли. Тавба асносида Дарвеш Муҳаммад сорбон била Шайхи Зайн тамға баҳшишини ёд бердилар. Дедимким, яхши ёд бердингиз, илигимиздаги вилоятларда мусулмонларнинг тамғаси баҳшиш бўлди. Муншийларини тиляб, буюрдумким, бу икки азимуш-شاън умурким, воқе бўлди, бунинг ихборига фармонлар битигайлар.

Шайх Зайннинг инноси била фармонлар битилиб, жамиъ қаламравға йиборилди. Ул иншо будур.²

«ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР³»

Наҳмаду таввобан юхиббут-таввобина ва юхиббул-мутатаҳхираина ва нашкуру ваҳҳобац яҳдил-музнибина ва яғfirул-мустағфирина ва нусалли ало хайри ҳалқиҳи Муҳаммадин ва олиҳит-тайибина ва саҳбиҳат-тоҳирин.

Мароён арои ароби албоб ки маҷлиси маҷолин сувари асбоб ва маҳозини лаолии нуқуши сидқ ва сабот аст нақш назири чаҳоҳири завоҳири ин маъни ҳоҳад буд ки, табиати инсоний ба мӯҳтазой фитрат моили лаззоти нафсонаист ва тарки муштаҳиёт мутавваққиф бар тавфиқи яздонӣ ва таъииди осмонӣ, нафси башар аз майл ба шар дур нест. «Ва мо убарриу нафсий иннан-нафса ла

¹ Милодий ҳисоб билан 1528 йил.

² Бу форсича ёзилган «фармон» таржимаси китобнинг охирига илова қилиниди.

³ Л. б.— тушган.

амморатун бис-сүй» ва ичтиоб аз он чуз ба раъфати малика гафур ие, «ва золика фазтулоҳи ютиҳи ман яшоъ, валлоҳу зулфазлил-азим»

Гараз аз тасвири ин макола ва такрири ин макула он ки ба муқтазой башарият ба ҳасби маросими подшохон ва лавозими подшохӣ ва бар одати соҳиб ҷаҳон аз шоҳ ва синоҳӣ дар унфрони айёми шабоб баъзе аз маноҳи ва бархе аз малоҳӣ иртикоҷ намуда мешуд ва баъд аз ҷанд рӯзе рӯзи надомат ва ҳасрат тамом ҳосил омада як-як аз он маноҳии муртакибаро тарк менамуд ва ба тавбай насух боби рӯчӯй ба дон масдуд мегашт.

Аммо тавбай шароб ки, аҳамми матолиби он мақсад ва аъзами маориби он мақсуд аст дар ҳичоби «ал-умуру мархунатун биавқотиҳо» мухтачиб монда, рўй наменамуд. То он ки дар ин авқоти фарҳунда соот ки ба ҷаҳди тамом ихроми ҷиҳод баста бо асосири исломи мосир дар муқобалаи куффор ба муқтала нишаста будем, аз мулҳими ғайбӣ ва хотифи лорайбӣ мазмуни маймуни «Алам яъни лиллаҳизна оману ан таҳшах қулубаҳум бизикриллоҳи» шунуда, жиҳати қалъи асбоби маъсият ба ҷиддӣ тамоми том қаръи аబвоби инобат намудем. Ва ҳодии тавғиқ ҳасабал-мазмуни «ман қараа бобан валаҷҷа ваҷа» дари иқбол қушд, ва ифтиҳои ин ҷиҳод ба ҷиҳоди акбар ки муҳолифати нағс аст, амр фармуд. Алқисса: «раббано заламно анфусано» бар забони ихлос баён оварда, «тубту илайка ва ана аввалул муслимин»ро бар лавҳи дил мунаққаш гардонидем. Ва доиши тавбай шаробро ки макнуни хазинаи сина буд, ба имзо расонидем. Ва ҳудоми зафар ихтишом ба мӯчиби ҳукми фарҳунда фарҷом суроҳӣ ва жом ва сойир адавот ва олоти тилло ва нуқра ки ба қасрат ва зинат чун қавоқиби сипехри рафе музайнини маҷлиси баде буд иззати шариатро бар замини ҳорӣ ва мазаллат зада, монанди асном ки иншо-оллоҳ таолӯ анқарийб ба қасрасон муввафқ шавем, пора-пора соҳтанд ва ҳар пороро назди мискине бечорае андохтанд. Ва ба юмни ин инобати қарибул-иҷобат бисёрий аз муқаррабони даргоҳ ва муқтазои «Анносу ало дини мулиқиҳим» дар ҳамон маҷлиси ба шарафи тавба мушарраф гаштанд ва билқуллия аз сари шурби ҳамр дар гузаштанд, ва ҳануз фавҷ фавҷ аз мутиони авомир ва навоҳӣ соатан фа-соатан ба-дин саодат мустаъид мерганданд. Умед ки ба муқтазои «аддоллу алалхайри ка-ғоилиҳи» савоби ин аъмол ба рӯзгори бо иқболи наввоби ҳуҷаста фоли подшоҳӣ оид гардад ва ба майманати ин саодат фатҳ нусрат явман фа-явман мутазоид ояд.

Ва байд аз итмоми ин ният ва такмили ин амният фармони олам муте шараф нафоз ёфт ки дар мамолики маҳруса (харасаҳаллоҳу анил-оғат вал-муҳофот), мутлақан ҳеч оғармида муртагуби шурби ҳамр напавад ва дар таҳсили он накӯшад ва ҳамр насозад ва нафрӯшад ва наҳарад ва надорад ва набарад ва наёрад: «фаҷтанибуху лааллакум туғлихун».

Ва шукран ало хозихил-футух ва тасаддуқан ли қабули тил-
кат-тавбатан-насух баҳри баҳшойиши подшоҳӣ дар ҷӯш омада;
амвочи қарам, ки сабаби ободонии олам ва обрӯй бани одам
аст, зохир соҳт, ва тамғои жамеи мамоликро аз мусулмонон ки
хосили он аз ҳаду ҳаср афзун аст, бовӯҷуди истимрори азминаи

салотини собиқ багирифтани он чун аз завобити шариати сай-йидул-мурсалин берун буд, барандохта фармон содир шуд ки дар ҳеч шаҳр ва балад ва роҳ ва гузар ва мамар ва бандар тамғо нагиранд ва наситонанд ва тағиیر ва тадбил ба қавоиди ин ҳукм роҳ надиҳанд: «Ва ман баддалаҳу бъада мо самиаху файннамо исмуҳу алаллазина юбаддилунах».

Сабили мустаъминони зилоли отифати подшохӣ аз турк ва тоҷик ва араб ва аҷам ва ҳиндӣ ва форсӣ ва раият ва сипоҳӣ ва кофаан умам ва оммаи тавоифи бани одам он, ки ба-дин орифаи муайялада мустазхир ва умедвор буда ба дуои давлати абад итти-сол иштиғол намоянд ва аз лавозими ин аҳкоми майманат анҷом дар нағузаранд ва инҳироф наварзанд.

Мебояд ки бар хасаби фармон амал намуда ба тақдим расонанд ва чун ба тавқиъи вакии ашрафи аъло расад эътимод намоянд.

Кутiba биамрил-олий аълаллохул-мутаолий ва халлада нақозаху; фи 24 шаҳри чумодил-аввал, сана 932².

Ушай айёмда ўтган вақоедин нечукким мазкур бўлди, улук-
кичикта дағдага ва тарафдуд кўп эди. Хеч кимдин мардана сўз ва
далирона раъй эшитилмас эди. Ҳикоят дегути вузаронинг ва вилоят
тегути умаронинг не сўзлари мардана эди, на тадбирлари, на
ўзлари соҳиб химматона эди, на тақрирлари.

Бу юрушта Халифа яхшилар борди, забт ва истиҳом бобида жидду ихти момни тақсир қилмади.

Охири элнинг мундоқ бедиллиқларини сўруб ва бу навъ суст-
лукларин кўруб, бир тадбир хотиримга етти. Жамиъbekларни ва
йигитларни чорлаб дедимким:

«Беклар ва йигитлар!

Хар ки омад ба жаҳон аҳли фано хоҳад буд,
Он ки пояндау бокест худо хоҳад буд.³

Хар кимки ҳаёт мажлисига кирибтур, оқибат ажал паймонасидин ичгусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилига келибтур, охир дунё ғамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхшироқ.

Ба номи некӯ гар бимирам равост,
Маро ном бояд ки тан маргрост.⁴

Тейгри таоло бу навъ саодатни бизга насиб қилибтур ва мундок давлатни бизга қарийб айлабтур. Ўлган шахид, ўлтурган рози Барча тенгрининг қаломи била оңт ичмак керакким, ҳеч ким бу қитолдин юз ёндуурур хаёл қилмагай, то бадандин жони айримлағунча, бу муҳораба ва мүкоталадин айримлагай».

Бек ва навқар улуқ-кичик борча рағбат билан мұсхағни иликка олиб, ушбу мазмун билә ахд ва шарт қылдилар. Тавр тадбире зди ёвуктін, йироктүн дүст, душман күргали, эшитгали яхши бўлди

Л. б. — тушган.

2 K. 6.—933.

³ Мазмуни: Хар кимки бу жағонға келаркан, охирда йүкпіліқта кетади, абади -
жолувлардың тұрғындарынан көтілдіріледі.

⁴ Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўли учундир.

ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ФОЗӢ¹

Ушбу айёмда тӯш-тӯшдин шўр ва фитна қойим бўлди. Ҳусайнхон Нухоний Робирийни келиб олди. Қутбхоннинг кишиси Чандворни олди. Рустамхон деган бир мардак Миёни дуобади такани-бандларни йигуштуруб, келиб Кўлни олиб, Кичик Алини банд қилди Санбални Зоҳид ташлаб чиқти. Қанужни Султон Муҳаммад дўлдоғ қўюб келди. Гувалёрни гувалёрлик кофирлар келиб, муҳосара қилди. Оламхонниким, Гувалёрға кўмак йиборилиб эди, Гувалёрға бормай, ўз вилоятига борди. Ҳар кун ҳар тарафтин бир нохуши хабар келур эди. Черикдин баъзи хиндустонийлар қоча кириштилар. Ҳайбатхон Каркандоз қочиб, Санбалга борди. Ҳасанхон Боривол қочиб, кофирга кирди. Буларга парво қилмай, олимизга-ўқ мутаважжих бўлдук.

Аробалар ва ғалтаклик сепоялар, бу асбоб ва олотким тайёр бўлди, сенсанба куни жумодил-охир ойининг тўққузида наврўз куни кўчтук. Буронгор, жувонгор, гул ясол ясад, олимизда арабаларни ва ғалтаклик сепояларни юрутуб, буларнинг кейинида Устод Аликулини жамиъ туфангандозлари била таъйин қилилдиким, яёқ, аробанинг кейнидин¹ айрилмай, ясол била юругайлар. Ясоллар ерлик ерига келгандин сўнг, жамиъ ясолларга илдам қатраб етиб, буронгор, жувонгор, гулдағи беклар ва йигитлар ва сипоҳиларга кўнгуллар бериб, ҳар қайси бўлакнинг қайси ерда турушини, не йўсунлуқ юрушини муқаррар ва муайян қилиб ушбу тартиб ва насақ била бир курухча йўл келиб туштук.

Кофири кишиси ҳам хабардор бўлуб, ўтрудин бўлак-бўлак ясад келдилар. Ароба ва хандақ била ўрду тунгандин сўнг, ўрдуни ва ўрду ўтрусини мазбут ва мустаҳкам қилилди. Чун букун уруш хаёли йўқ эди, оз-оғлоқ йигит-яланг илгари чиқиб, ганим кишиси била илик олишиб, шул куни бостилар. Бир неча кофирни олиб, бопшини кесиб келтурдилар. Малик Қосим ҳам бир неча бош кесиб келтурди. Малик Қосим яхши борди. Ушмунча била черик элининг кўнгли хейли кўпти, қувонди. Элга ўзгача таҳният пайдо бўлди.

Тонгласи кўчуб, урушур хаёлимиз бор эдиким, Халифа ва баъзи давлатхоҳлар арзға еткурдиларким, чун муқаррар бўлғон юрт ёвуктур, ани хандақлаб, мазбут қилиб-ўқ кўчулса давлатка муносибтур. Хандақ маслаҳати учун Халифа отланиб, хандақ ерларини белдорларга таъйин қилиб, муҳассиллар муқаррар қилиб келди.

Шанба куни жумодил-охир ойининг ўн учида аробаларни олимизга торттуруб, буронгор, жувонгор, гул ясол била бир курухча ёвук йўл келиб, муқаррар бўлғон юртқа тушулди. Баъзи чодирлар тикилиб, баъзи тикилмоқда эдиким, хабар келтурдиларким, ёғунинг ясоли пайдо бўлди. Филҳол отланиб, фармон бўлдиким, буронгор буронгорға, жувонгор жувонгорға, ерлик-ерига бориб, аробалар била ясолларни мазбут ва мураттаб қилғайлар.

Чун бу «Фатҳонома»дин ислом черикининг кайфияти ва қуффор ҳайлиниң қамийяти, суфуф ва ясолнинг турушлари ва аҳли ислом ва аҳли қуфрнинг урушлари мушаххас ва маълум бўлур, ул жиҳатин безиёда ва нуқсон ўшул «Фатҳонома»ким, Шайх Зайн иншо қилиб эди, сабт бўлди.

Алҳамду лиллоҳил-лази саддақа ваъдаҳу ва нараса абдаҳу ва газза ҷандаҳу ва ҳазамал-аҳзоба ваҳдаҳу ва лошайъа баъдаҳу ё ман рафаа даомал-исломи бинаси авлиёҳир-рошидина ва вазаа қавоимал-асноми биқархи аъдоиҳил-моридина факутия добирул-қавмил лазина заламу вал-ҳамду лиллоҳи раббил-оламина ва салла-лоҳу ало ҳайри ҳалқиҳи Муҳаммадин Сайидил ғуззоти вал-муҷоҳидина ва ало олиҳи ва асхобиҳил-кудоти ило явмиддин.

Тавотури нуамои субҳонӣ боиси такосури шукр ва санои яздонист ва такосури шукр ва санои яздони муриси тавотури нуамои субҳонӣ. Бар ҳар неъмат шукре мураттаб аст ва ҳар шукреро неъмате аз ақиб: адои лавозими шукр аз қудрати башар мутачовиз аст ва аҳли иқтидор аз истефои маросими он очиз. Алалхусус шукре ки дар муқобили неъмате лозим ояд, ки на дар дунё давлате аз он азимтар бошад ва на дар уқбо саодате аз он часимтар намояд. Ва ин маъни ҷуз нустар бар ақвиёи қуффор ва истило бар ағниёи фуҷҷор, ки: «улоика ҳумуликафаратул-фаҷара», дар баёни амсоли эшон нозил аст, наҳоҳад буд ва дар назари басорати арбоби албоб аҳсан аз он саодате наҳоҳад намуд.

Алминнату лиллоҳ, ки он саодати узмо ва мавҳибати кубро ки минал-маҳди ило ҳозал-аҳд матлуби асли ва мақсади ҳақиқии замири хайрандеш ва раъи савобкеш буд, дар ин айёми ҳуҷаста ғарҷом аз мамкани авотифи ҳазрати малики аллом рӯй намуд. Фаттоҳи беминнат ва файёзи беислат мучаддидан бамифтоҳи фатҳи аввоби файз бар ҷехраи омоли наввоби нусрат маоли мо кущуд. Асомии номии афвоҷи бо ибтиҳоҷи мо дар дафтари ғуззоти киромӣ сабт гардид, ва ливои ислом бо имдоди лашкарёни зафар анҷоми мо ба авчи риғъат ва иртиқо расид.

Кайфияти судури ин саодат ва зуҳури ин давлат он ки чун ашиъи суюфи сипоҳи исломпаноҳи мо мамолики Ҳиндро ба ламаоти анвори фатҳ ва зафар мунавар соҳт. Чунончи дар фатҳномаҳои собиқ самти таҳrir ёфта буд, аёдии тавғиқ роёти зафар оёти моро дар мамолики Дехли ва Огра ва Ҷўнпур ва Ҳарид ва Баҳор ва ғайри золика бар афроҳт. Аксар тавоғиғи ақвом аз асхоби қуфр ва арбоби ислом итоат ва инқиёди наввобии фарҳунда фарҷоми моро иҳтиёр намуда тариқи убудиятро ба қадами сидқ ва ихљос паймуданд.

Аммо Роно Санго кофирки, дар савобиқи айём дами итоати наввобии ҳуҷаста анҷоми мо мезад, акнун ба мазмuni: «або ва истакбара ва кона минал-кофириң» амал намуда шайтонсифат сарқашида қоиди лашкари даврон ва сарҳайли сипоҳи маҳҷурон гашта, боиси иҷтимои тавоғиғ гардид, ки баъзе тавқи лаънати зуннор дар гардан доштанд ва бархе хори меҳнати иртиод дар доман ва истилои он кофири лаин «ҳазалаҳу фи явмид-дин» дар вилояти Ҳинд ба мартабае буд ки пеш аз тулуи афтоби далати подшоҳӣ ва

¹ Бу форсича «Фармон»нинг қисқартилган таржимаси китобнинг охирiga иловава қилинди.

қабл аз сутун найири хилофати шаҳсаншохи бо он ки роҷаҳо ва роёни бузург ниҳод ки дар ин муқотала итоати фармонаш намуданд ва ҳокими ва нешвёёни муттасиф ба иртиод ки дар ин муҳораба дар инонаш буданд, бузургии худро манзур дошта дар ҳеч қитоле мутобаат, бал мувоффақати вай накардаанд, ва дар ҳеч мусофарат тариқи мусоҳабат ва мурофақати ў насупурдаанд. Томоми салотини рафии ин хиттаи васеъ, чун султони Дехли ва султони Гучарот ва султони Монду ва гайрихим аз муқовамати он бадсияр мувофақати куффори дигар очиз будаанд, ба латоифул-хиял ба ў мудоро ва мувосо менамуданд. Ливои қуфр дар қариб дивист шаҳр аз билиди ислом афрохта буд ва таҳриби масҷид ва маобид намуда, аёл ва атрофи мўминони он булдон ва амсорро асир сохта ва қуввати вай аз қарори воқеъ бачое расида ки назар ба қоидai мустамирраи ҳиндки, як лак вилоятро сад сувор ва куруреро даҳ ҳазор сувор эътибор мекунанд, билоди мусаххараи он сарҳайли кафара ба даҳ курур расида ки жои як лак сувор бошад. Дар ин айём бассе аз куффори номи ки ҳаргиз дар ҳеч маъракаи яке аз ислом имдодаш намуна мудаанд, бино бар адовари асокири исломи бар лашкари шақоват асари вай афзуданд.

Чунончи даҳ ҳокими ба истиқлол, ки ҳар як чун дуд даъвии саркашӣ менамуданд ва дар қутри аз актори қоиди ҷамъи аз қуффор буданд, монанди ағлол ва салосил, бадон кофири фоҷир муттасил гаштанд ва он ашараи кафара, ки бар нақзи ашараи мубашшара, ливои шақоват фазон «фабашширхум би азобин алим» меафроштанд, тавобеъ ва асокири бисъёр ва парганоти васиул-актор доштанд.

Чунончи: Салоҳиддин сӣ ҳазор сувор ва Менди Ров дувоздаҳ сувор¹ вилоят дошт, ва Ровал Удӣ Синг Ногарӣ дувоздаҳ ҳазор сувор, ва Ҳасанхони Мевоти дувоздаҳ ҳазор сувор, Бормал Эдри чаҳор ҳазор ва Нарпат Хора хафт ҳазор, ва Сатҳвӣ Кечи шаш ҳазор ва Дерим Дев ҷоҳор ҳазор. Бирсинг Дев чаҳор ҳазор ва Маҳмудхон валади Султон Скандар агарчи вилоят ва паргана надошт, аммо даҳ ҳазор сувор таҳминаи ба умедвории сардорӣ ҷамъ карда буд ки маҷмуи ҷамъияти он маҳҷурони водии саломат ва амният назар ба қоидai мустамирра паргана ва вилояти Хийд ду лаку як ҳазор бошад.

Алқисса, он кофири мағрури ботин кӯр, зоҳири дилҳои бо қасовати куффори сиёҳ рузгорро «Қазулмотин баъзухо фавқа баъз» бо якдигар мувофиқ сохта, дар мақоми мухолафат ва муҳорабаи аҳли ислом ва ҳадми асоси шариати саййидул-аном алайхис-салоту вассалом даромад ва муҷоҳидони асокири подшоҳ монанди қазои илоҳӣ бар сари он дачқоли аъвар омада қазияи «Изо ҷоал-қазбу амиялбасар»ро манзури назари ба сирати асҳоби сират гардониданд, ва кариман «Ман ҷоҳада фа иннамо юҷоҳиду линафсих» ро малхӯз дошта ҳӯкми воҷибул-изъони «ҷоҳидул қуффора вал-муноғикин» ро ба имзо расониданд.

Рӯзи шанба сездаҳми шаҳри ҷумодис-сонӣ 933 ки «боракал-

лоҳу фи сабтикум» низони мубораки он рӯз аст, дар навоҳии мавзии Конво аз музофоти Биёна ҳаволи кӯҳе ки ду қурухи аъдои дин буд мазриби хиёми нусратанҷоми лашкари ислом гардид, чун қавқаба ва дабдабаи мавқиби исломӣ ба гӯши аъдои дин ва кофирини лаин расид, муҳолифони миллати Муҳаммадӣ ки монанди «асҳоби фил» дар пай инҳидоми қаъбаи аҳли ислом буданд, филони кӯҳ найқари ифрит манзарро эътизоди худ созтанд ва ҳама муттағиқ ва яқдил гашта лашкари шақоват асари худре фавҷо мепардоҳтанд:

Ба он филҳо ҳиндувони залил
Шунда ғарра монанди «асҳоби фил»,
Чу шоми аҷал ҷумла макруҳу шум,
Сияҳтар зи шаб, бештар аз нуҷум,
Ҳама ҳамчӯ оташ, валекин чу дуд,
Кашида сар аз кин ба ҷарҳи кабуд,
Чу мӯр омаданд аз ямину ясор,
Сувору пиёда ҳазорон-ҳазор.

Ва ба азми муқотала ва корзор мутаваҷҷиҳи ўрдуи нусратшиор шуданд, гуззоти асокири исломӣ, ки ашҷори риёзи шӯҷоатанд, санавбарсиғат соғҳо қашиданد ва нӯғи ҳӯди санавбарӣ ҳайъати офтоб шиоъро чун қулиби «муҷоҳидини филлоҳ» ба авҷи иртифоъ расониданд, сафе чун «Садди Скандариј» оҳанғом ва биноҳе монанди тариқи шариати пайғамбари ҳайъати истиқомат ва истиҳқом: матини қуввати матонаташ «каннаҳум бунъёнун марсус» ва фалоҳ ва фирузе ба муқтазои «улоика ало ҳудан мин раббиҳим ва улоика ҳумул-муғлиҳун» бо аҳолии он сифати маҳсус.

Қи тъа:

Дар он рахна не аз тибоу ваҳим,
Чу раъъи шаҳсаншоҳу дини қавим.
Аламҳои ў фарши фаршо ҳама,
Алифҳои «Инио фатаҳно» ҳама.

Ва риояти ҳазмро манзур дошта ба тариқи гуззоти Рум ҷиҳати паноҳи туғакчиён ва раъдандозон ки дар пеши сипоҳ буданд, сафе аз ароба тартиб намуда бо як-дигар ба занҷир иттисол дода шуд.

Алқисса ҷуюши ислом чунон интизом ва истеҳкоме падид овард, ки ақли пир ва ҷарҳи асир мудаббир ва мураттибашро оғарин кард.

Дар ин тартиб ва истеҳкоме ташийид ва интизом муқаррабул-ҳазрати султонӣ эътимодуд-давлатул-ҳаконӣ Низомуддин Али Ҳалифадод саъӣ ва¹ иҷтиҳод ва ҳама тадбироташ мувоғики тақдир ва ҷумла сардориҳо ва коргузориҳо ў писандидан раъъи мунир афтор.

Мақарри иззати подшоҳӣ дар ғул муқаррар гашт ва бар дасти рости ғул бродари ааззи арҷуманди саодат ёр алмуҳтассу биавотифил-малиқил-мустаон Чин Темур султон фарзанди ааззи

¹ Л. б.— тушган.

¹ Л. б.— тушган.

аршади манзури анзори ҳазрати илоҳ Сулаймоншоҳ ва ҷаноби ҳидоят маоби вилоят интисоб Ҳоча Камолиддин Дўст Ҳованд ва мӯътамаддус-салтанатул-алия мӯътаманул-атабатус-сания муқарраби хос ва зудбай асҳоби ихтисос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва умдатул-хавас зудбай асҳоби ихтисос Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон ва умдатул-хавос содиқул ихлос Шихобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикоқо дар маҳалли худ қарор гирифтанд.

Ва бар дасти чапи гул салтанат маоб, хилофат интисоб, алмухтассу биавотифил-маликил-мустаон Султон Алоуддин Оламхон бинни Султон Баҳлул Лудий ва муқаррабил-ҳазратис султоний алмушору илайҳ ва дастури аъзамис-судур байнал-аном малозил-ҷумҳур ва муаййидил ислом Шайх Зайнӣ Ҳофий ва умдатул-хавос комилул-ихлос Камолиддин Муҳиб Али валади муқарраби ҳазрати султоний муниорун илайҳ ва умдатул-хавос Низомиддин Турдибек бродари Қўч Аҳмади марҳум ва умдатул-аозим вал-аъён хони аъзам Орайишон валади Қўчбеки марҳуми мазкур ва Шерафкан ва дастури аозими вузаро байнal умам Ҳоча Камолиддин Ҳусайн ҷамоаи девониёни изом ҳар як дар мавҳиэ муқаррар истоданд.

Ва дар буронғор фарзанди аршади арҷуманди саодат ёри комгор манзури анзори иноёти ҳазрати оғаридгор ахтари бурчи салтанат ва комгори, меҳри сипеҳри хилофат ва шаҳриёри ал-мамдӯҳ билисонилабд вал-хур музиззис-салтанат вал хилофат Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодур мутамаккин гашта: бар ямини саодат қарин аль-азiz фарзанди ҷаноби салтанат маоб алмухтассу биавотифил-маликид-дайён Қосим Ҳусайн султон ва умдатул-хавос Назомиддин Аҳмад Юсуф ўғлокчи ва мӯътамаддул-мулк комилул-ихлос Ҷалолиддин Ҳиндубек қавчин ва мӯътамаддул-мулк содиқул ихлос Ҷалолиддин Ҳисрав қўкалтош ва мӯътамаддул-«мулқ қивомбек ўрдушоҳ ва умдатул-хавос комилул-ақида вал-ихлос Вали Ҳозин Қароқўзӣ ва умдатул-хавос Низомиддин Пирқули Сийстонӣ ва умдатул-вузаро банаёт-умам Ҳоча Камолиддин Паҳловон Бадаҳшӣ ва мӯътамаддул-хавос Низомиддин Абдушишукур ва умдатул-аъён Сулаймон оқо элҷии Ироқ ва Ҳусайн оқо элҷи Сийстон муқаррар гашта: бар ясори зафар дисори фарзанди комгори мушорун илайҳ олиҷаноби саёdat маоби муртазавӣ интисоб Мирҳама ва умдатул-хавос комилул-ихтисос Шамсиддин Муҳаммадӣ қўкалтош ва Низомиддин Ҳочаги Асади Ҳондор таъйин ёфтанд.

Ва дар буронғор аз умарои Ҳинд умдатул-мулк Ҳонихонон Диловархон ва умдатул-аъён Маликдод Қаронӣ ва умдатул-аъён шайхул-машойих Шайх Гўран — ҳар як дар мақоме, ки фармон шуда буд, истоданд.

Ва дар ҷувонғори асосири ислом шиор олиҷоҳ, нақобатпаноҳ риғбатдастгоҳ ифтиҳори оли тоҳо ва ёсин, қудваи авлоди Сайидул-мурсалин Сайид Маҳди Ҳоча ва бродари ааззи аршади комгор манзури иноёти ҳазрати оғаридгор Муҳаммад Султон мирзо

ва салтанат маоб хилофат интисоб алмухтассу биавотифил-маликил-мустаон Одил Султон бинни Маҳди Султон ва мӯътамаддул-мулк комилул ихлос Муиззиддин Абдулазиз мирохур ва мӯътамаддул-мулк Шамсиддин Муҳаммад Али ҷанг-ҷанг ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Қутлуққадам қаровул ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Шоҳ Ҳусайн Ёраки мӯгули тоҷиҷи ва Низомиддин Ҷон Муҳаммадбек атка саф қашиданд.

Ва дар ин ҷониб аз умарои Ҳинд натиҷатус-салотин Камолхон ва Ҷалолхон авлоди Султон Алоуддини мазкур ва умдатул-аъён Алихони Шайхзодай Фармулӣ ва умдатул-аъён Низомхони Биёна таъйин шуда буданд.

Ва ҷиҳоти тўлғама мӯътамаддул-хавос комилул-ихлос Турдиқа ва Малик Қосим бродари Бобо Қашқа бо ҷамъе аз фирқаи мӯгул дар ҷониби буронғор: мӯътамаддул-хавос содиқул-ихлос. Мӯмини атка ва мӯътамаддул-хавос Рустам туркман бошлиғ бо ҷамоати аз тобинони хосса — дар тарафи ҷувонғор номзад шуданд ва умдатул-хавос комилул-ихлос зудбай асҳоби ихтисос Низомиддин Султон Муҳаммад баҳши аъён ва аркони гуззоти исломро дар мавзуз ва маҳол муқаррари эшон дошта, худ ба истими аҳкоми мо мустаид буд ва тавоҷиён ва ясовулонро ба атроф ва ҷавониб ирсол мегардонид ва аҳкоми муроаи моро дар забт ва рабти сипоҳ ва сипоҳи ба салотини изом ва умарои киром ва соири гуззоти завил-эҳтиром мерасонид ва чун аркони лашкар қоим гашта ҳар кас ба ҷониб худ шитофт, фармони воҷибул-изъони лозимул-имтисол шараф исдор ёфт ки ҳеч кас бехуқм аз маҳоли худ ҳаракат нанамояд ва беруҳсат даст ба муҳораба накушояд ва аз рӯзи мазкур посс гузашта буд, ки фариқайни мутақобилайн мутақориби як дигар гашта, бунъёди муқотала ва корзор шуд. Қалбайнин аскарайин монанди нур ва зулмат дар баробари як-дигар истода дар буронғор ва ҷувонғор чунон азим қитоле воқеъ шуд ки залзала дар замин ва вальвала дар сипеҳри барин афтод. Ҷувонғори куффори шақоватосор ва ҷаниби буронғори майманат дисори асосири исломшиор мутаваҷҷиҳ гашта бар сари Ҳисрав қўкалтош ва Малик Қосим бродари Бобо Қашқа ҳамла оварданд. Бродари ааззи аршад Ҷин Темур султон ҳасбул фармуда ба қўмаки эшон рафта мардана қитоле оғоз ниҳод ва куффорроаз чо бардошта қарib ба ақби қалbi эшон расонид ва ҷулду ба номи он азиз бродар шуд ва нодирул-асрӣ Мустафо Румӣ аз гули фарзанди ааззи комгор манзури назари анзори иноёти ҳазрати оғаридгор, алmuхtassu bi avotifil-malikilaziz janҳo va ja'mur Muhammadi Ҳумоюн Баҳодур аробахоро пеш оварда суфуфи сипоҳи куффорро ба туғак ва зарбзан монанди қулубашон мункасир гардонид ва дар айни муҳораба бродари ааззи аршад Қосим Ҳусайн султон ва умдатул-хавос Низомиддин Аҳмад Юсуф, Қивомбек фармон ёфта ба имдоди эшон шитофтанд ва чун замон-замон афвоҷи куффор мутақиб — ва тутавотир ба имдоди мардуми худ меомаданд.

Мо низ мӯътамаддул-мулк Ҷалолиддин Ҳиндубекро ва аз ақби ўмдатул-хавос Муҳаммадӣ қўкалтош ва Ҳочаги Асади Ҳондор ва баъд аз он мӯътамаддус-салтанатул алия мӯътаманул-атабатус-сания муқарраби хос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос

комилул-ихлос. Чалолидин Шоҳ Мансур барлос ва умдатул-хавос Шиҳобиддин Абдулло китобдор ва аз пай эшон умдатул-хавос Дӯст эшикоқо ва Шамсиiddин Муҳаммад Халил ахтабегиро ба кўмак фиристодем.

Ва буронгари кафара ба каррот ва мэрrot ҳамлаҳо бар чониби ҷувонгори лашкари ислом оварданд ва худро ба гуззоти зуннаҷот расониданд, ва ҳар навбат гозиёни изом баъзери базахми сиҳоми зафар-фарҷом ба дорулбавори яславиҳо фа биъсал-қарор фиристода, бархоро бар гардониданд, ва мӯътамаддул-хавос Мӯмин атка ва Рустам туркман ба чониби ақби сипоҳи зулматдастгоҳи қуффори шаковатпиюн таваҷҷуҳ намуданд ва мӯътамаддул-хавос содикул ихлос Ҳоча Маҳмуд Али атка бошлиғи навкарон, муқаррабул-ҳазратус-султонӣ Ҷӯтиюдуд-давлатул-ҳоқонӣ Низомуддин Али Ҳалифаро ба кўмаки мушорун илайҳ фиристодем ва бродари ааззи аршад Муҳаммад Султон мирзо ва салтанатмаоб Одил Султон ва мӯътамаддул-мулк Муиззиддин Абдулазиз миروҳӯр ва Чалолиддин Кутлуққадам қаровул ва Шамсиiddин Муҳаммад Али ҷанг-ҷанг ва умдатул-хавос Шоҳ Ҳусайнӣ Ҷӯракии мӯгули ғончи даст ба мӯҳораба күшода пой маҳкам карданд ва дастури аозимул-вузаро байнал-умам Ҳоча Камолиддин Ҳусайнро бачамоай девониён ба кўмаки эшон фиристодем. Ҳамаи аҳли ҷиҳод дар риояти ҷид ва иҷтиҳод роғиби мӯқотала омада қаримаи «Қул ҳал тараబбасуна бино иллю ихдал-ҳуснай» ро манзур доштанд ва азимати ҷонфишонӣ карда ливои ҷонситоҷӣ афроштанд.

Ва ҷун мӯҳораба ва мӯқотала дер қашид ва ба татвил анҷомид, фармони воҷибул-изъон ба ноғиз расид, ки аз тобинони ҳоссаи подшоҳӣ ҷавонони ҷангӣ ва ҳизаброни бешаи якрангӣ дар паси ароба монанди шер дар занҷир буданд, аз рост ва ҷапи ғул берун оянд ва ҷои туфакчиёнро дар миёни гузоранд ва аз ҳар ду ҷониб корзор намоянд. Аз паси ароба монанди тулуи талии субҳи содик аз тутуки уфук берун тоҳтанд ва хуни шафакгуни қуфори номаймуно дар маъракаи майдоне, ки назири сипеҳри гардон буд, рехта бисъерий аз сарҳон саркашонро ситора сифат аз фалаки вуҷуд маҳв соҳтанд ва нодирул-аср Устод Алиқули ки бо тавобии худ дар пеши ғул истода буд, мардонагиҳо карда ва сангҳои азимул-қадр ки ҷун дар паллаи мизони аъъмолаш ниҳанд соҳибаш: «Фааммо ман сақулат мавозинуҳу фаҳува фи ишатир-розия» ном барорад ва агар бар кӯҳи росиҳ ва ҷабали шомиҳ андозанд «кал-иҳнил-манғуш» аз по дар орад, ба чониби ҳисори оҳандисори сафи қуффор андоҳт ва ба андоҳтани санг ва зарбзан ва туфак бисъер аз абнияи аҷсоми қуффорро мунҳадим соҳт. Туфакандозони ғули подшоҳӣ ҳасабул-фармон аз ароба ба миёни маърака омада ҳар яки аз эшон бисъёре аз қуффорро заҳри мамот ҷашониданд ва пиёда дар мажалли мухотараи азим даромада, номи хӯдро дар миёни шерони беша ва далирони маъракаи ҷавонмардӣ зоҳир гардониданд.

Ва мӯқорини ин ҳолат фармони ҳазрати ҳоқонӣ ба пеш рондани аробаҳои ғул ва нағоз расид ва нағси нағиси подшоҳӣ ғатҳ ва давлат аз ямину иқбол ва нусрат аз ясор ба ҷоноби сипоҳи қуффор мутахорриқ гардид ва аз атроф ва ҷавониб асокири

зафар маноқиб ин маъниро мушоҳада намуда тамомни баҳри заҳҳори лашкари нусратшиор тамаввӯчи азим баровард ва шуҷати ҳамаи наҳонгони он баҳрро аз қувват ба феъл даровард ва зиломи ғубори ғимомкирдор чун саҳоби музлик дар тамомни маърака мутароким гашт ва бариқи ламаоти суюф дар он аз ламаони барқ дар гузашт, таҳайюғи гард рӯи у ҳуршидро чун пушти оина аз нур орӣ кард, зориб ба мазруб, ғолиб ба маглуб омехта самти имтиёз аз назар мутаворӣ шуд. Соҳири замона ҷунон шабе дар назар овард ки сайёра дар он ғайри тир набуд ва қавоқиби савобиташи ҷуз мавоқиби событул ақдом наменамуд:

Фурӯ рафту бар рафт рӯзи набард,
Нами хун ба моҳию бар моҳ гард,
Зи сумми сутурун дар он паҳн дашт,
Замиң шаш шуду осмон гашт ҳашт.

Муҷоҳидони ғози ки дар' айни сарандозӣ ва ҷонбозӣ буданд, аз хотири ғайбӣ навид: «ва ло таҳину ва ло таҳсану ва аигум аълавна» мешуниданд ва аз мунҳии лорайбӣ мужданӣ «Наерун миналлоҳи ва фатҳун қарив ба башширил-мӯминин» истимоъ менамуданд. Ҷунон ба шавқ мӯҳораба мекарданд, ки аз қудсиини «Малай аъло» нидои таҳсии ба-дешон мерасид ва малоқи мӯқарраб парвонасифат бар гирди сари эшон мегардид. Ва мобайна-салотайи ноираи қитол ҷунон иштиол ёфт ки машоили он алам бар афлок меафрошт ва маймана ва майсараи лашкари ислом майсара ва майманаи қуффори ноғарҷомро бо қалбашибон дар як маҳал мұчтамес гардонид.

Ҷун осори ғолибияти муҷоҳидони номӣ ва иртирои ливои исломӣ зоҳир шудан гирифт, соате он қуффори лаин ва он ашори бедин дар ҳоли худ мутаҳаййир монданд ва оҳир дилҳо аз ҷон барканда бар чониби рост ва ҷапи ғул ҳамла оварданд ва дар ҷониби ҷапи бештар ҳуҷум қарда худро ғаздик расониданд, аммо гуззоти шуҷоат симот самари савобро манзур дошта ниҳоли тир дар замини синаи ҳар як нишонданд ва ҳамаро чун баҳти сиёҳи ҷон дар замини синаи ҳар як нишонданд ва ҳамаро чун баҳти сиёҳи ҷон баргардониданд. Қарини ин ҳол насоними нусрат ва иқбол бар эшон баргардониданд. Қарини ин ҳол насоними нусрат ва иқбол бар ҷонни давлати наввобии ҳуҷуста маолии мөварзид ва мужданӣ «Инно фатоҳно лака фатҳан мубинан» расониданд, шоҳиди фахҳ, ки ҷамоли олам оројаш ба турраи «янсуракаллоҳу насрان азизан» музайян гашта саодати иқбол ки дар ситри ихфо буд, ёрӣ намуда қарини ҳол гардид.

Ҳиндувони ботил ҳоли худро мушкил дониста «кал-иҳнил-манғуш» мутафарриқ шуданд ва: «кал-фарошил-мабсус» муталоий гаштанд, бисъёре қушта гашта дар маърака афтоданд ва қасире аз сари худ дар гузашта сар дар биёбони оворагӣ ниҳоданд ва тӯйман зоғу заған гардиданд ва аз қушта пуштаҳо афроҳта шуд ва аз сарҳо манораҳо пардоҳта гардид. Ҳасанхони Мевотӣ ба зарби туфак дар силки амвот даромада ва ҳамҷунийн бештари аз он саркашони залолат нишонро ки саромадони қавм буданд, тийр ва туфак расида рӯзи ҳаёт саромад.

Аз ҷумла Ровал Удӣ Синг Богарӣ, ки волии вилояти Удайпур¹ буда ва дувоздаҳ ҳазор сувор дошта ва Рой Чандарпон Ҷуҳонки ҷаҳор ҳазор сувор дошта ва Пупат Ров валади Салоҳиддини мазкур ки ҳокими хиттаи Чандрӣ буда, шаш ҳазор сувор дошта ва Мникчинд Ҷуҳон ва Дилпат Ров ки соҳиби ҷаҳор ҳазор сувор буда ва Ганг ва Кармсинг ва Дангуси ки сӣ ҳазор сувор дошта ва ҷамъи дигар ки ҳар яке аз эшон бузург гуруҳе ва сардори қотибаи зи шавкат ва шукуҳе буданд, роҳи дӯзах паймуданд ва аз ин дори ваҳал ба дарки асфал интиқол намуданд, Роҳи дорулҳарб аз заҳмиёни дарроҳ мурда монанди ҷаҳаннам пур шуд ва даркул-асфал аз мунофиқон ҷон ба молики дӯзах супурда мамлу гардид.

Аз асокири исломӣ ҳар кас ба ҳар ҷониб ки шитоғӣ дар ҳар ғоми ҳуд ғомеро кушта ёфтӣ ва ўрдуи номӣ аз ақби мунҳазимон ҳар ҷанд кӯҷ намудӣ ҳеч қадам аз фарсадаи мухташам ҳолӣ наёфтӣ.

Ҳамма ҳиндувон кушта зору залил,
Ба санг тифак ҳамчӯ асҳоби фил,
Зи танҳо басе қӯҳҳо шуд аён,
Ба ҳар қӯҳ аз он ҷашмаи хун равон,
Зи саҳми сиҳоми сафи пуршукуҳ,
Гузорон гурезон ба ҳар дашту қӯҳ.

Вал-лав ало абдориҳим нуфуран ва кона амрulloҳи қадаран мақдурان. Фа наҳмадуллоҳас-самиул-алим. Ва ман насара илло мин индилоҳил-азизил-ҳаким.

Таҳриран фӣ бист панҷуми шаҳри ҷумодил-охир сана 933.

* * *

Бу фатҳдин сўнгра «туғро»да «ғозий» битилди. Фатҳномада туғронинг остида бу рубоийни битидим:

Ислом учун овораи ёзи бўлдум,
Куффору хунуд ҳарбсози бўлдум,
Жазм айлаб эдим ўзни шаҳид ўлмоққа
Алминнату лиллаҳки ғозий бўлдум.

Шайх Зайн бу фатҳқа «Фатҳи подпоҳи ислом»² лафзини тарих топиб, рубоий айтиб йибориб эди,— таворуд³ воқе бўлубтур. Ҳам Шайх Зайн ва ҳам Мир Гисунинг рубоийларидин тоқонлари

¹ Л. б.—Дунгарпур.

² Бу жумладаги (فتح پادشاه اسلام) ҳарфларни «абజад» ҳисоби билан ҳисоблаб чиқилса, 933 ҳижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

³ Таворуд — икки шоир шеърида бирор байт ёки мисранинг маамунан ёки шаклан бир хилда чиқиб қолини.

яхшироқ учун ўшул алфозни ўқ қелтурулди. Яна бир қатла Дибол-пурни фатҳида Шайх Зайн «васати шаҳри рабиул-аввал» ни тарих топиб эди. Мир Гису ҳам ушбу лафзни топиб эди.

Ёғийни босиб тушура-тушура тебрадук. Коғирнинг доираси бизнинг ўрдудин икки қуруҳ бўлғай эди, ўрдусига етиб, Муҳаммадий ва Абдулазиз ва Алихон ва баъзиларни коғир кейнига қувғунчи йиборилди. Бир нима қоҳиллик бўлди. Киши умидига қўймай, ўзум-ўқ бормоқ керак эдим. Бир қуруҳча қуффор доирасидин ўтуб эдим. Кун кеч бўлғон жиҳатидин ёниб, намози хуфтанда, ўрдуга келилди.

Муҳаммад Шариф мунажжимким, не наъвъ шумнафаслар суруб эди, филҳол муборакбодға келди. Галаба сўкуб, ичимни ҳоли қилдим. Агарчи коғирваш ва шумнафас ва ўзига асру мағрут ва бисёр сард киши эди, чун қидамий хизмати бор эди, бир лак инъом қилиб, руҳсат бердимким, менинг қаламравимда турмагай.

Тонглasi ўшул юртта турулди. Муҳаммад Али жанг-жангни ва Шайх Гўранин ва Абдулмалик қўрчини қалин фавж била Илёс-хоннинг устига йиборилдиким, Миёни дуобда хуруж қилиб, Қўлни олиб, Кичик Алини банд қилиб эди. Булар етган била уруша олмас, бузулуб ҳар тараф паришон бўлурлар. Мен Огра келгандин бир неча кундин сўнг тутуб келтурдилар, тириклий терисини сўйдурдим. Қўхбаччаким, ўрдунинг олида эдиким, уруш ўшбу Қўхбаччанинг устида калла манора фармон бўлдиким, қўпорғайлар.

Бу юрттин икки кўчуб, Биёна борилди. Биёнағача, балки Алвор ва Мевотқача аҳли қуффор ва аҳли иртиоднинг жийфаси бениҳоят ётиб эди. Мен бориб, Биёнани сайр қилдим. Ўрдуга келиб, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, бу коғирнинг вилоятининг устига юрурни машварат қилиди. Йўлда суйининг ози ва иссикининг кўни жиҳатидин ул юруш мавқуф бўлди.

Мевот вилояте воқе бўлубтур, Деҳлининг ёвуғида, тақрийбан уч-тўрт қурурча жамиъи бор. Ҳасанхон Мевотий ота-отасидин бери юз-икки юз йилга яқин Мевотта истиқлол била ҳукумат қила келибтурлар. Деҳли салотинига нимкора итоате қилурлар экондур. Ҳинд салотини вилоятлари кенглигидин ё фурсатларининг торлиғидин, ё Мевот вилояти кенглигидин ё фурсатларининг торлиғидин, ё Мевот вилояти қўҳистон жиҳатидин эврушмай, бу вилоятнинг забтигин пайига тушмай, ушмунча итоат била аларға-ўқ мусаллам тутубтурлар. Биз ҳам Ҳинд фатҳидин сўнг салотини собиқ дастури била Ҳасанхонға риоятни маръий туттук. Бу ҳақ ношунос, коғирваш, мулҳид бизнинг лутғ ва иноятимизни қўзга илмай, тарбият ва риоятимизни шукрин қилмай, барча фитналарга ул муҳрик ва ҷамъи ёмонликларга ул боис эди,— нечукким, мазкур бўлди.

Чун ул юруш мавқуф бўлди. Мевот тасхираға мутаважжих бўлдук. Ора тўрт кўнуб, Алвор қўргонниким, Мевотнинг ҳокимишини, бу эди, олти қуруҳида Монас суйининг ёқасига тушулди.

¹ Бу жумладаги (وسط ربيع الاول) ҳарфлар «абజад» ҳисобида 930 чиқади (милодий 1524).

ҳарфлар «абజад» ҳисоби

Ҳасанхондин бурун, ота-отаси Тижорада ўлтуурлар экондур. Мен Ҳиндустонга эврушуб, Паҳорхонни босиб, Лоҳур, Диболпурни одон йили менинг тараддуимдин дур андешлик қилиб, бу қўргоннинг иморатига машғул бўлғондур.

Ҳасанхоннинг Кармчанд отлиқ мұтабар кишиси ўғли Ограда эканда ҳам келиб эди, ўғлиниң қошидин Алвордин келиб, амон тилади. Абдураҳим шиговулни анга қўшуб, истимолат фармонлари била йиборилди. Бориб, Ҳасанхоннинг ўғли Ноҳирхонни олиб келди. Яна иноят мақомида бўлуб, бир неча лаклик паргана важхиға берилиди.

Урушта Хисравни яхши иш қилибтур хаёл қилиб, важхи истиқоматини эллик лак қилиб, Алворни айтилди. Бедавлатлиғидин ноз қилиб олмади. Сўнгра худ маълум бўлдиким, ишни Чин Темур Султон қилғон экандур. Жўулду Султон отиға бўлуб, Тижора шаҳриниким, Мевотнинг пойтахтидур, иноят қилиб, важхи истиқоматини эллик лак қилилди.

Турдигаким, Санго урушида ўнг кўл тўлғамасида эди, ўзгаларга боқа яхши эди, важхини ўн беш лак қилиб, Алвор қўргонини иноят қилилди. Алвор қўргонининг хазойинини ичидагилари била Ҳумоюнга иноят бўлди.

Ул юрттин чаҳорсанба куни ражаб ойининг гуррасида кўчуб, Алворнинг икки куруҳасида келдук. Мен бориб, Алвор қўргонини сайр қилдим. Ул кечада анда-ўқ бўлдум. Тонглasi ўрдуга келдим.

Коғир газитидин бурунроқ, нечукким мазкур бўлди, улуғ-кичикка онт берурда, бу ҳам мазкур бўлуб эдиким, бу фатҳдин сўнгра таклифе йўқтур. Ҳар ким агар борур бўлса, рухсат берилгай. Ҳумоюннинг навкарлари аксар Бадаҳшоний ва ул юзлук эллар эди. Ҳаргиз бир ойчилик, икки ойчилик черик тортқон эмас эдилар. Урушдин бурун бетоқатлиқлари бор эди. Андоқ ваъда ҳам воқе бўлдиким, Кобул ҳам холи эди. Бу жиҳаттин райлар мунга қарор тоитиким, Ҳумоюнга Кобулға рухсат берилгай. Сўзни мунга қўюб, Алвордин панжшанба куни ражаб ойининг тўққузида кўчуб, тўртбеш курух келиб Монас суйининг ёқасига тушулди. Маҳди Ҳожанинг ҳам хейли ташвиши бор эди, Кобулға рухсат берилди. Биёнанинг шақдорлиғини Дўст эшик оқага берилди. Буғун чун Атовани Маҳди Ҳожаға аталиб эди, Қутбхонким, Атовани ташлаб, қочиб чиқди, Маҳди Ҳожанинг ўриниға ўғли Жаъфар Ҳожани Атоваға йиборилди. Ҳумоюнга рухсат берур жиҳатдин икки-уч кун бу юртта турулди. Ушбу юрттин Мұъмин Али тавочини фатҳнома била Кобулға йиборилди.

Пирўзпурнинг чашмасининг улуғ кўлининг таърифини эшитилиб эди, ҳам Ҳумоюни узата ва ҳам бу ерларни сайр қила якшанба куни ўрдуни ўшул ерда қўюб, ўрдудин отландим. Ул куни Пирўзпурни ва чашмасини сайр қилиб, маъжун ийилди. Чашма суйи келур дарада тамом канир гуллари очилибтур, ҳоли аз сафо, эмас, агарчи таъриф қилғонча эмас. Ушибу даранинг ичидаги ҳар ердаким, сув кенгрек бўлуб эди, буюрдумким, тошларни тарош қилиб, даҳи-дардах қилғайлар.

Ул кечада ўшул дарада бўлуб, тонглasi отланиб бориб, Кутила кўлинини сайр қилдим, ҳар ёни тоғнинг доманаси воқе бўлубтур. Монас суйи бу кўлга кирад эмиш, хейли улуг қўл, бу ёқасидин ул ёқасини яхши кўрунмайдур. Кўлнинг ўртасида бир баланде воқе бўлубтур. Кўлнинг атрофида кичик кемагиналар хейли бор. Атрофидаги кентлик эл шўру гавғода бу кемаларга кириб ўзларини кутқорурлар эмиш. Биз етганда ҳам бир пора киши кемага кириб, кўлнинг ичига бордилар.

Кўлни сайр қилиб, келиб Ҳумоюннинг ўрдусиға тушулди. Лида истироҳат қилиб, таом еб, мирзога ва бекларига хилъатлар кийдуруб, намози хуфтанди Ҳумоюнни видот қилиб, отланиб, йўлда бир ерда уйхулаб, андин отланиб, тонг отконда Кўхрий паргана-сидан ўтуб, яна андаке уйхулаб, ўрдугаким, Тўдада тушуб эди, келилди.

Тўдадин кўчуб, Сункарога тушганда Ҳасанхон Мевотийнинг ўғли Ноҳирхонким, Абдираҳимға топшурулуб эди, қочти. Мундин ора қўнуб, Бусовар била Жўсанинг¹ оралигидаги тоғнинг тумшугида воқе бўлғон чашмаға тушуб, шомиёналар тиктуруб, маъжун иртиқоб қилдук. Черик мундин ўтарда Турдигек Хоккор бу чашимани таъриф қилиб эди, келиб сари асбаки сайр қилиб ўтулуб эди. тавр чашма воқе бўлубтур. Ҳиндустондаким, оқар сув ҳаргиз бўлмас, чашма худ не тилар. Аҳёнан чашма ҳамким бор, ердин заҳ суйидек сизиб чиқар. Ул ернинг чашмалариdek қайнаб чикмас. Бу чашиманинг суйи ярим тегирмон суйига ёвушур. Тоғнинг доманасидин қайнаб чиқадур, атрофи тамом ўланг, хейли хуш келди. Буюрдумким, бу чашманинг устида сангি тарошида била мусамман ҳавз қилғайлар. Чашма ёқасида маъжуннокликда Турдигек хар замон мубоҳот била тақрор қиладур эдиким: «Чун чөе хуш кардаам номе мебояд монд»² Абдулло дедиким, «Чашмаи подпоҳийи Турдигек хушкарда» демок керак. Бу сўзи хейли боиси зиҳқ ва башошат бўлди.

Дўст эшик оқа Биёнадин бу чашма бошида келиб, мулозамат қилди. Бу ердин яна бориб, Биёнани сайр қилиб, Секрий келиб, буюрулан боғнинг ёнида тушуб, икки кун туруб, боғни эҳтимом қилиб, панжшанба саҳари ражаб ойининг йигирма учида Ограга келдим. Чандвор ва Робирийни нечукким мазкур бўлди, муҳолифлар бу гавғода мутасарриф бўлуб эдилар. Муҳаммад Али жангжанин, Турдигек Қўчбекни, Абдулмалик қўрчини ва Ҳусайнхонни дарёхонийлари била Чандвор ва Робирий устига йиборилди. Чандворга ёвуғ етгач, ичидаги Қутбхоннинг кишиси хабар топиб, қочиб чиқар. Чандворни иликлаб Робирийға ўтарлар. Ҳусайнхон Нуҳонийнинг кишилари кўча бандта оз-оғлоқ уруш хаёли била келурлар. Булар зўрлаб етгач, тўхтай олмаслар, кочарлар. Ҳусайнхон фил миниб, бир неча кишиси била дарёға кирад. Бунда ғарқ бўлур. Бу хабарни эшитиб, Қутбхон ҳам Атовани ташлаб, оз кишиси била қочиб кетти.

Атовани чун аввал Маҳди Ҳожаға аталиб эди, ўғли Жаъфар

¹ Қ. б.—Хушнинг.

² «Бу жойни ёқтирган эканман, ном қўйиш керак».

Хожани Махди Хожа ўриға Атоваға йиборилди, Сангойи кофирнинг хуружида, нечукким, мазкур бўлди, аксари Ҳиндустоний ва афғон эвруладилар, тамомий паргана вилоятға мутасариф бўлдилар.

Султон Мухаммад дўлдойким, Қанужни ташлаб келиб эди, кўрқунчдин ё номусдин Қанужға бормоқни қабул қилмай, Қанужнинг ўттуз лакини Сиҳринднинг ўн беш лаки била муоваза қилди. Қанужни Муҳаммад Султон мирзоға иноят қилиб, важхни ўттуз лак қилилди. Бадоуниң Қосим Ҳусайн Султонға бериб, Муҳаммад Султон мирзоға қўшуб, яна турк умаросидин Малик Қосим Бобо қашқани, оға-ини ва мўғуллари била ва Абул-Муҳаммад найзабозни ва Муайядни отаси ва Ҳусайнхонни Дарёхонийлари била ва Султон Муҳаммад дўлдойнинг навкарлари била, яна хинд умаросидин Алихон Фармулий ва Маликодд Қароний ва Шайх Муҳаммад Шайх Нигорий ва Тоторхон Ҳонижажонни Муҳаммад Султон мирзоға қўшуб, Бибаннинг устигаким, Сангойи кофирнинг ғавғосида келиб Лакнурни қабаб, олиб эди, йиборилди. Бу фавж Ганг дарёсидин ўтар фурсатта Бибан ҳабар топиб, партолин ташлаб қочибтур. Бу фавж сўнгича Хайрободқа бориб, неча кун туруб, андин ёндилар.

Хизонани улашилиб эрди. Вилоят ва парганотни улашгунча кофир мухимми орага тушти. Кофир газвидин фориғ бўлғоч, вилоят ва парганотни қисмат қилилди. Чун пашикол ёвуғлашиб эди, муқаррар-парандок бўлдиким, ҳар ким паргanasига бориб, яргин қилиб, пашикол ўта ҳозир бўлғайлар.

Бу аснода ҳабар келдиким, Ҳумоюн Дехлиға бориб, Дехлидағи хизоналардин бир неча ўйни очиб, беҳукм мутасариф бўлубтур. Мен андин ҳаргиз мундок кўз тутмас эдим. Кўнглумга бисёр душвор келди. Дурушт-дурушт насиҳатлар битиб, йибордим.

Панжшанба куни шаърон ойининг ўн бешида Ҳожагий Асадниним, Ироққа элчиликка бориб, Сулаймон туркман била келиб, эди, яна Сулаймонға қўшуб, Шаҳзода Таҳмосбқа муносиб савғотлар била элчиликка йиборилди.

Турдигеск Ҳоксорким дарвешликдин чиқариб, сипоҳи қилиб эдим, неча йил мулозаматта эди, яна дарвешлик дағдағаси голиб бўлуб, рухсат тилади. Рухсат бериб, Комронға элчи йўсунилук йиборилди. Уч лак хизона ҳам Комронға йиборилди. Ўтган йил борғонларнинг ҳасби ҳолига биргина қитъя айтилиб эди. Муло Алихонни мухотаб қилиб, ул қитъани Турдигекдин Муло Алихонға йиборилди. Ул қитъя будур:

Эй аларким, бу Ҳинд кишваридин
Бордингиз англаб ўзга ранжу алам,
Кобулу хуш ҳавосини соғиниб,
Ҳинддин гарм бордингиз ул дам,
Кўрдингиз, тонгингиз экин анда
Ишрату айш бирла нозу ниам.
Биз даги ўлмадук, биҳамдиллоҳ,
Гарчи кўн ранж эдию бехад ғам.

Ҳаззи¹ нафсию маشاққати баданий,
Сиздин ўтти ва ўтти биздин ҳам.

Бу рамазонни «Ҳашт биҳишт» боғида ўткарилди. Ҳар таровихни гусл била ўталди. Ўн бир ёшимдин бери икки рамазон ийдиди пәёпай бир ерда қилғон эмас эдим. Ўтган рамазон ийди Ограда бўлуб эди. Бу қоида халал топмасун деб, якшанба салҳо оқшоми ийд қила Секрийға борилди. Секрийда солгон «Боги фатҳ»нинг гарбисимол тарафидағи тош суфа тайёр бўлуб эди. Ул суфа устида оқ уй тикиб, анда ийд қилилди. Оградин отланғон оҳшоми Мир Али кўрчини Шоҳ Ҳасанга Таттага йиборилди. Канжафаға² хейли майли бор эди, тиляб эди. Канжафаға³ йиборилди.

Якшанба куни зилқатъда бешида соҳиби узр бўлдум, ўн етти кунга тортти.

Одина мазкур ойининг йигирма тўртида Дулпур сайриға борилди. Кечаси ярим йўлда бир ерда уюхлаб, сабоҳи Султон Искандарнинг бандига келиб туштум. Бандтин қуйироқ тоғнинг туганишида қизил иморат тошидин якпора тошे тушубтур. Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошни келтуруб, буюрудумким, агар якпора уй тарош қилиб бўлур, худ якпора қилсанлар. Агар паст бўлса, иморат учун ҳамвор қилғон тошда якпора ҳавз қозғайлар.

Дулпурдин Борий сайриға борилди. Тонгласи Борийдин отланиб, Борий била Ҷанбал орасидаги тоғдин ўтуб, Ҷанбал дарёсини сайр қилиб ёнилди. Ушбу оралиғдаги тоғда обнус йиғочини кўрдук. Мевасини тунд дейдурлар. Обнус йиғочининг оқи ҳам бўлур эмиш. Бу тоғда аксар оқ обнус эди. Борийдин бориб, Секрийни сайр қилиб, чаҳоршанба куни ушбу ойининг йигирма тўққузида Орагага келдук.

Ушбу кунларда Шайх Боязиддин паришон ҳабарлар айтадурлар эди. Султон Али туркни йигирма кунлук мийод била Шайх Боязидка йиборилди.

Одина куни зил-ҳижжа ойининг иккисида қирқ бир қатла ўқур вирдни бунёд қилдим. Ушбу айёмда бу байтимни:

Қаду ҳадду сочу белиниму де —

Қаду ҳадду сочу белиниму де —

беш юз тўрт вазида такте қилдим. Бу жиҳатдин рисола тартиб берилди. Бу кун яна соҳиби узр бўлдум, тўққуз кунга тортти.

Панжшанба куни зил-ҳижжа ойининг йигирма тўққузида Кўл ва Ҷанбал сайриға отланилди.

¹ Қ. б.—Хатари.

^{2,3} Қ. б.—Катҷафа.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЬА МИА¹

Шанба куни муҳаррам ойининг фуррасида Кўлга туштук. Дарвеш Али Юсуфни Ҳумоюн Санбалда қуюб эди. Қутб Сервонийни ва бир пора рожаларни дарёдин ўтуб урушуб, яхши босибурлар. Қалин киши ўлтуруб, бир пора бош ва бир фил йиборибтур. Кўлда эканда келтурдилар. Икки кун Кўлни сайр қилиб, Шайх Гўран истильо қилғон учун, анинг уйига туштук. Зиёфат қилиб, пешкаплар торти. Андин отланиб, ўтрули тушулди.

Чаҳоршанба Ганг дарёсидин ўтуб, Санбал кентларида қўнулди. Панжшанба куни Санбалга туштук. Икки кун Санбални сайр қилиб, шанба сахари Санбалдин мурожаат қилилди.

Якшанба куни Скандарада Ров Сервонийнинг уйига туштук. Ошлар тортиб, хизматкорлик қилди. Андин субҳдин бурун отланиди. Йўлда бир баҳона била элдин айрилиб, чисолиб Ограницинг бир курухигача ёлғуз келдим. Эл андин сўнг кейиндин келиб қўшулди. Намози пешин Оргага тушулди.

Якшанба куни муҳаррам ойининг ўн олтисида иситтим, титрадим, навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга тортти. Доруи коричтим. Охир басит ярапти, уйқусизлиг ва ташналигдин бисёр ташвиш тортти. Бу мараз айёмида уч-тўрт рубойй айтилди. Ул жумладин бири будур:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин ўчадур уйқу, чу оҳшом бўладур.
Хар иккаласи ғамим била сабримдек,
Борғон сайи бу ортадур, ул кам бўладур.

Шанба куни сафар ойининг йигирма секкизида Фахр Жаҳонбегим ва Хадича Султонбегим — Амма бегимлар келдилар. Кема бора бориб, Скандарободдин юқороқ мулозамат қилдим.

Якшанба куни Устод Алиқули улуғ қозон била тош отти. Агарчи тоши йирок борди, vale қозон пора-пора бўлди. Бир пораси жамэни бости. Бу жумладин секкиз киши ўлди.

Душанба куни рабиул-аввал ойининг еттисида Секрийни сайр қила отландим. Кўлнинг ичида буюргон мусамман суфа тайёр

бўлуб эди. Кема била бориб, шомиёна тиктуруб, мъажун иҳтиёр қилдик. Секрий сайридин ёниб келиб, душанба оҳшоми рабиул-аввал ойининг ўн тўртида ғазо нияти била Чандерий азиматига сафар қилиб, уч қурухча йўл келиб, Жалисирга тушулди. Икки кун эм яроқ ва истеъедод қилур учун туруб, панжшанба куни кўчуб, Анворға тушулди. Анвордин кемага кириб, Чандвордин чиктук. Андин кўч бар кўч юруб, душанба куни ойининг йигирма секкизида Канор гузарида тушулди.

Панжшанба куни рабиул-охир ойининг иккисида мен дарёдин ўттум. Тўрт беш кун ул юзда-бу юзда черик эли ўтгунча маке бўлди. Бу неча кунда пайёни кемада ўлтуруб, мъажун ейилди. Чамбал дарёсининг қотилиши Канор гузаридин бир-икки қурух юқороктур, одина куни Чамбал дарёсида кемада ўлтуруб, қотилишидин ўтуб, ўрду келилди.

Агарчи Шайх Боязиддин сарих мухолафат воқе бўлмайдур эди. vale ҳаракот ва афъолидин яқин бўлуб эдиким, мухолафат дояни бор. Бу маслаҳатқа Муҳаммад Али жанг-жангни черикдин айриб йиборилдиким, Қануждин Муҳаммад Султон мирзо ва ул навоҳидағи салотин ва ўмаро мисли, Қосим Ҳусайн Султон, Биҳуб¹ Султон, Малик Қосим Қўлий², Абул-Муҳаммад пайзабоз, Минучеҳрон оға-иниси Дарёхонийлари била жамъият қилиб. Сирвортаги мухолиф афғонлар устига юругайлар. Шайх Боязидни тилағайлар, агар эътиқод била келиб қўшулса, била юругайлар. Агар келмаса, аввал анинг дағъини қилғайлар. Муҳаммад Али бир неча фил тилади, ўнча фил берилди. Муҳаммад Алиға рухсат бергандин сўнг Бобоҷӯраға ҳам фармон бўлдиким, бориб, буларға қўшуғай. Қанордин бир кўч кема била келилди.

Чаҳоршанба куни рабиул-охир ойининг секкизида Колпийнинг бир қуруҳида тушулди. Бобо Султон Султон Саидхоннинг түқкон иниси Султон Халил Султоннинг ўли бу юртта келиб, мулозамат қилди. Ўтган йил оғасидин қочиб келиб, Андароб ҳадидин яна пушаймон бўлуб, ёниб, Кошгарният ёвуғига етганда хон Ҳайдар мири зони ўтрусиға йибориб, ёндурубтур.

Тонглasi Колпийда Оламхоннинг уйига тушулди. Ҳиндустан тарийки била ош ва таом тортиб, пешкап қилди.

Душанба куни ойининг ўн учиди Колпийдин кўчулди. Одина куни Эрижға туштук. Шанба куни Боязидға тушулди.

Якшанба куни ойининг ўн тўққизида олти-етти минг кишини Чин Темур Султонга бошлатиб. Чандирий устига ўзумиздин илгарроқ йиборилди. Борғон илғор беклари: Боки мингбеги, Турдивек Қўчбек, Ошиқ баковул, Мулло Опоқ, Муҳсин дўлдой, Ҳиндустан бекларидин: Шайх Гўран.

Одина куни ойининг йигирма тўртида Качванинг яқинига тушулди. Качва элига истимолат бериб, Качвани Бадриддиннинг ўғлига берилди.

Качва таврғина ердур. Атрофида кичикрак-кичикрак тоғқиналар

¹ Қ. б.— Темур. Биҳуб.

² Қ. б.— Қўлий.

¹ Тўққиз юз ўттиз тўртинчи (1527) йил воқеалари.

тушубтур. Качванинг шарқ жанубидаги тогининг орасида банд солибтурлар, улуғ кўл бўлубтур, гирдо-тирди беш-олти курух бўлғай. Бу кўл Качванинг уч тарафини ихота қилибтур. Ғарби шимол тарафида андак ер қуруктурким, дарвозаси ўшул тарафдур. Бу кўлнинг ичидаги кичиккина кемалар бор, уч-тўрт киши сиққунча, хар қачон кочарлари бўлса кемаларга кириб, сувнинг ичига киарлар. Качваға етгунча яна икки ерда ушмундок тоғ орасида банд солиб, кўллар қилибтурлар. Качва кўлидан кичикрак.

Качвада бир кун туруб, жалд муҳассиллар ва қалин белдорларни тайин қилилдиким, йўлнинг чақир-чуқуруни рост қилиб, жангалларни кесгайларким, аробалар ва қозон беташвиш ўтгай. Качва била Чандрий ораси жангалик ер воқе бўлубтур.

Качвадин ора қўнуб, Чандрийнинг уч куруҳида Бурҳонпур сўйини ўтуб туштуқ. Чандрийнинг арки тоғ устида тушубтур. Том кўргони ва шаҳри тоғ орасида воқе бўлубтур. Ҳамвор йўликим, ароба юур, кўргонининг тубидин ўтар. Бурҳонпурдин кўчуб, ароба маслаҳатига бир курух Чандрийдин қўйироқдин юруди.

Орада қўнуб, сешанба куни ойининг йигирма секкизида Баҳжатхоннинг ҳавзининг ёқасида банд устида туштум. Тонгласига отланиб, булжор-булжор кўргоннинг гирдо-тирдининг фул ва буронгор ва жувонгорға қисмат қилилди. Устод Аликули тош отар учун бир боғда ясси ерни ихтиёр қилиди. Муҳассиллар ва белдорлар тайин бўлдиким, қозон қураги учун булжор қўпаргайлар. Жамиъ черик элига фармон бўлдиким, тўра ва шоту ва навкари тўраниким, қалъагирлик асбобидур, тайёр қилгайлар.

Чандрий бурун Мандов подшоҳлариға тааллуқ экандур, Султон Носириддин ўлганидин сўнг бир ўғли Султон Маҳмудким, холо Мандовдадур, Мандовга ва ул навоҳига мутасариф бўлур. Яна бир ўғли Муҳаммадшоҳ отлиқ Чандрийни иликлаб, Султон Искандарға илтиҳо келтуур. Султон Искандар ҳам қалин чериклар йибориб, анинг ҳомиси бўлур, Султон Искандардин сўнг Султон Иброҳимнинг замонида Муҳаммадшоҳ ўар, Аҳмадшоҳ отлиқ кичиккина ўғли қолур. Султон Иброҳим Аҳмадшоҳни чиқариб, ўз қишисини қўяр. Рено Санго Иброҳимнинг устига черик тортиб, Дўлтур келганда беклари мухолафат қилурлар. Ўшбу фурсатта Чандрий Сангонинг илигига тушар. Миндний Ров отлиқ улуғ мұльтабар коғирға берур. Бу фурсатта тўрт-беш минг коғир била Миндний Ров Чандрий кўргонида эди. Оройишхоннинг ошнолиғи бор экондур. Оройишхон била Шайх Гўранни йибориб, иноят ва шафқат сўzlари айтилди. Чандрийнинг мубодаласига Шамсободни ваъда қилилди. Бир-икки эътиборлиқ кишиси чиқти. Билмон, эътимод қилмадиму, ё кўргонига ишондиму,— ислоҳ иши сомон тошмади.

Чандрий кўргонига зўрламоқ азимати била сешанба сабоҳи жумодил-аввал ойининг олтисида Баҳжатхоннинг ҳавзидин кўчуб, кўргоннинг яқинидағи ўрта ҳавзанинг ёқосида тушулди. Ўшбу сабоҳ келадурганда Халифа бир-икки хат олиб келди. Мазмуни буким,

Пурабга¹ тайин бўлғон черик бехисоб бориб, урушуб, шикаст топибтурлар. Лакнавни ташлаб, Қанужга келибтурлар. Кўрдумким, бу жиҳаттин Халифа бисёр мутараддид ва пурдағдага.

Мен дедимким: «Тарааддуд ва дағдаға беважҳаст, ҳарчи тақдири худост, ғайри он намешавад. Чун ин кор дар нешаст, азин макула дам намебояд зад фардо ба қалъа зўр авarem. Баъд аз он ҳарчи рўй дижад бубинем».²

Булар худ аркни беркитган экандурлар. Тош кўргонда баройи маслаҳат бирин-иккин киши юрур экандур. Бу оҳшом ҳар тарафдин черик эли тош кўргонига чиқтилар. Оз-оғлоқ кишиси бор эди, чандон уруш ҳам бўлмади. Кошиб аркка чиқтилар.

Чаҳоршанба сабоҳи жумодил-аввал ойининг еттисида черик элига фармон бўлдиким, яроғланиб, булжорлик булжорига бориб, уруш ангизи қилгайлар. Мен нақора ва алам била отланғоч, тўшлук-тўшидин зўр келтургайлар. Уруш қизиғунча нақора ва аламни мавқуф қилиб, ўзум устод Алиқулининг тош отарини тафарруж кўра бордим. Уч-тўрт тош отти. Чун ери боғдайсиз ва фасили асрү мустаҳкам ва тамом тошдин эди; коргар келмади.

Мазкур бўлуб эдиким, Чандрийнинг арки тоғ устида воқе бўлубтур, бир тарафида сув жиҳатидин дутаҳи қилибтурлар. Бу дутаҳининг фасили тоғдин қўйидур, бир зўр келтуур ер бу ердур. Фулнинг ўнг қўли ва сўл қўли ва хосса тобига бу ер булжар тегиб эди. Ҳар тарафдин уруш солдилар. Бу ердин кўпрак зўр келтургилар. Юқкоридин қуффор ҳар неча тош отилар, ўт ёндуруб солдилар, бу йигитлар ёнмадилар. Охир тош кўргоннинг фасили бу дутаҳининг фасилига етган ердин Шоҳим юзбеги чиқти, яна иккиминчада ўт юзбаги чиқтилар. Дутаҳидаги коғирлар қоча бердилар, дутаҳи олилди.

Юқкоридиғи кўргонда мунча ҳам урушмадилар, бот қочтилар. Ғалаба киши тормошиб, юқкорига чиқтилар. Андак фурсаттин сўнгра коғирлар тамом яланғоч бўлуб келиб, уруша кириштилар. Ғалаба элни қочуруб, фасилдин учурдилар. Бир неча кишини чопқулақ, зое қилдилар. Фасилнинг устидан бот борғонларининг жиҳати бу экандурким, олдурурларини жазм қилиб, хотунларини³ тамом чопқулақ, ўлтуруб, ўзларига ўлумни қўруб, яланғоч бўлуб, урушқа келмишлар. Охир туш-тушдин зўр қилиб, фасил устидин қочурдилар. Икки юз-уч юз коғир Миндний Ровнинг ҳаволисига кирди. Ушбу ҳаволида аксар ўзлари бир-бирларини ўлтурубтур. Андоқким, бириси бир қиличини олиб турубтур, ўзгалари бира-бира пар рағбат била бўюнларини узотиб турубтур. Аксар бу дастур била дўзахқа борди.

Тенгри инояти била мундоқ номдор кўргон алам ва нақорани

¹ Л. б.— Пуран.

² «Ташвипланиш ҳовликиш важисидир. Худонинг тақдири нима бўлса, шундан бошқаси бўлмайди. Бу иш олдинда бўлгани учун, бу тўғрида ҳеч нарса демаслик керак. Индинга қалъага зўр уриб кўрамиз. Шундан кейин нима юз берса, кўрамиз».

³ Лондон босмасида «хотунларини» сўзидан кейин (صورتیارین)

сўзи бор, бу аниқланмади.

келтурмай, бажид уруш солмай-ўқ кирийда фатҳ бўлди. Чандирийнинг фарби-шимол тарафидаги тоғнинг устида куффорнинг бошидин калла манора қўпорилди. Бу фатхнинг тарихига «фатҳи дорул-харб» лафзини тарих топиб эдилар. Мен мундоқ боғладим:

Буд чанде мақоми Чандирий
Пур зи куффору дорул-харб.
Фатҳ кардам ба ҳарб қалъаи ў,
Гашт тарих «Фатҳи дорул-харб»!

Чандирий тавре вилоят воқе бўлубтур. Атроф ва навоҳийсида оқар сув хейли бор. Арки тоғнинг устида тушубтур, ичида тошдин улуғ ҳавз қозибтурлар. Яна бир улуғ ҳавз ушбу дутахида эдиким, ўшул срдин зўрлаб олилди. Вазе ва шариғининг иморати тамом тошдин, улуғларининг иморатларини такаллуф била тарошида тошдин қилибтурлар Резаной элининг иморати ҳам тошдин, ғояташ тарошида эмас. Џўшишиб сафол ўрнига таҳта санглар била қилибтурлар. Қўргонининг олида уч улуғ ҳавздор. Атроф ва жавонибida бурунги ҳукком бандлар солиб, ҳавзлар қилибтурлар. Ери баланд воқе бўлубтур. Битвий деб бир дарёчаси бор. Чандирийдин уч куруҳ бўлғай. Ҳиндустонда Битвий сўйи ҳўблук ва хуш таъмлиқ била машҳурдур, тавр дарёнина воқе бўлубтур. Ўртасида парча-парча қиёлар тушубтур, иморат қилмоққа муносиб. Оградин Чандирий жанубға боқа тўқеон куруҳ ўйлдор. Чандирийда жудайнинг иртифои йигирма беш даражадур.

Тонглasi панжанба куни қўргон гирдиин кўчуб, Малхуонининг ҳавзининг ёқасига тушулди. Бу ният била келилиб эдиким. Чандирий фатҳидин сўнг Рой Синг ва Бихилстон ва Сорангпур устигаким, куффор вилоятидур, Салоҳиддин кофириға тааллук эди, юрулгай. Буларни олиб, Сангонинг устига Четурга юрулгай. Чун мундоқ паришон хабар келди, бекларни чарлаб, машварат қилиб, бу муфаттин ва ёғиларининг шўр ва фитнасининг дафъига мутаважжих бўлмоқ апсаб ва авло кўрунди.

Чандирийни Аҳмадлоҳ мазкурлаким, Султон Носириддининг набираси бўлғай, берилди. Чандирийдин эллик лак холиса қилиб, шақдорлигини Мулло Оноқға уҳда қилиб, икки-уч минг турк ва ҳиндустоний била Аҳмадшоҳқа кўмак қўюлди.

Бу ишларга сомон бериб, якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн бирида мурожаат азимати била Малхуонининг ҳавзидин кўчуб, Бурхонпур суйининг ёқасига туштук.

Якшанбехийға Бондирдин Якка Ҳожа била Жаъфархожани ўйборилдиким, Колпий кемаларини Қанор гузарига келтургайлар.

Якшанба² куни ойининг йигирма тўртида Қанор гузарига тушуб,

¹ Мазмуни: «Чандирий кўндан бўён кофиirlар билан тўлган «дорул-харб» эди. Унинг қалъасини урушиб қўлга киритдим, «фатҳи дорул-харб» бунга тарих бўлди». (Бу тарих «абжад» ҳисобида 934 ҳ. й бўлади, милодий билан 1527 йил).

² Қ. б.- шанба.

фармон бўлдиким, черик эли ўта киришгайлар. Бу кунларда хабар келдиким, илгор борғонлар Қанужни ҳам ташлаб, Робирийға келибтурлар. Шамсобод қўрғонини Абул-Муҳаммад найзабоз берқитган экандур. Қалин киши келиб, Шамсобод қўрғонини зўрлаб олибтурлар. Уч-тўрт кун черик дарёдин кечгунча ул юзда-бу юзда маке бўлди, Дарёдин ўтуб, кўчбаркӯч Қануж сори юруб, қазоқ йигитларни муҳолифлардин хабар олгали илгари айирдуқ. Қанужга икки-уч кўч кола хабар келтурдиларким, бу тил тута борғонлариниң корасини кўруб, Қануждин Маъруфнинг ўли қочиб чиқибтур. Бибан ва Боязид ва Маъруф бизнинг хабаримизни топиб, Гаигдин ўтуб, Қануж тўғриси Гангнинг шарқий тарафига гузарбандлик хаёли била ўлтурубтурлар.

Панжанба куни жумодил-охир ойининг олтисида Қануждин ўтуб, Ганг ёқасида фарбий тарафida тушулди. Бизнинг йигитлар бориб, муҳолифларнинг бир неча кемасини зўрлаб олдилар. Юқоридин-қуидин улуғ-кичик ўтгуз-қирқ кема келтурдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилдиким, кўпрук солмоқға муносиб ер кўруб, кўпрук асбобини мавжуд қилғай. Ўрду тушандин бир куруҳча қуйироқ ер хушлаб келди. Жалд муҳассиллар тайин қилилди. Кўирук солур ернинг ёвуғида Устод Алиқули қозон куруб, тош отмоғ учун ер хушлаб, тош отмоққа иштиғол кўрсатти. Кўпрук боғлар ердин қуйироқ Мустафо Румий зарбзаниқ арабаларини бир аролга кечуруб, аролдин зарбзан ота киришти. Кўпрукдин юқкори мўлжалар қўпорилиб эди. Туфакандозлар мўлжалар устидин яхши туфаклар оттилар. Бир-икки навбат Малик Қосим мўғул ва баъзи йигитлар кема била кечиб оз-оз киши яхшилар уруштилар.

Бобо Султон ва Дарвеш ўн-ўн беш киши била ушбу далирлиқ била беҳисоб бир намози шом кема била ўтуб, уруш ўйқ, нима ўйқ, яна ёниб келдилар. Бу ўтушларини хейли маломат қилилди. Охир далир бўлуб, оз киши била Малик Қосим ёйини доирасига уруб отқулаб, сингидурди. Муҳолифлар қалин киши бир фил била келиб, зўрладилар. Буларни тебраттилар. Кемага кириб, кемани юрутгунча фил етиб, кемани фарқ қилди. Малик Қосим ул урушта ўлди. Бу неча кун кўпрук боғлағунча Устод Алиқули яхшилар тош отти. Аввалин кун секкиз тош отти, иккичи кун ўн олти тош отти. Уч-тўрт кун ушмундоқ тош отти. Бу тошларни «Фозий қозони» била отти. Бу қозон ул қозон эдиким, Сангой кофириға урушида тош отиб эди. Ул жиҳаттин фозийға мавсум бўлуб эди. Яна бир улуғроқ қозон қуюб эди, бир-ўқ тош отти, қозон синди. Туфакандозлар ҳам қалин туфак оттилар. Фалаба кишини ва отни туфак била юмалаттилар. Нуфур қўллардин ҳам коргар била раҳрав киши ва оттилар.

Кўпрук иши ёвуғ етгач, чаҳоршанба куни жумодил-охир ойининг ўн тўққизида кўчуб, кўпрук устига келдук. Афғонлар кўпрук боғламоқни истибъод қилиб, тамасхур қилурлар экандур. Панж-

ل. б. да: (نفر قول لاردىن هم كاركى بىلە رەدووا كشى و آت اتتىلار)
К. б. да: (نفر قول لاردىن هم كاركى بىلە رەدووا كىشى و آت اسلىلار)
(Бу жумланинг мазмуни очилмагани учун ҳар икки пусханинг шакли берилди).

шанба куни қўпрук тайёр бўлди. Оз-оғлоқ яёқ ва Лоҳурий ўтуб, озрокча уруш бўлди.

Одина куни ғулдин хосса тобин ва ўнг қўл ва сўл қўл йигитлари ва туфакандозлар яёқ ўттилар. Афғонлар тамом яроғланиб отланиб фидлари била келиб, зўр келтурдилар. Бир даст сўл қўл кишисини тебраттилар. Фул кишиси ва ўнг қўл кишиси тўхтаб уруб, ғанимларни ёндурудилар. Икки кишиси қалинидин тезроқ айрилиб чоптилар. Бирисини ўшонда-ўқ тушуруб олиб қолдилар. Яна бўрининг отини ва ўзини қалин урдилар. Оти туйлаб ёниб, ўз элининг орасида йикилди. Ушул куни етти-секкиз бош келтурдилар. Қалин кишиси га ўқ яраси ва туфак яраси бўлди. Кеч намози дигаргача уруш эди.

Кеча тамом ўтганларни ёндурулди. Агар ушбу шанба оҳшоми киши ўткарилса эди, эҳтимоли бор эдиким, аксари иликка тушгай эди, vale хотирға бу еттиким, ўтган йил сешанба куни наврӯз куни Секрийдин Санго уруши азимати била кўчуб, шанба куни ёйини бостук. Бу йил чаҳоршанба куни наврӯз куни бу ёгийларнинг уруши азимати била кўчтук. Якшанба куни ғанимга зафар топсоқ гаройиб воқеотединдур. Бу жиҳатдин киши ўткарилмади.

Шанба куни урӯшга келмадилар, йироқдин ясоб турдилар. Ушбу кун арабаларни ўткарилди. Ушбу сахар фармон бўлдиким, эл ўтгай. Нақора вақтида қаровулдин хабар келдиким, ғаним кишиси қочиб кетибтур.

Чин Темур Султонға ҳукм бўлдиким, черикни бошлаб¹, ғанимни қавлағай. Муҳаммад Али жанг-жанг, Ҳисомиддин Али халифа, Муҳиб Али халифа, Кўки Бобо қашқа, Дўст Муҳаммад Бобо қашқа, Боқи Тошқандий, Вали Қизил бошлиқларни қовғунчи тайин қилилдиким, Султон била бўлуб, Султоннинг сўзидин чиқмагайлар. Суннат вақти мен ҳам ўттум. Тевани ҳукм бўлди, кўйироқ кўрулган гузар била ўтгай.

Ул қун якшанба куни Бангармовнинг бир куруҳида Қорасув ёқасига тушудди. Қовғунчига тайин бўлғонлар яхши юрумайдурлар, Бангармовда тушган экандурлар. Ушбу намози пешин Бангармовдин тебратурлар. Тонглasi Бангармовнинг олидаги кўлнинг ёқасига тушудди.

Ушбу кун Тўхта Буға султон, кичик хон додамнинг ўғли, келиб манга мулозамат қилди.

Шанба куни жумодил-охир ойининг йигирма тўқкузида Лакнавни сайр килиб келиб, Кўй суйидин ўтуб тушулди. Ушбу кун Кўй суйида ғусд килдим. Бўлмон, қулоғимга сув кирдиму, ё ҳаво таъсиридин бўлдиму, ўнг қулоғим тутти, vale бир неча кун хейли оғриғи йўқ эди.

Удга бир-икки кўч қола Чин Темур Султондин киши келдиким, ғаним Сару дарёсининг ул юзида ўлтурубтур, кўмак йиборсунлар. Қазоқ бошлиқ мингга чоғлиқ йигитни фул кишисидин кўмак айрдук.

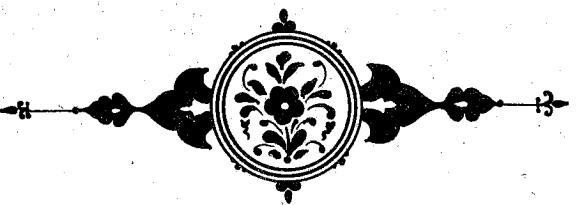
Шанба куни ражаб ойининг еттисида Удтин икки-уч курух юққороқ Гагар била Саруниң қотилишида тушулди.

Ушбу кунгача Уд тўғрисида Саруниң нари юзида Шайх Боязид бор экандур. Хат йибериб, Султон била сўзлашадур экандур. Анинг хиялини Султон маълум килиб, намози пешин Қарочага киши йибориб, дарё кечмак бўлурлар. Қароча Султонға қўшулғоч бетавакқуф сувдин ўтарлар. Элликча отлиғи уч-тўрт фил била бор экандур, туруш беролмай, қочарлар. Бир неча киши тушуруб, бош кесиб йибордилар. Беҳуб Султон ва Турдивек ва Бобоҷӯҳра, Кўчбек, Боқи шиговол Султондин сўнгра кечарлар. Булардин бурунроқ бурно кечганлар. Шайх Боязидни намози шомғача ковларлар. Шайх Боязид ўзини жангалаға солиб қутулур, Чин Темур Султон кеча Қора сув ёқасига тушуб, ярим кеча отланиб, ёгий кейинича сурарлар. Қирқ қурухча ўйл бориб, кўч ва сабихиси бўлғон ерга етарлар. Алар қочқон экандурлар. Бу ердин чопқуничи ҳар тарафға айрилур. Боқи шиговул бир неча йигит била ёғийнинг кейинича суруб, кўч ва сабихисига етиб, афғонларнинг ясирини келтурдилар.

Бир неча кун Уднинг ва бу навоҳининг забт ва рабти учун бу юртта тавакқуф бўлди. Удтин етти-саккиз курух юқкори Сару дарёсининг ёқасини овлоқ ер, деб таъриф килдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилди. Гагар суйининг ва Сару суйининг гузарини кўруб келди. Панжшанба куни ойининг ўн иккисида овламоқ хаёли била отландим.

¹ Л. б.—басҳи.

Л. б.—ташлаб.

ВАҚОЕИ САНАИ ХАМСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЬА МИА¹

Одина куни мухаррам ойининг учида Аскарийниким, Чандрий юрушидин бурунроқ Мултон маслаҳатига тилаб эдим, келиб, хилватхонада мулозамат қилди. Тонгласи Хондамир муаррих ва Мавлоно Шихоб муаммойи ва Мир Иброҳим қонуний Юнус Алиниң қаробатиким, муддати мадид эдиким, мулозамат дояси билла Ҳирийдин чиқиб эдилар, келиб мулозамат қилдилар.

Якшанба намози дигари ойининг бешида Гувалёр сайри дояси билаким, китобларда Голюр² битирлар, Жўндин кечиб, Огра қатъасига кириф Фахрижахонбегим била Ҳадича султонбеким билаким, ўшул икки-уч кунда Кобулга азимат қилмоқчи эдилар, хайрбод қилиб, отландим. Мұхаммад Замон мирзо рухсат тилаб, Ограда қолди. Ўшул кеча уч-тўрт курух йўл юруб, улуғ бир кўл ёқасида тушуб, ўй қувладук. Намозни эртарак ўтаб, отландук. Гамбир суйининг ёқасида тушланиб, намози пешин андин отланиб йўлда Мулло Рафе ясағон сафуфни кайфият учун толқон билла чолиб ичтук. Бисёр бадхўр ва бемаза келди.

Кеч намози дигар Дўлпурнинг бир курухида ғарб сори боғ ва иморатиғаким, буюрулуб. эди, келиб туштум. Бу боғ ва иморат буюргон бир тоғнинг тумшуғининг туганиши воқе бўлубтур. Бу тоғ туганиши тумшуқ якпора қизил иморат тошидиндур. Муни буюруб, эдимким, бу тоғни қозиб, ерга ер текургайлар. Агар якпора тощдин онча баланд қолсаким, якпора тощдин иморат тарошласа бўлгай, худ иморат тарош қилғайлар. Агар онча баланд қолмаса, буякпора тощдин ҳамвор бўлғон саҳнда ҳавз қозилғай. Онча баланд тоғ қолмайдурким, якпора тощдин иморат бўлгай. Устод Шоҳ Мұхаммад сангтарошқа буюрулдиким, бир калладор мусамман ҳавз бу якпора саҳн бўлғон тошининг устида тарҳ қилди. Ҳукм бўлди: сангтарошлар бажид машғул бўлгайлар.

Бу якпора тощдин ҳавз буюргон ернинг шимоли қалин дараҳтлардур: анба ва жомин ва ҳар навъ дараҳттин. Бу дараҳтларнинг орасида бир даҳи дардаҳ чоҳе буюруб эдим, ул чоҳ итмомиға етади. Бу чоҳнинг суйи ул ҳавзга борур. Бу ҳавзнинг ғарби шимолида Султон Искандар банде солибтур. Банднинг устида

иморатлар қилибтур. Бандтиң юқкори пашкол сувлари йиғилиб, улук кўл бўлур, бу кўлнинг шарқ атрофи боғдур. Кўлнинг шарқ тарафида ҳам буюрдумким, якпора тошдин суғанамолар таром қилғайлар. Ғарб тарафида масжид буюрулди. Сешанба ва чоршанба бу маслаҳатлар учун Дўлпурда турулди.

Панжшанба куни отланиб, Ҷанбал дарёсидин ўтуб, намози пешинни дарё ёқасида қилиб, икки намоз орасида Ҷанбал ёқасидин тебраб, намози шом била намози хуфтан орасида Каворий суйидин ўтуб туштук. Ёғин жиҳатидин сув улуғ бўлуб, отни уздурур эди, кема била ўттук.

Тонглasi одна куниким, ошур эди, андин отланиб, йўлда бир кентта тушланиб, намози хуфтан Гувалёрдин бир гуруҳ шимол сари бир чорбогдаким, мен ўтган ўйл буюруб эдим, келиб туштум.

Тонглasi намози пешиндин сўнг отланиб, Гувалёрнинг шимолий пушталарини ва намозгоҳини сайр қилиб келиб, Гувалёрнинг Хотипул отлиқ дарвозасидиким, Рожа Мон Сингнинг иморати бу дарвозаға пайвасттур, кириб, Рожа Бикраможитнинг иморатлариғаким, Раҳимдод анда ўлтуруб, эди, кеч намози дигар келиб туштум.

Ушбу кечагулогимнинг ташвиши жиҳатидин ва моҳтоб ҳамбоис эди, афюн ихтиёр қилдим. Тонглasi афюн хумори бисёр ташвиш берди Хейли қай қилдим¹. Бовужуди хумор Мон Сингнинг ва Бикраможитнинг иморатларини тамом юруб, сайр қилдим, ғарib иморатлардур. Агарчи бўлук-бўлук ва бесиёқдур, бу иморатлар тамом санги тарошидадиндур. Борча рожалар иморатларидин Мон Сингнинг иморатлари яхшироқ ва олийроқтур. Мон Синг иморатнинг томининг бир зилти шарқ соридур. Бу зильни ўзга зильларга боқа кўпрак такаллуф қилибтур. Баландлиги тахминан қирқ-эллик қари бўлгай, тамом санги тарошидадин, юзини гач била оқортибтурлар. Баъзи ерда тўрт табақа имораттур. Икки қуйиги табақаси хейли қоронғудур, андак ёргуғуғи муддате ўлттурғондин сўнгра зоҳир бўладур. Буларни шамъ била юруб сайр қилдук. Бу иморатнинг ҳар зильнида беш гунбазтур. Бу гунбазларни ораларида кичик Ҳиндустон дастури била чорсу-чорсу гунбазчалардур. Бу беш улук гунбазларнинг устига зарандуд қилғон мис тангаларини қадабтурлар. Бу томларнинг ташқарисини яшил коши била кошикорлик қилибтурлар. Яшил коши била гирдо-гирдини тамом кела дараҳтларини кўрсатибтурлар. Шарқ сойиги зильнинг буржида Хотийпулдур. Филни «хотий» дерлар, дарвозани «пул». Бу дарвозанинг чиқишида бир филнинг суратини мужассам қилибтурлар, устида икки филбон ҳам қилибтурлар: биайниҳи фил, хейли мушобих қилибтурлар. Бу жиҳаттин «Хотийпул» дерлар. Тўрт табақа иморатким бор, боридин қуйиги табақасининг бу мужассам фил сори равзани бор, андин фил ёвуқ кўрунадур. Юқкориги мартабаси худ мазкур бўлғон гунбазлардур. Иккинчи табақасида ўлтурур уйларидур. Бу уйлар ҳам чуқур ерларда воқе бўлубтур. Агарчи Ҳиндустоний такаллуфлар қилибтурлар, вали беҳаворок ерлардур.

¹ «Тўқиз юз ўттиз бешинчи (1528) йил воқеалари».

² К. б.— Колпур.

Монг Синг ўғли Бикраможитнинг иморатлари қўргоннинг шимоли сори ўртача¹ воқе бўлубтур. Ўғлиниң иморатлари отасининг иморатича эмас. Бир улук гунбаз қилибтур, хейли қоронғу, муддате турғондин сўнгра равшанлиқ зохир бўладур. Бу улук гунбазнинг остидағи бир кичикрак имораттур, анга худ ҳеч тарафдин ёруғлук кирмас.

Ушбу улук гунбазнинг устида Раҳимдод бир кичикрак толорига қилибтур. Раҳимдод ушбу Бикраможитнинг иморатларида ўлтурубтур. Ушбу Бикраможитнинг иморатларидин бир йўле қилибтурларким, отасининг иморатларига борур. Тошоридин асло маълум эмас, ичкаридин ҳам ҳеч ер кўрунмас, баъзи ердин ёруғлик кирап, тавр йўледур.

Бу иморатларни сайр қилиб, отланиб Раҳимдод солғон мадрасани кезиб, қўргоннинг жанубий тарафида бир улук ҳавзининг ёқасида Раҳимдод солғон боғчани тафарруж қилиб, кеч ўрду тушган чорбогқа келдук.

Бу боғчада хейли гуллар тикибтур. Хушранг қизил канир хейли бор. Бу ерларнинг канири гули шафтоли бўлур. Гувалёрнинг канири қип-қизил хушранг канирлардур. Бир пора қизил канири Гувалёрдин Огра боғлариға келтуруб эктурдум.

Бу боғ жанубида бир улук кўлдур. Пашкол сувлари бу кўлда ўйифур. Бу кўлниң гарбида бир баланд бутхонадур. Султон Шамсиддин Илтамиш² бу бутхонанинг ёнида бир масжиди жоме солибтур. Бу бутхона хейли баланд бутхонадур. Қўргонда мундин баландроқ иморат йўқтур ва Дўлтиурнинг тоғидин Гувалёр қўргони ва бутхона мушаххас қўринур. Дерларким, бу бутхонанинг тошларини тамом ушбу улук кўлдин қозиб олибтурлар. Бу боғчада бир йиғоч толор қилибтур, пастрок, беандомроқ. Богчанинг эшигига Ҳиндустоний вазълиқ бемаза айвонлар қилибтур.

Тонглasi намози пешин Гувалёрнинг кўрмаган ерларининг сайри дояси била отланиб, Мон Сингниң қўргонидин тошқориғи Бодалгар отлиқ иморатини кўруб, Хотийпул дарвозасидин кириб, Удво деган ерга бердук. Бу Удво деган ер қўргоннинг гарбий тарафида бир кўл воқе бўлубтур. Агарчи бу кўл бир фасилдинким, тоғ устида қилибтурлар, тошқоридур, vale бу кўлниң даҳанасида яна икки мартаба баланд фасиллар қилибтурлар. Бу фасилларнинг баландлиги ўттуз-қирқ қари ёвшур. Ичкариги фасил узунроктур ва баландроқтур. Бу фасил кўлниң бу юзидағи ва ул юзидағи қўргон фасилиға пайваст бўлубтур. Бу фасилниң ўртасида бу фасилдин пастрок яна бир фасил игрибтурлар. Бу фасил сар-тосар эмас, обрўд маслаҳатига бу фасилни игиргандурлар. Бу фасилниң ичида сув олмоқ учунвойине қилибтурлар, ўн-ўнбеш зийна била сувға етар. Бу улук фасилниң войинлик фасилиға чиқар эшигининг

устида Султон Шамсиддин Илтамишнинг отини тошда қазиб, битибтурлар, тарихи: «санай салосина ва ситта миадур¹».

Бу тошқориғи фасилниң тубида қўргондин тошкори улук кўл тушубтур, голибоким, кам бўлур кўл эмас, обрўдга бу кўл сўйи борур. Бу Удвонинг³ ичида яна икки улук кўлдур. Қўргон эли бу кўлларниң сўйини ўзга сувларга таржих қилурлар. Бу Удвонинг уч тарафи якпора тоғ воқе бўлубтур. Тошининг ранги Биёна томиларидек қизил эмастур, бир нима берангроқтур.

Бу Удвонинг³ атрофидаги якпора қиёларни қозиб, улук-кичик мужассам бутлар тарош қилибтурлар. Жануб тарафи бир улук буттур, баландлиги тахминан йигирма қари бўлгай. Бу бутларни тамом яланғоч, бесатри аврат кўрсатибтурлар.

Удвонинг ичидағи икки улук кўлниң атрофида йигирма-йигирма беш соҳ қозибтурлар. Бу соҳлардин сув тортиб, сабзиқорлиқлар қилиб ва гуллар ва дараҳтлар экибтурлар. Удво ёмон ер эмас, тавр ередур. Айби атрофидаги бутлардур. Бутларни ҳам буюрдумким бузғайлар. Удводин яна қўргонга чиқиб, Султоний пулнинг ўзиниким, коғирлар замонидин бери бу дарвоза масдуд экондур, тафаруж қилиб, намози шом Раҳимдод солғон боғчага келиб туштум, ул оҳшом ўшул боғчада-ўқ бўлдум.

Сешанба куни ойнинг ўн тўртида Роно Сангонинг Бикраможит отлиқ иккинчи ўғлидинким, онаси Падмовати била Рантапур⁴ қалъасида эдилар, кишилари келди. Гувалёр сайриға отланғондин бурун ҳам Бикраможитнинг улук эътиборлиқ Асуқ отлиқ хиндустанидин кишилар келиб, куллук ва хизматгорлиқ изхорини қилиб, ўзига етмиш лаклик важхи истиқомат истидъо қилиб эди. Андок муқаррар қилиб эдиким, Рантапурни топшурғай. Муддаосидек, парганаалар иноят қилиб, кишиларига рухсат бердук. Гувалёр сайриға бориладур эди, ул кишиларига Гувалёрда мийод қилдук Мийоддин бир неча кун кейинроқ қолдилар. Бу Асуқ хинду Бикраможитнинг онаси Падмоватиға яқин уруқ бўлур эмиш. Бу кайфиятни оналиқ-ўгуллукқа ҳам изҳор қилибтур. Улар ҳам бу Асуқ билә муттағиқ бўлуб, давлатхоҳлиқ ва хизматгорлиқ қабул қилибтурлар.

Тож, кулоҳ ва зар камарким, Санго Султон Маҳмудни босиб, Султон Маҳмуд коғирнинг қайдига тушганда бу таърифий тож ва кулоҳ ва зар камарни олиб, Султон Маҳмудни қўюб эди. Ўшул тож ва кулоҳ ва зар камар Бикраможитта экандур, оғаси Ратансинким, ҳоло отаси ўрнига роно бўлуб, Читурға қобиздур. Тож, кулоҳ била зар камарни инисидин тилябтур. Бу бермайдур. Бу келган кишилардин тож, кулоҳ ва зар камарни манга сўзла-

¹ Олти юз ўттуз (ҳижрий) йил демак бўлиб, милодий йил хисобича 1232/33 йилга тўғри келади.

^{2,3} Таржималарда — Урво.

⁴ Бу сўз ҳар иккала нусхада турлича, яъни Лондон босмаси текстидаги «Рантапур», кўрсаткичидаги «Рантанбаҳур», Қозон босмасида эса «Рантапур» шаклида ёзилган.

¹ К. б.— ўтарда.

² Таржималарда — Илтутмиш.

нибтур. Рантабурнинг мубодаласига Биёна тилабтур. Биёна сўзидин аларни ўткариб, Шамсободни Рантабур мубодаласига ваъда қилдук. Ўшул куни ўқ бу келган кишиларига хильъатлар кийдуруб, тўқкуз кунда Биёнаға келмоқ мийоди била рухсат берилди.

Бу боғчадин отланиб, Гувалёрнинг бутхоналарини сайр-қилдук. Баъзи бутхоналар ду ошёна, се ошёна, ошёнлари пастрок, қадимий вазълиқ, изорасида тамом мужассам суратлар тошдин қозибтурлар. Баъзи бутхона мадраса вазълиқ пешгоҳида улуқ ва баланд гунбаз, мадраса хужралариdek ҳужралариким бор, ҳар ҳужранинг устида танг-танг гунбазлар тарошида тошдин қилибтурлар. Қуйини ҳужраларида мужассам тошдин бутлар тарош қилибтурлар. Бу иморатларни тафарруж қилиб, Гувалёрнинг гарбий дарвозасидин чиқиб, Гувалёр қўронининг жануб тарафидин эврулуб, сайр қилиб, Раҳимдод солғон чаҳорбоғқаким, Хотийпулнинг олидадур, келиб туштум. Раҳимдод тўй ишини бу чорбоғда тайёр қилиб эди, яхши ошлар тортиб, қалин пешкашлар қилди, жинс ва иакддин тўрт лак пешкаш эди. Бу чорбоғдин отланиб, кеч ўз чорбоғимга келдим.

Чаҳоршанба куни ойнинг ўн бешида Гувалёрнинг шарқи-жануби сори обшорниким, Гувалёрдин олти курух йўлдур, сайр қила бордим, мундин кечрак отланилон экондур. Обшорнаким, кеч намози пешин етиштуқ. Бир аргамчи баланд қиёдин бир тегирмон суйи шорилдоб тушадур. Бу сув тушар ердин куйироқ улуг йўл бўлубтур. Бу обшордин юқкори бу сув якпора қиёning устидин ёқиб келадур. Бу сувнинг туби якпора тошдур. Ҳар ерда-ҳар ерда тушуб кўл бўлубтур. Бу сувнинг ёқаларида якпора парча-парча тошлар тушубтур, ўлтурғудек, vale бу сув доимий эмас эмиш. Обшорнинг устида ўлтуруб, маъжун едук. Сув юқкори бориб, сувнинг бидоятигача сайр қилиб, ёниб, бир баланде устига чиқиб, муддате ўлтурдук. Созандалар, соз чолдилар ва гўяндалар нима айттилар. Обнус ийғочниким, ҳинд эли тинду дерлар, кўрмаганларга кўрсатилади.

Андин ёниб, тоғдин тушуб, намози шом била намози хуфтанинг орасида андин отландук. Икки посга ёвуқ бир ерда келиб уйқуладук. Куннинг бир паҳри бўла чорбоғқа келиб тушулди.

Одина куни ойнинг ўн еттисида Сўҳжана деган Салоҳиддиннинг зодбуд кентини ва кентидин юқкори тоғ орасидағи ва қўл ичидаги лиму ва садофал¹ борини сайр қилиб, бир паҳра келиб, чорбоғқа туштум.

Якшанба куни — ойнинг ўн тўқкузида тоғдин бурунроқ чорбоғдин отланиб, Кавори суйидин ўтуб, тушландук. Намози пешин андин отланиб, офтоб ўлтурур маҳал Чанбал суйидин ўтуб, намози шом намози хуфтанинг орасида Дўлпур кўргонига кириб, чароғ била Абулфатҳ солғон ҳаммомни сайр қилиб, андин отланиб, янги чорбоғ солғон ерга банд бошига келиб тушулди.

Тонгласига буюрулғон ерларни юруб сайр қилдим. Якпора тошда буюрулғон калладор ҳавзанинг юзини бир мартаба тамом қўтармайдурлар эди, буюрулдиким, сангтарошлар кўпрак келиб, бир

мартаба, ҳавзанинг тубини дуруст олсунларким, сув қуюб, атрофини тарозу қиласа бўлғай. Кеч намози дигар ҳавзанинг бир мартаба юзини тамом олдилар. Буюрудумким, сув тўлдурдилар. Атрофини сув била тарозу қилиб, ҳамвор қилмоққа машгул бўлдилар. Бу навбат яна бир обхона буюрудумким, ерини якпора тошдин тарош қилгайлар, ичидаги кичик ҳавзни ҳам якпора тошдин қозғойлар. Душанба куни маъжун сухбати бўлди. Сешанба куни ҳам анда-ўқ эдим.

Чаҳоршанба кечаси оғиз очиб, шима еб, Секрийга бормоқ азимати била отланилди. Икки паҳрга ёвуқ бир ерда тушуб, уйқуладук. Қулогимға, билмон, совукнинг таъсири бўлди ўшар, бу оҳшом асру кўп оғриди, уйқулав олмадим. Тоғ бошида бу ердин тебраб, бир паҳра Секрийда солғон бокқа етиб тушулди. Боғнинг томи ва ҷоҳнинг иморатлари хотирхох бўлмағон жиҳатидин иш устидагиларни таҳдид ва сиёsat қилилди. Секрийдин намози дигар била намози шом орасида отланиб, Мадҳокурдин ўтуб, бир ерда тушуб уйқуладук. Андин отланиб, бир паҳр бўла Оргага келиб, қалъада Хадича сultonбегимниким, Фахрижаҳонбегим бориб, булат баъзи иш-куч учун² колибтурлар, кўруб, Жўндин ўтуб, «Ҳашт биҳишт» борига келдим.

Шанба куни сафар ойнинг учидаги улуқ амма бегимлардин учбегим: Гуҳаршодбеким, Бадиул-Жамолбеким, Оқбеким; кичик бегимлардин: Ҳонзодабеким, Султон Маъсүд Мирзонинг қизи, яна Султон Баҳтбекимнинг қизи, яна янга чечамнингким, Зайнаб Султонбеким бўлғай, набираси келиб, Тутадин ўтуб, маҳаллот ёқасида дарё қирғоғида тушуб эдилар, бориб, намози дигар била намози шомнинг орасида кўрдум. Андин кема била-ўқ келдим.

Душанба сафар ойнинг бешида Бикраможитнинг бурунги элчиси ва сўнғи элчисига бойри Беҳралик хиндулардин Деванинг ўғли Ҳомусини қўшуб йиборилдиким, Рантабурни тошшурмоқ учун, хизматгорлиқни қабул қилмоқ учун ўзроҳ ва расми била аҳд ва шарт қилғай. Бизнинг йиборган киши кўруб, билиб, иониб келгай. Ул бу айтғонларининг устига турса, мен ҳам ваъда қилдимким, тенгри рост келтурса, отасининг ўрнига роно қилиб, Четурда ўлтурғузай.

Ушбу фурсатларда Ҷеҳлидағи ва Оградаги Искандар била Иброҳимнинг хизоналари тамом бўлди. Черикёярогига ва тўй ва тұфакчининг дору ва жидоғига панжшанба куни сафар ойнинг секкизида жамиъ важҳдорнинг важҳидиц саду сий фармон бўлдингим, девонға тушуруб, бу асбоб ва алотқа сарф ва ҳарж қилгайлар.

Шанба куни ойнинг ўнида Султон Муҳаммад баҳшининг Шоҳ Қосим отлиқ пиёдасиниким, бир қатла Хурросон аҳлиға истимолат фармонлари элитиб эди, яна Хирийға йиборилди. Бу мазмун била фармонлар эллитиким: «Ҳиндустаннинг шарқ ва гарб ёғиларидин ва кофиirlаридин тенгри инояти била хотирлар жамъ бўлди. Ушбу ёз тенгри рост келтурса, албатта ўзумизни ҳар навъ қилиб еткургумиздур». Аҳмад Ағшорға ҳам фармон йиборилди. Фармоннинг

¹ Л. б.— тушган

² Л. б.—«Гуҳаршодбеким» йўқ.

ҳошиясида ўз хатим била битиб, Фаридун қубузийни тиладим. Ушбу кун пешин симоб емакни бунёд қилдим.

Чаҳоршанба куни ойнинг йигирма бирида бир ҳиндустоний почи Комроннинг ва Ҳожа Дўст Хованднинг арзодоштларини келтурди. Ҳожа Дўст Хованд зилхижжа ойнинг ўнида Кобулға бориб, Ҳумоюн қошиға тебраб экандур. Хубёнда Комроннинг кишиси Ҳожаға борурким: «Ҳожа келсунлар, ҳар неким фармон бўлубтур, ёткурсунлар, сўз-унни сўзлашиб борсунлар».

Комрон зилхижжа ойнинг ўн етисида Кобулға келгандур. Ҳожа била сўзлашиб, Ҳожа ушбу зилхижжа ойнинг йигирма секкизида Қальъаи Зафарға узотур.

Бу келган арзодоштларда яхши хабарлар эди: Шаҳзода Тахмосб ўзбакнинг дағъиға азимат қилиб, Рениш ўзбакни Домғонда олиб ўлтуруб, элини қатли ом қилур. Убайдхон қизилбои хабарини таҳқиқ топқоч, Ҳирий гирдидин қўпуб, Марвға бориб, Самарқанд ва ул навоҳийдаги сultonларни Марвға тилар. Мовароунинардаги сultonлар тамом Марвға кўмакка борурлар.

Бу хабарни ушбу почи келтурдиким, Ҳумоюннинг ўғли бўлмиш. Ёдгор тағойининг қизидин, Комрон ҳам Кобулда кадхудо бўладур эмиш, тағойиси Султон Али мирзонинг қизини оладур эмиш.

Ушбу кун Сайд Дакний Шерозий жибагарга хильъат кийдуруб, инъом қилиб, хоралиқ чоҳни буюрудукким, билурича итмомға тегургай.

Одина куни ойнинг йигирма учидаги ҳарорате баданимда зохир бўлди. Андоқким, жумъя намозини масжидта ташвиш била ўтадим. Намози пешин эҳтиётини келиб, китобхонада бир замондин сўнг машаққат била ўтадим. Индии якшанба куни иситиб, озроқ титрадим.

Сешанба кечаси сафар ойнинг йигирма етисида ҳазрати Ҳожа Убайдуллонинг «Волидия» рисоласини назм қилмоқ хотиримға кечти. Ҳазратнинг руҳига илтижо қилиб, кўнглумга кечурдумким, агар бу манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, худ нечукким, соҳиби «Қасидаи Бурда»нинг қасидаси мақбул тушуб, ўзи афлиж маразидин халос бўлди, мен доги бу оризадин қутулуб, назмимнинг қабулиға далиле бўлғусидур. Ушбу ният била «рамали мусаддаси маҳбуни аruz» ва «зарбгоҳи маҳбуни маҳфуз» вазnidаким, мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг «Сухба»си ҳам бу вазнададур, рисола назмига шуруъ қилдим, ҳам ўшал кечага ўн уч байт айтилди. Илтизом ўйсунлуқ, кунда ўн байттин камрак айтилмас эди. Голибо бир кун тарқ бўлди. Ўтган йил ва балки ҳар маҳал мундок оризаким бўлди, ақалли бир ой-қирқ кунга тортти. Тенгри инояти била, ҳазратнинг химатидин, панҷшанба куни ойнинг йигирма тўққузида андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум. Шанба куни рабиул-аввал ойнинг секкизида рисола сўзларининг назм қилмоғ ихтимомига етти. Бир кун эллек икки байт айтилди.

Чаҳоршанба куни ойнинг йигирма секкизида атроф ва жавонибка черикларга фармонлар йиборилдиким, яқин фурсатта, тенгри ёткурса, черик отлангумиздур. Черик яроғи била бот етиша келсунлар.

Якшанба куни рабиул-аввал ойнинг тўққузида Бек Муҳаммад таълиқчи келди. Ўтган йил мухаррам ойнинг охирида Ҳумоюнга хильъат ва от элтиб эди.

Душанба куни ойнинг ўнида Беккина Вайс лоғарий била Баёншайх отлиқ Ҳумоюннинг бир навкари Ҳумоюннинг қонидин келдилар. Беккина Ҳумоюннинг ўғлиниң севинчисига келибтур. Отини Альямон қўюбтур, Шайх Абулважд валодатиға тарих: «Шаҳи саодатманд»¹ топибтур. Баёншайх Беккинадин хейли сўнгра чиқибтур. Одина куни сафар ойнинг тўққузида Кишмнинг оёғида Душанба деган ердин Ҳумоюндин айрилибтур. Душанба куни рабиул-аввал ойнинг ўнида Оргага келди, жалд келди. Яна бир қатла ҳам ушбу Баёншайх қалъаи Зафардин Қандаҳорға ўн бир кунда бориб эди. Шаҳзоданинг келгонининг шикаст топқонининг хабарини бу Баёншайх келтурди.

Тағифили будурким, шаҳзода Таҳмосб Ироқдин кирқ минг кини била Рум дастури туфак ва ароба тартиб қилиб, тез-ўқ юруб келиб, Бистом ва Домғонда Рениш ўзбакни олиб, эли била қириб, тез-ўқ ўтар. Кепак бийнинг ўғл Қамбур Алини ҳам қизилбош одами босар. Оз-оғлоқ киши била Убайдхон қошиға келур. Убайдхон Ҳирий навоҳийсида туруш яроғини топмай, жамиъ Балх ва Ҳисор ва Самарқанд ва Тошкандаги хон ва сultonларға қадаға била кишилар чоптуруб, ўзи Марвға келур, бот-ўқ йигилурлар. Тошканддин Суюнчакхоннинг улуғидин кичикроқ ўғли Бароқ² сulton Самарқанд ва Миёнколдин Кўчумхон ва Абусаид сulton ва Пўлод сulton ва Жонибек сulton ўғлонлари била ва Ҳисордин Ҳамза сulton била Маҳди сultonнинг ўғлонлари ва Балхдин, Кетин қаро сulton³ ва жамиъ сultonлар бот-ўқ бориб, Марвда Убайдхон била мулҳақ бўлурлар. Юз беш минг киши бўлурлар. Буларнинг тилчиси мундок хабар келтурурким, шаҳзода Убайдхонни Ҳирийнинг навоҳийсида оз-оғлоқ черик била ўлтурубтур деб, кирқ минг киши била илдам келибтур. Холо бу жамъиятнинг хабарини топиб, Родагон⁴ ўлангида хандақлаб ўлтурубтурлар. Ўзбаклар бу хабарни топиб, ғанимни кўзга илмай, кенгашни мунга кўярларким, барча хон ва сultonлар Машҳадда ўлтуурбиз, бир неча сultonни йигирма минг киши била тайин қилурбизким, қизил бошнинг ўрдусининг навоҳийсида юруб, бошини чиқорғали кўймас. Ақраб бўлғоч, ядачиларға буюурбизким, яда қилғайлар. Ушбу рағѓда ожизландуруб одурбиз деб, Марвдин кўчарлар. Шаҳзода ҳам Машҳаддин чиқиб, Жом ва Харгирд навоҳийсида муқобала бўлурлар. Шикаст ўзбак сори вое бўлур. Калин сulton гирифтор бўлуб, қатлаға борур.

Бир хатга худ андоқ битиб эдиларким, Кўчумхондин ўзга ҳеч сultonнинг таҳқиқ чиққани мушаххас эмас. Черик била бўлғон кишилардин ҳануз киши келмайдур. Ҳисордағи сultonлар Ҳисорни ташлаб чиқарлар. Чалмаким, асли оти Исмоилдур, Иброҳим-

¹ Бу икки сўздаги ҳарфларни «абжад» хисоби билан сонга айлантирилса, 934 ҳижрий йил чиқади, милодий йил хисобида 1527.

² Л. б.— Борон.

³ Қ. б.— тушган.

⁴ Қ. б.— Зодгон.

хонийнинг ўғли Ҳисор қўрғонида экандур. Ушул Баёншайхдин-ўқ Ҳумоюнга, Комронга хатлар битиб, тез-ўқ, ёндурулди.

Одина куни ойнинг ўн тўртида хат ва китобатлар тайёр бўлуб, Баёншайхка топшуруб, рухсат берилди. Шанба куни ойнинг ўн бешида Оградин узади.

Ҳумоюнга битилган хатният саводи:

«Ҳумоюнга муштоқликлар била соғиниб салом дегач, сўз улким, душанба куни рабиул-аввал ойнинг ўнида Беккина била Баёншайх келдилар. Хатлардин ва арзадоштлардин ул юздаги, бу юздаги кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум бўлди.

Шукр, бермиш санга хақ фарзанде,
Санга фарзанду, манга дилбанде.

Тенгри таоло мундоқ севинчларни манга ва санга ҳамиша рўзи қилғай, омин ё раббал-оламин. Отини Алъамон қўймишсан. Тенгри муборак қидғай. Вале бовўжудким, ўзунг битибсен, мундин гоғил бўлубсөнким, қасрати истиъмол била авом Аламо дерлар, ё Эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алиф-лом отта кам бўлур. Тенгри отини ва зотини фарҳунда ва муборақ қилғай, манга ва санга қўп йиллар ва бисёр қарнлар Алъамонни давлат ва саодат била тута бергай.

Тенгри таоло ўз фазлу қарами била бизнинг ишимизни ясадур. Мундоқ копу қарнларда тояилмас. Яна сешанба куни ойнинг ўн бирида арожиғ хабар келдиким, Балх эли Қурбонни тилаб Балҳқа киюрмийшлар.

Яна Комронга, Кобулдағи бекларга фармон бўлдиким, бориб, санга қўшулуб, Ҳисор ё Самарқанд ё ҳар соригаким салохи давлат бўлса, юругайсиз. Тенгрининг инояти била ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нигунсор қилғайсиз, иншооллоҳу таоло. Сизларнинг жон тортиб, қилич чопмоқ маҳалларингиздур. Қопуда келган ишни тақсир қилмангиз. Гаронжонлик била коҳиллик подшоҳлик била рост келмас.

Жаҳонгире таваққуф бар наёбад,
Жаҳон оиро бувад қў беҳ шитобад,
Ҳама чизи зи рўи кадхудой,
Сукун меёбад илло подшоҳ¹.

Агар тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти мусассар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг кишиси бўлсун. Агар тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандта сен ўлтурғил, Ҳисор вилоятину диншооллоҳ, ҳолиса² қилғумдур. Агар Комрон Балхни озирғанса,

арзадошт қилинг, иншооллоҳ анинг қусурини ўшал вилоятлардин-ўқ рост қилғумиздур.

Яна сен ўзинг билур эдингким, доим бу қоида маръий эди: олти ҳисса санга бўлса, беш ҳисса Комронга бўлур эди. Ҳамиша бу қоидани маръий тутуб, мундин тажовуз қилманг. Яна ининг била яхши маош қилғайсан. Улуқлар кўтаримлик керак, умидим борки, сен ҳам яхши ихтилот қилғайсан. Анинг ҳам муташарриъ ва яхши йигит қўюбтур, ул ҳам мулизамат ва якжиҳатлиқта тақсир қилмағай.

Яна сендин озрок гинам бор, бу икки-уч йилдин бери бир кишинг келмади. Мен йиборган киши ҳам рост бир йилдин сўнгра келди. Мундок бўлурмур?

Яна хатларингда ёлғузлуқ, ёлғузлуқким, деб сен, подшоҳликта айбдор, нечукким дебтурлар:

Агар пой банди ризо' пеш гир,
Ва гар яқсувори сари ҳеш гир.

Ҳеч қайде подшоҳлик қайдича йўқтур. Подшоҳлик била ёлғузлуқ рост келмас. Яна мен дегандек, бу хатларингни битибсен ва ўкумайсан, не учунким, агар ўқур ҳаёл қиласанг эди, ўқуйолмас эдинг. Ўқуйолмагандин сўнг албатта тағиyr берур эдинг. Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хейли рост эмас, илтифотни «То (б) била битибсен. Кулунжини «ё» (б) била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алғозингдин мақсад тамом мағҳум бўлмайдур. Голибо ҳат битирда коҳиллигинг ҳам ушбу жиҳаттиндур. Такаллуф қиласай дайсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакалуф ва равшан ва пок алғоз била бити: ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғуича.

Яна улуқ иш устига борасен, иш кўрган, рай ва тадбирлик беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилғайсан.

Агар менинг ризомни тиларсен, хилватинишинлиқни ва эл била кам ихтилотликни бартараф қилғил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрлариға қўймай, қошингға ҷарлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз-унга қарор бергайсан.

Яна Ҳожа Калон менинг била густохона ихтилот қила ўрганиб эди, сен доғи, нечукким Ҳожа Калон била ихтилот қилур эдим, ўшундоқ ихтилот қилғайсан. Тенгри инояти била ул сорилар иш озроқ бўлса, Комронга эҳтиёж бўлмаса, Комрон Балхта мазбут кишиларни қўюб, ўзи менинг қошимга келсун.

Яна мунча фатҳ ва зафарлар Кобулда эканда бўлди, Кобулни шугун

Агар оёғинг банд бўлса, ризони олдинга қўй, агар танҳо сувори бўлсанг, ўз бошингча бор, яъни жаҳонга боғланган бўлсанг, бошингта келган ҳар нарсага рози бўл, агар ҳеч нарсага боғланмаган киши бўлсанг, ўйлингдан қолма, кета бер.

¹ «Жаҳонгирлик тўхтаб турмайди, ким яхши тиришса, жаҳон ўшанини бўйяди, ҳаётда ҳар бир нарсанинг тўхтаси мумкин, аммо подшоҳлик (иши) тўхтамайди».

² Қ. б.— хосса.

тутубтурмен, ани холиса¹ қилдим. Ҳеч қайсингиз тамаъ қилмағайсиз.

Яна яхши борибсен, Султон Вайснинг кўнглини олибсан, ани қошингга келтуруб, аниг разъи била амал қилғайсенким, иш билур кишидур. Черикни яхши йиғиб юргайсен. Оғиз сўзларидин Баёншайх соҳиб вуқуфдур, маълум бўлғусидур, деб муштоқликлар била салом.

Панжшанба куни рабиул-аввал ойининг ўн учидаги битилди».

Комронга ва Ҳожа Калонга даги ушбу мазмун била ўз илгим била хатлар битиб йибордим.

Чаҳоршанба куни ойининг ўн тўққузида мирзолар ва султонлар, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдиким, бу йил худ, албатта, бир сори черик юрумак керак. Ўзумиздин бурунроқ Аскарий Пўрубқа мутаважжих бўлғай. Ганг дарёсидин нариғи салотин ва умаро чериклари била Аскарийга келиб қўшулуб, ҳар соригаким, салоҳи давлат бўлса, азимат қилғайлар.

Бу кайфиятларни битиб, шанба куни ойининг йигирма иккисида ўн олти кунлик булжор била Ғиёсиддин қўрчини Султон Жунайд барлос бошлиқ Пўруб умаросига чоптурулди. Оғиз сўзлари бу бўлдиким, зарбзан ва ароба ва туфак уруш асбоб ва олотидур, булар тайёр бўлғунча, ўзумиздин илгаррак Аскарийни йиборилди. Гангнинг нари² юзидағи жамиъ салотин ва умарога фармон бўлдиким, Аскарий қошиға йиғилиб, ҳар сорига салоҳи давлат бўлса, тенгри инояти била мутаважжих бўлғай. Андағи давлатхоҳлар била машварат қилинг. Агар манга эҳтиёжлик иш бўлса, ушбу мийод била борғон киши келгач-ўқ бетавакқуф ишиооллоҳу таоло, отланғумдур. Агар Банголий якжиҳатлиқ ва ихлос мақомида бўлса ва ул орада манга эҳтиёж бўлғудек иши бўлмаса, ани ҳам шарҳ била арзандошт қилинг. Бокиб туруб бўлмас, ўзга сори азимат қилғумдур. Сизлар давлатхоҳларнинг машварати била, Аскарийни олиб юруб, андағи ишларга тенгри таоло инояти била файсал бергайсиз.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма тўққузида Аскарийга мурассаль камар ҳанжар била, подшоҳона хильъат кийдуруб, алам ва туғ ва нақора ва тавила тўпчоқ ва ўн фил ва қатор тева ва қатор ҳачир, подшоҳона асбоб ва олот инъом бўлди. Ҳукм бўлдиким, девон бошида ўлтурғай. Муллосига ва икки аткасига тугмалик чакманлар ва яна ўзга навкарларига уч тўққуз тўн инъом бўлди.

Якшанба куни ойининг салхида Султон Муҳаммад бахшининг уйига бордим, пойандоз солиб, сочиқ киорди. Нақд ва жинсдин икки лакдин кўпрак нима пешқаш қилди. Ош ва пешқаш тортилғондин сўнг яна бир ҳужрасига бориб, ўлтуриб матьжун едуқ. Андин уч паҳра чиқиб сувдин ўтуб, «Хилватхона» келилди.

Панжшанба куни рабиул-охир ойининг тўртида мундок муқарарар бўлдиким, Оградин Кобулғача Чақмоқбек Шоҳий тамғочининг нависандалиғи била таноб ургай. Ҳар тўққуз куруҳда манор қўпорғайларким, манорнинг баландлиғи ўн икки қари бўлғай. Устида бир чордара қўпорғайлар. Ҳар ўн секкиз куруҳда олти ём оти боғла-

ғайлар. Ёмчи ва сайисга улуфа ва отларга алиқ таъин бўлғай. Андоқ фармон бўлдиким, бу ём оти боғлатур ер агар бир холисага ёвуқ бўлса, бу мазкур бўлғонларни андин сараижом қилсунлар, йўқ эрса, ҳар бекнинг парганасига воқе бўлса, аниг уҳдасида қилсунлар. Ушбу кун Чақмоқ била Шоҳий Оградин чиқтилар. Бу куруҳларни мил била мувофиқ тайин қилилди. Нечукким, «Мубайин»да¹ мазкурдурлар:

Тўрт мингдур қадам била бир мил,
Бир куруҳ они Ҳинд эли дер бил.
Дедилар бир ярим қари бир қадам,
Ҳар қари билки, бордур олти тутам.
Ҳар тутам тўрт элик, яна ҳар элик
Олти жав арзи бўлди бил бу билик.

Паймойиш танобини бу мазкур бўлғон бир ярим қари билаким, тўққуз тутам бўлғай, қирқ қари тайин қилилдиким, юз таноби бир куруҳ бўлғай.

Шанба куни ойининг олтисида тўй бўлди. Қизилбош ва ўзбак ва ҳиндуларнинг элчилари бу тўйда бор эрдилар. Қизилбош элчилари ни ўнг қўлда, етмиш-сексон қари йирокроқ шомиёна барпой қилиб, ўлтурғузулди. Фармон бўлдиким, беклардин Юнус Али қизилбошлиар била ўлтурғай. Сўл қўлда ҳам ушбу дастур била ўзбак элчилари ўлтуруб, беклардин Абдуллоқа фармон бўлдиким, булар била ўлтурғай. Мен янги солғон мусамман хаспўш толорнинг шимолий зилтида ўлтурдум, ўнг қўлумда беш-олти қари — Тўхта Бўға султон ва Аскарий ва Ҳазрати Ҳожанинг авлоди Ҳожа Абдушашҳид ва Ҳожа Калон ва Ҳожа Хусайний² ва Ҳалифа яна Самарқанддин келган ҳожаларнинг тавобеи ҳофиз ва муллолар ўлтурдилар. Сўл қўлумда беш-олти қари — Муҳаммад Замон мирзо ва Тонготмиш султон ва Сайид Рафе ва Сайид Румий ва Шайх Абулфатҳ ва Шайх Жамолий ва Шайх Шиҳобиддин араб ва Сайид Дақний ўлтурдилар. Жамиъ салотин ва ҳавонини ва акобир ва умаро ошдин бурун қизилдин, оқтин, қорадин, раҳттин, жинстин сочиқлар киордилар. Буюрдумким, олимда зайлуча солдилар. Қизилва оқни бу зайлуча устига тўқтилар. Раҳт ва оқ парча ва бадраларни ҳам қизил ва оқнинг ёнида тўда қилдилар.

Ошдин бурунроқ сочиқ киорур асносида маст теваларни ва филларни ўтрудаги оролда урушиқа солдилар. Бир неча қўчкор ҳам уруштурдилар. Буладрин сўнг күштигирилар күшти туттилар.

Улуғ ош тортилғондин кейин, Ҳожа Абдушашҳид била Ҳожа Калонга ўрмак³ абралиқ киши жуббалар муносиб хильъатлар била кийдурулди. Мулло Фарруҳ ва Ҳофиз бошлиқ била келганларига чакманлар кийдурулди. Қўчумхоннинг элчисига ва Ҳасан Чалабий-

¹ «Мубайин» — Бобурнинг бир асари.

² Л. б. — Ҳожа Чоший.

³ К. б. — Ўзбак.

¹ Қ. б. — хосса.

² Л. б. — нория.

нинг инисиға ҳам қумош бошлиқ, тугмалик киши жуббалар фарохўрий хильъатлар иноят бўлди. Абусаид султоннинг ва Мехрибон хонимнинг ва ўғлиниңг, Пўлод султоннинг элчиларига ва Шоҳ Ҳасаннинг элчисига тугмалик чакманлар, қумош тўнлар инъом бўлди. Икки хожаға ва икки улуғ элчигаким, Кўчумхоннинг навкари ва Ҳасан Чалабийнинг иниси бўлғай, қумуш тоши била олтун ва олтун тоши била қумуш тортилиб, инъом бўлди. Олтун тоши беш юз мисқолдурким, Кобул тоши била бир сер бўлғай, қумуш тоши икки юз эллик мисқолдурким, Кобулнинг ярим сери бўлғай. Хожа Мир султонга ва ўғлонларига ва Ҳофиз Тошкандий ва мулло Фарруҳ бошлиқ Ҳожанинг мулозимлариға ва ўзга элчиларға ҳам олтундин, қумушдин тарқаш била инъомлар бўлди. Ёдгор Носирға камар ҳанжар инъом бўлди. Яна Мир Муҳаммад жолабонға Ганг дарёсига яхши кўпрук боғлағони учун муставжиби иноят бўлуб эди, бу Мир Муҳаммадга ва яна туфакандозлардин паҳлавон Ҳожи Муҳаммад ва паҳлавон Баҳлул ва Вали Поречийға якка ҳанжар иноят бўлди. Устод Аликулининг икки ўғлига ҳам ҳанжар инъом бўлди. Яна Сайд Довуд Гармсерийға қизилдин, оқдин инъом бўлди. Яна қизим Маъсуманинг ва ўглум Ҳиндустоннинг навкарларига тугмалик чакманлар ва қумош хильъатлар инъом бўлди. Яна Андижондин ва бевилоят ва беватан юрган ерларимиз ва Сўх ва Ҳушёрдин келганларга чакманлар ва қумош хильъатлар ва олтундин ва қумушдин, раҳтдин, жинедин инъомлар бўлди. Қурбон билғ Шайхнинг навкарларига ва Коҳмард раоёсига ҳам ушбу дастур билға инояtlар бўлди.

Ош тортилғондин сўнг фармон бўлдиким, Ҳиндустонни бозигарлари келиб, ўюnlарини кўrsatgailar. Лўлилар келиб, ишларини кўrsatтилар. Ҳиндустон лўлилари баъзи ишларе кўrsaturlarларким ул вилоятларнинг лўлиларидин кўrulmайдур эди. Ул жумладиң бири будурким, етти ҳалқани пешонасиға ва икки тизига таъбия килиб, яна тўрт ҳалқани иккени илик бармоғи била ва иккени икки оёғи бармоғи била тез ва бедаранг эвурадур. Яна бири буқим, рафтори товус ўйсунлук бир илигини ерга кўюб, бир илиги ва икки оёғи била уч ҳалқани тез ва бедаранг эвурадур. Яна бири буқим, ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғларига боғлаб «пойи чўбин» килиб, йўл юрурлар. Ҳиндустон лўлилари бир йиғоч била «пойи чўбин» килиб, йўл юруйдурлар, оёғларига ҳам боғламайдурлар. Яна бири буқим, икки лўли бир-бирини тутушиб, ул вилоятларда икки турлук муаллақ борурлар. Ҳиндустон лўлилари бир-бирларини тутушиб, уч, тўрт турлук муаллақ борадурлар. Яна бири буқим, олти-етти қари йиғочнинг тубини бир лўли белига кўюб, йиғочни тик тутиб турадур, яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, йиғоч устида ўюnlар ўйнайдур. Яна бири буқим, бир кичик лўли яна бир улуғ лўлининг бошиға чиқиб, тик турадур, қуйига лўли ул сари, бул сари илдам юруб, иш кўrsatganda, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида тиپтик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўrsatадур. Қалин мотулар¹ ҳам келиб, раққослиқ қилдилар.

Намози шомға яқин қизилдин, оқдин, қорадин ғалаба сочили.

¹ К. б.— потирлар.

Фарид гавғо ва издиҳоме бўлди. Намози шом била намози хуфтаи орасида беш-олти маҳсусларни қошимга ўлтурғуздум. Бир паҳрди кўпроқ ўлтурулди. Тонгласи икки паҳрда кемага ўлтуруб, «Ҳашит биҳицт»га келилди.

Душанба куни Аскарийким, сафар қилиб чиқиб эди, келиб ҳаммомда рухсат олиб, Шарққа кўчди. Сешанба куни Дўлиурда бу-юрғон ҳавз ва ҷоҳ иморатларини кўра бордим. Бир паҳр ва бир гирида боғдин отландим. Кечанинг аввалги посидин беш гирий бўлуб эдиким, Дўлпур боғига борилди.

Панжшанба куни ойнинг ўн бирида сангин ҷоҳ ва йигирма олти тоши тарнов ва тош сутун ва якпора қиёдин қазилғон ариғлар тайёр бўлиб, ушбу куннинг уч паҳридин ҷоҳдин сув тортмок бунёд бўлди. Дўлиурда иш қиласурон сангтарош ва дурудгар ва жамиъ муздуруларга Оградағи устодкорлар, муздурулар дастури била инъомлар бўлди. Ҷоҳ суйи иди учун эҳтиётқа буюрулдиким, ўн беш кечакундуз тинмай ҷархин эвуруб, сув тортқайлар.

Одина куни аввали паҳра бир гирий қолиб эдиким, Дўлпурдин отланилди. Офтоб ҳануз ўлтурмайдур эдиким, дарёдия кечилди.

Сешанба куни ойнинг ўн олтисида қизилбош била ўзбакнинг урушида бор киши Дев султоннинг навкари келди. Аидоқ тақрир қилдиким, Жом ва Харгирд навоҳисида ошур куни туркман била ўзбакнинг масофи воқе бўлур. Фарз вақтидин намози пепингача урушурлар. Ўзбак кишисини уч юз минг бор эди, деди. Туркман қирқ-эллик минг киши экандур. Қорасини юз минг киши ченади. Вале ўзбак ўзининг кишисини юз беш минг киши дерлар эди. Қизилбош одами Рум дастури била ароба ва зарбзан ва туфакандоз тартиб қилиб, ўзини беркитиб урушур. Икки минг ароба, олти минг туфакандоз бор экандур. Шаҳзода ва Жўҳа¹ султон йигирма минг ўбдан йигит била аробанинг ичида турар, ўзга бескларни аробадин ташқари буронғор ва жувонғор ясар, ўзбаклар етган била ташқариғи кишини бессиб, тушура-туншура олиб-ўқ тебарарлар. Орқага эврулуб, тева ва партол ўлжа қилурлар. Охир, аробанинг ичидағилар занжирини очиб чиқарлар. Мунда ҳам зарб уруш бўлур. Ўзбак уч қатла ёндура солур. Тенгри таоло инояти бўлуб, ўзбакни босарлар. Кўчумхон, Убайдхон, Абусаид султон бошлиқ тўқуз султон гирифткор бўлур. Бир Абусаид султон тирик эмиш, ўзга секкиз султон мақтул бўлур. Убайдхоннинг бошини топмаслар, тана-сини топарлар, ўзбактин эллик минг киши ва туркмандин йигирма минг киши қатла борур.

Ҳам ушбу кун Фиёсиддин қўрчиқим, ўн олти кунлук булжор била Жунайрға бориб эди, келди. Султон Жунайд алар Харидқа черик борондурлар. Бу Харидқа борғон жиҳатдин булжорға етиша олмас. Султон Жунайд оғиз сўзи муни дебтурким, шукур-шукур тенгри иноятидин бу тарафлар подшоҳ мутаважжих бўлғунча иш кўрунмайдур. Мирзо келсалар, бу навоҳидаги салотин ва хавонин ва умароға фармон бўлсанким, мирзо қадамида мутаважжих, бўлсалар. Умид борким, бори ишлар осонлиқ била мұяссар бўлғай.

¹ К. б.— Шаҳзода ва Ҳожа.

Агарчи Султон Жунайдтии мундок жавоб келди. Вале Мулло Муҳаммад музаххбиким, Сангойи кофирнинг ғазвидин сўнг Банголаға элчиликка йиборилиб эди, буқун тонгла келур дейдурлар эрди, анинг хабариға ҳам бокилди.

Одина куни ойнинг ўн тўқизида маъжун еб, бир неча маҳсуслар била «Хилватхона»да ўлтуруб эдим. Мулло Муҳаммад музаххбид оҳшомигаким, шанба кечаси бўлғай, келиб мулозамат килди. Ул тарафдағи кайфиятни бир-бир сўруб, маълум қилдукким, Банголий итоат ва якжиҳатлиқ мақомида эмиш.

Якшанба куни турк ва ҳинд умаросини «Хилватхона»да чарлаб кенгаштук. Бу сўзлар ораға туштиқим, Банголий элчи йибориб, итоат ва якжиҳатлиқ мақомида эмиш. Банголага бормоқ худ бесурраттур. Агар Бангола борилмаса, ул авоҳийда бир хизоналиқ ер йўқтурким, черик элига мададе бўлғай. Фарб тарафида баъзи ерлар бор ҳам ёвукдур ва хизонаси бордур.

Моли воғир, эли коғир, йўл ёвук,
Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвук.

Охир сўз мунга қарор топтиқим, фарб тарафи борур йўлимиз чун ёвуктур, бир неча кун таваққуф қилиб, шарқ тарафидин хотирни жамъ қилиб, борилса ҳам бўлур. Яна Ғиёсиддин қўрчини йигирма кунлук мийод била Пўруб умаросиға фармонлар битиб чонтурулдиким, бори салотин ва ҳавонин ва умароким, Ганг суйининг нари юзиатурлар. Аскарийнинг коншиға йиғилиб, бу ёгийларнинг устига юругайлар. Бу фармонларни етқуруб, ҳар не онда бўлғон хабарни тошиб олиб, мийодқа ета келгай.

Ушбу айёmdа Муҳаммадий қўкалтоштин арзандошт келдиким. Балуж яна келиб, баъзи ерларни чопти.

Бу маслаҳат учун Чин Темур Султонни тайин қилидиким, Сихринд ва Сомонавидин нарини беклар, мисли: Одил Султон, Султон Муҳаммад дўлдой, Хисрав қўкалтош, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мироҳўр, Сайд Али, Вали Қизил, Қароча, Ҳалоҳил, Ошиқ бакавул, Шайх Алий Катта, Гужурхон, Ҳасан Али Саводий бошлиқлар султон қошиға йиғилиб, олти ойлиқ яроқ била Балуж устига юругайлар. Султоннинг жор ва ясогига ҳозир бўлуб, йўллук, тўралик сўзидин чиқмагайлар. Бу фармонни етқургали Абдулгаффор тавоҷи тайин бўлди. Андоқ муқаррар бўлдиким, аввал. Чин Темир Султонға бу фармонларни тегургай. Андин ўтуб, мазкур бўлғон бекларга фармонни кўрсатиб, не ердаким, Чин Темир Султон булжор қилғон бўлса, борчани чериги била анда ҳозир қилгай. Абдулгаффор ҳам ўзи бу черикда бўлғай. Ҳар кимдин сустлуқ ва беихтимомлик зоҳир бўлса, арзандошт қилгай. Ўшал таксир қилғонни мучга ҷаргасидин узатиб, вилюят ва парганисидин йиратқайбиз. Бу фармонларни топшуруб, оғиз сўзларини туйтуруб, Абдулгаффорга рухсат берилди.

Якшанба кечаси ойнинг йигирма секкизида уч паҳр ва олти гирийда Жўндин ўтуб, Дўлпурда Нилуфар боғига мутаважжих

бўлдук. Якшанба кунидин уч паҳр ёвушуб эдиким, боғқа келдук. Боғнинг атроф ва жавонибида бекларга ва ичкиларга ерлар, юргулар тайин бўлдиким, ўзлари учун иморатлар ва боғлар солгайлар.

Панжшанба куни жумодил-аввал ойнинг учда боғнин шарқи жанубий тарафида ҳаммомга ер тайин қилиб, ҳаммом ерини тузат тилар, Буюрдумким, бу тузалган ерда ҳаммомнинг курсисини қўпорғондин сўнг, ҳаммом тархини солгайлар. Бу ҳаммомнинг бир уйида даҳидардаҳ ҳавз буюрдум.

Ушбу куни Қози Жиёенинг ва Бир Синг Девнинг арзандоштларини Оградин Халифа йиборибтур. Биҳорни Исқандарнинг ўғли Маҳмуд оғон эмиш. Бу хабар келгач, черик отланмоқини жазм қилиб, тонглasi одина куни олти гирийда Нилуфар боғидин отлапиб, памози шом Оргага келилди. Муҳаммад Замон мирзо Дўлпурга бора дур экандур, йўлда учради. Чин Темир Султон ҳам ушбу куни Оргага келиб экандур.

Тонглasi шанба куни кенгаш бекларини тилаб, панжшанба куни ойнинг ўнида Пўруб сари отланмоққа сўзни қарор берилди.

Ҳам ушбу шанба куни Кобулдин хат ва хабар келдиким, Ҳумоюн ул юзларнинг черикини йиғиб, Султон Вайсни ўзига қўниуб, қирқ-эллик мингча киши била Самарқанд устига азимат қилибтур. Ҳисорға Султон Вайснинг иниси Шоҳқули бориб кирибтур. Турсун Муҳаммад султон Тирмизтин юруб, Қабодиённи олиб, кўмак тилабтур. Ҳумоюн Тулак қўкалтошни ва Мир Хурдии қалин киши била ва бўлғон мўғуллар била Турсун Султонға кўмак йибориб, ўзи ҳам аларнинг сўнгича мутаважжих бўлубтур.

Панжшанба куни жумодил-аввал ойнинг ўнида уч гирийдин сўнг Пўруб азимати била сафар қилиб, Жалисир кентидин юқкорироқ кема била Жўндин кечиб, «Зарафшон» боғига келдим. Андоқ фармон бўлдиким, туғ ва нақора ва тавила ва жамиъ черик эли боғнинг ўтрусида сувнинг ул юзига тушғай. Кўрининг келур киши кема била кечиб келгайлар.

Шанба куни Исмоил Матоким, Бангола элчиси эди, Банголийнинг пешкашларин келтуруб, Ҳиндустан дастури била мулозамат қилди. Бир газ отими ер келиб, таъзим қилиб ёнди. Мұтодий хильъатким, сермўйна дерлар, кийдуруб келтурдилар. Бизнинг дастур била уч юқунуб келиб, Нусратшоҳнинг арзандоштини берди. Келтурган пешкашларни ўткариб, мурожаат қилди.

Душанба куни Ҳожа Абдулҳақ келдилар. Кема била сувдин кечиб, Ҳожанинг чодирлариға бориб, мулозамат қилдим.

Сешанба куни Ҳасан Чалабий келиб, мулозамат қилди. Черик жабдугининг маслаҳатига неча кун Чорбоғда таваққуф қилилди.

Панжшанба куни ойнинг ўн еттисида уч гирийдин кейин андин қўчулди. Мен кемага кириб бордим. Аивор кентигаким, Оградин етти курухдур, тушуди.

Якшанба ўзбак элчилигига рухсат берилди, Кўчумхоннинг элчиси Амин мирзога камар ҳанжар ва зарбафт ялак ва етмиш минг танга инъом бўлди. Абусаид султоннинг навкари Мулло Тағойига ва Мехрихоним била ўғли Пўлод султоннинг навкарларига тугмалик

чакманлар била қумош хильялтар кийдурулди. Буларнинг ҳам фарохўр ҳоллари нақддин инъом бўлди.

Тонгласиға Хожа Абдулҳаққа Ограда турмоққа ва Хожа Калон Хожа Яхёниң набирасигаким, ўзбак хон ва сultonларидин рисолат тарийқи била келиб эдилар, Самарқанд бормоққа рухсат бўлди.

Хумоюннинг ўғли бўлғоннинг таҳниятиға ва Комроннинг кадхудолиғининг таҳниятиға Мирзойи Табрезийни ва Мирзобек тағойини ўн минг шоҳрухий сочиқ била йиборилди. Ўзум кийган тўн ва боғлағон камар ҳар икки мирзога йиборилди. Мулло Биҳиштийдин Ҳиндолға мурассасъ камар ва ханжар ва мурассасъ давот ва садафкорлик сандали ва кийган нимча ва тагбанд ва «Бобурий хат»нинг муфрадотини йиборилди. Яна «Бобурий хати» била битилган қитъалар йиборилди. Хумоюнга таржиманиким, Ҳиндустонга келгали айтқон ашъорни йиборилди. Ҳиндолға ва Хожа Калонга ҳам таржима ва ашъор йиборилди. Мирзобек тағойидин ҳам Комронга таржима ва Ҳиндқа келгали айтқон ашъор ва «Бобурий хати» била битилган сарҳатлар йиборилди.

Сешанба куни Кобулға борур кишиларга хатлар битиб, рухсат бериб, Мулло Қосим ва устод Шоҳ Муҳаммад сангтарош ва Мирак Мирғиёс ва Мир сангтарош ва Шоҳ Бобои белдоргра Ограда ва Дўлтурда қилур иморатларни хотирнишон қилиб, буларнинг ўҳдасига қилиб, рухсат берилди.

Бир паҳр ёвушиб эдиким, Анвордин отланилди. Охир намози пешин Чандворнинг бир куруҳида Обопур отлиқ кентга тушулди. Панжшанба оҳшоми Абдулмулук қўрчини Ҳасан Чалабийга қўшуб, шоҳга ва Чопуқни ўзбак элчилари била хонлар ва сultonларга йиборилди.

Кечадин тўрт гирий қолиб эди. Обопурдин кўчуб, мен тонг бошида Чандвор қошидин келиб, кемага кирдим. Намози хуфтандан Робирийнинг олдидин кемадин чиқиб, ўрдуға келдим. Ўрду Фатхпурда түшуб эди. Фатхпурда бир кун туруб, шанба саҳари вузу қилиб, отланиб, Робирийнинг ёвуғида намози бомдодни жамоат била ўтадук. Мавлоно Махмуд Форобий имом эдилар. Офтоб тулуида Робирийнинг улуғ тўқайининг қуисидин кемага кирилди. «Таркиб хати» била таржима битар учун буқун ўн бир сатрлиқ мистар боғладим. Ушбу кун аҳлуллонинг сўзларидин кўнглумға танбиҳе бўлди.

Робирий парғаналаридан Жокин отлиқ паргана тўғрисида кемаларни ёқага тортиб, ул оҳшом кемада-ўқ бўлдук. Андин субҳдин буруироқ кемаларни юрутуб, орада намози бомдодни ўтадук. Кемада эдимким, Султон Муҳаммад баҳши Хожа Калоннинг навкари Шамсиддин Муҳаммадн олиб келди. Хатларидин ва тақриридин Кобулдағи кайфият ва ҳолот мушахас ва маълум бўлди. Маҳди Хожа ҳам кемада эканда келдилар.

Эрта намози пешин Атованинг олидаги сувнинг нари юзидағи боғқа чиқиб, Жўнда ғусл қилиб, зухр адо қилдим, Намоз ўтаган ердин Атова сарироқ келиб, ушбу боғнинг дараҳтларининг соясидан

да бир баландий устидаким, сувға мушриф эди, ўлтуруб, йигитларни шўхлукқа солдук. Маҳди Хожа буюргон таом мунда тортилди. Намози шомда сувдин ўтуб, намози хуфташ ўрдуга келдим. Черикнинг йигилури учун ва Шамсиддин Муҳаммаддин Кобулдағиларға хатлар битилур учун икки-уч кун ул юртта таваққуф бўлди.

Чаҳоршанба куни жумодил-аввал ойининг салхида Атовадин кўчуб, секкиз куруҳ келиб, Мўрий ва Адусаға тушуб, Кобулға борур баъзи қолғон хатларни бу юртта битилди. Хумоюнга бу мазмунни битилдиким: «Агар ҳолағача мұттадун бих иш бўлмайдур, худ ўғри била қароқни манъ қилғил, ораға тушган сулҳ ишини барҳам урмасун. Яна бу эдиким, Кобул вилоятини холиса қилдим, ўғлонлардин хеч ким тамаъ қилмағайсиз. Яна Ҳиндолин тираб эдим. Яна Комронга Шахзода била яхни омаду рафт риоят қилмоғлиғи ва Мўлтон вилоятини ўзига иноят қилмоғлиғи ва Кобул вилоятининг холиса бўлур, кўч ва урукнинг келурини битилиб эди. Яна баъзи кайфият Хожа Калонга битилган хаттин маълум бўлур учун ўшал хатнинг саводини бетафовут битилди:

«Хожа Калонга салом дегач, сўз улкум, Шамсиддин Муҳаммад Атоваға келди. Кайфиятлар маълум бўлди. Бизнинг эҳтимомимиз ул сарилар бормоққа беҳад ва беѓояттур. Ҳиндустон ишлари ҳам бир наъв сомон топиб келадур. Тенгри таолодин умид андоқдурким, бў оранинг иши тенгри таоло инояти била бот саранжом топғай. Бу иш забтидин сўнг бетавакқуф, тенгри еткурса, мутаважжиҳ бўлғумдур. Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унунтқай. Алалхусус мундок тойиб ва торик бўлғонда қовун ва узумдек машруъ ҳазни киши не тавр хотирдин чиқарғай. Бу фурсатта бир қовун келтуруб эдилар, кесиб егаҳ, гариб таъсири қилди. Тамом йиглаб эдим, Кобулнинг иомарбулгунин битилиб эди, ул бобта андиша қилиб, охир хотир мунга қарор топтиким, етти-секкиз ҳоким бир вилоятта бўлса, не тавр марбут ва мазбут бўлғусудур. Бу важҳдин эгачимни ва ҳарамларни Ҳиндустонга тиладим. Жамиъ Кобул вилоят ва куроётини холиса қилдим. Хумоюнга ва Комронга ҳам бу мазмунни машруҳ битидим. Бир ўбдои киши ул хатларни миরзоларга элтесун. Мундин бурун ҳам ушбу мазмунни миризоларга битиб йибориб эдим, шояд маълум бўлди эркин. Эмди ул вилоятнинг забтида ва иморатида ҳеч узр ва сўз қолмади.

Мундин сўн агар қўрғон номазбут ё раият номаъмур бўлса, ё захира бўлмаса, ё ҳазина тўлмаса, ул умдатулмужнинг бемуҳосиллиғига ҳамл бўлғусидир. Баъзи заруриётким, маствур бўлғусидур, баъзисига фармон ҳам борибтур. Булардин ортқон ҳазина бўлсун. Заруриёт булардур: аввал қўрғоннинг марамматига, яна захира, яна келур-борур элчининг улуфа ва қўйлағаси, яна масжиди жумъанинг иморати ёрмоғини молдин олиб, шаръий қилиб сарф қилсунлар.

Яна қорвонсанро ва ҳаммомларнинг мараммати, яна аркта устод Ҳасан Али қўлғон пишиқ хишт била нимкора иморатнинг итмоли; бу иморатни устод Султон Муҳаммад била машварат қилиб, муносиб тарҳ била буйрулсун. Агар устод Ҳасан Али тортқон бурунги

Л. б.— тушган.

тарҳ бордур, худ ўшандок-ўқ тамом қилсун, йўқ эрса, иттифоқ била бир ширин тарҳлиқ имборат солсун. Андоқким, саҳн девонхона саҳни била баробар бўлғай. Яна Хурд Кобулнинг бандиким, тантининг Хурд Кобул сари чиқарида Бутҳақ суйига боғлағулуктур. Яна Ғазининг бандининг мараммати, яна Боғи Хиёбон ва хиёбон. Яна бу боғнинг суйи оздур, мунга бир тегирмон сувни сопқун¹ олиб, келтурмак керак.

Яна Ҳожа Бастанинг гарби-жануб тарафида Тутўм дара сувини бир пушта устига келтуруб ҳавз қилиб, ниҳоллар тиктуруб эдим. Гузаргоҳнинг муқобаласида тушган учун ва яхши мадди назари бор учун, «Назаргоҳ»га мавсум бўлиб эди, мунда ҳам яхши ниҳоллар тикмак керак. Тарҳ била чаманлар қилиб, чаманлар атрофида хушранг ва хушбўй гул ва раёҳин тикмак керак.

Яна Сайд Қосим ҳам кўмак тайин бўлди. Яна туфакандозлар била устод Муҳаммад Амин жибачининг аҳволидин ғоғил бўлманг. Яна бу хат етгач-ўқ эгачими ва ҳарамларни бот чиқариб, Нилобқача бадрақа бўлуб келинг. Керакким, ушибу хат етгач, ўшула ҳафтада ҳар неча кеч қолсалар, албатта, чиқсунлар. Не учунким, Ҳиндустондин борғон черик тор ерда танқислик ҳам тортарлар, вилоят ҳам ҳароб бўлур.

Яна Абдуллоға битилган китобатта маствур эдиким, тавба водийсида мувофақат дағдағаси кўп бўлуб эди, бу рубой андаке моне бўлди:

Май таркини қилғали паришондурмен,
Билмс қилур ишимни-ю ҳайрондурмен.
Эл борча пушаймон бўлуру тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.

Биноийнинг зарофат қилғони хотирға келди: бир кун Алишербек қошида Биноий зарофате қилур. Алишербек тугмалик чакман кийган экандур. Дерким: «Нағз зарофате карди, чакманро медодам, vale тугмаҳо намемонд ва монеаст». Биноий дерким: «Тугмаҳо чи монеаст, бодигихо монеаст».² (Вал-ухдату аларровий). Маъзур тутунг. Мунча зарофатким бўлди, тенгри учун, хотирингизга кечурманг.

Яна ул рубой ўтган йил айтилиб эди. Филвоқе бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва ғоят эди, андоқким, чоғир иштиёқидин борлар йиғламоқ сарҳадига етар эдим. Бу йил, алҳамду лиллоҳ, ул дағдага тамом хотирдин рафъ бўлди. Фолибо, таржимани назм қилмоғининг юмну баракатидин эди экин. Сиз ҳам тавба қилинг. Суҳбат ва чоғир ҳамсухбат ва ҳамкоса била хуштурким, била сухбат тутқайсизким, била чоғир ичгайсиз. Агар ҳамсухбат, ҳамкоса Шераҳмад ва Ҳайдарқулидур, худ бу тавбанинг хейли ашқоли йўқтур, деб оразумандлиқ била салом.

Панжшанба куни жумодил-охир ойининг туррасида битилди».

Бу насиҳат омиз сўзлар битир маҳалда манга бисёр таъсир қилди. Бу хатларни Шамсиддин Муҳаммадқа топшуруб, оғиз сўзларин туйдуруб, одна кечаси руҳсат берилди.

Одина куни секкиз куруҳ келиб, Жувомандноға тушулди. Кетин Қаро сultonнинг навкариким, элчиликка келган Қамолиддин Қиёқ отлиқ навкарига йибориб эди, сарҳад бекларининг маош ва ихтилотидин ва қароқ ва ўғрининг шиква ва шикоятидин қиёққа нималар битиб эди, қиёқлар ул келган кишини мунда йибориб эди. Қиёққа руҳсат бериб, сарҳад бекларига фармон бўлдиким, қароқ ва ўғрини манъ қилиб, яхши маош ва ихтилот қилғайлар. Бу фармонларни Кетин Қаро сultonдин келган кишига топшуруб, ушибу юрттин ижозат берилди.

Шоҳқули деган Ҳасан Чалабийдин келиб, уруш кайфиятларини арз қилиб эди, бу Шоҳқулидин Шоҳга хат битиб, Ҳасан Чалабийнинг кеч қолғонининг узрини бутуб, одна куни ойнинг иккисида руҳсат берилди.

Шанба куни секкиз куруҳ келиб, Колпий парганаларидин Какуро ва Чачовалийда¹ тушулди.

Яқшанба куни ойнинг тўртида тўққуз куруҳ келиб, Колпий парганаларидин Дијданур отлиқ парганада бошимни қирқтим. Икки ой эдиким, бошимни қирқмайдур эдим. Сингар сувида гусл қилдим.

Душанба куни ойнинг ўнида ўн тўрт куруҳ келиб, Колпий парганаларидин Чарқадада тушулди.

Тонгласи сешанба куни ойнинг олтисида Қарочанинг Ҳиндустоний чокари, Моҳимнинг Қарочага битилган фармонини олиб келди-келадур эмиш. Менинг юртда ўз илигим била битиган парвона йўсуни била Лоҳур ва Бехра ва ул навоҳидагиларни бадрақа тилабтур. Жумодил-аввал ойининг Кобулдин бу фармонни битигандур.

Чаҳоршанба куни етти куруҳ келиб, Одампур парганасига тушулди. Ушибу кун тонгдин бурун отланиб, ёлғуз тушлаб келиб, Жўн дарёсида еттим. Жўнни ёқалаб, қуиға юрудум. Одампур тўғрисига етганда бир оролда ўрдунинг ёвуғида шомиёналар тиктуруб, маъжун ейилди. Ушибу кун Содик била Кулолни күштига солдук. Кулол даъво била келиб эди. Ограда күшти тутмоққа йўл кўфтини узр айтиб, йигирма кун муҳлати-дин ўтти. Букун зарур бўлди — күшти тутти. Содик яхши күшти тутти, хейли осон йиқти. Содикқа ўн минг танга ва эгарлик от ва бош-оёғ ва тугмалик чакман инъом бўлди. Бовужудиким, Кулол йиқилиб эди, маъюс қилмай, анга ҳам сару пой ва уч минг танга инъом бўлд. Фармон бўлдиким, аробаларни ва қозонларни кемалардин чиқарғайлар. Йўл ясад, ер тузатиб, аробаларни ва қозонларни чиқарғунча бу юртта уч-тўрт кун макс бўлди.

Душанба куни ойнинг ўн иккисида ўн икки куруҳ келиб, Каррага тушулди. Букун тахтиравон била келдим. Каррадин ўн икки куруҳ келиб, Карра парганаларидин Куряға туштук. Куря-

¹ Қ. б.— сотқун.

² Л. б.— тушган.

дии секкиз курух юруб, Фатхпур Асваға туштук. Фатхпурдин секкиз курух юруб.¹ Сарой Мандога тушулди. Ушмунда тушганданамози хуфтан Султон Жалолиддин келиб, мулозамат қилди. Икки кичиккина ўғлини ҳам ўзи била олиб келди.

Тонгласи шанба куни ойнинг ўн етгисида секкиз курух келиб, Карра парганаидин Дугдугийга Ганг ёқасига тушулди. Якшанба куни Мұхаммад Султон мирзо ва Қосим Ҳусайн Султон ва Бихўб Султон ва Турдика ушбу юртта келдилар. Душанба куни Аскарий ҳам ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу келганилар бори Гангнинг шарқий тарафидин келиб эдилар. Андоқ фармон бўлдиким, Аскарий била чериклар тамом Гангнинг ул юзи била-ўқ юргайлар. Ҳар ерда бу ўрду тушса, агар дағи рўбарёда ул юзда тушгайлар.

Ушбу навоҳида эканда илгаридин мутаоқиб хабарлар келадур эдиким, Султон Маҳмудға бир лак афғон йигилибдур. Шайх Боязид била Бибанин қалин черик била Сарвор тарафи ийбориб, ўзи ва Фатххон Сарвоний Ганг ёқалаб, Чунор устиға келадур. Шерхон сурким, ўтган йил риоят қилиб, қалин паргана бериб, бу навоҳида қўюлуб эди, бу афғонларға кирибтур. Шерхон ва яна бир неча умарони сувдин ўткарибтурлар. Султон Жалолиддиннинг кишиси Банорасни сахлай олмай, қочиб чиқибтур. Сўзлари бу эмишким, Банорас кўргонида басхийларини қўюб, Ганг ёқасида келиб урушқайлар. Дугдугийдин кўчуб, олти курух келиб, Карранинг уч-тўрт куруҳида Кусора тушулди. Мен кема била келдим. Икки-уч кун бу юртта Султон Жалолиддиннинг зиёфати жиҳатидин турулди.

Одина куни Карра қальъасининг ичида Султон Жалолиддиннинг уйларига тушулди. Мехмондорлик қилиб, бир пора ош ва таом торти. Таомдин сўнг ўзига ва ўғлонларига яктои, ома, нимча кийдурулди. Ўзининг истидъосидек улуғ ўғли — Султон Маҳмуд хитоби била мухотаб бўлди. Карадин отланиб, бир курухча йўл келиб, Ганг ёқасига тушулди. Шахрак бекким, Моҳим қошидин Гангга аввал келган юртта келиб эди, ушбу кун хат битиб, ушбу юрттин руҳсат берилди. Ҳожа Калон Ҳожа Яхёнинг набираси мендин бититурган воқоени тилайдур эди, истиктоб қилдуруб эрдим, Шаҳракдин йиборилди.

Тонгласи шанба кўчуб, тўрт курух келиб, Кўҳ туштук. Мен кема била-ўқ келдим. Тушар юрт ёвуқ экандур, эрта-ўқ келилди. Муддаттин сўнг кема ичида-ўқ ўлтуруб маъжун едук. Ҳожа Абдушишадид Нурбекнинг уйида экандур, аларни тиладук. Мулло Маҳмудни Мулло Алихоннинг уйидин тилаб келтурдук. Бир замон ўлтуруб, кема била ул юзга ўтуб, күштигириларни күштига солдук. Дўст Ясинхайрға буюрулдиким, паҳлавон Содик била тутмай, ўзглар била минётирилик қилғай. Хилоғи қоида буюрулдиким, аввал зўрқоларни миёнгирлиқ қилғай. Секкиз кишини яхши миёнгирлиқ қилди.

Намози дийгарда Султон Мұхаммад бахши кема била ул тарафдин келди. Султон Искандарнинг ўғли Маҳмудхоннингким, бу ёғийлар Султон Маҳмуд дерлар эди, бузулғонининг хабарини келтурди. Намози пешин мундин борғон жосус бу ёғийларнинг бузулғонининг хабарини келтурур. Икки намоз орасида Тожиҳон Сорангхон

нийнинг арзадошли ҳам жосус хабарига мувоғинқ келур. Бу кай фиятларни Султон Мұхаммад¹ келиб арзға еткурди. Чунорни келиб мухосара қилғон экандур. Озроқча уруш ҳам солғондур. Бизнинг келганимизнинг таҳқиқи хабарини топқоч, бузулғон ўйсулуқ андиҳи кўпар. Банорасқа ўтган афғонлар ҳам изтироб била ёниб, сув кечарда икки кема гарқ бўлуб, бир пора киши сувга борур.

Тонгласи олти курух келиб, Пиёг парганаидин Серовалийга келилди. Мен кема била-ўқ келдим. Эсан Темур Султон била Ўхта Бўға султон ярим йўлда кўрунишга тушуб, туруб эдилар, султон ларни ҳам кемага тиладим. Тўхта Бўға султон яда қилиғон экандур. Тун ел қўпуб, ёмғур ёғакириши. Тавр ҳавое бўлди. Бу ҳаво маъжун емакка боис бўлди. Бовужудким, ўтган кун маъжун ейилаб эди, букун ҳам маъжун едук. Юртқа келиб, тонгласи юртта тавақ қуф қилилди.

Сешанба кун, ўрду тўғриси сабзалиқ орол бор экандур, кема била ўтуб, ул оролни сайр қилиб, бир паҳрда келиб, кемага кирдим. Отлик сайр қилурда дарё ёқасида гофил борилғон жаринин усти била ўттум. От дарз қилғон жарининг устиға чиққач, жар учти, мен филхол секраб, ўзумни ёқаға солдим, от ҳам учмади. Агар мен отнинг устида бўлсан эди, ғолиб бу эдиким, от била-ўқ учтай эдим. Ушбу кун Ганг дарёсини қўл солиб ўттим. Бир қўлни санадим, ўттуз уч қўл била ўттум, яна тинмай узуб, бу юзга ҳам ўттум. Бори дарёларни узуб, кечиб эдим, Ганг дарёси қолиб эди, намози шом Ганг суйи Жўн суйининг қотилишиға стиб, Пиёг тарафи била кемани торттуруб, бир паҳр тўрт гирида ўрдуға келдим.

Чоршанба куни икки паҳрдин черик Жўн дарёсидин ўта киринти. Тўрт юз йигирма кема эди.

Одина куни ражаб ойнинг фуррасида мен сувдин ўттум.

Душанба куни ойнинг тўртида Жўн ёқасидин Баҳор азимати била кўчулди. Беш курух юруб, Лавойинға туштук. Мен кема била-ўқ келдим. Ушбу кунгача черик эл сувдин кечадур эди. Зарбзаниқ аробаларниким, Одампурдин кемалардин чиқарилиб эди, фармон бўлдиким, Пиётгин яна кемага солиб, кема била келтургайлар.

Тушган юртта күштигириларни күштига солдук. Паҳлавон Лоҳурий киштибон била Дўст Ясинхайр күшти тутти. Қалин талашти, ташвиш била Дўст йиқитти. Иккаласига саруло инъом бўлди.

Илгари ботқоқлиқ, болчиқлиқ ёмон сув бор эмиши, Тўс суйидер эмишлар,² гузар кўрарга ва йўл ясарға икки кун бу юргга тавакқуф бўлди. От ва тевага гузар юқкорроқ топилди. Юклук ароба ул гузарнинг ноҳамвор тошларни бор жиҳатидин чиқа олмас эмиш, юқлук аробаларни фармон бўлдиким, андин-ўқ ўткаргайлар.

Панжшанба куни андин кўчуб, мен Тўс суйининг қотилишигача кема била келдим. Қотилишидан кемадин чиқиб отланиб, Тўс суйи юқкори юруб, намози дийгар ўрдуғаким, сувдин ўтуб тушуб эдилар, келилди. Букун олти курух келилди. Тонгласи ул юртта маком бўлди.

¹ К. б.— Султон Маҳмуд.

² Б. б.— бу катта текст тушган.

Шанба кўчуб, ўн икки курух юруб, Нилобга яна Ганг ёқосига келилди. Андин кўчуб, ўн икки курух юруб.¹ Ушбу юртта Чунордин Тожихон ўёлонлари билан келиб, мулозамат қилди. Бу айёmdа Мұхаммад бахшининг арзандошти келдиким, Кобулдин кўч ва уруғ таҳқиқ келадур эмиш.

Чоршанба куни ул юрттин кўчуб, Чунор кўргонини сайд қилиб, Чунордин бир курухча ўтуб тушуди. Пиёгдин кўчган айёmdа вужудумда обила жароҳати пайдо бўлуб эди. Бу юртта бир Румий Румда эмди пайдо бўлғон мулажани қилди. Мурчини сафол қозонда қайнатти, жароҳатни аниng иссиқ бухорига туттум. Бухори камроқ бўла иссиқ суви била юдум, икки соати нујумийгача даранг бўлди.

Ушбу юртта бир киши айттиkim, ўрдунинг ёнидағи оролда шер ва карк кўрбутурлар. Сабоҳи ул оролни чаргаладук. Филларни ҳам келтуруб эди. Шер ва карк чиқмади. Чарга учидин бир саҳро-и говмиш чиқибтур. Букун тунд ел кўпти. Гард ва губор кўп ташвиш берди. Қемага етиб, қемага кириб, ўрдуға келдим. Ўрду Банорастин икки курух юқкорроқ тушуб эди. Чунорнинг навоҳисидаги жанглаларда фил қалин бўлур эмиш. Бу юрттин бориб, фил овлар хаёлим бор эди. Тожихон хабар келтурдиким, Маҳмудхон Сун сувининг қошидадур. Бекларни чарлаб, ғаним устига илғамоқни машварат қилилди. Охир мунга қарор топтиkim, узун-узоқ кўчуб, бедаранг-ўқ юрулгай. Андин кўчуб, тўқкуз юруб, Балва гузарига тушулди.

Ушбу юрттин душанба охшоми ойнинг ўн секкизидаги Тохирни Орага йиборилди. Кобулдин келадурғанларга қўнолға йўсунлук инъом бўлғон ёрмоқларнинг баротини олиб борди.

Ушбу кун кема била келдим, тонгдин бурунроқ қемага кирилиб эдиким, Гўй сувининг қотилишиғаким, Жўнпур суйидур, етиб кема била озроқча. Гўй суйи юқкори бориб, яна ёндим. Агарчи торғина сув эди, vale гузари йўқ эди. Ул юздаги черик эли кема била ва сол била ва от уздуруб ўтадур эдилар. Жўнпур суйининг қотилишидин бир курух қуйироқ келиб, билтуреи, юртниким, андин Жўнпурга борилиб эди, сайд қилдим. Мувоғиқ ел сув юқкоридин пайдо бўлди. Банголий қеманинг елканини тортуруб, улуғ қеманини ул қемага боғладилар, хейли илдам келди. Ўрду Банорастин бир курух юқкорроқ тушуб эди, юртка кундин икки тирий қолиб эдиким, етилди. Турмай кейинимизча келган қемалардин ботроқ келгани намози хуфтанде келди.

Чунордин фармон бўлуб эдиким, Мўғулбек ҳар кўчта паймойиши танои била тўғри йўлни таноб ургай. Ҳар қачонким, мен қемага кирсам, Лутфебек дарё ёқасини таноб ургай. Тўғри йўл ўн бир курух экандур. Сув ёқаси ўн секкиз курух. Тонгласи ул юртта таваққуф бўлди.

Чаҳоршанба куни ҳамма, кема била келиб, Розипурдин бир курух қуйироқ тушуди. Панжшанба куни ўшул юртта Маҳмудхон Нухоний келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Жалолхон Баҳорхон

Баҳорийнинг, Фариҳон Насирхоннинг, Шерхон сур яна Алоуддинхон сур ва яна бир неча ағғон умароларининг арзандоштилари келди.

Ушбу кун Абдулазиз мироҳурнинг арзандошти келди. Лоҳурдин жумодил-охир ойининг йигирмасида битилгандур. Ушбу арзандошти битилғап куни Колпий навоҳисидин йиборган Қарочанинг Ҳиндустоний чокари етар. Абдулазизнинг арзандоштида мазкур эдиким, Абдулазиз ва муқаррар бўлғонлар жумодил-охир ойининг тўқкузи да Нилобта кўчга ўтру борурлар. Абдулазиз Чонобқача била келиб, Чонобтин айрилиб, Лоҳурға илгаррак келиб, бу арзандоштини йиборгандур.

Одина куни кўчулди. Мен кема била-ўқ билтурги Чўса тўғрисидаги офтоб тутулғон ва рўза тутулғон юртни чиқиб сайд қилдим. Келиб кемага кирдим. Муҳаммад Замон мирзо ҳам кема била кейиндин келди. Мирзонинг ангизи била маъжун ейлди. Ўрду Кармнос суйининг ёқасида тушуб эди, бу Кармнос суйидин хиндулар қўни парҳез килурлар эрмиш. Парҳезкор хиндулар бу сувдин ўтмай, кемага кириб, Ганг била бу сувнинг тўғрисидин ўттилар. Муътакадлари андоқдурким, бу сув кишига тегса, ибодатини зое қилур. Важҳи тасмиясини ҳам ушмунга муносиб айттилар. Кема била келиб, озроқча Кармнос суйи юқкори бориб, яна ёниб, Гангнинг шимолий тарафи кечиб, сув ёқасида қемаларни турғуздук.

Йигитлар бир пора шўхлук қилдилар, бир пора күштигирлик қилдилар. Соқий Муҳсин датъво қилдиким, тўрт-беш кишини миёнгирлик қилурмен. Бир киши била тутти, йиқилаётди. Иккинчиси Шодмон эди, Муҳсинни йиқти. Хижил ва мунфаил бўлди. Күштигирлар ҳам келиб, күшти туттилар.

Тонгласи шанба куни Кармнос суйининг гузарини кўра киши йиборган жиҳатидин бир паҳрга ёвуқ кўчулди. Мен отланиб, гузар сори бир курухча Кармнос суйи юқкори бордим. Гузар йироқ жиҳатидин яна ёниб, кема била-ўқ юртқа келдим. Ўрду Чўсадин бир курух илгаррак тушуб эди.

Ушбу кун яна мурҷ дорусини қилдим. Бир нима иссиқроқ экандур, вужудим қабарди. Хейли ташвиш торттим...

Илгари ботқоқлиқ кичикроққина сув бор экандур, йўлни ясамоқ учун, тонгласи ул юртта турулди. Душанба охшоми Абдулазиз йиборган Ҳиндустоний яёқнинг келтурган хатқа жавоб битиб йиборилди.

Душанба сабоҳи кема била келдим. Ел жиҳатидин қемаларни тортиб келтурдилар. Ўтган йил қалин ўлтурғон Баксара тўғрисидаги юртнинг рўбарёйига етиб, сувдин ўтуб, ул юртни сайд қилилди. Дарё ёқасига инарга зиналар қилилиб эди, голибо, кирқдин кўпрак, элликдин озроқ эди. Икки юқкориги зина қолибтур, ўзга барча зинани сув бузубтур. Қемага кириб, маъжунейилди. Ўрдудин юқкорироқ бир оролда қемани турғузуб паҳлавонларни кунтига солдук. Намози хуфтанде ўрдуға келилди.

Бултур ушбу ўрду тушган юртни Ганг суйидин мен дастак била ўтуб баъзи от, баъзи тева миниб келиб, сайд қилилиб эди. Ул кун ағион еб эдим.

Тонгласи сепсанба куни Каримберди ва Муҳаммад Али Ҳайдар

¹ Л. б.— тушган.

рикобдор ва Бобо шайх бошликларни икки юзча ўбдан йигитлар била бу мухолифлардин хабар олғали йиборилди. Ушбу юрттин Бангола элчига фармон бўлди, бу уч фасл сўзни арзодошт қиссан.

Чаҳоршанба куни Юнус Адидин Мұхаммад Замон мирзоға йибридиким, Баҳор тарафидин истимзоже ҳосил қилғай. Сустроқ жавоб келтурди. Баҳор шайхзодаларининг кишиси арзодашт била Баҳорни ташлаб чиққанларниң хабарини келтуруб эди.

Панжшанба куни Турди Мұхаммад ва Мұхаммад Али жангжантга турк ва хинд умароси ва тарқашбандийдин икки мингча ҷорилик киши қўшуб, Баҳор элига истимолат фармонлари битиб, рухсат берилди.

Хожа Муршид Ироқийни Баҳор саркорига девон қилиб, Турди Мұхаммадга қўшуб йиборилди.

Тонгласи Мұхаммад Замон мирзо Баҳор бормоқни қабул қилиб, Шайхи Зайн ва Юнус Алидин баъзи нима арзодошт қилиб, бир пора кишини кўмак йўсунлук тилабтур. Баъзи йигитларни Мұхаммад Замон мирзоға кўмак битиб, яна баъзиларни навкар этиб, шанба куни шаъбон ойининг ғуррасида бу уч-тўрт кун ўлтурулғон юрттин кўчулди. Мен букун отланиб, Бўжпур ва Биҳияни сайр қилиб, келиб ўрдуға туштим.

Мұхаммад Али бошликларниким, хабарга йиборилиб эди, йўлда бир пора коғирни босиб, Султон Маҳмуд ўлтурғон етарлар. Султон Маҳмуд икки мингча киши экандур, бу қоровулининг хабарини толиб, бузулуб, икки пилини ўлтуруб кўчар. Бир пилини қоровул йўсунлук қўйғон экандур, бу йигитлардин йигирма тоғлиқ киши етар, туруш бермай қочар. Неча кишисини тушуруб, бирини бошкесиб, бир-икки ўбданни тирик келтурдилар.

Тонгласи кўчуб, кема била келдим. Бу юртта Мұхаммад Замон мирзо дарёдин ўтти. Мирзонинг ўтари ва кетари учун икки-уч кун бу юртта ўлтурулди.

Сешанба куни ойнинг тўртида Мұхаммад Замон мирзоға хосса бош-оёқ ва камар шамшир ва тупчоқ ва чатр иноят қилиб, Баҳор вилоятиға юкундурулди. Баҳор саркоридин бир куруру йиғирма беш лак холиса қилиб, девонлиги Муршид Ироқийга уҳда бўлди.

Панжшанба куни ул юрттин кема била келдим. Бори кемаларни турғузуб, мен етгач, буюрдумким, кемаларни юрутуб, чарга била бир-бирига боғлағайлар. Дарёнинг арзидин ҳам кўп ортти. Бовужудким, тамом кема йигилмайдур эди, баъзи ер паст, баъзи ер чукур учун ва баъзи ер равон ва баъзи ер норавон учун ушбу йўсунлук ғалаба юрутуб бўлмади. Кемаларнинг чаргасига бир кирёл кўрунур. Бир балиқ кирёлнинг кўркунчидин андоқ баланд саҷарраким, бир кеманинг ичига келиб тушар. Тутуб келтурдилар.

Юртка етганда кемаларга от қўюлди. Бурунги бойри улуг кемагаким, Ограда Санго газвидин бурунроқ тамом бўлуб эди, «Осойиш» от қўюлди. Ушбу йил черик отланурдин бурунроқ Оро-йишихон бир кема ясатиб пешкаш қиссан. Ушбу келурда анга ҳам то-лор боғлаттим. Бу кемага «Орайиш» от қўюлди. Султон Жалолид-

дин тортқон кемага улугроқ толор қилдуруб, бу толорининг устида яна бир толор буюрулди, мунга «Гунжойиш» от қўюлди. Яна бир кичик жавқаңдизлиқ завраққам, ҳар иш-куч учун ани йиборулур эди, бу завракка «Фармойиш» от қўюлди.

Тонгласи одна куни кўчулмади. Мұхаммад Замон мирzonинг бори иш-кучи саралжом бўлуб, Баҳор азимати била бир-иқиқи курух ўрдудин айрилиб тушуб эди, ушбу кун келиб, менинг рухсат олди.

Икки жосус Бангола черикидин келиб дедиким, банголийлар Махдуми Олам бошлиқ Гандак суйининг ёқасини йигирма тўрт ерда қисмат қилиб, фасил қўпорадурлар. Султон Маҳмуд бошлиқ ағонларким, кўч ва урукларини ўткарадурлар экандур, ўткали қўймай, ўзларига қўшубтурлар. Бу хабар келгач, чун уруш эҳтимоли бўлди. Мұхаммад Замон мирzonи манъ қилдук. Шоҳ Искандарни уч-тўрт юз киши била Баҳорга йиборилди.

Шанба куни Дудунинг ва ўғли Жалолхон Баҳорхоннинг кишиси келди. Банголий буларни кўз bogи йўсунлук саҳлар экандур. Мени деб, Банголийдин, зарброст урушуб, айрилиб, сувдин ўтуб, Баҳор навоҳисига етиб, мулозаматқа мутаважжиҳ эмиш. Ушбу кун Бангола элчиси Исмоил Митоға фармон бўлдиким, бурун битиб йиборган уч фаслнинг жавоби кеч битиладур: ҳат битиб йиборсунким, агар ихлос ва якжиҳатлиқ мақомидадурлар, худ ботроқ жавоб келса керак.

Якшанба оқшоми Турди Мұхаммад ва Жанг-жангнинг кишиси келди.

Чаҳоршанба сабоҳи шаъбон ойининг бешида бу тарафдин бу-ларнинг қоровули етар, нариғи дарвозадин Баҳор шикдори қочиб кетар.

Якшанба куни ул юрттин кўчуб, Орий парганасиға тушулди. Бу юртта хабар келдиким, лашкари Харид юз-юз эллик кема била Сару била Гангнинг қотилишида Сару сувининг нари юзида ўлтурғон эмиш. Чун Банголий била сулҳуна бор эди, ҳамиша мундоқ ишларда таяммун жиҳатидин сулҳи ишни илгари тутулубтур. Агарчи беодблиқ қилиб, келиб йўлимиз устида ўлтурубтур, vale дойими-ги қоидани маръий тутуб, Бангола элчиси Исмоил Митоға яна Мулло Мұхаммад музахҳибини қўшуб, ўшул бурунғи уч сўзни айтиб, муқаррар бўлдиким, рухсат берилгай.

Душанба куни Бангола элчиси мулозаматқа келиб эди, рухсатни анга айттурулди. Бу ҳам мазкур бўлдиким, ғаним дафъига ул сари бу сари мутаважжиҳ бўлгумиздур. Сизларга тааллук ер ва сувға зарар ва осибе етмагусидур. Нечуқким, ул уч фасл сўзнинг бири бў эди: лашкари Харидқа айтким, йўл устини кўюб, Харидқа келсан. Турқдин бир неча киши анга қўшалинг, Харид элига истимолат бериб, ерига келтурсунлар. Агар гузар бошидин кетмаса ва бу нодир муқобала сўзларин тарқ этмаса, ҳар ёмонлик бошиға етса, ўзидин; ва ҳар ношойист қошиға келса, сўзидин кўрсун.

Чоршанба куни Бангола элчиси Исмоил Митоға мутьодий хильят кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Панжшанба куни Шайх Жамолни Дуду била ўғли Жалолхонга

истимолат фармонлар ва иноят сўзлари била йиборилди. Ушбу кун Моҳимнинг навкари келди. Боги Сафодин нари Волийдин¹ айрилғон экандур. Ҳатлар келтурди.

Шанба куни Ироқ элчиси Мурод қўрчи қажарни кўрулди.

Якшанба куни Мулло Муҳаммад музаххиска мұтодий ёдгорийларни тошишуруб, рухсат берилди.

Душанба куни Халифани ва баъзи бекларни йиборилдиким, дарёнинг не еридин ўтарни мулоҳаза қылгайлар. Чоршанба куни яна Халифани икки сувининг оралиги қўра йиборилди.

Жануб тарафи Орий парғанасининг ёвугидаги нилуфарзор сайр қила отландим. Нилуфарзорни сайр қилурда Шайх Гўран нилуфарнинг янги тухум боғлағонини келтурди. Бу пистага филжумла шабоҳати бор. Яхшигини нима туликим, нилуфар бўлғай. Ҳиндустоний «кавал кикрий» — дер, тухмини — «дуда». Андин Сўнни ёвуктур дедилар. Бориб Сўнни тафарруж қилдук. Сўн суйи қуий қалин дарахтлар қўрунди, дедиларким, Мунирдур. Шайх Шарафиддин Мунирийнинг отаси Шайх Яхёнинг қабри андадур. Чун мунча ёвук етилиб эди, Сўвидин ўтуб; Сўн қуий икки-уч курух келиб, Мунирни сайр қилиб, боғоти била ўтуб, мазорни тавоғ қилиб, Сўн ёқасига келиб, гусл қилиб, намози пешинни эрта адо қилиб, ўрду сори мутаважжих бўлдум.

Отлар семиз учун бир неча отлар олдараб эди, бир неча кишини қўюб, фармон бўлдиким, отлари толикконларни йиғиб, отларини сугориб, тиндуруб, изтироб қилмай келгайлар. Агар мундоқ бўлмаса эди, хейли от зое бўлур эди.

Буюруб эдимким, Мунирдин ёнғонда бир киши Сўнни ёқасидин отининг ҳар қадамини ўрдуғача санасун,— йигирма уч мингу бир юз санабтурким, қирқ олти минг икки юз қадам бўлғайким, ўн бир ярим курухдур. Мунирдин Сўнгача ярим курух ёвшур. Ёниш ўн икки курух. Борурда ул ён билан сайр қилиб борилди. Ўн беш-ўн олти курух ва ўттуз курухга ёвук букун сайр қилиди. Кечанинг аввалги паҳридин олти гирий бўлуб эдиким, ўрдуға келилди.

Тонгласи панжпанба куни Жўнпурдин Султон Жунайд барлос ва Жўнпурдаги йигитлар келдилар. Кеч қолғонлари жиҳатидин итоб ва хитоб қилиб, кўрушмадим. Қози Жиёни чарлаб кўруштум. Ушбу кун турк ва хинд умаросини машваратка чарлаб, сув ўтар бобида жонки қилилди. Сўз мунга қарор тоғтиким, Ганг била Сару сувининг оралиги баланд қўрарда Истод Алиқули қозон ва фарангий зарбзанин куруб, қалин туфакандозлар била бу ердин уруш ангизи қилгай. Икки сув қотилишидин жузвий қўйироқ жазирадаким, Банголийнинг бир фил ва қалин кемаси турубтур, рўбарўйида Ганг сувининг Баҳор тарафидин Мустафо олот ва адавотини мукаммал ва муҳайё қилиб, урушга машғул бўлгай. Қалин туфакандозлар даги мунинг била бўлгай. Муҳаммад Замон мирзо ва бу битил-

ганлар¹ Мустафоға орқасига тушуб, кўмак бўлгайлар. Устод Алиқули била Мустафоға зарбзан отмоққа ва қозон қурмоққа, мўлжор қўпориб, ер ясамоқ учун қалин белцор ва қаҳорга муҳас силлар тайин қилилди. Аебоб ва масолих тоғмоққа ва йигмоққа машғул бўлдилар. Салотим ва умаро ва ҳавонин илдам бориб, Ҳалдий гузаридин Саруни ўтуб, мўлжор қилинган вақт ул юздин мукаммал ва мустаид бўлуб, ғаним устига келгайлар.

Бу аснода Султон Жунайд ва Қози Жиё арз қилдиларким, сен киз куруҳ юқкоррок гузар бор эди. Рўбарў тайин бўлдиким, яко лабонлардин бир-иккисини Султон Жунайд ва Махмудхон ва Қози Жиёнинг кишиларидин олиб бориб, гузарни кўргайлар. Агар гузар бўлса анинг била-ўқ кечилгай.

Эл орасида бу сўз бор эдиким, Банголий Ҳалдий гузарига ҳам киши тайин қилур хаёли бор эрмиш. Махмудхонини Искандар нурдаги шинқорининг арзадошли келдиким, Ҳалдий гузарида ғлайиҳа кема йиғиб, киштибонларға музд берибмен, vale киштибонлар Банголийнинг келур овозасидин бисёр мутаваҳҳимдуллар.

Чун Сару сувидин гузар тонилмоғи вакти эди, гузар қўра борғон кишига таваккуф қилмай, шанба куни бекларни машваратка чарлаб дедимким, Искандарпур Чатурмуқдин Уд ва Баҳройижғача Сару дарёсининг гузарлари тамом ерда эди. Мундок этиб ўттурғунча, қалин фавжини тайин қилурбизким, Ҳалдий гузаридин кемалар била ўтуб, буларнинг устига келгайлар. Алар келгунча Устод Алиқули ва Мустафо тўн ва туфак ва зарбзан ва фарангий била урушга машғул бўлуб, чиқғайлар. Биз доги Ганг дарёсидин ўтуб, Устод Алиқулиға кўмак тайин қилиб, мустаид ва мукаммал бўлуб туралинг. Гузардин ўтган фавж яқин етса, биз ҳам мундин уруши солиб, зўрлаб ўталинг. Муҳаммад Замон мирзо ва ул юзда тайин бўлғонлар Ганг дарёсининг Баҳор тарафидин Мустафо қошида, урушга машғул бўлгайлар.

Сўзни мунга қўюб, Гангнинг шимолидаги черикни тўрт фавж қилиб, Аскарийға бошлатиб Ҳалдий гузарига йиборилди. Бир фавж Аскарий ўз навкари била яна бир фавж Султон Жалолиддин Шарқий яна бир фавж ўзбак султонлари Қосим Ҳусайн султони ва Биҳуб султон ва Тонготмиш султон ва Маҳмудхон Нуҳоний Форзийпурий ва Кўки Бобо Қашқа, ва Тўламиш ўзбак ва Қурбон Чархий ва Ҳусайнхон бошлиқ Ҳарёхонийлар, бир фавж Мусо султон ва Султон Жунайдиким ва неким Жўнпур черики тахминан йигирма минг киши муҳассиллар тайин қилилдиким, ушбу кеча-ўқким, якшанба кечаси қилиб, ул черикни отлантурғайлар.

Якшанба сабоҳи черик Гангдин ўта киришти. Мен бир поста кемага кириб ўттум. Уч паҳр бўлуб эдиким, рўйзардларким, гузар қўра бориб эдилар, келдилар. Гузар худ тоғмайдурлар. Кемаларнинг ва тайин бўлғон фавжнинг йўлда учрагонининг хабарини келтурдилар.

Сешанба куни сув кечган ердин кўчуб, уруш ери қотилишига бир курух ёвук келиб тушулди. Ўзум бориб, Устод Алиқулиниң фарангий ва зарбзан отмоғини тафарруж қилдим. Ушбу куни Устод

¹ К. б.— Варосдин.

Аликули фарангий тоши била икки кемани уруб синдурууб, гарқ килди. Мустафо ҳам ул юздин фарангий тоши била икки кема уруб синдурууб, гарқ килди. Улук қозонни жанг жойиға элтиб, ерини ясамокқа Мулло Фуломни мұхассил қюб, бир пора ясавуллардин ва жалд йигитлардин анга құмак тайин қилиб, ёниб келиб, үрдү түгриси бир оролда маъжун едук. Бу охшом маъжуниң кемани хиргохқа яқын келтирууб, кемада ўқ такя қилдum. Бу охшом гаріб воеа даст берди: Кечанинг уч посиға ёвуқ кемада сурон ва ғавро чиқти. Чўхралар — ҳар ким кеманинг бир йиғочини олиб, ур-ур деб қичқиришадурлар. «Фармойиш» кемаси мен такя қилғон «Осоиши» кемасининг ёнида эди. Бир тунқатор анда эди, уйқудин кўз очиб кўрарким, бир киши «Осоиши» кемасига илик қўюб чиқар хаёлидадур. Устига ташлар; сувга чўмуб, чиқарида тунқаторнинг бошиға чопар: озроқча захм қилиб эди, сув сари-ўқ қочар. Ғавро бу жиҳаттин экандур. Мунирдин қелган кечаси ҳам кеманинг яқинида бир-икки тунқатор бир неча ҳиндистонийни қавлаб, икки¹ қилич ва бир ханжарларини келтурууб эди. Тенгри таоло сахлади.

Агар теги олам бижунбад зи жой,
Набуррад раге то наҳоҳад худой.²

Тонглasi чаҳоршанба куни «Гунжойиш» кемасига кириб, тоши отар ерга яқинроқ келиб, ҳар кимни ҳар ишга тайин қилдим. Ўғонберди мӯғул бошлиқ минг чөлелик йигитни йиборилиб эдиким, бир-икки-уч курух юққорроқтни ҳар тавр қилиб сув кечтайлар. Булаар борурда Аскарийнинг ўрдуси түғрисидин йигирма-ўттузча кема била Банголийлар ўтуб, қалин яёқ чиқиб, дастбурди кўрсатур ҳәлида экандурларким, булаар от солиб қочурууб, бир нечасини олиб, бошини кесиб, қалин кишини ўқлаб, ётти-секкиз кема олурлар. Ҳам ушбу кун Мұхаммад Замон мирзо тарафидин ҳам бир неча кема билан Банголийлар ёриб чиқиб, уруш ангизи қулурлар. Ул тарафтин зўрлаб, Банголийларни қочурууб, уч кема кишиси сувға гарқ бўлур. Бир кемани иликлаб, менинг қошимға келтурдилар. Мунда Бобоҷӯҳра яхши юруб зўрлар. Фармон бўлдиким, Ўғонберди алар олған ётти-секкиз кема била Мұхаммад Султон, Якка Ҳожа, Юнус Али, Ўғонберди ва ул жамоатким, бурун ўтмакка муқаррар бўлуб эдилар, кемаларни кеч қоронғуда юқкори тортиб ўтгайлар.

Ушбу кун Аскарийдин киши келиб дедиким, сувдин бебоқий ўтилар. Тонгла сабоҳиким панжшанба куни бўлгай, ёғий устига келурлар. Фармон бўлдиким, бу ўтганлар Аскарийга қўшулуб, ганим устиға юругайлар. Намози пешин устод қошидии киши келдиким, тоши тайёр бўлубтур, не фармон бўлур? Фармон бўлдиким, бу тошини отсун, яна мен боргунича яна бир тошини тайёр қилсун.

¹ Л. б.— тушган.

² «Агар олам тиги ўз жойидан қўзғолса, худо хоҳламаса, бирор томирни ҳам кирқолмайди».

Намози дийгарда кичкина Банголий завракқа кириб мулжор қўлпорон ерга бордим. Устод бир навбат улуғ тош отти, яна бир неча фарангий отти. Банголийларнинг оташбозлиқ била шуҳрати бор эри, бу навбат яхши синадук, бир ерни чоғ қилиб отмайдур лар, ҳар тавр била отадурлар.

Ушбу намози дийгар буюрдукким, Сару дарёси била аларнинг олидин бир неча кемани тортиб ўткардилар. Кема тортар кишилар бетаҳоший ва белсаноҳ бир неча қемани тортиб ўткардилар. Фармон бўлдиким, Эсан Темур Султон, Тўхта Бўға Султон, Бобо Султон, Орайиҳхон, Шайх Гўран бу кемалар ўтган ерда туруб, кемани муҳофазат қилғайлар.

Андин ёниб, бир поста ўрдуға келдим. Ярим кечага ёвуқ юқори тортадурғон кемалардин хабар келдиким, тайин бўлғон ғавж оилгаррак борди. Биз кемаларни тортиб борадур эдукким, Банголий кемаларни биз тортар ерни туюб, уруштилар. Бир кемачини оёғига тош тегиб, оёғи синди, ўта олмадук.

Панжшанба сабоҳи мўлжордагилардин хабар келдиким, юқкориги кемалар тамом келдилар. Отлиқлари тамом отланиб, бизнинг келадурғон ғавжнинг рўбарёйига мутаважжих бўлдилар. Мен даги илдам отланиб, охшом ўткарған кемаларнинг устига келдим. Киши чоптурулдиким, Мұхаммад Султон мирзо бошлиқ ўтмакка муқаррар бўлғонлар бетавакқуф ўтуб, Аскарийга қўшулунилар. Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонким, бу кемалар устида эдилар, буюрдумким, ўтмакка машгул бўлсунилар. Бобо Султон муқаррар бўлғон ерда келмайдур эди, филҳол Эсан Темур Султон бир кема била ўттуз-қирқча навкари била отларни кеманинг ёнида ёлдаб ўттилар. Булаарнинг кейинича яна бир кема ҳам равон бўлди.

Булаарнинг ўтганини кўруб, банголийлар қалин яёқ буларга мутаважжих бўлдилар. Эсан Темур Султоннинг ётти-секкиз навкари отланиб, бу яёқларнинг ўтрусиға бориб, султон отланғунича тортқулашиб, отқулашиб, яёқларни султон сарига тортилар. Мунгача Эсан Темур Султон ҳам отланди. Иккинчи кема ҳам кечти. Ўттуз-ўттуз беш отлиқ била қалин яёққа чопиб, яхши қочурди. Хейли намоён иш қилди. Ул часп-часпон, бетаҳоший борчадин бурунроқ кечти. Иккинчи улким, қалин яёқнинг устига оз кини била яхши юруб қочурди. Тўхта Бўға Султон ҳам кечти. Кемалар пайдарпай кечмакка киришилар. Лоҳурий ва Ҳиндустоний ўйсунлик тўшидин дастак била ва даста қамиш била ўта киришилар.

Бу холатни кўруб, мўлжор түғрисидаги қалин Банголий кемалари сув қуий қочмокқа юз қўйдилар.

Дарвеш Мұхаммад сорбон ва Дўст эшик оға ва яна батъзи йигитлар мўлжор түғрисидин ўтилар. Султонларға киши чоптурудумким, ўтганларни яхши йиғиб, ул ўтрудағи ғавжга ёвук етадин юруб, ганимға илик қўшунг, ўтганларни султонлар ўзларига қўшуб уч-тўрт тўп бўлуб, ганим сари мутаважжих бўлдилар.

Булаар ёвуқ ета ганим кишиси яёғини олиға солиб, ясолини бузмай юруй берур.

Аскарий била муқаррар бўлғон фавждин Кўки жамоати била етар. Ул тарафдин Кўки, бу тарафдин султонлар етиб, илик кўшарлар. Ганимни тушура-тушура олиб, отлиқ тебарлар. Басанг Ров отлиқ мұтабар коғирни Кўки, алар тушуруб, бошини кесарлар. Ўн-ўн беш кишиси аниңг устига тушар, ўшанда-ўқ чопкуларлар. Тўхта Бўға Султон ганимнинг олидин бориб, чопиб, яхши қилич тегуур. Мўғул Абдулваҳҳоб ва иниси ҳам қилич тегуурлар. Мўғул бовужудким, сув билмас, жиба била дарёдин от ёлдаб ўтар.

Менинг кемаларим кейин эди, кемаларга киши йибордим. «Фармойиш» кемаси илгаррак келди. «Фармойиш» кемасига кириб ўтуб, бандолийларнинг юртларини сайр қилиб, «Гунжойиш» кемасига кириб, юқкори ер боридин сўрдум.

Мир Мұхаммад жолабон арз қилдиким, Сару дарёси юқкорроқдин ўткали яхшироқтур. Фармон бўлдиким, ул деган ердин черик эли ўтмакка машғул бўлғайлар.

Мұхаммад Султон мирзо бошликларғаким, ўтмакка фармон бўлуб эди, сув ўтарда Якка Хожанинг кемаси гарк бўлуб, Якка Хожа тенгри раҳматига борди. Навкар ва вилоятини иниси Қосим Хожага иноят қилдим.

Намози пещинда ғусул асносида султонлар келдилар. Таъриф ва ситойиш қилиб, иноят ва шафқатдин умидвор қилдим. Аскарий ҳам ушул аснода келди. Аскарийнинг аввал иш кўргани эди, шугуни яхши бўлди. Ул оқшом чун ҳануз ўрду кўчмайдур эди, бир оролда «Гунжойиш» кемасида такя қилдим.

Одина куни Сару дарёсининг шимолида Харид тавобеи Нирхун парганасининг Кундба¹ отлиқ кентида тушулди.

Якшанба куни Кўкининг жамоати била Хожипурға хабар олғали йиборилди. Шоҳ Мұхаммад Матруфким, билтур келганида анга улуғ риоят қилиб, Соран вилоятини берилиб эди, неча қатла яхшилар борди. Отаси Маъруфни икки қатла урушуб босиб, тутиб эди. Султон Маҳмуд ғадр била Баҳорни олғонда, Бибан била Шайх Боязиднинг устига борғонда чора қила олмай, аларга қотилиб эди. бу фурсатта ҳам неча навбат арзандошли келиб эди. Эл орасида андин паришон сўзлар дерлар эди. Аскарий Ҳалдий гузаридин ўтгач-ўқ жамияти била Аскарийни келиб кўруб, Аскарий била бандолийлар устига келди, ушбу юртта эканда келиб, муловзамат қилди.

Бу айёmdа Шайх Боязид ва Бибандин мутавотир хабарлар келадур эди,— Сару дарёсини ўтар хаёлида эмишлар.

Ушбу фурсатта Санбалдин ажаб хабар келди: Али Юсуфким, Санбалда туруб, тавре забт ва рабт қилиб эди, ўзи ва бир мусоҳиб йўсунлук табиби бир кунда-ўқ тенгри раҳматига борурлар. Санбалнинг забт ва рабти учун муқаррар бўлдиким, Абдулло Санбал забт ва рабтига борғай, Одина куни рамазон ойининг бешида Абдуллоқа Санбалға рухсат берилди.

Чин Темур Султоннинг ушбу айёmdа арзандошли келиб эдиким,

муқаррар бўлғон бекларидин Кобулдин кўч келадургани жиҳатидин султонига қўшула олмайдурлар. Мұхаммадий ва яна баъзилар султон била юз курухча ер илғаб бориб, балужни яхни босибтурилар. Абдуллодин Чин Темур Султонга ва Султон Мұхаммад дўлдои ви Мұхаммадий ва баъзи андағи бекларга ва йигитларга фармон бўл диким, Чин Темур Султон била Ограда йиғилиб, тайёр бўлуб турғайлар. Муҳолифлар ҳар сари юзлансалар, ул сари мутинажижих бўлғайлар.

Душанба куни ойнинг секкизида Жалолхон Дарёхоннинг нағи расигаким, Шайх Жамолий бориб эди, бўлғон мұтабар умароси била келиб, муловзамат қилди. Ҳам ушбу кун Яхё Нуҳонийким, бурунроқ инисини йибориб, қуллук изҳори қилиб эди, сиёсат фармони бориб эди, келиб муловзамат қилди. Чун етти-секкиз минг нуҳоний ва афғон умидворлиқ била келиб эдилар, аларни нағида қилмай, Баҳордин бир куур ҳолиса қилиб, эллик лак Маҳмудхон нуҳонийга иноят қилиб, қолғонини ушбу Жалолхонға мусаллам тутилди. Бир куур хизматона ҳам қабул қилди. Бу ёрмоқнинг таҳсилиға Мулло Ғулом ясавулни йиборилди. Мұхаммад Замон мирзога Жўнпур вилоятини берилди.

Панжшанба куни охшоми Халифанинг Ғулом Али отлиқ нағвари ким, Исмоил Митодин бурунроқ Шоҳзода Мунгирнинг Абулфатҳ отлиқ нағвари била ул уч фасл сўзни элтиб эди, ушбу Абулфатҳ ҳамроҳ Шоҳзода Мунгирнинг ва Ҳасанхон лангар вазирнинг, Халифанинг битилган хатларини келтурди. Ул уч шартни қабул қилиб, Нусратшоҳ тарафини ўзига олиб, ислоҳ сўзини ораға солибтур.

Чун бу юруш боғи афғонларнинг дағъи учун эди, бу ёгийлардин баъзини бошини олиб элтилар, баъзиси келиб, чокарлик ва куллукни қабул эттилар. Оз-оғлоқким, қолиб эди, Бандолийнинг дастгири эди. Ани Бандолий ўзига олди. Паишқол ҳам ёвуқлашиб эди. Биз даги аниңг муқобаласида мазкур бўлғон шароит била ислоҳ сўзини битиб йибордин.

Шанба куни Исмоил Жилвоний, Одилхон Нуҳоний, Авлиёхон Ишроқий, беш-олти умаро била келиб, муловзамат қилдилар. Ҳам ушбу кун Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонга жулду камар шамшир ва камар ҳанжар жибалар ва хильъатлар ва тўйчоқ отлар ва Эсан Темур Султонга Норнул парганасидин ўттuz олти лак ва Тўхта Бўға Султонға¹ Шамсобод парганасидин ўттuz лак иноят қилиб, юқундурулди.

Душанба куни ойнинг ўн бешида Баҳор ва Бандола тарафидин хотирни жамъ қилиб, Сару дарёси ёқасидағи ва Кўндба² навоҳийдаги юрттин Бибан ва Шайх Боязид ҳаромхўрнинг дағъи шарриға азм-жазм қилиб кўчтук. Ора икки қўнуб, чаҳоршанба Чатурмук, Искандарпурнинг Чўпора отлиқ гузари устига тушулди. Ушбу кун

¹ Л. б.— тушган.

² К. б.— Кундана.

дин эл ўтмақка машгул бўлдилар. Бу ҳаромхўрлардин мутавотир хабар кела бошладиким, Сару била Гагардин ўтуб, Лакнав сари мутаважжиҳдурлар. Буларнинг гузар бандиғига турк ва ҳинд умаросидин Султон Жалолиддин Шаркий, Алихон Фармулий, Турдика, Низомхон Биёний, Туламиш ўзбак, Курбон Чархий, Ҳасанхон Дарёхоний бошлиқларни тайин қилиб панжшанба оҳшоми рухсат берилди.

Ушбу оҳшом таровиҳдин сўнгра бир пос ва беш гирий бўлуб эдиким, пашкол булатлари қайнаб, бир замоннинг ичидаги андоқ тўфон бўлуб, қаттиқ ел қўптиким, йиқилмағон чодир кам қолди. Мен хиргоҳ ичидаги китобат қиласур әдим, коғаз ва ажзорни йиғиштурғўнча фурсат бўлмади, хиргоҳни пешхона била-ўқ менинг бошимга йиқти. Хиргоҳ тунглуғи реза-реза бўлди. Тенгри сахлади, осебе етмади. Китоб ва ажзо гарқ ўл бўлди. Ташвиш била йиғиштурулди. Сақарлот кат зайлучасига чирмаб, кат остига қўюб, устига гилемларни ёптук. Икки гирийдин сўнг таскин топти. Тўшакхона чодирин тикитуруб, шамъ ёқтурди. Машаққат била ўт ёндуруб, тонг отгуича уюхламай, авроқ ва ажзорнинг курутмоғига машгул эдук.

Панжшанба куни мен сувдин кечтим. Одина куни отланиб, Харид ва Искандарпурни сайр қилилди. Ушбу кун Абдулло била Бокий Лакнавнинг олилғонини битиб эдилар. Шанба куни Кўкини жамоати била илгаррак йиборилдиким, Боқийга бориб қўшулуғай. Якшанба куни Султон Жунайд барлосни ва Ҳасан Халифани ва Мулло Опоқнинг жамоатини ва Мўмин атканинг оға-инисини рухсат берилдиким, бориб Боқийга қўшулуғ, мен етгунча илиқдин келурларини тақсир қилмагайлар.

Ушбу намози дийгар Шоҳ Муҳаммад Маъруфқа хосса хильят ва тупчоқ иноят қилиб, рухсат берилди. Билтурғи дастур била Соранинг важҳига ва Кундлани тарқашбанд сақламоғига иноят қилилди. Ҳам ушбу кун Исмоил Жилвонийга Сарвордин етмиши икки лак важҳ иноят қилиб, хосса хильят ва тупчоқ от иноят қилиб, рухсат берилди. Аловулхон Нуҳон бошлиқ анинг била келганларга ҳам Сарвордин важҳ тайин қилиб, рухсат берилди. Муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар қайсинга бирорини ўғли Ограда ҳамиша мулозаматта бўлғай, «Гунжойиш» ва «Орайиш» кемасини яна икки Банголий кемаси билаким, бу навбат тушган кема Бангола кемаларидин интихоб қилилиб эди, банголийларға уҳда қилилдиким, Тирмуҳоний била Ғозинурға элтгайлар. «Осойиш» била «Фармойиш» кемасига фармон бўлдиким, Сару юқкори ўрду била ҳамроҳ элтгайлар.

Баҳор ва Сарудин хотирни жамъ қилиб, душанба куни Чатурмуккининг Чўпора гузаридин Уд тарафи Сару ёқалай кўчилди. Үн курухча ўйл келиб, Фатҳпурнинг тавобиидин Килира² деган кентнинг ёнида Саару ёқасида тушулди. Эрта кўчтганлар озиқиб, Фатҳпурнинг улуғ кўлига борибтурлар. Бир неча кишини чопту-

рулдиким, яқиндағи элни ёндургайлар. Кичик Ҳожсанни йиборилди ким, кўл ёқасида қўнуб, анда тушган черикини тонгласи келтуруб, ўрдуға қўшғай. Эрта андин кўчуб, ярим ўйлда «Осоиши» ке масига кирдим. Юқкори юртгача тортуруб келдим. Йўйда Шоҳ Муҳаммад девонанинг ўғликим, Боқи қошидин келиб эди, Ҳалифа келтурди — Лакнав хабари таҳқиқ бўлди.

Шанба куни рамазон ойининг ўн учида уруи солурлар. Уруи била ҳеч иш қила олмаслар. Уруи асносида йиғиштурғон ҳас ва қана ва жарига якбора ўт туташур, андоқим, қўргони олурлар. Икки-ўч кундин сўнг бизнинг қайтгон¹ хабаримизни топиб, Даъмуд сари кўчарлар. Бу кун ҳам ўн курухча ўйл келиб, Секрий паргасининг Жалисири отлиқ кентининг ёнида Сару ёқасига тушулди.

Чаҳоршанба отнинг осойиши учун ул юртта мақом бўлди. Шайх Боязид ва Бибанни баъзилар дедилар эдиким, Гангдин ўтуб, Чунор ва Жўн навоҳиси била ўзларини басҳимилариға² торта ҳаёллафи бор эмиси. Бекларни чарлаб, машварат қилиб, андоқ сўз бўлдиким, Муҳаммад Замон мирзо ва Султон Жунайд барлоским, Жўниур ивазига Чунорни ва яна баъзи парганотни топиб эдилар. Маҳмудхон Нуҳоний, Қози Жиё, Тожихон Сорангхоний бориб, Чунорда мухолифларнинг йўлини тўсқайлар.

Тонгласи панжшанба куни эрта кўчуб, Сару дарёсидин айрилиб, ўн бир курух ўйл келиб, Парсарудин ўтуб, Парсарунинг ёқасида тушулди. Бекларни чарлаб, машварат қилиб, Эсан Темур Султон, Муҳаммад Султон мирзо, Тўхта Бўға Султон, Қосим Ҳусайн Султон, Бихўб Султон, Музафар Ҳусайн Султон, Қосим Ҳожа, Жаъфар Ҳожа, Зоҳид Ҳожа, Жонбек, Аскарий навкарлари била. Кичик Ҳожа, ҳинд умаросидин Оламхон Колпий, Маликодд Кароний, Родуйи Сарвоний бошлиқларни тайин қилилдиким, Боязид ва Бибаннинг кейинча Даъмут тарафи чериқдин айрилиб, илдам борғайлар.

Ушбу Парсаруда кеча таҳорат қиласур әдим, шамъ ёруғига қалин баликлар йиғилиб, сув юзига чиқтилар. Мен ва яна ёвумдағилар илик била қалин балиқ туттук.

Одина куни Парсарунинг бир шоҳ обининг бошиға тушулди. Хейли иничка сув эди. Черик элининг убур ва муруридин тагайюр топмагай деб, юқкорисини бўғдуруб, бир даҳи-дардаҳ бўлғон ерини таҳорат учун ясаттим. Бисту ҳафтум³ кечаси ушбу юртта бўлди.

Тонгласи бу сувдин айрилиб, Тус сувини ўтуб тушулди. Якшанба куни ушбу сув ёқасира туштук.

Душанба куни ойининг йигирма тўқкузида ушбу Тус сувининг ёқасида манзил эди. Бу оҳшом бовужудким, ҳаво яхши соғ эмас эди, бир неча киши ой кўрдилар. Қози қошида гувоҳлиқ бердилар, ой боши событ бўлди.

¹ Қ. б.— Ҳусайнхон.

² Қ. б.— била юзлати сипоҳилариға.

³ Бисту ҳафтум — йигирма еттинчи (рамазон ойининг бу кечаси қутлуг ҳисобланади, шунинг учун бу кечани алоҳида қайд этган).

Сешанба сабоҳи ийд намозини ўтаб, отланилди. Ўн курух йўл келиб, Тойикнинг бир куруҳида Гўй сувининг ёқасида туштук. Намози пешинга ёвук маъжун иртикоғи қилилди. Шайх Зайн ва Мулло Шихоб ва Ҳонд Амирға буғина байтни йибориб тиладук:

Шайху Мулло Шихобу Ҳонд Амир,
Келинг уч-уч, икки-икки, бир-бир.

Дарвеш Мухаммад ва Юнус Али ва Абдулло ҳам бор эдилар. Намози дийгар күштигирлар күшти туттилар. Чахоршанба куни ул юртта мақом эди. Чоштқа ёвук маъжун ейилди. Малик Шарққим, Тоҳижонни Чунордин чиқорғали бориб эди, букун келид. Букун күштигирлар күшти туттилар. Паҳлавон Удийким, бурн келиб эди, бу фурсатга келган Ҳиндустоний күштигир била курашиб йиқти. Яхе Нуҳонийга ўн беш лаклик ер Сарвордин важҳига бериб, сару-по кийдуруб, рухсат берилди.

Тонгласи ўн бир курух йўл келиб, Гўй сувидин ўтуб, ушбу сув ёқасида тушулди. Илғор борғон султонлар ва беклардин андоқ хабар топилдиким, Даъмудга бориб, ҳануз Ганг дарёсидин ўтмайдур эмишлар. Аччиғланиб фармонлар йиборилди: Ганг дарёсидин тез ўтуб, ёғийнинг сўнгига юруб, Жўндин ҳам ўтуб; Оламхонни ўзингизга қўшуб, жаҳд қилиб ёғийға илик қўша кўрунг.

Ушбу сувдин ора икки қўнуб, Даъмуд келилди. Ганг дарёсидин гузар била аксар черик эли ушбу кун-ўқ ўттилар. Ўрдуни ўткариб, гузардин кўйи оролда маъжун ейилди. Черик эли жонолигон жиҳатидин сувдин ўтуб тушган юртта бир кун мақом бўлди. Боқи Тошкандий Уд черикига била ушул кун келиб, мулозамат қилди.

Ганг сувидин ора қўнуб, Гуворанинг ёнида Аринд сувининг ёқасига тушулди. Даъмуддин Гувора йигирма икки курух чиқти.

Панжшанба куни ул юрттин эрта кўчуб, Одампур парганаси-нинг олиға тушулди. Муҳолифларнинг сўнгига ўтмоқ учун бурунроқдин жолабонлардин бир-иккени Колпий йиборилиб эдиким, бўлғон кемаларни келтургайлар. Ўшунда тушган оҳшом бир пора кема келид. Дарёдин гузар ҳам топилди. Юртнинг пургардлиғидин оролда-ўқ ўлтурдум. Неча кунким анда эдим, кечакунидуз оролда-ўқ бўлур эдим. Муҳолифлардин таҳқиқ хабар келмаган учун Боқи шиговулни Уддаги йигитлар била сув кечуруб, ёғийдин хабар оғлари йиборилди.

Тонгласи жумъя намози дийгари Боқибекнинг наввари келид. Шайх Боязид ва Бибанинг қоровулини босиб, Муборакхон Жилвоний отлиқ ёбдан кишисини ва яна бир неча кишисини ўлтуруб, бир неча бош ва бир тирик йиборибтур. Сабоҳи Шоҳ Ҳусайн баҳшиким, Боқи била бориб эди, келид. Қоровулни босганини ва андаги хабарларни машруҳ арз қилди.

Ушбу оҳшомким, якшанба кечаси ва ойнинг ўн учи бўлгай, Жўн дарёси кирди, андоқким, сабоҳи бу оролни дуруст сув бости.

Бир ўқ отими қуюроқ яна бир оролға бориб, чодир тикиб ўлтур дум.

Душанба куни илғор борғон султонлар ва беклар қонидин Жа лол Тошкандий келид, илғор хабарини топиб, Шайх Боязид ва Би бан Маҳуба парганаидин қочибтурлар.

Чун пашкол етишиб эди ва беш-олти ой черик чеरиклаб, чеरик элининг от ва улоги ҳароб бўлуб эди, борғон илғор султонларига ва бекларга фармон бўлдиким, Огра ва ул навоҳидин този илғор келгунча етган ерда таваққуф килгайлар.

Ушбу намози дийгар Боқи шиговул била Уд чеरикига рухсат берилди. Мусо Маъруф Фармулийким, чеरикдин ёциб, Сару дарёсидин ўтганда келиб, мулозамат қилиб эди, ўттuz лаклик паргана Амраҳордин важҳига тайин қилиб, хосса бош-оёқ ва эгарлик от иноят қилиб, Амраҳорға рухсат берилди.

Бу тарафлардин хотиржам қилиб, сешанба кечаси уч пос ва бир гирийдин сўнг илғор тарийки била Ограга мутаважжиқ бўлдук. Тонгласи ўн олти курух йўл келиб, тушга ёвук Колпий тавобендин Балодар деган парганаада тушланиб, отға арпа бериб, намози шом андин отланилди. Бу кеча ўн уч курух йўл юруб, уч поста Колпий парганаадаридин Сўгайдпурға Баҳодурхон Сарвонийнинг гўрхонасиға тушуб уюхлаб, намози бомдодни ўтаб, андин тебрадук. Ўн олти курух келиб, кун тушта Атоваға еттук. Маҳди Ҳожа ўтру келид. Кечанинг бир посида андин отланиб, ўлда озроқча уюхлаб, ўн олти курух йўл келиб, Робиийнинг Фатхпурнига туш тушулди. Эрта намози пешин Фатхпурдин отланиб, ўн етти курух йўл юруб, кечанинг икки посида Ограницинг «Ҳашт биҳишт» боғига тушулди.

Тонгласи одина куни Муҳаммад баҳши ва баъзилар қилиб, мулозамат қилдилар. Намози пешинга ёвук Жўндин ўтуб, Ҳожа Абдулҳаққа мулозамат қилиб, қалъя бориб, амма бегимларни кўрдум.

Балхий полизкорни қовун эккали қўюлуб эди. Бир неча қовун сақлағон экандур, келтурди. Хейли яхшиғина қовунлар эди. Бир-икки бута ток «Ҳашт беҳишт» боғида эктуруб эдим, аниғ ҳам яхшиғина узумлари бўлуб эди. Шайх Гўран ҳам бир сабад узум йибориб эди, ямон эмас эди, Ҳиндустонда қовун, узумнинг мунча бўлуридин филжумла хурсандлигे бўлди.

Якшанба кечаси икки пос бор эдиким, Моҳим келид. Биз че рикка жумодил-аввал ойининг ўнида отланиб эдук, гариб умури иттифоқий воқе бўлубтурким, булар ҳам Коболдун ушбу кунда чиқкан экандурлар. Панжшанба куни зилқаъда ойининг ғуррасида улуғ девонхонада девон ўлтуронда Ҳумоюннинг ва Моҳим пешкашларин тортилар. Ушбу кун Мағфур девоннинг бир навварин ёз эллик қаҳорға¹ музд бериб қовун ва узум ва мева учун Кобулға йиборилди.

Шанба куни ойнинг учидаги Ҳиндубекким, Кобулдин бадрака бўлуб келиб эди, Али Юсуф ўлган учун, Санбалға йиборгани экан-

¹ К. б.— Алихон.

² К. б.— жонокиган.

дурлар, келиб, мулозамат қилди. Ҳисомиддин Али Халифа ҳам Альвордин ушбу куни келиб, мулозамат қилди.

Тонгласи якшанба куни Абдуллоким, Тирмуҳонийдин Али Юсуф ўлган жиҳатидин Санбалға йиборилиб эди, келди.

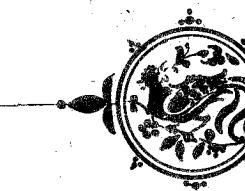
Кобулдин келгучилардин андоқ масмұу бўлур эдиким, Шайх Шариф Қаробоғий Абдулазизнинг иғвосидин ноҳаводорлиғидин қилмағон зулм ва ўтмаган бидъатларни бизга иснод қилиб, маҳзарлар битиб, Лоҳур аиммасининг отларини таклиф била битиб, маҳзарнинг саводини шаҳрларга йибориб, баҳс қилур хаёли бор. Абдулазиз даги неча ҳукмни эшитмай, анвои ношойист ақвол ва нобойист ағъюл андій содир бўлубтур. Бу жиҳатлардин якшанба куни ойнинг ўн бирида Қанбар Али аргунни йиборилдиким, Шайх Шарифни ва Лоҳур аиммасини ва савдарийларини ва Абдула-зизни даргоҳига олиб келтургай.

Панжшанба куни ойнинг ўн бешида Тижорадин Чин Темур Султон келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун паҳлавон Содиқ била Улуғ Үдий күштигир күшти туттилар. Содиқ имкора йиқти. Хейли ташвиш торти.

Душанба куни ойнинг ўн тўққузида қизилбош элчиси Мурод қўрчиға мурассасъ камар ханжар ва муносиб хильят кийдуруб, икки лак танга иноят қилиб, рухсат берилди.

Бу кунларда Сайд Машҳадий Гувалёрдин келиб, Раҳимдоддин ёғийлиқ ангизини арз қилди. Халифанинг навкари Шоҳ Мухаммад муҳрдорни йиборилди. Ғалаба насиҳат омиз сўзлар битиб йиборилди. Бориб бир неча кундин сўнгра ўғлини олиб келди. Агарчи ўғли келди, vale ӯзининг келур хаёли йўқ эди. Анинг рафғи таваҳхуми учун Нурбекни сешанба куни зилхижжжа ойнинг бешида Гувалёрға йиборилди. Неча кундин сўнг Нурбек келиб, Раҳимдоддинг қилғон истидъоларини арз қилиб, муддаосидек фармонлар буткариб йиборур ҳолатта бир навкари келиб арз қилдиким, мени ўғлини қочурғали йиборибтур, келур хаёли йўқтур. Бу хабар келгач, филхол Гувалёр устига отланмоқ бўлдук. Халифа арзга еткурдиким, яна бир навбат мен насиҳат омиз хат битиб йиборай, шоядиким ислоҳқа келгай. Бу маслаҳат учун Шиҳобиддин Хисравни йиборилди.

Панжанба куни мазкур ойнинг еттисида Атоватдин Маҳди Ҳожа келди. Ийд куни Ҳиндубекка хосса бош-оёқ, мурассасъ камар шамшир ва тупчоқ иноят бўлди. Ҳасан Алиғаким, туркман орасида Чигатойға машҳурдур, бош-оёқ ва мурассасъ камар ханжар ва етти лаклик паргана иноят бўлди.

ВАҶОЕИ САНАИ СИТТА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЬА МИА¹

Сешанба кўни муҳаррам ойининг ўн учида Гувалёрдин Шиҳобиддин Хисрав била шайх Муҳаммад Ғавс Раҳимдоддинг шафоати учун келди. Чун дарвеш ва азиз кипи эди, Раҳимдоддинг гуноҳини аларға бағишилаб, Шайх Гўран² била Нурбекни Гувалёрга йиборилдиким, Гувалёри буларға топшуруб...

...Буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жангжанги йиборилди. Илгари тайин бўлғон Мулло Муҳиб Алилар етгунча, Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Невмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опокнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилган экандурлар. Булар етгач, Зоҳид Табарий Муҳиб Алининг тагойиси чопар, кўмак етмас, Зоҳирни ўшанда-ўқ олурлар, Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалопдин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир курухгача буларнинг кейинича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жанги қароси пайдо бўлғач, турарлар. Бизга пәё-пай хабар келдиким, ғаним қишиси ёвук келди. Жиба кийиб, отларга кечим солиб, яроғланиб чопа отландук. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтиргайлар. Бир курух келдук. Ғаним қишиси ёнған экандур.

Дарё (йи) Хўрда улуғ кўл эди, сув маслаҳатига ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни гирдини беркуттук ва Роно Санго бениҳоятлиқ қул ва қўшуни била оёқ илгари қўйдиким. Ҳиндустон қоидаси била юз мингни бир лак ва юз лакни бир курур дерлар, анинг қул ва қўшини минг икки лакка етиб эрди. Нечукким, вилояти ўн курурга етиб эрдиким, бир лак отлиғнинг жойи ва авқот гузари бўлғай. Ва кўпинча бош ва бошлиғким, ҳаргиз ҳеч маъракада анга имдод қилиб, итоат ва байъатлиглари йўқ эрди, анга қўшулуб, фармонбардор бўлуб эрдилар.

¹ Тўққиз юз ўттиз олтинчи (1529) йил воқеалари.

² К. б.—«Гўран» йўқ.

³ Ҳар икки босмада ҳам асар мана шу «топшуруб» сўзига келиб узилиб колади. Бундан кейинги парчаларни эса, Қозон босмасидан олиб иловга қилиди. Бу парчанинг ҳам бош томони тушиб қолган. Бу парчалар Л. б. да йўқ.

Анинг черикининг тафсили будурким, Салҳдиким, Ройсин ва Сорангпурни ҳукуматлиги анда эди, ўттуз минг отлиқ сийи бор эрди. Ва Ровул Удий Синг Ногрий ўн икки минг отлиқ ва Ҳасанхон Мевотийким, Мевотин ҳокимлиги анда эди, ўн икки минг ва Баҳодур Ҳамлоидарий тўрт минг ва Сатирди Каҳжий олти минг ва Жармал Парам Дев ва Мерта ҳокимни тўрт минг ва Бир Синг Дев Жуҳон тўрт минг ва Султон Искандарни ўғли Маҳмудхон агарчи вилояти ўқ эрди, сардорлиғ хавасига ўн икки минг отлиғ ўзи била сахлар эрди. Ҳосил будурким, мухолиф минг икки кишига тортар эрди.

Ва мухолифларнинг келури бизни масомимизга етишти, ўз фикримизни қилиб, ўшул равиш била ясов ясадукким, ғулга мавқиби хоссимиш мутамаккин бўлуб, ўнга Чин Темур Султон ва Мирзо Сулаймон ва Ҳожа Дўстхонд ва Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор ва Дўст эшик оқа ўзга умаролар била муқаррар килдук. Ва сўлга султон Баҳоуддин Баҳул Лудийни ўғли Аловиддин ва Шайх Зайн Хоғий ва Амир Муҳиб Аликим, Низомиддин Али халифани ўғли эрди ва Турдивекким, Кўчекни ииниси эрди ва Шер Афганким, Кўчекни ўғли эрди ва Ороишихон ва Ҳожа Ҳусайн ва ўзга халқимиз била тузадук ва буронгорга ўзумуз бўлуб, Ҳиндустон умароларидин Ҳонихонон ва Диловархон ва Малиқдод Қароний ва Шайх Гўрандек кишиларни хизматимизга саҳладук. Ўнга Косим Ҳусайн султон ва Аҳмад Юсуф ўғлон ва Ҳиндубек қавчин ва Ҳисрав кўкалтош ва Қивомбек ва Ўрдуноҳ ва Вали Ҳозин ва Қароқузи ва Мирқули Сийстоний ва Ҳожа Паҳлавон Бадаҳний ва Абдушукурни ва Малиқ Косим Бобо Қашқани, иинисини ўзга мўғул баҳодирлари билан тайин бўлдилар ва сўнгга Мирҳама ва Муҳаммадий кўкалтош ва Ҳожагий Асар бир неча йигитлар билан номзад бўлдилар ва Жувонгори майманат осорға Маҳди Ҳожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳди Султонни ўғли Одил Султон ва Абдулазиз мироҳўр ва Муҳаммад жанг-жанг ва Қутлуққадам қаровул ва Шоҳ Ҳусайн Боракий ва Жонбек атка ва Ҳиндустон умароларидин Жалолхон ва Камолхонким, Султон Аловуддинни ўғлонларидин эрдилар ва Алихон, Шайхзода Фармулий ва Низомхон Биёна ва Мўъмин атка ва Рустам туркман ичклилар билан ва ўзга баҳодирлар ва гозийлар ихлос ниход билан урушга бел боғладилар.

Ва Низомиддин Али халифани ғазоти Рум дастуридек, буюрудиким, милтиқчилар ва раъдандоzlарким, черикимизни олдида эдилар, аларнинг паноҳи учун аробаларни келтуруб, занжир билан боғладилар. Ва Султон Муҳаммад баҳшини буюрудиким, рўбарўда туруб, ҳар не хотирга келса фармон қилғаймиз ва ул ясовуллар ва тавочиларга буюргайким, бошлиqlарга еткузгайлар ва чун черикин юрушда тартиб берилди, бош ва бошлиqlар улуси билан бориб, ўрунлариға турдилар. Андин сўнгра фармон бўлдиким, хеч киши ўрнидин тербанмасун ва берухсат майдонга бориб, мухораба қилмасун, то биздин фармон бўлмаса.

Ва кўндин бир поси ўтуб эрдиким, жувонгор ва буронгор андок ўруш бўлдиким, зилзила заминда ва валвала замонда тушти.

Ва ёв бизни буронгор тарафидин тербаниб, Ҳисрав кўкалтош ва Малиқ Қосим ва Бобо Қашқага ҳамла қилдилар. Ва Чин Темур Султонни буюрудукким, аларнинг кўмакига етсун. Ва ул мардона ишлар қилиб, ёвни қувлаб, ясовулни бузуб, гулини яқинига еткузди. Ва бу фатхининг жулдуси анинг отига муқаррар килдук ва Мустафо Румийни буюрудукким, ғулдин аробаларни илгари олтиб, милтиқ ва зарбан билан андоқ мухолифни лашкарини дарҳам урдиким, баҳодирларнинг кўнгулларидин қаронғу кўтарилиди. Ва кўн ёвнинг танаси мазаллат тупроғига тушуб, фано бодига йиборилди.

Ва лекин воқеа андоқ эдиким, Роно Санғонинг черики кейинидин саф-саф келур эрдилар. Мен ҳам кишиларимни яхшиларини териб-териб бир-бирини кейинидин кўмакка йиборур эрдим. Аввал Қосим Ҳусайн Султон ва Аҳмад Юнус ва Қивомбекни буюрудум. Андин сўнг Ҳиндубек қавчинни фармон бердим ва андин сўнгра Муҳаммад кўкалтош ва Ҳожагий Асадни ҳукм қилдим, андин сўнг Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Абдулло китобдор ва аларнинг кейинидин Дўст эшик оқани ва Муҳаммад Ҳалил ахтабегини кўмакка йиборилди ва ғанимни буронғори неча қатла бизни жувонғорға ҳамла келтурди ва ҳар қатлада ихлос ниход ғозийларимиз бир порасини ўқ ёғини билан ерга тикар эрдилар. Ва яна бир порасини қилич ва ҳанжар барқи билан куллайнин жаҳаннамға йиборур эрдилар. Ва Мўъмун атка ва Рустам туркман ва мулло Маҳмуд ва Али атка ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Абдулазиз мироҳўр ва Қутлуққадам қоровул ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шоҳ Ҳусайн Боракий ва Мўғул Фончи кўл урушга қўюб, событ қадам бўлдилар. Ва Ҳожа Ҳасан девон девонийлар билан кўмакка кеттилар. Ва бори баҳодирлар жон бериб, жон олиб, интиқом барқларини душмандин узаттилар. Нечукким, ғанимни кўплигидин уруш узокка тортилди. Ҳос хизматторларким, аробаларни кейинида шердайин занжирда эрдилар, буюрудумким, ғулни ўнг ва сўлидин милтиқчиларни ўртада қўюб, икки тарафдин корзор қилсунлар. Ушбу йигитлар шердек занжирни ғажиб, узуб чиққандек ўзларини ўз бошига кўрган билан бу хайли куффорға тушуб, ҳарне кўлларидин келди — қилдилар. Ва нодурул-аср Али Қули ўз улуси билан ғулнинг олдида эди ва милтиқ ва зарбзан ва тош отмоқда ишлар қилур эрдилар.

Кўрдукким, ғаним фаноси кечроққа тортилди. Буюрулдиким, ғул аробаларини илгаррак юрусунлар, ўзумуз ҳам юруй-ўқ бердук. Ясов ҳалқи ўнг ва сўлдин буронгор ва жувонғордин кўруб, тербаниб, ғанимға ҳамла келтурдилар. Андоқ уруш бўлдиким, бизни ўнг ва сўлимиз ғанимни ўнг ва сўлини элтиб, бир ерда солдилар. Ва ғаним илик кўнглидин юб ва умр памғуни куйдуруб, бизни буронғорга ва жувонғорга чопиб, ўзларини яқин ҳам тегуздилар. Чун оёғ маҳкам қилиб эрдук, мухолифни турар мажоли қолмай, беихтиёр қоча бердилар. Ва кўпроғи ўшул майдонда жон бериб, жаҳаннамға кеттилар. Ва Ҳасанхон Мевотийга милтиқ тегиб, гарди фанога кетти. Ва Ровули Удий Синг ва Мангжанд Жўбон ва Рой Чандирён ва Даълас рой ва Канган ва Гаримсингдек бош-

лиелар ғанимдин адам йўлини губори бўлдилар. Ва неча минг поралик бизни черикни отларининг оёғи остида поймол бўлдилар. Ва Муҳаммад кўкалтош ва Абдулазиз мирохўр ва Оламхон ва яна бир неча умаролар билан буюрулдиким, Роно Сангони кейиндин таокуб қисувлар. Ва мен ўзум ҳам бир неча курухча қавладимким, Роно Сангога коронгу кун тушти.

Тоинки кечак бўлди, ғанимдин кўнгул жамъ қилиб, комёб қайттук. Ва неча соаттин сўнг манзилга етиштук. Нечунким, тақдир бўлмагандурким, ул кофир қўлга тушгай. Кейинидин кетган халойиқ эҳтимом қилмабтурлар ва пушаймон бўлдукким, халқни умидига бўлмай, ўзумиз таокуб қилмоқ керак эрди. Ва Шайх Зайниддинким, фузалоларимиздин эрди, бу фатҳга тарих «подшоҳи ислом» топти ва Мирғису ҳам Кобулдин ўшил тарихни битиб йиборди. Яна ўшандоқ илгариги фатҳларимиздинким, Дибалпурни фатҳ қилдук, икки киши «васати рабиул-аввал» топти.

Ва чун фатҳ мундоқ бўлди, Роно Сангонинг кейинидин вилоятига таокуб қўлмокни сабаби йўқ эрди, мавқуф қилиб, Мевот тасҳириға ҳиммат боғладук. Ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шайх Гўран ва Абдулмалик қўрчини қалин киши билан Илёсхоннинг бошига йибордукким, Икки сувни орасига бош кўтариб, Кўл қасабасини урушуб олиб эрди. Ва Кичик Аликим, Кўл қасабасини хокими эрди, тутиб бандга солғон экандур. Ўшал йиборган черикким, биз йибориб эрдук, якин етганда тоб келтура олмай қочибтур. Нечакундин сўнгким, Оргага еттук, дохил бўлғон куни ул тийра баҳти боғлаб, чирмаб келтүрдилар. Сазосига етти.

Андин сўнгра кўнгулга еттиким, Мевот тарафиға бормоғ керак. Чахоршанба куни ражаб ойининг олтисиға Алворким, Мевот хокимнишинидур, борилди. Анинг хизонасини осонлиғ билан қўлға олдук. Ва чун бу вилоят ҳам дохири мамолики маҳруса бўлди, азимати мустақарри хилофат қилдук. Муҳаммад Ҳумоюнни Кобул ва Бадахшонга рухсат бериб, ўзумиз мустақарри хилофатка борғонмиз.

Тўққуз юз ўттуз тўртта Хон Мирзо оламдин сафар қилди. Бадахшонни ҳукуматлиги нурул-айний Муҳаммад Ҳумоюнга бериб эрдук, ўшул иллинг¹ ражаб ойининг тўққузида Муҳаммад Ҳумоюни ул мамоликка рухсат борилди. Ўшул аснода Бибан Ағонким, бош кўтариб эрди, Қосим Ҳусайн Султон ва Муҳаммад Қосим Бобо Қашқа ва Абул-Муҳаммад найзадор ва Ҳусайнхон ва Хиндустон умароларидин Алихон Фармулий ва Маликдод Кароний ва Тоторхон ва Ҳонижаконни Муҳаммад Султон мирзоға йўлдош қилиб йиборилди. Ул баҳти қайтғон эшиттиким, черик тайин бўлбутур, бошини қўлиға олиб, дунёдин чиқар.

Ўзумиз ўшул иллинг авохираша Фатҳпур ва Борийни саир қилиб, Оргага келдук. Тўққуз юз ўттуз тўртта Кўл саириға бориб, андин Санбал шикорига борилди. Кўҳистонни саир қилиб, дорулхилофага² келинди. Ва сафар ойининг йигирма секкизида Фах-

рижаҳонбегим ва Хадиҷа султонбегим ўғлон ушоги билан Кобулдин келдилар. Ва биз кемаға кириб, аларни истиқбочинга бориб, яхши соатта дохил қилдук.

Андин сўнг бир-бирини кейинидин хабар келур эрдиким, Меднирой Чандирий хокими ва Роно черик йигиштурмокки мишигул бўлубтурлар. Ўшул хабарларким, бизга етти, олти етти минг йиборидин Чин Темур Султонга йўлдош қилиб, Колний ҳудудидин Чандирий йиборилди.

Чаҳоршанба куни жумодил-аввал ойининг еттисида Чандирий фатҳ бўлди ва «фатҳи дорул-ҳарб» анинг тарихини топди. Ва Чандирий қўлға келгандин сўнг Аҳмадиоғаким, Султониридинни набираси эрди, иноят қилдук.

Ва якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн биридан дорулхилофага дохил бўлдук. Андин илгарроқким, Чандирий борғаймиз, Роно черики билан тербониб, Иражғаким, бисиҳатнинг матгорлардин анда эди, келиб қабал қилғон бўлгай. Вироидан юқусида бузургворлардий бириси анинг тушига кириб, қўрсакчаларким, ўшуул юқудин титраниб сесканиб уйғона тушар, иситмада тутар. Ўшул иситмада черикни ҳукм қилурким, қайтсанулар. Анинг зоҳир бўлдиким, йўлда ажал йўлдош бўлуб, жонини олиб, жонини намға йиборур.

Ва бизни черикимиз Бурҳонпур суйидин ўтар эрдиларким, хабар келди: Маъруф ва Бибан ва Боязид Қануждин қочиб, Иражға келиб, Шамсобод қальъасини Абул-Муҳаммад найзадордин зўр билан олибтурлар. Анинг учун инон ўшал ёнға майл қилиб, бир неча йигитларни илгарироқ йиборилди. Бу хабарни эшитгандин сўнг Маъруфни ўғли Қануждин кочар. Ва Бибан ва Боязид ва Маъруф ҳам Гангдин ўтуб, Қануж баробарида Гангии офтобчиқарида бориб, гузарбандлиғ хаёлиға ўлтуарлар.

Ва тўққуз юз ўттуз бешида жумъа куни мухаррам ойининг учидақим, Мирзо Аскарийни Кобулдин Мултон маслаҳатига тилашиб эрдук, Гувалёрға келиб, мулозамат қилди. Ўшул куни рожа Бикраможит ва Мон Сингнинг иморатларини саир қилиб, дорулхилофага мутаважжих бўлдук. Пайшанба куни ўшул ойининг йигирма бешида дохил бўлдук.

Душанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида Муҳаммад Ҳумоюндин қосидлар келиб, мулозамат қилдилар ва ариза ҳам келтүрдиларким, анда битиб эрдиким, тенгри таоло бизга бир ўғул каромат қилди, анинг отини Алъамон қўйдук. Ўшбу от бизга хуш ёқмади. Андин сўнг турк ва ҳинд умароларини чарлатиб, жашни бердук. Ўшбу жашида маслаҳат ва кенгаш андок бўлдиким, шарқ вилоятларига таҳт келтурмак керак. Илгарироқ Мирзо Аскарий оғир черик билан мутаважжих бўлсун. Ва умароларким, Ганг суйини нари ёнидадурлар, йўлдош бўлуб, бу маслаҳатига жаҳд қисувлар. Ва душанба куни рабиул-охир ойининг еттисида Мирзо Аскарий(га) рухсат бўлуб, мутаважжих бўлди.

Ва ўзимиз ширкор учун Даҳпур тарафиға отландук. Ва жумодил-

¹ Йилнинг.

² Пойтахт — демак.

аввал ойининг учидаги хабар келдиким, Маҳмуд Искандарни ўғли Баҳорни олиб, шўриш хаёли бошига бор. Шикордин қайтиб, дорул-хилофага нузул қилдук.

Ўшул аснода Бадахшондин Муҳаммад Ҳумоюн қосидлар йиборибтурким, қирқ-эллик минг черик йиғиштуруб, Султон Вайсни йўлдош қилиб, Самарқанд хаёли бошқа тушубтур ва сулҳ сўзи ҳам орада бор. Аниг арзодошти жавобида битилдиким, тенгри таолодин умидвормизким, ўшул яқинда Ҳиндустон вилояти қўлга киргай. Ҳавоҳоҳ ва яхши фароҳ ҳавсалаларимиздин Ҳиндустон вилоятига қўюб, ўзумуз маврусий вилоятимизга боргаймиз. Ва кераким, бори ҳалқимиз бу юрушда, Ҳумоюнга йўлдош бўлуб, ихлос кўрсатгайлар.

Ва панжшанба куни ўшул ойининг ўн еттисида Жўн суйидин ўтуб, шарқ рўя тарафиға мутаважжих бўлдуғ. Ушбу кунда Нурратшоҳдиним, Бангола волиси эди, элчилар келиб, пешкашийлар келтуруб, изҳори бандалик қилдилар.

Душанба куни жумодил-охир ойининг ўн тўққузида Мирзо Аскарий келиб, бизни кўрди. Фармон қилдукким, сиз черикингиз билан Ганг сўйини нари ёнида тушунг. Ва Огра яқинида Искандар Султонни ўғини Маҳмудхонни бузулғондин хабар етти. Фозипур ҳудудигача бориб, Баҳучпур ва Баҳаға тушулди. Ва анда Баҳор вилоятини Мирзо Муҳаммад Замонга берилди.

Панжшанба куни рамазон ойининг еттисида Бангола ва Баҳордин хотиржамъ бўлуб, Сарво тарафиға Бибан ва Боязид дафъи учун юрий бердук. Ва ул муҳолифлар билан уруш солиб, шикаст бердук. Андин сўнг Харид ва Скандарпурни сайр қилиб, бу вилоятлардин хотиржамъ бўлуб, илғор билан дорил-хилофага мутаважжих бўлуб, андак фурсатта доҳил бўлдук.

Ва Муҳаммал Ҳумоюн бир или эдиким, Бадахшонда дийдорлардин айру тушуб эрди, сўнгра бизни соғиниб, Бадахшонни Мирзо Сулаймонким, аниг куёви эрди, топшуруб, бир кунда Кобулға келур. Ва Мирзо Комрон Қандаҳордин Кобулға келган экандур. Ийдоҳта мулоқот қилиб, ҳайрон бўлуб, таважжух сабабини сўрабтур. Ва Муҳаммад Ҳумоюн бизни иштиёқимизни айтиб Мирзо Ҳиндолни Кобулдан Бадахшонга йиборуб, бизни тарафга юра берур. Бир неча кунда дорул-хилофа Оргага стиб, ўшул соатким, биз аниг онаси билан отини тутуб, сўзлашиб ўлтуруб эрдукким, ета-ўқ келди. Қўнгуллар гул янглиғ очилиб, кўзлар чироғдек ёруди. Муқаррар ҳар кун жаши эди, лекин аниг ўзига тўй бериб, хушҳоллиғлар қилдук. Ва неча муддатгача бир ерда бўлуб, мусоҳибона бир-бир билан сулук қилур эрдик. Ва алҳақ сухбатта бебадал эрди ва инсонни комилким дерлар, ўшал эрди.

Ўшал авқоттаким, Муҳаммад Ҳумоюн Бадахшондин келди, Султон Сайдхонким, Кошғар хонларидан эрди ва хешлиғи ҳам бизга бор эрди, Рашидхонни Ёркандга қўюб, хаёли хом қилиб, Бадахшон тарафиға мутаважжих бўлубтур ва андин илгарирогим, ул Бадахшонга етгай, Мирзо Ҳиндол бориб, Қалъайи Зафарға кириб экандур. Султон Сайдхон уч ой қабал қилиб, илгидин иш келмай қайтибтур.

Ва бизга андоқ еттиким, Кошғарийлар келиб, Бадахшонни олдилар. Биз Ҳожа Халифани фармон бердукким, Бадахшонга бориб, нечукким, салоҳийд бўлса, қўлсун. Ул нофаҳмлиғдин кабул қилмади? Ва Муҳаммад Ҳумоюнга айттукким, сени борғонинг нечук бўлтай? Ул жавоб бердиким, фармонга чора йўқтур, лекин ахд қилғонменким, ўз ихтиёrim, билан дийдордин айрилмагаймен. Аниг учун Мирзо Сулаймонни Бадахшонга рухсат берилди. Ва Султон Сайдға битидукким, бовужудким, биздин неча ҳуқуқ сиззадур, ажаб келдипим, сиз мундок қилдингиз. Алҳол Мирзо Ҳиндолни ҷарлаб, Мирзо Сулаймонни йибордик. Агар ҳуқуқни манзур қилиб, Бадахшонни Сулаймон мирзоғаким, бизни фарзандимиздур, бурсангиз яхши бўлгай. Ва илло биз гуноҳни ўзумиздан соқит қилиб, меросни меросхўрга топшурудж, билсунлар. Ва Мирзо Сулаймон андин илгариким, Кобулға етгай, Бадахшонни душман илгидин қўюб, амонлиғ бўлғон экандур. Ва Мирзо Сулаймон Бадахшонга борғонидин сўнг, Мирҳа Ҳиндол Бадахшонни Мирзо Сулаймонга топшуруб, Ҳиндустонга мутаважжих бўлди.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн Санбалғаким, аниг жойиги эрди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эди: зоҳираи, ани ер ва суйи ҳушёқмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узокка тортар. Тоноки биз эшиттук, фармон берилдиким, Дехлиға келтуруб. Дехлидин кемаға солиб келтурсунларким, ҳакими ҳозиқлар кўруб, дардиға даво қилсунлар. Бир неча кунда дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору-дармон бердилар, яхши бўлмади. Мир Абулқосимким, улуғ киши эрди, арзга еткурдиким, ушмундок дардларға дармон будурким, яхши нимарсалардин тасаддуқ қилмок керак. Тоинки тенгри таоло сиҳат бергай. Менинг кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн (нинг) мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, худой қабул қилсун. Ҳожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзға тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сиҳат топар, сиз бу сўзи нечун тилингизга келтурасиз. Гараз будурким, дунё молидин яхшисини тасаддуқ қилмок керак, Бас ўшал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эрди, Муҳаммад Ҳумоюнга иноят қилиб эрдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. Тилга келдиким, дунё моли аниг ивазига нечук бўлғай, мен аниг фидоси қилғонменким, ҳол анга мушкил бўлибтур.. Ва андин ўтубтурким, мен аниг бетоқатлиғини тоқат келтургаймен. Ўшал ҳолатта кириб, уч катла бошидан ўргулуб, дедимким, мен кўтардим харне дардинг бор. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳат бўлуб қўпти. Мен ноҳуш бўлуб йиқилдим. Аъёни давлат ва аркони мамлакатни ҷарлаб, байъат қўлларини Ҳумоюнни қўлиға бериб, жойнишинлиғига ва валиаҳдлиғига наслб қилдим. Ва тахтии анга топшурудум. Ва Ҳожа Халифа ва Қанбар Алибек ва Турдебек ва Ҳиндубек ва ўзга ҳалойиқ ҳам бу насойиҳда бор эрдилар, бориси қабул қилиб, банд бўлдилар.

Мусаввиди авроқ¹ айтадурким, тўқуз юз ўттуз еттида жумодил-аввал ойининг олтисида чаҳорбоғидаким, ўшул подшоҳ ўз кўли билан обод қилиб, эрди, ҳоли мутағайир бўлуб, бу олами бевафони падруд қилди.

Ва фузалойи аҳдким, тарих ва маросий ва қасоид ва тарокиб айттилар, аз он жумла Мавлоно Шихоб муаммойи бу мисраъни тарих топти: «Хумоюн буд вориси мулки вай».²

Ва маҳодурким, ул подшоҳи қобилинг яхшилиғларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужмал буқим, секкиз сифати асил аниңг зотига муттасил эрди: бириси буқим, нажҳати баланд эрди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эрди; учумчиси, вилоят олмор; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешумчиси, маъмурлув; олтимчиси, рафоҳият нияти тенгри таоло бандалариға; еттимчиси, чериқни кўнгли(ни) кўлга одмоқ; секкизимчиси,adolat қилмоқ.

Ва фазилат бобида камлиғи йўқ эрдиким, назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эрди. Алал-хусус туркий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб, айтибтур ва маснавий китоби ҳам борким, оти «Мубайин»дур. Тил билур доноҳалқ орасида аниңдек латойиф йўқтур. Ва Ҳожа Аҳрор айтган рисолаким, аниң оти «Волидия»дур ўшал подшоҳ Назм қилибтур. Ушбу китобким, «Бобирия»дур, Байрамхонни ўғли Мирзохонга буюрдиларким, туркийдин форсийға келтургилким, туркий билмопон ҳалойиққа осон бўлгай. Ул подшоҳ мусиқий илмидин ҳам хабари бор эрди ва бу рубоийни форсий айтиб эрдилар.

Дарвешонро агар на аз ҳешонем,
Лек аз дилу жон мұнтақиди эшонем.
Дураст магүй шоҳи аз дарвешӣ,³
Шоҳем, воле бандай дарвешонем.³

Ва форсийда бу матлаъни ҳам айтубтурлар:

Ҳалок мекунадам фурқати ту донистам,
Вагарна рафтан аз ин шаҳр метавонистам.⁴

Ва бу матлаъ ҳам аларнингдур:

¹ «Варакларни қораловчи»— кўчирувчи, котиб (кимлиги номаълум.)

² «Хумоюн — унинг мулкининг меросхўри».

³ Дарвешлар, агарчи бизларга яқин бўлмасалар ҳам, лекин биз умарга жону дил билан мухлисмиз. Шоҳликни дарвенилиқдан узок дема, биз шоҳ бўлсан ҳам, дарвешларнинг бандасимиз.

⁴ «Сендин айрилини мени ҳалок қилишини билдим; Бўлмаса бу шаҳардан кета олардим».

То ба зулфи сияҳаш дил бастам,
Аз парешонии олам растам!

Ва ул подшоҳ аруз ва қофияга ҳам рисолалари бор ва ул жумладин, «Муфассал» деганким, ушбу фан шархи бўлгай, қўидин кўп яхни тасниф қилибтурлар.

Ва ул подшоҳга тўрт ўғул ва уч қиз тенгри таоло қаромат қилиб эрдиким, ўғлонлар: Муҳаммад Ҳумоюн подшоҳ ва Комрон мирзо ва Мирзо Аскарий ва Мирзо Ҳиндол эрдилар. Ва қизлар: Гулрангбегим ва Гулчехрабегим ва Гулбаданбегим эрдилар. Ушбу уч қиз бир онадин эрдилар.

Ва бир неча аҳли табъким, ушбу подшоҳ доимул-авқот сұхбатдин айру қўймас эрди, булардур: Абулбақоким, илми ҳижмет бобида бебадал эрди. Ва Шайх Зайн садрким, Зайниддин Ҳавофийни набираси эрди, ҳиддати табъи бор эрди, назм ва ишиодин салиқалиғ ва Хумоюн подшоҳ замонида умаролиғ ҳам топиб эрди. Ва Шайх Абулвөҳид Форигийким, Шайх Зайн Ҳавофийни аваси бўлур эрди, хуштабъ ва шеър ҳам айтур эрди. Ва Султон Муҳаммад қўсаким, Мир Алишернинг мусоҳибларидин эрдиким, подшоҳ сұхбатида иззат топиб, сарафroz бўлуб эрди. Ва мавлоно Шиҳоб Муаммойиким, «Факирий» тахаллус қилиб эрди, фазойил ва пеърдин насибаси бор эрди. Ва Мавлоно Юсуфи табибким, аниң Ҳурсондин тилатиб эрдилар, набз кўрмоғидин ва ташхис қилмоғ аниңг иши эрди. Ва Сурҳ Вадоийким, туркий ва форсийда назм айтур эрди. Ва Мулла Бақойни салиқаси кўп эрди ва «Махзанул-асрор» вазнида подшоҳ отига маснавий айтиб эрди. Ва Ҳожа Низомиддин Али Ҳалифа хизмат ва Маҳрамият ва вазоратқа ақл ва тадбири бр эрди ва подшоҳ олида ҳурмат ва иззати онча бор эрдиким, кўп сўзи мақбули табъ бўлур эрди ва тибдин ҳам салиқаси бор эрди. Ва Мир Дарвииш Муҳаммад сорбонким, Ҳожа Аҳрорни яхши муридларидин эрди, хушсұхбат киши эрдиким, фазилатдин ул боргоҳда қурб ва эътибор топиб эрди. Ва Ҳонд Амир муаррихким, турфа киши эрди. Тасониғлари борким, ҳалқ орасида машҳурдур: «Ҳабибуссияр» ва «Холосатул-ахбор» ва «Дастурул-анвор» ва ўзга таснифлари ҳам бор. Ва Ҳожа Калонбек умаролардин эрди ва подшоҳ хизматида ўлтуур эрди, фазойил ва саҳиyllиғ бобида мумтоз. Ва аниң иниси Кичик Ҳожа муҳрдор ва хос аҳлидин эрди ва подшоҳ хизматида бу ҳам ўлтуур эди. Ва Султон Муҳаммад дўлдой улуг умаролари эди. Хушхулқ киши эрди.

«Валлоҳу бикули шайин алим».

¹ «Унинг қора сочига дил боғлаганимдан бери, оламнинг бесарашкомлигидан кутулдим».

ТАРЖИМАЛАР

ХИНДУСТОНДАН ФОЛИБ ПОДШОҲНИНГ ҚЎЛ ОСТИГА КИРГАН ЖОЙЛАР ДАРОМАДИНИНГ ТАХМИНИЙ ҲИСОБИ¹

Сатлуж сувининг у томони, Беҳра, Лоҳур, Сиёлкут, Диболпур ва бошқалар саркори: уч курур ўттуз уч лак ўн беш минг тўққиз юз саксон тўққиз (33 315 989) танга.

Сиҳринд саркори: бир курур йигирма тўққиз лак ўттиз бир минг тўққиз юз саксон беш (12 931 985) танга.

Ҳисори Фирзуа саркори: бир курур ўттуз лак етмиш бели минг бир юз етмиш тўрт (13 075 174) танга.

Деҳли пойтахти ва Миёни дуоб саркори: уч курур олтмини тўққиз лак эллик минг икки юз эллик тўрт (36 956 254) танга.

Мевот саркори (бу — Искандар замонида қўшилмаган): бир курур олтмини тўққиз лак саксон бир минг (16 981 000) танга.

Биёна саркори: бир курур кирқ тўрт лак ўн тўрт минг тўққиз юз ўттиз (14 414 930) танга.

Огра саркори: йигирма тўққуз лак етмиш олти минг тўққиз юз ўн тўққиз (2 976 919) танга.

Миёни вилоят саркори: икки курур тўқсон бир лак ўн тўққиз (29 100 019) танга.

Гувалёр саркори: икки курур йигирма уч лак эллик етти минг тўрт юз эллик (22 357 450) танга.

Колпий, Сиҳанда ва бошқалар саркори: тўрт курур йигирма саккиз лак эллик беш минг тўққиз юз эллик (42 855 950) танга.

Қануж саркори: бир курур ўттиз олти лак олтмиш уч минг уч юз эллик саккиз (13 633 338) танга.

Санбал саркори: бир курур ўттиз саккиз лак кирқ тўрт минг (13 844 000) танга.

Лакиур ва Бакасар саркори: бир курур (касири билан) ўттиз тўққиз лак саксон икки минг тўрт юз ўттиз уч (13 982 433) танга.

Хайбород саркори: ўн икки лак олтмиш беш минг (1 265 000) танга.

Уд ва Баҳроҷ саркори: бир курур ўн етти лак бир минг уч юз олтмиш тўққиз (11 701 369) танга.

Жуннур саркори: тўрт курур саксон саккиз минг уч юз ўттиз уч (40 088 333) танга.

Карра ва Моникпур саркори: бир курур олтмиш уч лак йигирма етти минг юз саксон икки (16 327 282) танга.

Баҳор саркори: тўрт курур беш лак олтмини минг (40 560 000) танга.

Сарвор саркори: бир курур эллик беш лак ўн етти минг беш юз олти ярим (15 517 506 1/2) танга.

Соран саркори: бир курур ўн лак ўн саккиз минг уч юз етмиш уч (11 018 373) танга.

Чапоран саркори: бир курур ўн тўқсон лак саксон олти минг олтмиш (19 086 060) танга.

Кандла саркори: кирқ уч лак ўттиз минг уч юз (4 330 300) танга.

Рожа Руп Нарин чегараси ўрталигидаги Тирхут саркори:

икки лак эллик беш минг (255 000) кумуш танга, йигирма етти лак эллик минг (2 750 000) кора танга.

Чортсу, Моланадаги Раитанбур Ҷўли саркори: йигирма лак (2 000 000) танга.

Ногур саркори. Рожа Бикраможит (Рантанбурдан) саркори. Каланжарий саркори. Рожа Синг Дев саркори. Рожа Бикам Дев саркори. Рожа Бикан Чанд саркори.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ФАРМОЗ¹

Сабаблар сурати инъикосининг тўшаниш жойи ва садоқат, тўғрилик инжудари нақшининг ҳазинаси бўлган ақса ғаларининг фикр ойинаси бу маъни чечаклари жавҳарининг нақшини ўзига олурки, ийсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатлари га мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарқ этиши худонинг тавфиқ беришига ва осмоний қўмакка боғлиқ. Башар нафси ёмонликка майл этишдан узоқ эмас, «Нафсимни поклай олмадим, чунки нафс ёмонликка амр этувчиidor». Ундан қайтиш бағишливи маликнинг лутф-марҳаматидан бошқа мумкин эмас. «Бу Оллоҳининг иҳсонидир, кимга хоҳласа баҳш этади, Оллоҳ катта иҳсон згасидир».

Бу сўзларни ифодаландан ва бу гапларни баён қилингандаға раз шуки, инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм-руси подшоҳлик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шоҳдан тортиб синохийгача гўзал ёшлиқ кунларида шарнат манъ қилган баъзи парсаларга ва айрим ўйин-кулниларга ружу қилинарди. Бир қанча вақтдан кейин пушаймонлик кунлари келиб, уларни битта-битта тарқ қилинар ва чин тавба билан уларга қайтиш эшиги ёнилар эди.

Аммо, мақсад ва матлабларниң муҳими ва буюги бўлган ичкликтан қайтиш тавбаси «ҳар иш ўз вактига боғлиқ» деган парда остига бекиниб, юзини кўреатмас эди, токи бу яхни соатда зўр гайрат билан уруш эҳромини боғлаб, шавкатли ислом аскарлари ёрдамида коғирларга қарши жангта киришганимиздан гайб илҳомчиси ва ҳақиқат жарчисидан «Имон келтирганиларга вақт келмадимики, қалбларини Оллоҳнинг зикри билан юмшатсалар?» мазмунни эшитилиб, гуноҳ ва саркашлиқ асбобини илдизидан қўпориб ташлаб, тавба эшикларини тўлиқ жиддият билан қоқдик. Тавфиқ йўлловчиси «Кимки астойдил эшик қоқса, киради» мазмунига мувоғиқ иқబол эшигини очди ва бу урушни нафега қаршилик кўрсатишдан иборат бўлган зўр уруш билан бошланши буюрди.

Алқисса, «Эй раббим, нафсларимизга зулм қилдик»ни ихлос тилига келтириб, «Сенинг олдингда тавба қилдим ва мен мусулмонларнинг биринчисиман» деган гапни дил лавҳасига нақш қилдик. Кўнгил ҳазинасида маҳфий қолган ичкликтан қайтиш тавбаси истагини юзага чиқардик.

¹ 287—290 бетлардаги форсча текстининг таржимаси.

Зафар нишонли ходимлар муборак ҳукм юзасидан, кўплик ва зийнатда юксак осмон юлдузидек бўлган, гўзал мажлисни безаб турган олтин ва кумушдан ясалган май идиши ва қадаҳлари ва бошقا асбобларни ерга уруб, худо хоҳласа, яқинда синдиришга муваффақ бўладиганимиз бутлар каби, пора-пора қилиб, хар бирини мискин ва бечорага бердилар. Қабул қилинишга яқин бўлган бу тавба баракатидан даргоҳ муқаррабларидан кўплари «кишилар подшоҳлари изидан борадилар» тақозосича, шу мажлиснинг ўзидаёт тавба шарафига эришдилар ва май ичишдан бутунлай қайтдилар. Худонинг бўйруқ ва қайтаришларига бўйсуниб, чекинувчилар ҳалига қадар тўда-тўда бўлиб, соат сайин шу саодат билан баҳтиёр бўлмоқдалар. Умид шуки, «Яхшилика ундовчи киши яхшилик қилган кишидай» деганлари каби бу ишларнинг савоби хушибахт подшоҳнинг ҳәтига оид бўлғай ва бу саодат баракатидан олға босиш ва ғалаба кундан-кунга орта боргай.

Бу орзу ва бу осойишталик тўла-тўқис охирига етгандан кейин, олам бўйсуниши лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинч сақланган мамлакатда (худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сақламасин, элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан қочинглар, шоядки најот топсанглар».

Бу ғалабанинг шукронаси ва бу чин тавбанинг қабул даражасига эришмоғининг садақаси учун, подшоҳликнинг баҳшиш дарёси жўш уриб, олам ободонлиги ва кишилик обрўйи бўлган карам тўлқинларини пайдо қилди: бутун мамлакат бўйлаб, ўтган сultonлардан қолиб келган ва даромади ҳаддан ортиқ кўп бўлган та мғани, ўзи ҳам шариат қоидаларидан ташқари бўлгани учун мусулмонлар устидан олиб ташлаб, фармон содир бўлдики, ҳеч бир шаҳар, қишлоқ, йўл, кўча, гузар ва бандарларда тамға олмасинлар ва ундиринашнинг ҳам бу ҳукмнинг қоидаларига ўзгартиш киргизмасинлар: «Кимки буни эшитгандан кейин ўзгартира, гуноҳи ўзгартирувчиларга бўлади».

Подшоҳнинг меҳрибончилигига сифинган турк, тоҷик, араб, ажам, хинди, форсий фуқаро ва сипоҳ — бутун миллатлар, ҳамма инсон тоифалари бу мангубаҳшишга суюниб, умид тутиб, абадийликка бириккан давлатимиз дуосига машғул бўлсинлар ва бу ҳукмлар ижросидан ташқари чиқмасинлар ва бурилмасинлар, фармонга мувофиқ иш олиб борсинлар. Бу ҳукм улуғ подшоҳ имзоси билан етишса, эътимод қилсинлар.

Амри олий билан 932 йили 24 жумодил-аввалда ёзилди.¹

ЗАҲИРИДИН МУҲАММАД БОБУР ФОЗИЙ ФАРМОНИ²

Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туриши унга шукр ва сано айтишнинг кўпайишига боисдир. Тангрига шукр ва сано

айтишнинг кўпайиши тангри неъматларининг кетма кет келиб туришининг сабабидир. Хар неъматга бирор шукр лозим ва хар шукрга унинг кетидан бирор неъмат. Шукр лавозимларини адо қилиш инсон қурдатидан юкори ва иқтидор эгалари унинг маъсси мини жойига қўйишдан ожиздир. Айниқса, шукр шундай бир неъмат муқобилида бўлсанки, дунёда ҳеч бир бойлик ундан буюкроқ ва охиратда бирор яхшилик ундан гўзалрок бўлмаса. Бу эси, кучли коғирларга ғалаба қозониш ва мағрур фожирларги устун келишдан бошқача бўлмайдики, буларга ўҳшашлар тўғрисида «Улар коғирлар ва фожирлар» деган оят ингандир ва икл эги ларининг ўткир қўзларига бу ғалабадан кўра яхшироқ саодит кўринмайди.

Худога шукрки, туғилгандан то шу дамгача хайриҳоҳ хотир ва тўғрилик истар кўнгилнинг асл матлаби ва туб мақсади бўлиб келган у буюк саодат ва у улуғ баҳшиш бу муборак купларда буюк тангрининг лутфкарам боргоҳидан юз кўрсатиб қолди. Беминнат ва беиллат мушқулларни очувчи ва файз сочувчи янгидан зафар калиди билан файз эшикларини ғалаба қозонган шоҳимизнинг умид чехраларига очди, севинчга тўлган қўшинлари мизнинг атоқли номлари иззатли ғозийлар дафтариға ёзилди, ва ислом туғи зафарёб лашкарларимизнинг мадади билан кўтарилиш ва юксалиш авжига етди.

Бу саодат ва давлатнинг содир ва зоҳир бўлиши шундай юзага қолди: ислом таянчи бўлган аскарларимиз қиличларининг шуъласи фатҳ ва зафар нурлари билан ҳинд мамлакатларини мунаvvар қилгандан кейин, илгариги «Фатхнома» ларда баён қилинганидек, муваффақият қўллари ғалаба нишонли байроқларимизни Дехли, Огра, Жўнпур, Харид, Баҳор ва бошқа ўлкаларда кўтарди. Ҳалқларнинг кўпчилик мусулмон ва коғир тоифалари бизнинг қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсуниб, қуялиқ йўлига садоқат ва ихлос қадамини қўйдилар.

Аммо Роно Санго коғир ўтган вақтларда қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсунгандигини иқрор қилиб келган бўлса ҳам, ҳозирда «у тортиниди ва кибрланди ва коғирлар жумласидан бўлди» мазмұнига мувофиқ шайтон сифат бош тортиб, биздан ажралганларга бошлиқ бўлди ва шу билан бир қанча тоифаларнинг бирикишига сабабчи бўлдики, баъзиларининг гарданида зуннор тавқи ва айримлари муртадлик тикани меҳнатига гирифтор эди. У малъун коғирнинг истилоси Ҳинд вилоятида шу мартабада эдики, подшоҳлик давлатининг қуёши порлашдан бурун ва шаҳаншоҳлик хилофати нурининг барқ уришидан илгари, шу билан бирга, катта рожлар ва ройлар бу кирғинда унинг фармонига бўйсунгандари ҳолда бу урушда унинг жиловида бўлган ва муртадлик билан тавсифланган ҳокимлар ва йўлбошчилар ўз улуғликларини назарда тутиб, ҳеч бир кирғинда унга бўйсунмаганлар, балки у билан биргалашмаганлар. Ва ҳеч бир сафарда сухбатдошлиқ ва рағиқлик йўлини тутмаганлар. Бу кенг ўлқанинг барча улуғ сultonлари, чунончи, Дехли сultonи, Гужарот сultonи, Монду сultonи ва бошқалари бошқа коғирлар билан биргалашмай у бузуки билан

¹ 932 — хижрий ҳозирги хисобда 1525 бўлади.

² 290-298— бетлардаги форсча текстнинг таржимаси.

қаршилик кўрсатишдан ожиз бўлиб, хийла йўсунидаги мулоҳимлик йўлини тутиб, у билан келишувчилик қилиб келганлар. Кофирилик туғини ислом мамлакатларининг икки юзга яқин шаҳарида тиккан эди. Масжид ва ибодатхоналарни хароб қилиб, у жойлардаги мўминларнинг хотин, бола-чақаларини асир қилди. Унинг қуввати воқий ҳолатдан ўтиб, шу даражага бордик, Хиндда қарор топган қоидага кўра, бир лаклик вилоятни юз сувор ва бир курурли вилоятни ўн минг сувор эътибор қиласидар, у кофирилар сардорининг кўлга киритган мамлакатлари ўн куррага етишди. Бу (даромад) бир лак сувор ўринида бўлади.

Бу кунларда машҳур кофириларнинг қўпгинаси ҳеч қачон ҳеч бир маъракада унга мадад бермаганлари ҳолда, ислом аскарларига душманлеклари жиҳатидан ўнинг бузук табиат лашкарлари сафими орттиридилар. Чунончи, худди тутундай саркашлик даъвосида бўлган ва турли жойлар кофириларининг бошловчиси ҳисобланган ўнта мустақил ҳоким у ярамас кофирига кишин ва занжирдай ёпишиб олди. У ўнта башоратланганлар қаршиисига чикиб, ёмонлик түғини ёйган ўнта кофириларнинг қарамлари ҳамда ғоят кенг вилоятлари бор эди. Чунончи, Салоҳиддин ўттиз минг суворали, Ровал Удий Синг Ногарий ўн икки минг суворали, ва Медни Ров ўн икки минг суворали, Ҳасанхон Мевотий ўн икки минг суворали, Бормал Эдрий тўрт минг суворали, Нарнат Хора етии минг суворали, Сатрвий Қачи олти минг суворали, Дерим Дев тўрт минг суворали, Бирсинг Дев тўрт минг суворали вилоятга эга эди.

Махмудхон Искандархон ўслининг вилоят ва қишлоғи бўлмаса ҳам, сардорлик умидида таҳминан ўн минг сувори жамъ қиласидар эди. Соғломлик ва омонлик водисидан узоқлашганларнинг ҳамма тўплами, Хинд қишлоқ ва вилоятида давом этиб келган қоиди бўйича, ҳаммаси бўлиб, икки лак бир минг бўлган эди.

Алқисса, у мағрур ичи қора кофир бағри қаттиқ кофириларнинг қўнгилларини юзаки бириктириб, мусулмонларга қаршилик кўрсатиш ва улар билан уришиш ҳамда пайғамбар алайҳис-салом шариатининг асосларини емирини холатига ўтди. Подшоҳнинг жангчи аскарлари худонинг балосидай у қўёзсиз дажжаллар бошига ёпирилиб, «қазо етишса, қўз кўр бўлади» деган ҳукмни хулқ ва номус эгаларининг ўтқир назарларига манзур қиласидар ва «кимики дин учун уруш қиласа, албатта, у ўз нафси учун уруш қиласидар бўлади» оятини мулоҳаза қилиб, «кофириларга ва муноғиқларга қарши урушнинг» деган бажарилиши лозим бўлган ҳукмни амалга оширидилар.

933 (ҳижрий) йил 13-жумодис-соний ойининг шанба куни Биёна музофотининг Конво мавзуидаги тоғ атрофида душмандан икки курух масофада ғалаба нишонли ислом лашкарининг чодирлари тикилди. Ислом суворийларининг ҳамамат ва дабдабалари дин дулиманлари ва кофир лаинларининг қулоқларига етиши билан мухаммадий миллат мухолифлари, аҳли ислом каъбасини бузишга бел боғлаган «асҳоби фил» дек, тоғ жусса ва дев ҳайбат филларни ўзларига мададгор ва таянч қилиб, ҳаммалари бир жон биртан бўлиб, ўз бузуки лашкарларини тартибга солдилар.

(Назм:) Залил ҳиндила, «асҳоби фил» каби, ўз пиззалирга мағрур бўлдилар. Ҳаммалари ажал тунидай хунук из шум, тундан кора ва юлдузлардан кўпроқ эдилар. Ҳаммалари худди оловидай, лекин тутун каби кеккайиб, қўм-қўк осмонга бош тортиган эдилар.

Отлиқма-яёв, худди чумолидай минг-минглаб ўнг ва сўлдиц келдилар.

Уруши қасдида енгилмас ўрду томон ўйналилар. Шижозат бўс тонининг дараҳтларига ўҳшаган разотчи ислом аскарлари санубар дай саф тортиб санубар шаклини пўлат қалпоқларининг қўйиний порловчи учларини, худо йўлида жанг қилувчилариниң қалблари дек, юксаклик авжига етказдилар. Сафлар Искандар салтидай темирга айланган ва тузилиш, пайғамбар шариатининг йўлстари каби, тўёри ва мустаҳкам эди. Қувватининг матонати «Гўёни тубдан бир-бирига чирмасиб кетган»; нажот ва баҳтиёрилик угар худодан бўлган тўғри йўлдадирлар ва улар нажот тоғандирлар деган сўзга мувоғиқ, уларнинг хос сифати эди.

(Китъа) Шаханшоҳнинг раъйкаби ва барқарор диндай қишиларда кўркув йўқлиқдан сафлар рахнасиз. Унинг байроқлари ҳамма ёқ, қа ёйилган, ҳаммаси «Инна фатахна» (Биз фатҳ қиласи) алиғларидаи.

Хушёрилик ва эҳтиёткорликни қўзда тутиб, қўшиннинг олд томонига қўйилган туфекчилар ва раъдандозларни Рум жашчилари тариқасида паналаш учун, аробалардан бир саф тартиб бериб, улар бир-бириларига занжир билан туташтирилди.

Алқисса, ислом аскарлари шундай интизом ва истеҳком найдо қиласидарки, буюк ақл ва юксак фалак унинг тадбирчиси ва тартиб берувчисига оғарин ўқиди.

Бу тартиб ва интизомни, қувват ва истеҳкомни вужудга чиқаришда ҳазрат сultonнинг яқини ҳоқоний давлатининг суяничиги Низомиддин Али Халифадоднинг ҳамма саъй-ҳаракат ва тадбирлари тақдирга мувоғиқ ва барча сардорлик ва иш юритишилари подшоҳнинг порлок роъйига мақбул тушди.

Подшоҳнинг ғулда туришига қарор берилди.

Ғулнинг ўн томонида: Мададга худонинг лутғига хос бўлган саодатли қутлуғ азиз катта биродар Чин Темур сulton ва худо назарига манзур бўлган катта азиз фарзанд Сулаймоншоҳ, тўғри йўл эгаси валий нисбатли жаноби Ҳожа Камолиддин Дўст Хованд, олий салтанат таянчи, энг яқин ва ихтисос эгаларининг зудаси Камолиддин Юнус Али, хослар таянчи, комил ихлоси Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос, хослар таянчи, итхос эгаларининг зудаси Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон, хослар таянчи, чин ихлоси Шихобиддин Абдуло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикоқ ўз ўринларида қарор тондилар.

Ғулнинг чап томонида: салтанат эгаси, халифаликка нисбатли Султон Алоуддин Оламхон бинни Султон Баҳдул Лудий, ҳазрати сultonнинг яқини, кенгаш ва маслаҳатчи садрларининг буюги, исломнинг қуввати Шайх Зайни Хофий, хослар таянчи, комил ихлоси Камолиддин Муҳиб Али, ҳазрати сulton яқини, хослар таянчи Низомиддин Турдебек (марҳум Қуч Аҳмадбек биродари) нинг ўғли, асиљзода ва аъёнлар буюги, улуг хон Оройиҳон мазкур

Кучбек марҳумнинг ўғли, Шерафган, халқ ўртасида вазирларнинг буюк вазири Ҳожа Қамолиддин Ҳусайн ва буюк девон кишилари гуруҳидан ҳар бирлари муқаррар қилинган ўринда турдилар.

Буронғорда азиз ва улуг фарзанд, саодатли ва баҳтиёр, салтанат ва хилофатнинг эъзозлиси Мұхаммад Ҳұмоюн Баҳодир ўрнашиб ўнг томонига фарзанди азиз салтанат эгаси Қосим Ҳусайн Султон ва хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлоқчи ва мамлакат ишончи комил ихлосли Жалолиддин Ҳиндбек қавчин, мамлакат ишончи, чин ихлосли Жалолиддин Ҳисрав қўқалтош, мамлакат ишончи Қивомбек Ўрдушоҳ, хослар таянчи, комил эътиқод ва ихлосли Вали хозин Қорақўзи, хослар таянчи Низомиддин Пирқули Сийстоний, эл ўртасида вазирлар таянчи Ҳожа Қамолиддин Паҳлавон Бадаҳшӣ, хослар эътимодлиси Низомиддин Абдушукур ва аъёнлар ишончлиси Ироқ элчиси Сулаймон оқо ва Сийстон элчиси Ҳусайн оқо қарор тоғди. Айтиб ўтилган давлатли фарзандимизнинг зўр ғалабали чап томонида олижаноб Муртазага нисбатли сайид авлоди Мирҳама, хослар таянчи Шамсиддин Мұхаммадий қўқалтош ва Низомиддин Ҳожагий Асад ҳондор тайинландилар. Буронғорда Ҳинд амирларидан мамлакат таянчи хонлархони Дилворорхон, аъёнлар таянчи Маликдод Кароний ва аъёнлар таянчи шайхлар шайхи Шайх Гўран — ҳар бирлари буюрилган ерларда турдилар.

Ислом шиорли қўшиннинг жувонғорида олий даражали пайғамбарнинг энг зубда авлоди Сайд Маҳди Ҳожа, энг азиз ва улуг биродар Мұхаммад Султон мирзо салтанат эгаси ва хилофат нисбатли Одил Султон Махмуд Султон ўғли, мамлакат ишончи, комил ихлосли Муиззиддин Абдулазиз мироҳўр, мамлакат ишончи Шамсиддин Мұхаммад Али жанг-жанг, хослар таянчи, комил ихтисоси Жалолиддин Кутлуққадам қаровул, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Ҳусайн Боракий мӯғул ғончи ва Низомиддин Жонбек Мұхаммадбек атка саф тортилар.

Бу тарафда Ҳинд амирларидан султонлар хulosasi Камолхон ва Жалолхон мазкур Султон Аловуддин ўғиллари, аъёнлар ишончлиси Алихон Шайхзода Фармулий ва аъёнлар ишончлиси Низомхони Биёна тайин бўлган эдилар.

Тўлғама учун хослар ишончли комил ихлосли Турдика ва Малик Қосим Бобо Қашқанинг биродари барча мӯғул тўдалари билан буронғор томонида: хослар таянчи тўғри ихлосли Мўмий атка, хослар таянчи Рустам туркман бошлиғи хос аскарлардан бир тўдаси билан жувонғор томонда номзод бўлдилар. Хослар таянчи комил ихлосли, ихтисослиларнинг зубдаси Низомиддин Султон Мұхаммад бахши ислом гозийлари аъён ва арконларини тайинланган жойларида сақлаб, ўзи бизнинг ҳукмларимизни эшишига тайёр турарди. Тавочи ва ясовулларни теварак-атрофга юбориб, аскар ва сипохиларни забт қилиш бобидаги ҳукмларимизни буюк султонларга, иззатли амирларга ва хурматли гозийларга етказиб турарди.

Қўшин керак-яроги барпо ва муҳайё бўлиб, ҳар киши ўз жойига бориб турганда, сўзсиз бажарилиши лозим бўлган шарафли

фармон содир бўлдики, ҳеч ким буйруқсиз турган ўридан қамирла масин ва рухсатсиз урушга киришмасин.

Мазкур кундан бир қисми ўтган эди, икки муқобил томон бир-бирига яқин келиб, уруш бошланиб кетди. Икки томон тули, гўё нур ва зулмат каби, бир-биrlарига қарши туриб, буронғор ва жувонғорда шундай зўр уруш бўлдики, ер юзига зилзила ва юкеак осмонга ғулғула тушди. Кофирларнинг бузуқи жувонғори исломнинг муборак аскари буронғори томон йўналиб, Ҳисрав қўқалтош, Бобо Қашқа биродари Малик Қосим устига ҳужум қилдилар. Энг азиз ва Улуғ биродар Чин Темур султон буйруқ бўйича уларнинг ёрдамига бориб, мардона уруш бошладики, кофирларни жойидан улоқтириб, қалблари кетигача деярли силжитиб юборди. Жулду (галаба инъоми) у азиз биродарнинг номига бўлди. Замона нодири Мустафо Румий улуг яратувчининг иноят назарига манзур бўлган, қайтарувчи ва буюрувчи маликнинг лутф-қарамалари билан ихтисос топган баҳтиёр ва энг азиз фарзандимиз Мұхаммад Ҳұмоюн Баҳодирнинг гулидан арабаларни олдинга келтириб, кофирларнинг қўшинлари сафларини туфак ва зарбзан билан ўз қалбларидек чилчил қилди. Худди уруш пайтида азиз ва улуг биродар Қосим Ҳусайн Султон, хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ва қивомбек фармон олиб, уларнинг ёрдамига бордилар. Кофирларнинг гурухлари ўқтин-ўқтин ўз кишилари ёрдамига этиб турардилар.

Биз ҳам мамлакат ишончи Жалолиддин Ҳиндубекни, унинг кетидан хослар таянчи Мұхаммадий қўқалтош ва Ҳожагий Асад жондорни ва ундан кейин олий салтанат таянчи ва хос яқин Жамолиддин Юнус Али, хослар таянчи комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва хослар таянчи Шихобиддин Абдулло китобдорни ва улар орқасидан хослар таянчи Дўст эшик оқа ва Шамсиддин Мұхаммад Халил ахтабегини қўмакка юбордик.

Кофирларнинг буронғори неча марта бадан ислом қўшини жувонғори томон ҳужум қилиб, ўзларини најот эгалари гозийларга етказдилар. Ҳар гал азамат гозийлар баъзиларини зафарли ўқлар захми билан тамуғга юбориб, бир қисмини қайтардилар. Хослар таянчи Мўмин атка ва Рустам туркман бадкирдор кофирларнинг зулмат шиор қўшинларининг орқасидан йўналдилар. Навкарлар бошлири хослар таянчи тўғри ихлосли Ҳожа Маҳмуд Али атка ва ҳазрати султоннинг яқини ҳоқоний давлатининг ишончи Низомиддин Али Халифани ўшалар қўмагига юборди. Азиз ва улуг биродар Мұхаммад Султон мирзо, салтанат эгаси Одил султон, мамлакат ишончи Муиззиддин Абдулазиз мироҳўр, Жалолиддин Кутлуққадам қаровул ва Шамсиддин Мұхаммад Али жанг-жанг ва хослар таянчи Шоҳ Ҳусайн Боракий мӯғул ғончи маҳкам туриб, уруш қилдилар. Эл аро буюк вазирлар вазири Ҳожа Қамолиддин Ҳусайнни девон кишилари гурухи билан уларнинг қўмакига юбордик. Барча жангчилар тўлиқ саъӣ ва гайрат билан урушга рағбат кўрсатиб, «Айт, икки эзгуликдан бошқа бирор нарсани биздан кутадиларми?— деган оятни назари эътиборга олдилар ва жон бериш юришни қилиб, жон олиш байроғини кўтардилар.

Уруш-ўлдириш узоққа чўзилиб, охири кўринмас бўлгандан кейин, ижроси мажбурий фармон етишдики, замъкирланган шердай ароба кетида турган подшохга хос аскарлардан жанговор йигитлар, яқдиллик ўрмонида ётган арслонлар гулнинг ўғ ва сўлидан чиқиб, туфакчиларнинг жойини ўртада қолдириб, икки томондан жанг қилинилар. Улар уфқ пардасида кўринган тоңг ёруғидек, ароба кетидан чиқиб хужум қилдилар. Манхус кофиirlарнинг шафақ тусли қонларини фалак гумбазига ўхшаган маърака майдонида тўкиб, кўичилик саркашларнинг бошларини таи фалагидан юлдуздей махв қилдилар.

Замона нодири Устод Алиқули ўз кишилари билан гулнинг олдида туриб, мардоналик кўрсатиб, темир қўроңдек кофиirlар сафига шундай катта жуссали тошларни отардики, агар у тошни амаллар тарозисининг палласига солсалар, эгаси «Кимнинг тоши оғир келса, у яхши турмушда яшайди» деган ном олади ва агар қаттиқ токқа ва баланд тепага отсалар «таралган юнгдай» тиш-пич қилиб юборади. Мана шундай тош, туфак ва зарбзан отиш билан кўичилик кофиirlар жисмининг биноларини қулатди.

Подиоҳ гулининг туфакандозлари, буйрук бўйича, аробадан майдон ўртасига келиб, ҳар бирлари кофиirlардан кўнига ўлим заҳарларини ичирдилар. Пиёдалар зўр хатарли ўринга кириб, ўз номларини ўрмон шерлари ва мардлик майдонининг борлари ўртасида машхур қилдилар.

Бу ахвол муносабати билан ҳазрати Ҳоқондан, гулнинг аробалини илгари суришга фармон бўлди. Шахсан нодиоҳнинг ўзи, ўнг томондан фатҳ ва давлат ва сўл томондан иқбол ва нусрат бўлгани ҳолда, кофиirlар қўшини томон қўзғалди. Теварак-атрофдан зафар нишонли қўшин бу ҳолни мушоҳида қилиб, зўр қўшин денгизида даҳшатли тўлқин кўтарилиди ва бу денгизнинг барча наҳаанг балиқлари шужоатини юзага чиқарди. Губор зулмати бутуни майдонни кора булат каби қоплаб, қиличларнинг ярақлаши чақмоқ чақищдаги ялтирашдан ҳам ўтиб кетди. Гарднинг кўтарилиши кун юзини ойнанинг орқа томонидай бенур қилиб қўйди, калтак урувчи билан калтак егувчи, голиб билан мағлуб аралашиб кетиб, бирини биридан ажратиш қийин бўлди. Замона сеҳргари шундай бир кечани назарга кўлтиридики, унда тийр (ўқ) дан бошқа сайёра, йўлида маҳкам турган суворилардан ташқари турғун юлдузлар кўринмас эди.

(И аз м :) Уруш кунид қоннинг нами (ер остидаги) балиқка, гард эса, (осмондаги) ойга етди. Бу кенг даштда отларнинг туёклари зарбидан ер олтига, осмон саккизга айланди.

Фозий жангчилар, айни жон олиб, жон бериб турган пайтда файб нидочисидан: «Қайғирманг, умидсизланманг, ғамга тушманг — ғалаба сизларда» — деган хушхабар эшитар, аниқ хабарлар етказувчидан: «Оллодан ёрдам ва фатҳ яқинидир, мўминларга башорат қил» деган муждан тыйнглардилар, шундай шавқ билан уруш қилардиларки, юқори олам фаришталаридан уларга тахсин нидоси етари. Муқарраб фаришталар, парвона каби уларнинг бошларидан айланардилар. Икки намоз орасида уруш олови шундай гурулладики, у машъаллардан фалакларга байроқ кўтарилади.